STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 05935

VEN POYLN IZ GEFALN

Joseph Opatoshu

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

י. אָפּאַטאָשו

ווען פוילן איז געפאלן

פאַרלאַג „יידיש"
פון וואָלף ברעסלער און אברהם מיטלבערג

פון פארלאג „יידיש"

●

נאך דעם גרויסן דערפאלג, וואס פארלאג „יידיש" האט אפגעהאלטן מיט זיינע ערשטע אויסגאבעס, ארויסרופנדיק די גרעסטע אנערקענונג, נישט בלויז אין דעם ארגענטינער יידישן ישוב, נייערט אויך אין דער גארער יידישער וועלט, וואוהין עס איז נאר דערגרייכט געווארן דאס יידישע בוך, איז איצטער צוגעטראטן ארויסגעבן ביכער פון די ווערק פון גרויסן יידישן פען קינסטלער, י. אפאטאשו.

די דאזיקע ארבעט פון ארויסגעבן אפאטאשוס ליטעראריש קינסטלערישע שאפונגען פאלט גראד צונויף מיט דעם סוף פון דער גרויסער וועלט-שריפה, נאכדעם ווי פאר אונזערע אויגן האט זיך אנטפלעקט די טראגישע ווירקלעכקייט פון דעם חורבן אין אונזערע אלטע אייראפעאישע ישובים. מיט דעם ארויסגעבן ווערק פון די מייסטער פון דער יידישער ליטעראטור דערפילט דער פארלאג „יידיש" דעם גרויסן חוב, וואס דער יונגער שעפערישער ישוב אין ארגענטינע נעמט אויף זיך, און היינט, ביים צוריק אויפבויען די ישובים אין אייראפע, ווערן אזוי ארום אויפגעפרישט די קינסטלערישע ווערק פון די מייסטער פון דער יידישער ליטעראטור.

פארלאג „יידיש", וואס טוט א גרויסע און פאראנטווארטלעכע ארבעט, נישט בלויז מיט ארויסגעבן דאס יידישע בוך, נאר אויך מיט דעם פארשפרייטן דאס יידישע בוך, נויטיקט זיך אין דער מיטהילף פון אלע פריינט פון דער יידישער ליטעראטור, כדי אזוי ארום צו קענען רעאליזירן די ווייטערדיקע פלענער, וואס מיר האבן זיך אנגעצייכנט אויפן געביט פון יידישן פארלאגס וועזן. מיר האפן, אז די בעסערע יידיש-לייענער וועלן ארויסווייזן אויף להבא די פאזיטיווע באציאונג אזוי ווי פארלאג „יידיש" פארדינט עס.

„ווען פוילן איז געפאלן" געהער צו אפאטאשוס לעצטע ווערק. נאכדעם ווי איבער די שטעט און פעלדער און וועלדער פון פוילן האט זיך דורכגעטראגן דער שטורם פון אומקום און פארלענדונג דורך די ברוינע משחיתים, איז כדאי, אז דער יידישער לייענער עולם, ביי אונז דא, זאל זיך באקענען מיט דעם דאזיקן מייסטערווערק אין וועלכן עס שפרודלט מיט אזוי פיל יידיש לעבן אויף דער פוילישער ערד און וואו עס שפיגלט זיך גלייכצייטיק אפ די קאמפן און שטרעבונגען פון דעם פארמלחמהדיקן שטארקן פוילישן יידנטום.

דאס דאזיקע ווערק „ווען פוילן איז געפאלן", איז אין נארד-אמעריקע שוין אויספארקויפט און דער מחבר האט — ווי באוואוסט — באקומען פאר דעם ווערק די לואיס למד פרעמיע. עס איז דעריבער כדאי און געוואונטשן, אז דאס דאזיקע בוך „ווען פוילן איז געפאלן", צוזאמען מיט אנדערע ביכער פון אפאטאשוס פעדער, זאל זיך געפינען אין יעדן יידישן הויז.

בוענאס איירעס, יולי 1945.

J. OPATOSHU

VEN POILN IS GEFALN

(CUANDO POLONIA HA CAIDO)

●

EDITORIAL "IDISCH"
Bartolomé Mitre 2146

BUENOS AIRES
1945

ווען פוילן
איז
געפאלן

פארלאג ייִדיש
בוענאס איירעס

PRINTED IN ARGENTINE

Hecho el depósito que
marca la ley 11.723

EDITORIAL "IDISCH"
Bartolomé Mitre 2146

אינהאַלט:

זייט

אונטערוועגס — 13

געסט — 23

אין אַ שלעפּ־צוג — 28

אין אַ שטעטל' — 33

אויפן גזשיבאָוו — 38

קיווקע גנב — 43

דער דייטש קומט אָן — 48

ווען דער שונא הוליעט — 53

אין טשערוואָני באָר — 58

אבלים — 63

דער סראָצקער רב — 69

חורבן — 74

נאָך ברויט קיין וואַרשע — 80

אין קיינעמס לאַנד — 85

אין פלאַמען — 90

ווען וואַרשע האָט געברענט — 95

דאָס אויסערן־מיניסטעריום — 100

אַ וויזע — 105

אין אַ זאַוועריכע — 110

איין אתרוג — 116

אין היינטיקער וואַרשע — 121

צווישן חורבות — 126

אויף סמאָטשע גאַס — 131

לייטענאַנט פריץ עקערמאַן — 136

צוואַנציק יאָר שפּעטער — 141

בעטל ־ ברויט — 146

הייסע ווינטן — 152

אויף אַרבעט — 157

אין אַ פערד־שטאַל — 163

זייט

פון דער געטאָ	169
די געלע לאַטע	174
אין געטאָ אַריין	179
אויף די באַלעווקעס	184
דאָס חופה־וקדושין פינגערל	189
גירוש וואולקאָ	195
גירוש קוצבאָרג	201
ביי מלאָווער לאַנדסלייט	206
צו קינות	212
יאַשאַ פּאַרטיזאַן	217
קאַליאַ	224
אַ בראַסלאַווער חסיד	231
אין חשוונדיקע רעגנס	236
אַ שבת נאָכמיטאָג	243
זון־פאַרגאַנג	248
אין וואַלד	253
גאַי שוין, גאַי	259
שבת	265
מסירת־נפש	270
ווייטע ריחות	275
„מזרח בלומען"	280
אויגן	286
ר' פּינחס	292
„ברידער, יידן"	297
פּאַרטיזאַנער	302
ווען פּוילן איז געפאַלן	307

רערציילונגען

אונטערוועגס

I

דער צוג פאַריז-וואַרשע האָט זיך דערנענטערט קיין בערלין. ס'איז געווען אַרום האַלבע נאַכט. פון אַבען, דער דייטשישער גרע-נעץ, האָבן פענער אין די הונדערטער, אין די טויזנטער, רויטע פע-נער מיט שוואַרצע סוואַסטיקעס, באַגלייט דעם צוג. און אַז די נאַכט האָט גענומען צופאַלן, גענומען שלינגען פעלדער,ביימער, פענער, האָבן איבער גאַנץ דייטשלאַנד זיך אָנגעהויבן צינדן שטורקאַצן און פייערן. נישט ווייט פון בערלין האָבן די פייערן אַזאַ פלייץ געטאָן, אַז ס'איז געוואָרן אוים נאַכט. אַלץ איז געשטאַנען אין פלאַמען — וועלדער, פאַרשטעטלעך, בערלין — אַלץ האָט אויסגעזונגען די בשורה.

— דייטשלאַנד האָט געזיגט!

אין די באַנען אָבער, וואו ס'זיינען געווען ווייניק אויסלענדער, האָט זיך די שמחה איינגאַנצן נישט געוואָרפן אין די אויגן. שוין יאָרן, ווי דייטשן שמועסן נישט אין די באַנען מיט קיין אויסלענדער. צווישן זיך — אויך נישט. מען זיצט פאַרדאַגהטע, אָנגעכמורעטע, ווער איבער אַ ציימונג, ווער איבער אַ בוך. קומט אין וואַגאָן אַריין אַ נייער פּאַסאַזשיר, קוקט מען אויף אים, מען באַטאַפּט אים מיט די אויגן, מען באַטראַכט זיין געפּעק, מען וואַרפט פון דער זייט בליקן, וואָסערע ציימונגען ער לייענט, אין וואָסערע ביכער ער קוקט אַריין. מען הערט קיין וואָרט נישט וועגן די געשעענישן, וועגן דעם, אַז ס'איז נאָר-וואָס אויסגעמיטן געוואָרן אַ וועלט-מלחמה. און עס

דאכט זיך, אז די אלע פארדאגהטע פארשווינגע זיצן דא אין וואגאן בלויז נאכצוקוקן און נאכצושפירן איינער דעם אנדערן.

אין עס-וואגאן איז געווען שיטערלעך. כ׳האב זיך צוגעזעצט. אנטקעגן מיר איז געזעסן א יונגער, בלאנדער דייטש. ער האט גע-טרונקען שווארצע קאווע און געלייענט א בוך. דער דייטש האט מיך דורכגענומען מיט זיינע קאלטע שטאלענע אויגן, אז ס׳איז מיר געווארן אומהיימלעך. צי דערפאר וואס כ׳האב אים נישט באגריסט מיטן „הייל היטלער", צי דערפאר, וואס א ייד האט זיך לעבן אים צוגעזעצט. אין די אויגן ביי אים איז געווארן אזא רשעות, אז די שטול איז אונטער מיר געווארן הייס און כ׳האב מיט די אויגן גע-נומען זוכן אן אנדער פלאץ.

ס׳איז אונטערגעקומען דער קעלנער מיטן באשטעלטן קעז-סאנדוויטש, מיטן טעפל קאווע. ס׳ברויט האלב שווארץ און טרוקן, איז געווען נעכטיקס צי אייערנעכטיקס. פון דעם צוגעטיילטן שטיקל צוקער איז די קאווע געבליבן ביטער. כ׳האב געפרעגט דעם קעלנער צי ער האט נישט קיין פרישער ברויט, צי מען קען נישט קריגן נאך א שטיקל צוקער. וועגן ברויט האט ער מיר גארנישט געענט-פערט, וועגן צוקער:

— ווינשען זי נאך א „פ א ר צ י ע" צוקער? ביטע שיין, ביטע!

און אז דער קעלנער איז אוועק, האט מיין שכן נישט אויפ-געהויבן די אויגן פון בוך און א זאג געטאן אזוי, ווי ער וואלט ארויסגעלייענט די ווערטער, זיך נישט געווענדט צו מיר:

— אלט ברויט איז שפארעוודיקער, מען עסט עם וויניקער.

כ׳בין קריק געגאנגען אין מיין קופע. אין די וואגאנעס, וואו די ליכט זיינען געווען פארהאנגען, האבן די פאסאזשירן געדרעמלט. קעפ — פארווארפן, פיס — אויסגעצויגן. די באן איז געווען א גע-פאקטע. צווישן די דורכגענג זיינען פאסאזשירן געשטאנען מיט זייער געפעק, נישט געהאט קיין פלאץ צו זיצן. כ׳בין אריין אין קופע און האב זיך געזעצט אויף מיין פלאץ לעבן פענצטער. די פינף מיטפארער האבן געדרעמלט. ס׳איז געווען טונקל. אין דער וואגאן

סטעליע האָט געבלישטשעט אַ קליין בלוי לעמפל. רעדער האָבן מיט אַ גרויס געקלימפּער זיך געביסן אין די רעלסן, געשלונגען שטח, פאַרהילכט ס׳געמורמל פון די פּאַסאַזשירן אָן פלעצער. די אומצו-פרידנקייט איז געוואַקסן. די טירן פון די קופּעס האָבן זיך געהאַלטן אין איין עפענען, אין איין פאַרמאַכן. אַ געוויקסיקער דייטש מיט אַ וואַליז אין דער האַנט, האָט אַזאַ פראַל-אויף געטאָן די טיר פון מיין קופּע, אַז מיינע מיטפּאַסאַזשירן האָבן אויפגעהערט דרימלען און זיך גענומען אַרומקוקן. דער דייטש האָט אַריינגעשטעקט דעם קאָפּ און נישט געפרעגט, נישט געבעטן, נאָר אויסגערופן, ווי אַ מלחמה-רוף:

— אויב ס׳געפינט זיך אין קופּע אַ דייטשישער „יודע״, זאָל ער אַפּטרעטן ס׳פּלאַץ אָן אַריער!

קיינער האָט אים נישט געענטפערט. מען האָט פאַרוואָרפן די קעפּ און ווייטער געדרעמלט. מיר אָבער האָט ס׳בלוט אַ שלאָג גע-טאָן אין די שלייפן. כ׳האָב נישט געהאַט מיט וואָס צו אָטעמען. די ווענט פון דער קופּע האָבן זיך מיט אַמאָל גענומען איינרוקן. מיינע ברייט-צעעפנטע אויגן, טרוקן ווי פייער, האָבן אויפגעכאַפּט יעדן פּאַסאַזשיר, האָבן דורכגעלעכערט די ווענט, ס׳פינצטערניש, די אוי-ערן, וואַכע, האָבן אויפגעכאַפּט יעדן שאָרך, יעדן קלאַנג, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון די ווייטע וואַגאָנעס, וואָס האָבן זיך געכפּלט:

„אויב ס׳געפינט זיך אין קופּע אַ דייטשישער יודע, זאָל ער אַפּטרעטן ס׳פּלאַץ אָן אַריער״.

כ׳האָב געוואָלט אַ געשריי טאָן, מען זאָל דערהערן אין אַלע הימלען, זיינען די ליפּן ביי מיר געווען פאַרקוועטשט און צוזאַמענ-געדריקט, ווי מילשטיינער. כ׳בין געזעסן אין געהאַקטע צרות און שטאַרק מקנא געווען אונדזערע זיידעס און עלטער-זיידעס, ג אַ נ-צ ע יי ד ן, וואָס האָבן אויפגענומען ס׳רשעות פון דער גויאישער וועלט, ווי מען נעמט אויף פינצטערע נאַטור-כוחות, ווי מען נעמט אויף אַ געוויסער, ווי מען נעמט אויף אַ וואַלקנבראָך, ציי גאָר ווי מ׳נעמט אויף אַ משוגענעם הונט. אַזאַ באַציאונג האָט אָוועקגע-שטעלט אונדזערע זיידעס מיילן העכער פונעם רשעות און דאָס האָט זיי געראַטעוועט פון אונטערגאַנג.

און איך האָב זיך געפרעגט:

וואָס פאַר אַ כוח האָבן מיר, ה י י נ ט י ק ע י י ד ן, אַנט-קעגנצושטעלן דעם רשעות פון דער וועלט? דער כוח פון רעליגיע? פון סאָציאַלער גערעכטיקייט? פון וועלטישקייט? פון יידישקייט?

און איך האָב זיך געפרעגט:

וועמעס יידישקייט? די נביאימס? דעם רמב"מס? ר׳ יהודה הלוים? צי גאָר משה העסעס? יצחק לייבוש פרצעס?

די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט. געפּעק-טרעגערס זיינען באַפאַלן די וואַגאָנעס. געזוכט אויסלענדער. איידל געפרעגט:

— קיין וואַרשע, מיין הער?

— קיין ריגע?

— קיין קאָוונע?

כ׳האָב אָפּגעאָטעמט. וואָס כ׳זעץ זיך איבער אין אַ פּוילישן צוג. דער שלעזישער וואָקזאַל — איין גרויסע אילומינאַציע. איינער פון מיינע קופּע-שכנים, וואָס האָט מיט מיר פאַר די צוועלף שעה פאָרן קיין וואָרט נישט אויסגערעדט, איז אויפן וואָקזאַל אויסגעוואַקסן לעבן מיר. כ׳האָב אים געפרעגט:

— איר פאָרט קיין פּוילן?

— ניין, — האָט ער אַ נעם געטאָן מיין האַנט, ווי ער וואָלט זיך געזעגנט מיט מיר און האָט מיר פאַטערלעך אַ קוק געטאָן אין די אויגן אַריין — „יודע?"

ערשט איצט האָב איך זיך אָנגעשטויסן, אַז ס׳רעדט מיט מיר אַ דייטשישער ייד און איך האָב זיך אַרומגעכאַפּט מיט אים, אים פאַרזיכערט אויף שטום-לשון, אַז ער האָט נישט געמאַכט קיין טעות. יידישע פּקחות האָט אויפגעלויכטן אין דעם פאַרכמורעטן דייטשישן פּנים. דער ניגון האָט פאַרוואַנדלט די דייטשישע ווערטער אין יידישע. ער האָט זיך אַ בויג געטאָן צו מיר:

— איר האָט געזען ווי דער „רשע" האָט מיך געזוכט, געזוכט אַ דייטשישן ייד? נאָט האָט חרוב געמאַכט נינוה, חרוב געמאַכט אשור, ר׳וועט די ר ש ע י ם אויך אומברענגען.

כ׳האָב אים נאָכגעקוקט, ווי ער איילט זיך איבער דער פּלאַט-פאָרם, שלעפּט אַ שווערע וואַליז, לאָזט זיך אַראָפּ מיט די שטיגן

פון שלעזישן באנהויף. דער דייטשישער ייד איז מיר געוואָרן נאָענט. ס׳איז מיר איינגעפאלן, אַז דאָס גייט ער גאָרנישט אַהיים, גייט מיט אַ שליחות, גייט טאָן אַ דבר-מצוה.

מיין געפעק-טרעגער איז אויסגעוואַקסן:

— אָט קומט אָן די באַן קיין ווארשע.

אָקטאָבער, 1938.

II

די דריי מיט אַ האלב מיליאָן פוילישע יידן לעבן איבער שווערע צייטן. ווייניק וואָס מען רייסט אַרוים ביים ייד דעם ביסן פון מויל, איז ער אויך נישט זיכער מיטן לעבן. אין ווארשע, צי אויף דער פּראָווינץ, ווי דער אָוונט פאלט צו, גייען נישט יידן אין גאַס אַריין. דאָס האלט שוין אַזוי אָן חדשים. און אַז מען מוז ערגעץ צוגיין אין אָוונט, לאָזט מען זיך אין צווייען, אין דרייען, ווי מען וואלט נישט געוואוינט אין דער „קולטורעלער" ווארשע, נאָר ערגעץ אין אַ העק צווישן גזלנים.

די פאַשיסטישע פוילן האָט זיך פאַרנומען אויסצוראָטן די יידן. וואו מען גייט — אין גאַס, אין טראַמווייַ, אויף די באַנען — הערט מען אָפענע דבורים: „מען דאַרף די יידן אויסשעכטן". אמת, נישט אַלע פּאָליאַקן זיינען פאַשיסטן. פוילישע אָרגאַניזירטע אַרבעטער, פוילישע ראַדיקאַלן האָבן מער ווי אַ גוט וואָרט פאַרן ייד. זיי שטעלן זיך איין פאַרן ייד. זיי כאַפּן און גיבן קלעפּ און שטעלן זיך איין. די „חסידי אומות העולם" זיינען אָבער אַ הייפעלע. זייער מסירת-נפש ווערט דערטרונקען אין אַ ים פון רשעות, וואָס די רעגירונג האלט אונטער.

כמעט יעדער פּאָליאַק, פון דעם פּראָפעסאָר ביז דעם סטרוזש, זיינען, ווי איבער נאַכט, געוואָרן „ביאַלאַגן", „אַנטראָפּאָלאָגן". אַלע זיינען באַהאַוונט אין העכערע און נידעריקע ראַסעס. אַלע ריידן וועגן בלוט-מישונג, וועגן דעם, אַז דער סלאַוו מיטן ייד זיינען קיין פּאָר נישט. און אַז צוויי שכנים קאָנען זיך נישט צוזאַמענלעבן, מוז

איינער אפטרעטן, מוז אוועקגיין. און וואס פאר א „פאליאק" איז דער ייד, אז ער האלט אין איין שיקן געלט קיין ארץ-ישראל, העלפט זיך בויען אן אייגן „פאטערלאנד"? און אז אן אנגעזעענער משומד, דער פוילישער דיקטער סלאנימסקי, חיים זעליג סלאנימסקיס אן אייניקל, האט אנגעוויזן, אז בלוטמישונג איז א ברכה פאר פעלקער, פון בלוטמישונג ווערן געבוירן גאונים, ווי מיצקעוויטש, ווי סלאָוואצקי, ווי שאפען, — האט מען אים דערפאר עפנטלעך אויסגעפאטשט און צעשלאגן.

און דא רעדט זיך נישט וועגן די ארגאניזירטע „פיקעטס", וואס לאזן נישט אריין קיין קריסטלעכן קונה אין א יידיש געשעפט. דער יידישער סוחר רעאגירט שוין כמעט נישט דערויף. ער האט עס אויפגענומען ווי א פינצטערן גזר.

אין די ווארשעווער פארקן זיינען יידן הפקר. באווייזט זיך א ייד אין א לאנגער קאפאטע, באפאלן אים א כאפטע צען- צוועלף-יעריקע שולקינדער, רייסן פון אים שטיקער. און אז איך און אויך אן עלטערער פאליאק זיינען צוגעגאנגען צו א פאליציאנט און אים געפרעגט פארוואס ער דערלאזט עס, האט ער אונדז געהייסן זיך ווענדן צו א צווייטן פאליציאנט, ווייל ער שטייט אויף דער וואך, טאר נישט אפטרעטן פון זיין פאסטן. און דער היטער פון פוילישן געזעץ האט דערביי צוגעגעבן: „ווער הייסט אים, דעם „קאפאָטשארזש", קומען אין גארטן אריין, ווען ער קאן זיך שפאצירן אויף דער זאמענהאף גאס?"

א יידישער זשורנאליסט האט מיר דערציילט, אז בשעת ער איז די טעג פארבייגעגאנגען דעם קבר פון דעם פוילישן אומבאקאנטן זעלנער, איז לעבן אים אויסגעוואקסן א פאליאק. די שרעק, אז מען קאן דיך באפאלן, איז אזוי גרויס, אז דער ייד האט אינסטינקטיוו ארויסגעכאפט זיין פאק שליסלען און איז גרייט געווען זיך צו פארטיידיקן. ארויסגעוויזן האט זיך, אז ס'האבן אים אפגעשטעלט צוויי לערער, א מאן מיט א פרוי, וואס קלייבן געלט פאר דער פוילישער פאלקסשול. אי דער ייד, אי די פאליאקן האבן זיך שטארק פארשעמט:

— ס'אמתע ווירטשאפט אין פוילן!

מיט דער נאַכט באַפאַלט די וואַרשעווער יידן אַן אימה. פון מאָל צו מאָל אַ געלויף איבער די גאַסן. מען פאַרהאַקט די טויערן. ס׳הערן זיך קולות, באַנומענע קולות, אַז ס׳בלוט נעמט גליווערן:

— מען שלאָגט!

— מען שלאָגט יידן!

— מען שלאָגט „ענדעקעס״!

אין אַזוינע אָוונטן איז די באַציאונג צווישן די באַלעבאַסטעס און די פוילישע דינסטן אַן אָנגעצויגענע. די באַלעבאַסטעס באַקלאָגן זיך אין דער שטיל:

— אַז מ׳האַלט אַ שונא אין שטוב.

אין די פרימאָרגנס, ווען יידן באַגעגענען זיך אין גאַס, דערציילט מען זיך נישט געשטויגענע זאַכן. יעדע קלייניקייט צעוואַקסט זיך, ווערט געכפלט. מען דערציילט, אַז דאָ איז דערהרגעט געוואָרן איין ייד, דאָרט — צוויי. מען רופט אַפילו אָן נעמען. דערביי גיט מען צו:

— אין די צייטונגען וועט איר קיין וואָרט דערפון נישט געפינען. מען טאָר נישט שרייבן. ס׳איז פאַרווערט.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן עטלעכע וואָכן. און אַז ביים יידישן אַרבעטער, ביים יידישן טרעגער און פורמאַן האָט ס׳געדולד געפּלאַצט, האָט מען גענומען קריקשלאָגן. ס׳איז געווען צוויי טעג פאַר יום-כיפור. אין פוילן — דער גרויסער יום-טוב פון טשעשין. ס׳האָט נישט געהאָלפן, וואָס „מה-יפית״ יידלעך האָט געשריבן, אַז מ׳דאַרף ביי טשעכאָסלאָוואַקיע אָפּנעמען טשעשין, מען האָט סיי-ווי-סיי געזאָגט, אַז די יידן זיינען פאַררעטער. די פוילישע גרענעצן — אילומינירט. וואו אַ טראָט — שטורקאַצן, ציווילע און מיליטערישע קאַפעליעס. קאָן זיין אַ גרעסערער יום-טוב? פוילן וואַקסט, צעוואַקסט זיך פון ים-ברעג צו ים-ברעג. פוילן איז אַ גן עדן. יעדער גלח — גאָטס שליח, יעדער ייד — אַ יודאַש. און יעדער חראַביע איז באַשטימט פון גאָט אַליין צו רעגירן, צו טרעטן איבערן פויערס רוקן. קאָן זיין אַ בעסערער שעת הכושר, ווי צו שלאָגן יידן? האָבן זיך אַ טאָג פאַר יום-כיפור אין אָוונט באַוויזן אויף די יידישע גאַסן

„פאלאנגיסטן". אויף די ארבל — ווייסע ארעם-בענדער. מען איז געגאנגען גרופעסווייז. צו הונדערט, צו הונדערט-פופציק. אויף לעשנא, ארלא, פזשעיאזד, פזשעכאדניע, גראניטשנע, גזשיבאוו, דלוגע, זשאביע, רימארסקע — האבן די „פאלאנגיסטן" געשלאגן יידן, געהאקט שויבן, געשניטן יידישע לייבער מיט זשילעט-מע-סערלעך, געפייערט פוילנס זיג. ס'האט זיך זיי אפילו נישט גע-חלומט, אז אין אזא „הייליקן" טאג וועלן יידן זיך אנטקעגנשטעלן. און מיטאמאל האבן פון פארשיידענע הייף זיך גענומען ארויסשיטן יידישע ארבעטער, יידישע טרעגערס, יידישע פורמאנעס. מען איז געגאנגען ארגאניזירט צו פופציק אין א גרופע. יידן האבן זיך נישט פארטיידיקט, נאר אטאקירט, באפאלן דעם שונא מיט באנומענע קולות, אים געטריבן, געיאגט אין די הייף אריין. מען האט זיך גע-שלאגן מיט אייזערנע הענטשקעס, מיט מעסערס, מיט אייזערנע שטעקנס. און אז דער איבערגעשראקענער שונא איז געקומען צו זיך, איז עס געווארן א געשלעג אויף טויט און אויף לעבן. מען האט געדארפט טרייבן דעם שונא פון איין הויף אין צווייטן אריין, זיך שלאגן פאר יעדן שטיקל גאס. און אז מען האט שוין געהאט אנגע-ציילט, צוועלף צעשניטענע פאליאקן און אכט צעשניטענע יידן, ערשט דעמאלט האבן זיך גענומען באווייזן פאליציאנטן. מ'האט ארעסטירט נישט די אנפאלער, נאר די באפאלענע יידן. מען האט ארעסטירט דעם פארזיצער און דעם סעקרעטאר פון באקלייד-פאראיין. דער פאליציי איז געגאנגען אין לעבן אויסצוגעפינען ווער ס'האט ארגאניזירט דעם ווידערשטאנד.

דאס אנטקעגנשטעלן זיך האט געהאלפן. צומארגנס, ערב יום-כיפור, האט מען פארגרעסערט אויף די יידישע גאסן די פאליציי-פאטרולן. אין אלע ווארשעווער צייטונגען איז קיין ווארט נישט גע-ווען וועגן דעם געשלעג. אין ווארשע פרייט מען זיך נאך מיט דעם זיג איבער טשעכיע, מיט טשעשין. אין פוילן איז א גן-עדן.

און ביי די אלע נגישות, ביי די אלע רדיפות, האט דער פוילי-שער ייד נאך א סך לעבן אין זיך. מען רייסט ביי אים דעם ביסן פון מויל און מען איז געצוואונגען צו פירן מיט אים מסחר. מען איז נישט זיכער דורכצוגיין קיין גאס און מען בויט יידישע און העב-

רעאישע פאלקס-שולן, מען בויט גימנאזיעס און ישיבות. און צו „כל-נדרי" זיינען די שילן, די בתי-מדרשים און חסידים שטיבלעך געווען איבערגעפאקט. איך בין אוועק מיט א גרופע יונגע שרייבער צו די בראצלאווער חסידים, וואס זייער שטיבל איז אויף נאוואליפיע 28. דאס שטיבל איז געווען איבערגעפאקט. מען איז געשטאנען אויף די טרעפן, אין פעדערהויז, אויפן הויף. דא דאוונט מען גארנישט בציבור. איינער זאגט, איינער קרעכצט און וויינט און ביי א דריטן זינגען אלע ביינער. איבערן עמוד הענגט אן אויפשריפט מיט גרויסע געכתיבנטע אותיות:

— געוואלד, יידן, זייט זיך נישט מיאש!

און הינטער די יידישע אותיות — אין העברעאיש:

„אין שום יאוש בעולם כלל!"

און אין מיטן דאוונען, די פלייצעס געבויגן, די טליתים איבער די קעפ, האט זיך א ייד צעשריען:

— געוואלד, יידן, זייט זיך נישט מיאש!

און די גאנצע עדה האט זיך צעשריען:

— געוואלד, יידן, זייט זיך נישט מיאש!

ווארשע, מוצאי יום כפור 1938.

געסט

נאָוועמבער האָט ס׳פּויערים־פאָלק שוין גענומען ברענגען אין דער פּעפּלאָווקער וואַסער־מיל אַריין ווער אַ קערץ ווייץ, ווער אַ האָלבן, ווער אַ פערטל. דאָס האָט מען זיך געוואָלט באַצייטנס פאַרזאָרגן מיט מעל אויף די חגאות. די מיל האָט נישט גערוט. בייטאָג, ביינאַכט, ס׳וואַסער איז געפאַלן אויפן ראָד, וואָס איז שוין געווען באַדעקט מיט אייז, געפאַלן מיט אַ רויש, כאָטש אַרום און אַרום איז געווען שטיל, די שטילקייט אַרום אַ מיל, ווען די לופט איז פול מיטן אָפּהילך פון ווייטע דונערן.

ס׳איז געווען אַ קאַלטער, עסיקער פאַרנאַכט. דער מילנער, משה בידגאָשטש, איז שוין געשטאַנען אין דעם האַלבן שעפּסענעם פּעלצל, אין דעם פאַרגעלטן באַראַנקאָווענעם היטל. ער האָט זיך שוין געקליבן אין שטוב אַריין, וואָס איז געשטאַנען אַ הונדערט איילן פון דער מיל. דער מילנער האָט בלויז געוואָרט אויפן זון זיינעם, אויפן ניינצן יאָריקן הערשל, וואָס האָט געאַרבעט אין דער מיל ביינאַכט. און ווי די מיל האָט נישט גערוט, אַזוי האָט דער מילנער נישט גערוט. דאָ האָט ער געשאָטן מעל אין זעק, דאָ האָט ער לייכט געהויבן זעק תבואה, געזען ס׳זאָל זיין אַ גאַנצע נאַכט וואָס צו מאָלן.

די טיר האָט זיך געעפנט. אויף אַ פריער איז אַריין אַ ווייסער וואָלקן. נאָכן וואָלקן — הערשל. טאַטע־זון — ביידע הויך און ברייט. משה בידגאָשטש — אַ סך ייִנגער ווי זיינע פערציק יאָר. הערשל האָט זיך אַ בייג געטאָן צום פאָטער:

— הערסט גאָרנישט ווי מען שיסט?

— שוין ווידער?

— ווי די נאַכט איז צוגעפאַלן, טאַטע, האָט מען גענומען אַרײַבערשיסן פון דער דײַטשישער גרענעץ און מען הערט נישט אויף.

טאַטע־זון האָבן געוואוסט, אַז דאָס „שוואַרצן" דײַטשישע יידן די גרענעץ, פירן מיט זיך ווער אַ ביסל געלט, ווער אַ ביסל צירונג, וואָס מען האָט אַרויסגעראַטעוועט פון דער שרפה. אַנדערע, וואָס אַנטלויפן פון קאָנצענטראַציע לאַגער, קומען אַריבער אין איין העמד. דער גאַנצער מהלך איז אַ קנאַפּער וויאָרסט. ס׳איז אַ צען, העכסטנס צוועלף מינוט גאַנג. און דאָ וואַלגערן זיך מענטשן אַ מעת־לעת, צוויי און דריי. מען ליגט אין ליידיקע קאַרטאָפל־גריבער, מען ליגט אין די זומפּן צווישן די רערשטעקלעך, ווי ווילדע חזירים. און ווי ס׳פאַלט־צו די נאַכט נעמט מען זיך גנבענען פון די גריבער אין די זומפּן, פון די זומפּן צום לויפנדיקן וואַסער, וואָס פאַלט אַריין אין דער ווייסל. און דער שונא, דער דײַטש, טשאַטעוועט, ווי דאָס וואָלטן נישט געווען קיין מענטשן, נאָר אַ געיעג אויף ווילדע חזירים.

דער מילנער האָט פאַרגעסן, אַז ס׳ווייב וואַרט אויף אים מיט וויעטשערע. ער האָט זיך אַ בייג געטאָן צום זון און נאָך שטילער גערעדט:

— אַנטעק וועט בלייבן אין דער מיל און מיר ביידע וועלן צוגיין.

אין איין כאַליעווע האָט דער מילנער אַריינגערוקט אַ פלאַטשיקע „מאַמע" בראָנפן, אין דער צווייטער — אַ רעוואָלווער.

טאַטע־זון זיינען אַרויס פון דער מיל. אַ קאַלטער, פייכטער ווינט האָט געבלאָזן פון דער ווייסל, געבלאָזן פון דעם לויפנדיקן וואַסער, וואו די מיל איז געשטאַנען. פלאַכטעס וואַסער האָבן זיך געהויבן, זיינען געפאַלן איבערן ראָד מיט אַ שוים און די לופט אַרום האָט געשפּריצט מיט טראָפּנס רעגן. די פייכטקייט איז פול געווען מיט פאַרשטיקטע קולות.

טאַטע־זון האָבן פעסטער פאַרצויגן די האַלב־שמוישענע פעלצלעך, טיפער אַראָפּגערוקט די באַראַנקאָוועגע היטלעך. זיי האָבן דורכגעשניטן דאָס שטיקל אָלשינע וואַלד, וואו די דורכגעווייקטע ערד האָט געפּייפּט אונטער די פיס, ווי אויפגעציירן טייג. הונגעריקע קראָען האָבן זיך געטראָגן פון בוים צו בוים מיט אַ קראַקערײַ. טאַטע־זון זיינען אַריבער די גרעבליע, וואו ס׳לויפנדיקע וואַסער איז געווען אַזוי פלאַך, אַז ס׳האָט

נישט דערגרייכט די קני. דאָ זיינען זיי געבליבן שטיין. זיי האָבן געוואָלט דורכרייסן די גערדיכטע פינצטערניש, וואָס איז געשטאַנען עטלעכע טריט פון זיי, געשטאַנען ווי אַ וואַנט.

ביידע האָבן אָנגעשפּיצט די אויערן. קולות, קולות, קולות. און צווישן די קולות — אַ ווייט שיסעריי, אַ געפּליעסק, שטיקלעך געיאָמער. טאַטע־זון האָבן פאַרגעסן, אַז די דייטשישע יידן זיינען מגולחים, זיינען קעלבאַסניקעס, אַז זייער שוועל איז טריף, אַז זיי זיינען די ערשטע אָפּ־צולאַכן פון אַ פּוילישן ייד מיט אַ באָרד.

טאַטע־זון, פון דורות דאָרפס־יידן, וואָס האָבן דריי מאָל אַ טאָג געדאַוונט, האָבן איצט קיין תרעומות נישט געהאַט צו די דייטשישע יידן. זיי האָבן געענוי נישט געוואוסט וואָס ס'איז אַ „דבר־מצוה", וואָס איז פּדיון שבויים, וואָס איז פקוח־נפש. וואָס זיי האָבן יאָ געוואוסט איז, אַז מען יאָגט יידן, מען נעמט ביי זיי אַלץ צו, מען טרייבט זיי איבער דער גרענעץ. דאַרף מען זיך מוסר־נפש זיין פאַר די געיאָגטע. און דאָס האָט משה מילנער געטאָן. צענדליקער דייטשישע יידן האָט ער אויסגעבאַ־האַלטן ביי זיך אין דער מיל. נישט בלויז האָבן זיי ביים מילנער געגעסן און געשלאָפן, מען האָט זיי אויך דאָ איבערגעטאָן, מען האָט פאַר זיי געקראָגן ביים „וואָיט" פּאַספּאָרטן און מען האָט זיי אַריבערגעפּעקלט צו דער רומענישער גרענעץ. האָט די דייטשישע גרענעץ־וואַך געשאָסן, איז געווען זיכער, אַז די וואַך יאָגט זיך נאָך יידן, וויל ביי זיי אַראָפּציען ס'לעצטע העמד פון לייב.

טאַטע־זון, געוויקסיקע, מיט עטוואָס געבויגענע קעפּ, זיינען גע־שטאַנען הינטערביימער, געשטאַנען מיט האַלב פאַרמאַכטע אויגן און מיט אָנגעשפּיצטע אויערן. און אַז ס'איז אַזוי פאַרביי אַ לענגערע צייט, האָט מען מיט אַמאָל דערהערט, ווי אַ קינד וויינט. דער מילנער מיטן זון האָבן זיך אַ שאַר געטאָן צום וואַסער. ס'געוויין האָט אויפגעהערט, ווידער זיך אָנגעהויבן, ווי מען וואָלט דעם קינד געוואָלט פאַרשטאָפּן ס'מויל. אויפצוכאַפּן טריט איז געווען אוממעגלעך, ווייל ס'וואַסער האָט געשוואַנ־קען דעם ברעג מיט אַ פּליעסקעריי, פאַרשוואַנקען די טריט.

הערשל האָט איינגערוימט דעם פאָטער:

— זיי שניידן ס'וואַסער. צוויי, פיר, זעקס פאַרשוין.

— אט איז די פרוי מיטן קינד! אט איז נאך איינע מיט א קינד!

— לויף, הערשל, זאג דער מאמען ס'זאל זיין גרייט הייסע קאווע.

און אז הערשל האט אפגעצויגן, איז משה מילנער אנטקעגנגעגאנגען דער פארטיע. ער האט זיי געוואלט בארואיקן, אז זיי זיינען אין זיכערע הענט, אין יידישע הענט. ער האט זיך א שטעל געטאן אויפן ברעג אין זיין גאנצער הייך, א צענעם געטאן די הענט מיט אזא ציטער, ווי די הענט וואלטן געהאט צו זאגן: „ברוכים הבאים!"

די איבערגעשראקענע פליטים זיינען געבליבן שטיין אין וואסער, זיך געישובט — גיין, צי נישט גיין? אז ס'קינד האט זיך צעוויינט און נאכן קינד — די מוטער, האט דער מילנער זיך שוין צעשריגן:

— האט נישט מורא, האט נישט מורא, איר זענט צווישן יידן!

ס'איז געווארן א געפליעסקעריי. איינציקווייז זיינען די אנטלאפענע ארויס פון וואסער, ארויס אן כוחות.

דער מילנער האט אין איין האנט געהאלטן ס'וויינענדיקע קינד, מיט דער צווייטער האנט האט ער א הייב געטאן דעם קינדס מוטער, ווי מען הייבט א זאק מעל און ער האט זיך געלאזט צום וועלדל:

— קומט, יידן!

ביים מילנער אין קיך האט געפלאקערט דער אויוון. אין די פייערקעס — טעפ קאווע, טעפ גריטץ. דעם מילנערס ווייב האט געריסן זעק, געמאכט „אניצעס", ס'זאל זיין מיט וואס ארומצואוויקלען די נאסע פיס. אויפן געגרייטן טיש — ברויט, פוטער, קעז, א פלאש בראנפן.

דער ערשטער איז אריין משה מילנער מיטן קינד אויף דער האנט. ער איז געווען אויפגערוימט, ווי א דארפס-ייד, א מחותן, וואס האט ביי זיך א שמחה. ער האט ברייט אויפגעפראלט די טיר און א זאג געטאן צום ווייב:

— מיר האבן געסט, אסתר-רבקה!

— אנגעלייגטע געסט — איז די מילנערקע אנטקעגנגעגאנגען די פליטים.

און די פליטים?

אָפּגעריסענע, פּיטש־נאַסע, האָבן זיי זיך צעזעצט אַרום דעם פּלאַ־מיקן אויוון. מען האָט געשלעפּט די צעווייקטע שיך פון די אָנגעדראָלע־וועטע פיס, מען האָט זיך געלאָבט מיט הייסער קאַווע, מען האָט זיך געטרייסט, אַז ס׳איז נאָך דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט.

דער מילנער, זיין ווייב, זייער זון זיינען געזעסן צווישן די פּליטים, זיי האָבן זיך איינגעהערט, ווי דער עולם איז פאַרשוואַרצט געוואָרן, ווי דער עולם איז אויסגעריסן געוואָרן, ווי דאָס וואָלטן זיי נישט געקומען פונעם שכנישן דייטשלאַנד, אַ קנאַפּע וויאָרסט גאַנג, נאָר פון ערגעץ ווייט, גאַנץ ווייט — אַ צווייטער יציאת מצרים.

1938

אין אַ שלעפּ־צוג

ס׳האָט געגומען טאָגן, ווען דער קוטנער רב איז אַראָפּ פון דער באַנק, וואו ער האָט אָפּגעדרימלט אַ נאַכט אין אַ געפּאַקטן וואַגאָן פון דריטן קלאַס. דאָס איז ער געפאָרן מיט אַ שלעפּ־צוג פון וואַרשע אַהיים. דער רב, אַ הויכער, עטוואָס אַ געבויגענער, האָט זיך אַ שטעל געטאָן, זיך אויסגעגלייכט און אָפּגעזיפצט:

— ווידער איבערגעקומען אַ נאַכט.

ער האָט שוין געוואָלט זיין קריק אין קוטנע. אין וואַרשע איז דאָך גאָר אַ גיהנום. מיט דער נאַכט איז דער ייד ניט זיכער מיטן לעבן. ס׳באַפאַלט אַן אימה. יעדע ווילע אַ געלויף איבער די גאַסן. מען פאַר־האַקט די טויערן. ס׳הערן זיך באַנומענע קולות:

— מען שלאָגט!

— מען שלאָגט יידן!

— לאָזט אייך נישט!

— שלאָגט צוריק!

דעם רבס אויסגעגלייכטע פלייצעס האָבן זיך קריק אַ בייג געטאָן. בלויז דער קאָפּ מיטן רבנישן קאַפּעלוש האָבן זיך געריסן פון די אַקסלען. און אינעם דאַרן, באַוואַקסענעם פנים איז געווען עקשנות און טרויער. דער קוטנער רב האָט אָפּגעפרעגט זיינע אייגענע תרעומות:

— און אַז קלעפּ, איז וואָס? און אַז הונגער, איז וואָס? און אַז ביטערע גזירות, איז וואָס? מען דאַרף ווערן האַרט ווי אַ שטיין. און אַז מען שלאָגט דעם שטיין גיט ער וואַסער.

דער רב איז צוגעגאַנגען צום פענסטער. ער האָט אַ וויש געטאָן

ביידע הענט אַן די פּאַרלאַפּענע שויבן. הינטער די פענצטער האָבן זיך געשאַרט פלאַכע, נאַקעטע פעלדער. דאָ — אַ כאַטקע, דאָרט — אַ כאַטקע. גרויסע שטיקער וואָלקן האָבן זיך געקנוילט אין די טאָלן. צווישן צע־בלעטערטע הייפטלעך קרויט האָבן זיך שוין געגראָבן באַרוויסע פויערטעס.

דער שלעפּ־צוג האָט זיך געטרייסלט, איבערגעוועקט דאָ אַ פּאַסאַ־זשיר, דאָרט אַ פּאַסאַזשיר, וואָס האָבן באַלד ווידער איינגעדרימלט מיט אַ שווער געמיט, מיט אַ קרעכץ.

דער רב איז אַריין אין קאָרידאָר, וואָס איז געווען איבערגעפּאַקט מיט יידן. מען איז געשטאַנען, ווער מיט אַ וואַליז, ווער מיט אַ קאַשיקל, ווער מיט אַ פּעקל. טייל האָבן זיך דערציילט מעשיות, טייל האָבן זיך געוויצלט. אַנדערע האָבן געלייענט צייטונגען.

אַ געפּוצט מענטשל איז אַנגעלאָפן מיט רוגזה:

— מיר יידן שטייען זיך אָפּ די פיס און דאָרט זיצט אַ פּאָליאַק איינער אַליין אין אַ גאַנצער קופּע!

— טאַקע, וואָס שטייען מיר אין קאָרידאָר? — האָט זיך אַ צווייטער אָנגערופן. — קומט מיר וועלן אַריין און מיר וועלן פאַרנעמען די פּלעצער.

ס'האָט זיך אַרויסגערוקט אַן עלטערער ייד מיט אַ קלוגער, גרויער באָרד און נאָך קלוגערע אויגן:

— דער ערל לאָזט דאָך ניט אַריין. ער האָט זיך אָפּגעשלאָסן. פאַרפירן מיט אים אַ חתונה? ס'לוינט נישט. אָסור צי ס'לוינט. אין אַ האַלבער שעה אַרום זיינען מיר אין קוטנע.

— און איך האַלט, אַז מען דאַרף אַזאַ „הונצוואַט" יאָ אָנלערנען — האָט ס'געפּוצטע מענטשל גערעדט זיינס. — מיר האָבן באַצאָלט, מיר האָבן בילעטן, קומט אונדז פּלעצער!

דאָס געפּוצטע מענטשל האָט אָנגעקלאַפּט אין קופּע. ער האָט גע־נומען רעדן פראַנצויזיש, זיך געבייזערט, געפילדערט מען זאָל גלייך עפענען די טיר. דער פּאָליאַק האָט זיך דערשראָקן און געעפנט.

די יידן זיינען אַריין אין קופּע. אויף די פּנימער אַ חוזק־שמייכל, אַ טיפער ביטול, וואָס האָט געהאַט צו זאָגן: מיר וועלן דאָס רשעות אויך בייקומען.

דער צוג האָט זיך געשלעפּט. די פּאַסאַזשירן האָבן זיך געוועקט. דער קאָנדוקטאָר האָט פאַרדרייט ס׳עלעקטרישע לעמפּל. אין קאַלטן וואַגאָן איז געוואָרן נאָך פינצטערער. דער קוטנער רב האָט זיך געכאַפּט, אַז ביים צווייטן פענצטער שטייט אַ יונגער גלח אין אַ שוואַרצער קאַפּאָטע. ביידע האָבן זיך אַ רגע אָנגעקוקט און גלייכצייטיק אָוועקגעדרייט די פּנימער. צוויי פּאַליאַקן האָבן געזעדט אויפן קול. איינער האָט אַ זאָג געטאָן:

— וואו מען קערט זיך זיינען פאַראַן יידן.

— אַן אומגליק פאַר פּוילן, אַן אומגליק — האָט דער צווייטער אונטערגעכאַפּט. — וואו מען גייט, וואו מען שטייט, אומעטום יידן, ווי זיי וואָלטן ניט געווען פופצן פּראָצענט, נאָר הונדערט און פופציק.

פון אַ ווייטער קופּע האָט זיך דערהערט אַ געשריי. דאָ און דאָרט האָט זיך אַ הייב געטאָן אַ פּאַסאַזשיר, אין דעם כמעט פינצטערן וואַגאָן האָבן זיך געהויבן שאָטנס, זיך געשאָרט איבער די ווענט. דאָס געשריי איז געוואָרן שפּיציקער, נענטער. ס׳האָט זיך געקייקלט אין דעם קילן פּאַרטאָג מיט אַן אימה:

— נעמט אים, חברה!

— וואַרפט אים אַרויס פון וואַגאָן!

— מיר וועלן זיך מיט זיי אָפּרעכענען, מיט די „זשידקעס״!

דער קוטנער רב האָט זיך געקווענקלט: זאָל ער זיך ווענדן צום גלח, צי ניין?

דער גלח, וואָס האָט אַריינגעקוקט אין אַ צעעפנט „ט ע ס ט אַ־מ ע נ ט ל״, האָט זיך קיין ריר ניט געטאָן. ער איז געשטאַנען מיט די פּלייצעס צום עולם און מיטן פּנים צום פענצטער, ווי די געשרייען וואָלטן ניט דערגאַנגען צו אים.

אַ צעפלאַמטער פּאַרשוין, ענלעך אויף אַ קיילער ווען ער כאַפּט אַריין אַן איבעריק גלעזל בראָנפן, איז מיט אַמאָל אַריינגעפאַלן אין וואַגאָן. דער ראָק צעקנעפּלט, ס׳וועסטל צעקנעפּלט, די אַרבל פאַרשאַרצט. די קאַלטע גרינע אויגן — פּעך און שוועבל — האָבן געגנישטערט איבערן וואַגאָן. וואו אַ קער — יידן, יידן, יידן. אַזויפיל יידן! אַ חיהשע פרייד האָט זיך אַ גאָס געטאָן פון די פיס אין די הענט אַריין. אָט איז אַ יידישע

קאפאטע, א שווארצע קאפאטע. די גרינע אויגן האבן זיך א צינד געטאן. הענט, פיס — א צי געטאן. דער פארשוין האט אויפגעהויבן א האנט, ווי א שטאבע, און זי אראפגעלאזט איבער דער קאפאטע מיט אזא גבורה און מיט אזא אימפעט, אז דער געשלאגענער האט זיך דערהאלטן אויף די פיס. ער איז געפאלן און האט זיך גלייך קריק אויפגעשטעלט. א ייד האט אים אונטערגעטראגן דאס „טעסטאמענטל", וואס האט זיך אוועק־געקייקלט אונטער א באנק.

אין וואגאן איז געווארן אומהיימלעך־שטיל. דער צעפלאמטער שלעגער איז איצט געשטאנען א בלייכער, ווי מען וואלט ביי אים דעם לעצטן טראפן בלוט אפגעצאפט. אזוי זעט־אויס א מענטש, ווען ער קומט אויף פון דער פאליקע, שארט מיט די אויסגעלאשענע אויגן ארום זיך און זעט, דאכט זיך, קיינעם ניט. דאס האט אנגעהאלטן א רגע, צוויי. די אויפגעהעצטע פאליאקן האבן ווי פארגעסן אן די יידן. זיי האבן זיך גענומען בונטעווען אויפן שלעגער:

— אזא כאם!

— אזא הינטישער זון!

— מען דארף אים אנלערנען!

— ווער ער וויסן ווי צו ווארפן זיך אויף א גלח!

ערשט איצט האט דער שלעגער זיך אראפגעלאזט אויף די קני און זיך א צי געטאן צום גלחס פיס:

— לאז דער „פאן פראבאשטש" מיר מוחל זיין. כ'בין געווען זיכער, אז כ'הייב־אויף די האנט אויף א ייד, און דא — אזא שטראף פון גאט! לאז דער „פאן פראבאשטש" מיר מוחל זיין!

— און אז א ייד, איז וואס? — האט דער גלח א הייב געטאן די האנט, וואו ס'טעסטאמענטל איז געלעגן. — ווער האט דיר געזאגט, אז א ייד מעג מען יא שלאגן? וואס הייסט דו שלאגסט?

דער קוטנער רב, וואס איז געשטאנען די גאנצע צייט, האט קיין אויג נישט אראפגעלאזט, נישט פון שלעגער און נישט פון דעם געשלא־גענעם גלח, האט זיך איצט ארויסגערוקט און א זאג געטאן:

— און אז פאן יעזוס אליין וואלט דא געווען אין וואגאן, וואלט ער אים נישט געשלאגן?

אלעמענס אויגן האבן זיך א קער געטאן צום רב. די ווענט פון וואגאן האבן זיך מיט אמאל גענומען איינרוקן. די אויערן, וואכע, האבן אויפגעכאפט יעדן שארך, יעדן קלאנג, וואס האבן זיך געטראגן פון די ווייטערדיקע וואגאנען. אלע האבן געזען ווי דער שלעגער מיט אויסגע־לאשענע אויגן, מיט שלאבערדיקע הענט, האט זיך ארויסגעשארט פון וואגאן. מען האט אפגעאטעמט און דער המון האט ווי פארגעסן אן די יידן.

דער שלעפ־צוג האט זיך אפגעשטעלט. די קאנדוקטארן האבן צע־עפנט די טירן פון די וואגאנען:

— קוטנע! קוטנע!

עס איז געווארן א געשטופ, א געלויף. יעדער האט געכאפט זיין פעקל. מען איז ארויס פון וואגאן, מען איז פארשוואונדן אין דעם גרויסן פרימארגן. דער גלח און דער רב זיינען געווען פון די לעצטע ארויסצוגיין. דער גלח האט זיך געזעגנט מיטן רב, אים געדריקט די האנט און שטיל געזאגט:

— דער „ראבין" איז גערעכט. אזא פארשוין וואלט דעם פאן יעזוס אליין אנגעבראכן די ביינער.

אין אַ שטעטל

די שמאָלע גאַסן זיינען נישט געווען דורכצוגיין. וואו אַ קער — וועגענער תבואה, וועגענער קאַרטאָפל, וועגענער אויבס און גרינסן. די וועגענער, די בריטשקעס, האָבן זיך געצויגן ביז הינטער דער שטאָט. דאָס זיינען פון די אַרומיקע דערפער אָנגעפאָרן און אָנגעקומען אויפן שטעטלדיקן יאַריד מחנות פויערים, סטאַדעס בהמות, פערד, חזירים. אין מיטן מאַרק, אַרום דעם „קאָשטשאָל", זיינען געזעסן פויערטעס. טייל — איבער „אָסלעס" פוטער געוויקלט אין קרויט־בלעטער, איבער קוישן אייער, איבער שטיקער לייוונט. אַנדערע — איבער קוישן הינער, קוישן קאַטשקעס, קוישן גענדז. אין די רינשטאָקעס האָבן בלינדע בעטלער באַגלייט זייערע צעצויגענע לידער, ווער מיט אַ באַנדורע, ווער מיט אַ פידל, ווער מיט אַ האַרמאָניע. אָן אמתער יאַריד און דאָך נישט קיין יאַריד. וויל ביי דעם געפילדער, ביי דער גאַנצער „גראַטשקע", זיינען די גאַסן, וואָס האָבן געפירט אין מאַרק אַריין, און דער עיקר דער מאַרק, אַלץ אין געווען טויט. און פון דער ווייטנס האָט עס אויסגעזען, ווי דאָס שטעטל וואָלט געווען באַלאַגערט פון אַ האַלב־ווילדן שונא, וואָס איז מיט אַמאָל אָנגעפאַלן מיט זיין האָב און גוטס, האָט פאַרשטעלט אַלע וועגן און זיך אַריינגעריסן אין שטאָט אַריין.

און דאָס שטעטל?

דאָס שטעטל איז געווען ווי אויסגעשטאָרבן. ס'זיינען נישט געווען צו זען קיין פאַרשמייעטע מעקלערס, קיין תבואה־סוחרים, קיין אָקסן־און פערד־הענדלער, קיין קונים. און אַז ס'האָט זיך באַוויזן אַ ייד אין מאַרק, איז מיט אַ שטרוי אין מויל, ווי אין שטעטל וואָלט נישט געווען קיין יאַריד, נאָר אַ חגא. און אין אַ חגא האָט אַ ייד צייט. שטייט ער אין עק

מאַרק, קיינער נישט, קייט ס׳אייגענע בערדל, קוקט, דאַכט זיך אַריבער די שפּיצן פון קאַשטשאַל, און דער מוח רוט נישט ביי אים:

— מלחמה איז מלחמה.

קומט אונטער נאָך אַ ייד און נאָך אַ ייד. שטייען זיי אין דרייען — אַן אָקסן־הענדלער, אַ שוסטער און אַ תבואה־סוחר. מען רעדט כמעט נישט. אַ וואָרט, אַ האַלב וואָרט. אַן עפּן אַ האַנט, אַ קוועטש מיטן אַן אויג. די דאַשקעס אַן אַ זייט:

דערמיט האָט מען געמיינט צו זאָגן, אַז די „ענדעקעס" האָבן טאַקע אַראָפּגעבראַכט אין שטעטל אַריין באַצאָלטע פּיקעטס. שטייען די פּיקעטס אַרום די יידישע קראָמען, זעען, אַז קיין איין קריסט זאָל נישט אַריבערטרעטן אַ יידישע שוועל. יידן, וואָס האָבן זיך געריכט אויף דער צרה, געוואוסט, אַז דאָס איז אַ מלחמה אויף טויט און אויף לעבן, האָבן געמאַכט יד־אחת — נישט קויפן ביים פּויער, נישט קויפן ביים שררה, נישט באַטייליקן זיך אין יאַריד. די הינטישע זין, די היצלעס, פּיקעטן, וועלן יידן שטרייקן. זיינען טאַנדעטניקעס, קירזשנערס, שוסטערס נישט אַרויס מיט זייערע געשטעלן אין מאַרק אַריין. זיינען יידן נישט אַרויס אין מאַרק מיט ברויט און זעמל „סטראַגאַנעס", מיט צוקער־געבעקס, מיט פּאַדעשווע־לעדער, מיט סאָדע־וואַסער. האָט דאָס ליידיקע שטיק מאַרק, אַרום די ניין געוועלבער, אויסגעזען, ווי אַ פּליך, ווי אַ פאַרשאָלטענער אויסשיט. די שניט־סוחרים, די מעל־שענקערס, די קרעמער פון די ניין געוועלבער, זיינען נישט געשטאַנען אין די טירן, נישט גערופן קיין קונים. מען איז געזעסן הינטער די צאָל־בענק, אַפילו נישט געוואַרט ס׳זאָל פאַר־בלאָנדזשען אַ פּויער, אַ פּויערטע, ווי ס׳וואָלט נישט געווען קיין יאַריד, נאָר אַ תשעה־באָב. און אַז אַ געוועלבניק האָט נישט ווילנדיק זיך אַ רוק געטאָן צו דער אָפענער שויבן־טיר, דערזען די פּיקעטס, וואָס לאָזן נישט אַריין קיין קונה, האָט ער פון ביטול בלויז אויסגעשפּיגן און איז קריק אַריין צווישן דער סחורה און דער צאָל־באַנק. די אויגן האָבן געניטשטערט אין אַ צייטונג, צי אין אַ ספר און דער מוח האָט געטענהט זיינס:

— מלחמה איז מלחמה.

אַ שטיק נאָך מיטאָג איז דער באַלייבטער וויטעק מיט די גרויע וואָנסן, ווי פּראַגע צייכנס, אַרויס פון ראָט־הויז מיט זיין באַראַבאַן. ער

האט אוועקגעשטעלט די פויק אויף דר'ערד און גענומען פויקן וואס כוח נאר.

פון אלע זייטן האבן זיך גענומען שטין פויערים. דער מארק, ארום דעם ראטהויז, איז שווארץ געווארן פון מענטשן. וויטעק האט באטראכט דעם עולם און מעשה קאמאנדיר אויסגערופן:

— מאכט א ווארע!

דער עולם איז געוועזן זיכער, אז דער פאן „סטאראסטע" גייט רעדן. אויף די ראטהויז טרעפלעך איז אויסגעוואקסן א פארשוין מיט א שיקלדיק אויג. איבערן פארשוין — א פלאקאט. אויפן פלאקאט איז געווען אויסגעמאלט אן איבערגעוואקסענער ייד אין טלית און תפילין, ווי ער שטייט איבער א טישל סחורה און האנדלט מיט פויערים. קומען אונטער פיקעטס, כאפן דעם ייד פאר דער בארד, פאר די פאות און שרייען צו די פויערים:

— „סוואוי דא סוועגא!"

ארום דעם פארשוין האבן זיך געקליבן פיקעטס, האבן זיך געקליבן פארדעכטיקטע פנימער. מען האט געגלאצט אויפן פלאקאט, מען האט געשטשירעט מיט די ציין:

— אזוי דארף מען טאן מיט אלע יידן!

— די שווינדלער!

— ווער דארף זיי דא?

— וואס פארן זיי נישט קיין פאלעסטינע?

דער פארשוין מיטן שיקלדיקן אויג האט גערופן מיט א פינגער ס'פויערים־פאלק זיי זאלן צוקומען נעענטער. ער האט זיך צערעדט:

— ברידער, פאליאקן! פוילן איז גרויס, פוילן איז רייך. מעג אפילו זיין א נאס יאר, איז אויף אונדזערע פעלדער שטענדיק א גערעד־טעניש. און דאס וואס ס'דארף הונגערט, וואס דער פויער האט אויף קיין זאלץ נישט, איז אונדזער אייגענע שולד! קויפן ביים ייד איז דאס זעלבע, ווי שיקן די קאץ נאך דער פוטער! פרעגט זיך, ברידער פאליאקן, וואו קומט אהין אונדזער פוטער? זאלט איר וויסן, אז די יידן עסן זי אויף! מיר, פאליאקן, דארפן עסן טרוקן ברויט, זיי, די יידן, ברויט מיט פוטער! ווילט איר אייערע קינדער זאלן עסן ברויט מיט פוטער? טרייבט ארויס

די יידן און נעמט איבער דעם האנדל! וואו א געשטעל, וואו אביידל, וואו א „סטראגאן" — אלץ מוז באזעצט ווערן דורך פאליאקן! „סוואי דא סוועגא!"

— א גאנצער חכם — האט אן עלטערער פויער אויף א פריער ארויסגעשטעלט זיין געפלאכטענע בייטש, דערנאך האט ער זיך אליין ארויסגערוקט — א פויער דארף ערד, נישט קיין „סטראגאן".

— גערעכט!

— אוודאי ערד!

— און מיט „שנורוואדלעס" לאז דער שיקלדיקער בונטאווניק אליין האנדלען!

— בונטעוועט דעם עולם!

— אזא פלאקנשיסער!

— אזא הילצערנער פיסטאלעט!

— געמאכט פונעם יאריד א צווינטער!

— וואס ארט עס אים, אז מיר וועלן מוזן קריקפירן די וועגענער תבואה, ס'אויבס, די גרינסן?

— און די אייער?

— און די עופות!

— כ'האב גארנישט פארקויפט!

— איך אויך נישט!

— איך אויך נישט!

— איז וואס זאגט איר, ברידער? — האבן זיך פון אלע זייטן געהערט קולות.

— איך וועל נישט קריקפירן!

— איך אויך נישט!

— א גוטער פאליאק — האט דער פארשוין איבערגעשריגן דעם עולם — וועט גיכער קריקפירן די תבואה אין דארף אריין, איידער זי פארקויפן א ייד!

דער פויער מיט דער געפלאכטענער בייטש האט זיך צעלאכט און גענומען נאכקרימען דעם פארשוין מיטן שיקלדיקן אויג:

— קויפט נישט ביי יידן, קויפט נישט... זיינען יידן אזוי קלוג ווי

מיר און קויפן ביי אונדז נישט... ליגט אַ יאַריד, ווי אַ פגר, און רירט זיך נישט פון אָרט, און שולדיק ביזט ד ו, אַגיטאַטאָר מיינער! ד ו און דיינע אַרויסהעלפערס! אייך, בונטאָווניקעס, דאַרף מען אַרויסטרייבן פון שטאָט! יאָ, אייך! — האָט דער פויער אַ ריס געטאָן דעם פלאַקאַט, וואָס האָט זיך געהויבן איבערן פאַרשוין, און אים אַ שליידער געטאָן אין דער לופטן.

די פיקעטס האָבן זיך אַ וואַרף געטאָן, געוואָלט אָפּראַטעווען דעם פלאַקאַט. די פויערים האָבן צעריסן דעם פלאַקאַט אויף שטיקלעך, גע־שליידערט די שטיקלעך ווי פילקעס. די שטאָטישע פיקעטס האָבן זיך צעשריען

— פויערישע הינטנס! כאַמעס!

ס'איז געוואָרן אַ געשלעג. פויערים האָבן געהויבן בייטשן, דרענ־גער, „קלאָניצעס", געיאָגט די פיקעטס, זיי געטריבן פון מאַרק. פון די־וועגענער, פון די בריטשקעס האָבן זיך געטראָגן קולות:

— שלאָגט זיי, די הינטישע זין! שלאָגט זיי!

פון טיר און טויער האָבן זיך געגומען שאַרן יידן. מען האָט גע־טראָגן אין מאַרק אַריין שטויסן פויערישע רעק, פויערישע שטיוול, פויע־רישע היטלען, ווייבער זייגען באַפאַלן די קוישן עופות, די קוישן אייער. מען האָט געקוקט פערד אין די פיסקעס, זיי אויסגעפּרובירט אין לויפן. צווישן די בלינדע בעטלער איז אויסגעוואַקסן דער לאַנגער בעריש מיט אַ קויש צינערנע הענער. בעריש האָט אַ נעם געטאָן אַ צינערנעם האָן אין מויל אַריין און זיך צעקרייט, אָנגעזאָגט, אַז ס'איז אַ יאַריד אין שטעטל.

אויפן גזשיבאָוו

משה קלאָפּטער, דער אייגנטימער פֿון דריי לאַסטוועגענער, פֿון צען דראָזשקעס, האָט פֿאַרנומען דעם גאַנצן דריטן הויף ביי יאָקובן אויפֿן גזשיבאָוו.

די ערשטע צוויי הייף, טונקעלע, מיט געוועלבטע אריינגאַנגען, האָבן זיך געצויגן ווי טונעלן. אַ הויף אין אַ הויף. אַז מען האָט פֿאַרריסן דעם קאָפּ — פֿענצטער און באַלקאָנען, וואָס האָבן זיך געהויבן ביז אַי־בערן פֿערטן שטאָק. די הייף האָבן נישט גערוט. מאַנסבילן — יונג און אַלט — האָבן פֿאַרענדיקט די אויף שנעל אויפֿגעקלאַפּטע סוכות, וואָס זיינען געשטאַנען אויף די באַלקאָנען אין די הייף. ס'איז געווען אַ געגיי, אַ געאייל, אַ געלויף. פֿון די אָפֿענע פֿענצטער האָט זיך געטראָגן אַ זשור־מעריי, אַ גערעדעריי, אַ געקלאַפּעריי. די הייף זיינען פֿול געווען מיט יום־טובדיקע ריחות, וואָס האָבן פֿאַרכאַפּט דעם אָטעם, גערייצט דעם אַפּעטיט. ס'האָט געשמעקט מיט געהאַקטע פֿיש, מיט געפֿילטע פֿיש, מיט געקאָכטע פֿיש. ס'האָט געשמעקט מיט פֿאַרבראָקטע הינער־יויכן, מיט געבראָטענע קאַטשקעס און גענדז, מיט זיסע ציבלקעס געהאַקט מיט פֿרישע, קרוכלע גריוון. ס'האָט געשמעקט מיט איינגעקאָכטע, פֿאַרברוינטע צימעסלעך — מערן, פֿלוימען, שעפּטאָלן.

דער דריטער הויף, וואָס איז ענלעכער געווען אויף אַ שטיק פֿערד־מאַרק, ווי אויף אַ וואַרשעווער הויף, האָט קיין מגע ומשא נישט געהאַט מיט די ערשטע צוויי הייף. די פֿערד, די הינט, די יונגען — דאָס אַלץ האָט אָפּגעהאַלטן די שכנים צו גיין אַהין. איבער איין האַלבן הויף האָבן זיך געצויגן הילצערנע שאַפֿעס, וואו די וועגענער זיינען געשטאַנען. אַי־בערן צווייטן — געמויערטע פֿערד־שטאַלן. איבער די פֿערד־שטאַלן —

א דירה פון צען צימערן, וואו משה קלאפטער האט געוואוינט מיט זיינע „קעסט־קינדער". אזוי האט ער גערופן די יונגען, וואס האבן געארבעט ביי אים. פון די פערד־שטאלן, פון די צוויי בערג מיסט, וואס האבן זיך געפארעט אינעם שטייפן נאכמיטאג, האט זיך געטראגן א שארפער גע־רוך, דערמאנט דעם גערוך פון געווייקט לעדער, געווייקטן דאמב, וואס האט אויסגעוועפט און פארשלונגען די ריחות פון די יום־טובדיקע מאכלים.

דעם גאנצן ערב־יום־טוב האט משה קלאפטער געמייסטרעוועט ארום דער סוכה. ס'איז אים געגאנגען אין לעבן, אז זיין סוכה זאל זיין שענער פון די באלעבאטישע און חסידישע סוכות, וואס אין די שכנישע הייף. די פיר ווענט ארום דעם הילצערנעם דיל האבן זיך געהאלטן אויף קייטלעך. די מזרח־וואנט האט ער באהאנגען מיטן ווייבס טערקישן שאל־טוך. אויף די איבעריקע ווענט — לויוויטשער „קילמס", וואס מען דעקט מיט זיי צו צוגאוועפערד. אויפן געדעקטן טיש — זילבערנע לייכטערס, „גאנשערס" ווייז, א געפלאכטן קאשיקל בראנפן. משה קלאפטער מיטן ווייב זיינען געזעסן אויבנאן. פון ביידע זייטן — די קינדער. נאך די קינדער — די „יונגען" לויט דער עלטער. צוויי יונגען האבן געסארווירט. אנדערע צוויי האבן געהאלטן אן אויג, אז קיין „יאלד" פון די אנדערע הייף זאל אהער נישט ארייננשמעקן. האט זיך פאראיארן פארגנבעט א חסיד א „צלאפ", געוואלט זען, ווי דער באלעבאס, משה קלאפטער, פראוועט טיש, האט אים א יונג אזא גלעט געטאן איבער דער לעבער, אז ער וועט שוין פארזאגן א צענטן אהער נישט ארייננצושמעקן.

ס'איז שוין געווען נאך די געפילטע פיש, נאך דער שיסל לאקשן מיט „רעסעלעך", נאך דעם געבראטענעם אינדיק. משה קלאפטער האט צעעפנט דעם געשטרייפטן ריפסענעם שלאפראק, די קאלירטע ריפסענע וועסט. ער האט זיך א גלעט געטאן איבערן בויך, ווי איבער א באראבאן און זיך גענומען צו דער שיסל מייערן. די מייערן, געשניטן אין קיילעכ־דיקע פענעצלעך, געקאכט אין האניק, האבן געבלישטשעט, ווי דוקאטן. ער האט גרויס הנאה געהאט פון די מייערן, געגעסן מיט ביידע באקן און אין מיטן עסן א זאג געטאן צו די יונגען:

— וואס טרינקט איר נישט, חברה?

די יונגען, אויפגעלייגטע, האבן זיך א שאר געטאן מיט די רעכטע אקסלען. די העלדזער פון די „גאנשערס" האבן זיך אויסגעבויגן, אנגע־פילט די גלעזער מיט א געבולבעריי. „גראדול" האט נאך דער ערשטער כוסה געלאזט פאלן א ווארט:

— אויפן „מקום" האט מען געשלאגן יידן.

— וואו, אויף אלט־שטאט?

— און אין זאקסישן גארטן אויך.

— אויפן גזשיבאוו וועלן זיי נישט קומען — האט משה קלאפטער מיט די בלויזע ציין געקנאקט די הארטע קערן פון שעפטאלן און איבער אלעמענס קעפ ארויסגעשפיגן די צעבראכענע שאלן דורך דער אפענער טיר.

— אז יידן לאזן זיך שלאגן אויף אלט־שטאט, לאזן זיך שלאגן אין זאקסישן גארטן — האט שלמה ביקל לויזער געמאכט דעם פאסעק אויף א לעכל — וועלן זיי זיך אויפן גזשיבאוו אויך לאזן שלאגן.

— אפשר דו, ביקל — האט גראדול אים א שאר געטאן מיט די פינף פינגער פון דער גאמבע ביז צום שטערן — נישט איך, נישט שי־מעלע גראדול. און די שלעגער זיינען גאר קיין שלעגער נישט. די סטו־דענטן מיט די זשילעט־מעסערלעך אויף די שטעקנס. אזא איינעם איז געוווינט א גלעט צו טאן איבער דער לעבער, איז ער פארטיק, איז ער אויס קאפעליוש־מאכער.

דער וויין האט לויזער געמאכט די שרייפלעך און די יונגען האבן זיך צערעדט. און ווי זיי האבן זיך צערעדט, האט זיך אויף א פרייער צעבילט איין הונט, דערנאך א צווייטער.

— ס'קומט עמיצער? ווער קומט? — האט משה קלאפטער אויפ־געהויבן דעם קאפ צו די יונגען און בשעת־מעשה א רוק געטאן פון זיך דעם לאנגן טיש, ס'זאל לייכטער זיין אפירצוגיין.

א יונג איז ארויס פון דער סוכה. נאך אים — א צווייטער. באלד זיינען זיי צוריקגעקומען מיט א האלבן מנין איבערגעשראקענע שכנים.

משה קלאפטער האט אראפגעווארפן פון זיך דעם ריפסענעם שלאפראק און איז אנטקעגן געגאנגען די שכנים:

— וואס, מען שלאגט אויפן גזשיבאוו?

— מען באוואַרפט די סוכות מיט שטיינער, מען צינדט אונטער דעם סכך.

— אַ לופט זיי אין די אויגן!

— אַ בראַנד זיי אין די געדערים!

— קומט חברה! — האָט משה קלאַפּטער אַרויסגעכאַפּט אויף זיך אַ לעדערנע קורטקע.

— ווען ניט גיין, — האָט ס׳ווייב זיך אים אַ שטעל געטאָן אין וועג אַריין.

— מאַכסט שוין שטיק, מלכהלע? — האָט קלאַפּטער אַוועקגע־שאַרט ס׳ווייב, — נעם די קינדער און גיי אַרויף אין שטוב אַריין.

ס׳איז געווען שטיל אויפן הויף. קלאַפּטער מיט די יונגען האָבן זיך אַ וויַיל געפּאַרעט אינעם פערד־שטאַל. דערנאָך זיַינען זיי אַרויס צו צוויי, צו דריי, זיך געלאָזט מיטן הויף אין גאַס אַריין.

ס׳איז געווען שטיל און פינצטער אויפן גזשיבאָוו. פון הייף האָבן זיך געטראָגן פאַרשטיקטע קולות. ס׳איז געווען שווער עפּעס אויפצוכאַפּן. מיטאַמאָל האָט זיך אַריינגעשניטן אַ געשריי:

— יידן, מען שלאָגט!

אַ צעשלאָגענער ייד האָט זיך געטראָגן פון איין טראָטואַר אויפן אַנדערן. נאָכן צעשלאָגענעם ייד — אַ צווייטער, נאָכן צווייטן — אַ דריטער.

— וואָס לויפט איר? לויפט נישט, יידן!

— אַז מען יאָגט זיך נאָך אונדז.

אַ מאָן צוואַנציק, מיט אויפגעהויבענע שטעקנס אין די הענט, האָבן זיך געטראָגן איבערן גזשיבאָוו, זיך געיאָגט נאָך די יידן, געהאַקט בשעת־מעשה שויבן און נישט באַמערקט משה קלאַפּטערן מיט דער חברה.

משה קלאַפּטער אויף אַ פריער. נאָך אים — ביקל און גראַדול — ווי צעשפּרייטע פליגל האָבן זיך אַריינגעשניטן צווישן די שלעגערס. מע־סער־קלינגלעך האָבן געבליצט. דאָ און דאָרט אַ לאַנגער, צעצויגענער קוויטש — „אָלאַ באָגאַ״ — דאָ און דאָרט אַ פאַל מיט דער נאָז אויפן אַספאַלט, אויף די שטיינער. דאָס אַלץ האָט זיך אָפּגעשפּילט אַזוי שנעל

און מיט אזא אימפעט, אז מען האט בלויז געזען, ווי די גויים לויפן און די יידן יאגן. און געיאגט האט שוין נישט קלאפטער מיט זייגע יונגעז, נאר סתם יידן. יידן מיט לאנגע קאפאטעס האבן געריסן פרעגטעס, שטא־בעס, זיינען ארויס פון די הייף מיט שטיינער, מיט ציגל, געווען בייז אויף די יידן, וואס האבן אויסבאהאלטן גויאישע שלעגערס.

גזשיבאוו, פון דער גמינע ביז גראניטשנע, איז נישט געווען דורכ־צוגיין — קעפ אויף קעפ. אלע האבן גערעדט, אלע האבן געטענהט:

— צוריקשלאגן!

— דאס איז דער איינציקער וועג!

— צוריקשלאגן!

קיווקע גנב

נאָכן לוסטגאָרטן, וואו ס'איז אַמאָל געשטאַנען אַ צערקווע און הײַנט איז פון דער צערקווע געבליבן בלויז דער ציגלנער פונדאַמענט, — דאָרט, צווישן שטיינער און ווילדע געוויקסן, איז געלעגן קיווקע גנב. לעבן אים — אַ רעקל. אויפן רעקל — אַ בלוי טוכן היטל מיט אַ לעדערנעם דאַשעק. קיווקע האָט זיך געוואָרעמט. ס'העמד אַרום האַלדז איז ביי אים געווען צעקנעפּלט. ער האָט הנאה געהאַט, וואָס די סעפּטעמבער־זון ברינט נישט מער, וואָס אַרום איז אַזאַ בלויע רחבות. און אין דער רחבות, וואו עס טראָגן זיך אלול־פעדים, הערט זיך ס'געקלימפּער פון טרוקענע בלעטער, הערט זיך אַ ווייט געגודער פון ווילדע גענדז.

— וואוהין פליען די גענדז ?

פון דער בלויער רחבות, ווי פון אַ גוטן טרונק־בראַנפן, האָט קיווקע דערפילט, ווי הענט און פיס גיסן זיך אָן מיט גבורה. דאָס ליגן אין פעלד האָט אים אָנגעהויבן צו דערעסן. די פוילקייט האָט געהאַלטן אין אויסוועפן. ער האָט גרויס חשק געהאַט זיך צו לאָזן מיט די בערג־לעך בלעטער, אָוועקצופּאַטשן פונעם שטעטל. און קיווקע האָט דאָ קיינעם נישט געהאַט, כאָטש ער איז געווען אַ געבירטיקער אַ מלאָווער.

פאַר אָט די אַכט יאָר, וואָס קיווקע איז נישט געווען אינעם שטעטל, האָט זיך אַלץ געענדערט, און צום ערגערן. אַז די וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, איז קיווקע געזעסן אין אָדעס פאַר אויפהאַקן אַ קאַסע. און אַז מען האָט אים באַפרייט — איז שוין געווען נאָך דער מלחמה, ס'איז געווען רעוואָלוציע. פיר יאָר האָט ער זיך געשלעפּט פון אָדעס קיין מלאָווע. ס'האָט אים געצויגן אַהיים, וואו ער האָט געהאָפט צו טרעפן די אַלטע מאַמע, געהאָפט צו טרעפן מאַרילען, „ס'גאָלדענע הענטל", וואָס

איז מיט אים געפאָרן אויף יאַרמערק. די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבן אין דער מלחמה, און מאַרילע, וואָס איז אים געווען געטרייער, ווי אַ לייבלעך ווייב, איז ווי אין וואַסער אַריין. דערצו אַזאַ דלות! פריער ביים רוס האָט די שטאָט געלעבט פון דער גרענעץ. מען האָט געמולכט פון פרייסן זיידנס, ציגאַרן, בלאָזן אַקעוויט, זייגערלעך. מען האָט „געשוואַרצט" קיין דייטשלאַנד פערד, פאַרשוינען, וואַגאָנען מעל. ביים פּאָליאַק האָט אַלץ אויסגעווירטשעפט. אויס מולכן, אויס שוואַרצן, אויס גרענעץ. דרייען זיך אַרום אַ שטאָט מיט מתים.

קיווקע וואָלט באַלד צומאַרגנס אַנטלאָפן פון מלאווע. האָט ער אָבער געוואָלט שטעלן דער מוטער אַ מצבה, געוואָלט בלייבן דאָ איבער די ימים נוראים.

פון לוסטגאַרטן האָבן זיך דערטראָגן קולות, פאַרשטיקטע קולות, ווי מען וואָלט עמיצן געשלאָגן. דאָס האָט אָנגעהאַלטן בלויז אַ ווייל און ס׳איז צוריק שטיל געוואָרן. באַלד האָט זיך דערהערט דאָס בילן פון אַ הונט, אַ בייז בילן. נאָכן בילן — ווידער־קולות.

קיווקע האָט זיך אַ האַסטיקן זעץ־אויף געטאָן. די בלויקייט האָט ביי אים צוגענומען די ראיה. ער האָט זיך געריבן די אויגן און זיך איינגעהערט. ס׳געניטע אויער האָט אויפגעכאַפּט שטיקלעך געוויין. ס׳האַרץ האָט אים געזאָגט, אַז מען שלאָגט עמיצן, מען שלאָגט אַ ייד.

ער האָט אַרויפגעוואָרפן אויף זיך ס׳רעקל, ס׳היטל און זיך אַ לאָז געטאָן מיט די בערג בלעטער, וואָס זיינען געלעגן צווישן די קאַשטאַן־ביימער. מיטן לויפן איז אין אים געוואַקסן אַן אימפּעט. אָט איז ער שוין אין לוסטגאַרטן. ער קען דאָ יעדן בוים, יעדע אַלייע, יעדעס וועגל און אונטערוועגל. דאָ האָט מען זיין פאָטער, אליה „ווילנער", דערהרגעט. פויערים מיט דרענגער, מיט שטעקנס, האָבן זיך געיאָגט נאָך אים, זיך געיאָגט פון אַלטן פערד־מאַרק, אים אַריינגעטריבן צווישן די קאַרטשעס, ווי מען טרייבט אַריין אַ וואָלף, און מיט די דרענגער, מיט די שטעקנס, אים אָוועקגעלייגט. דעם פאָטערס קולות, באַנומענע קולות, שטייען נאָך איצט ביי אים אין די אויערן. ווען איז דאָס געווען? מיט אַ קנאַפּ פערטל יאָרהונדערט קריק. קיווקע איז נאָך געווען אַ קינד, קיין זיבן יאָר נישט אַלט געווען. פאַר דער צייט האָט ער שוין נישט איין מאָל פאַרזוכט דעם

טעם פון שטעקנס, פון דרענגער. אַ מאַרק פויערים יאָגן זיך נאָך דיר — כאַפּט אַ גנב, כאַפּט אַ גנב — און די ערד שפּאַלט זיך נישט אונטער דיר, וועגט צערוקן זיך נישט און ס׳נעמט רעגענען מיט שטעקנס, מיט דרענגער.

אויף אַ זייטיק וועגל איבער אַ באַנק איז געשטאַנען אַן איבערגע־שראָקענער ייד. אַ רויטער הונט, גרויס ווי אַ קאַלב, האָט זיך צוגעזעצט אויף די הינטערשטע פיס און מיט די פאָדערשטע איז ער געווען גרייט זיך אַ וואָרף צו טאָן אויפן ייד.

אַן אַ זייט איז געשטאַנען אַ געוויקסיקער פּאָליאַק מיט געלאָקטע וואָנסן, ווי פּייקעס. ער האָט גרויס נחת געהאַט וואָס דער כלב זיינער איז גרייט צו דורסן אַ ייד. אַ וואָרט, צי אַ וואונק — און דער הונט וועט אומוואָרפן דעם ייד, וועט צערייסן אים די קאַפּאָטע, וועט אים אויסרייסן די באָרד. ס׳האָט נישט געהאָלפן וואָס דער ייד האָט זיך גע־בעטן ביים גוי ער זאָל צונעמען דעם הונט. און אַז דער הונט האָט אָפּ־געדעקט די שאַרפע, שפּיציקע ציין און זיך צעבילט, ווי אַ מלחמה־רוף, האָט דער ייד זיך צעשריגן מיט באַנומענע קולות.

פאַר קיווקען איז דאָס נישט געווען סתם קיין ייד. דאָס האָט ער מיטאַמאָל דערהערט דעם אייגענעם פאָטער שרייען. ער איז אַנגעלאָפן אויפן פּאָליאַק מיט אַזאַ רציחה, אַז דער גוי האָט זיך גענומען רוקן אויף קריק. קיווקע האָט געגוואַלדעוועט:

— דו הינטישער זון, אַ ווינט דיר אין די חזירשע אויגן! וואָס ווילסטו פון דעם מענטש, אַ שטילן מענטש, וואָס דו רייצסט אויף אים אַן דיין הונט? שטייסט, דו פאַרזשאַווערטער קנאָפּ, און פרעגלסט זיך פון נחת, וואָס דער ייד שרייט! וואָרט, איך וועל דיך אַזוי אַוועקשטעלן, דו הינטישער עק, וועסטו איין מאָל אויסטאַנצן אַ מאַזורקע!

— און וואָס פאַר אַ „גרויסער פּאַן” ביסטו דאָס מיר, וואָס האָסט זיך אַזוי צעפּיסקעוועט? — האָט דער פּאָליאַק גענומען גיין אויף קיווקען.

אין דעם באַלעבאָס בייזערן זיך האָט דער הונט זיך אַנגעשטויסן, אַז מען דאַרף זיך וואָרפן אויף דעם נייעם פאַרשוין. און איידער דער הונט איז פאַרטיק געוואָרן מיט זיך, האָט דער גוי געוויזן אויף קיווקען און שטיל דורך די ציין אַ צישע געטאָן:

— נעם אים, צעזאַר, נעם אים!

קיווקע האט וואוילעריש א צי געטאן איבערן קאפ דאס טוכענע היטל, פארשפילעט ס׳געפאסטע רעקל אויף אלע קנעפלעך, ווי דאס וואלט אים צוגעגעבן גבורה, און איז געווען גרייט זיך צו פארמעסטן מיטן הונט, וואס האט שוין געהאט אפגעלאזט דעם ייד און זיך געקליבן א שפרונג טאן אויף קיווקען.

פון די צעווארפענע אלייעס האט זיך גענומען טראגן א נייגעריקער עולם, זיך איבערגעווארפן לויפנדיק:

— מען שלאגט?

— וועמען שלאגט מען?

דאס אלץ האט בלויז געדויערט א רגע. אין דער רגע האט קיווקע אפגעמאכט ביי זיך, אז ער טאר זיך נישט א ריר טאן פון ארט. טוט ער זיך א ריר — איז דער הונט אויף אים. ער האט געקוקט אויפן הונטס גרויסן בויך און ס׳איז אים אויך איינגעפאלן, אז ס׳איז נישט קיין יונגע סוקע. און ווי דער הונט האט אויפגעכאפט די טריט פונעם עולם און האט א דריי געטאן מיטן קאפ, איז קיווקע מיטן גאנצן כוח און אימפעט פארפארן מיטן נייעם שוך דער סוקע אין בויך אריין. פונעם קלאפ האט זיך ביים הונט אין בויך ווי עפעס אפגעריסן. דער הונט איז א פאל געטאן מיט פארווארפענע לאפעס.

דער פאליאק איז א ווילע געבליבן שטיין א געפלעפטער, ווי נישט דער פרעמדער וואלט דערהרגעט דעם הונט, נאר א דונער וואלט אים געטראפן. באלד האט זיך ארויסגערוקט א פארשוין.

— איך וואלט דעם ייד נישט געשוויגן.

— ס׳איז דען א ייד?

— ס׳איז דאך קיווקע גנב.

ערשט איצט האט דער פאליאק זיך געווארפן אויף קיווקען, וואס האט פאר דער צייט אפגעבראכן א צווייגל פון א בוים און מיט א דין, לאנג מעסערל עס געשניצט. קיווקע מיט די איינגעפאלענע באקן, מיטן פארמעט־פנים, איז געווען אזוי רואיק, ווי נישט צוליב אים האט זיך דער עולם געבונטעוועט. און אז דער באלעבאס פונעם הונט האט זיך געווארפן אויף אים, איז ער אלץ געבליבן מיט די פלייצעס אנגעשפארט אן בוים, זיך קיין ריר נישט געטאן, בלויז ס׳קלינגל האט זיך געשניטן

אין פייכטן האַלץ אַריין, ווי אין ווייסן קעז. ער האָט רואיק אַ זאָג געטאָן צום פּאַליאַק:

— דעם הונט האָב איך אָפּגעשלאָגן די גערערים און דיר וועל איך זיי אַרויסלאָזן, אָט מיט דעם מעסערל. נו, וואָס וואַרפסטו זיך נישט אויף מיר?

מען וועט זיך וואַרפן, מען וועט זיך, — האָבן זיך פון אַלע זייטן געהערט קולות.

— ווען האָבן אַן ערגערן סוף ווי דער הונט! ביסט געזעסן איבערן בלעכענעם עמער און וועסט ווייטער זיצן!

— אַזאַ גנב!

— אַזאַ ייד!

— ער האָט דערהרגעט סטאַשעוואָסקיס הונט!

דער רואיקער קיווקע איז מיטאַמאָל אומרואיק געוואָרן. ער האָט פון דערווייטנס דערזען ווי מען ברענגט אַ פּאַליציאַנט. ער האָט זיך אַ שאַר געטאָן פון בוים, איז אַריין אין די קאַרטשעס, געוואָלט אַפּציען. פון דער זייט איז מען אים פאַרלאָפן דעם וועג, מען האָט אים אָפּגע־מאָסטן מיט אַ שטעקן איבערן האָפּ. ער האָט זיך אָפּגעשאָקלט ווי פון אַ ברי, און זיך געוואָרפן אויפן שייגעץ. ביידע זיינען אַ פאַל געטאָן אויף דער ערד. ס'האָט גענומען רעגענען מיט שטעקנס, מיט שטיינער. אין די אויערן — באַנומענע קולות, דעם פּאַטערס קולות, וואָס איז אומ־געקומען דאָ אין לוסטגאַרטן. די בלויע רחבות האָט גענומען איינלויפן, מיטגעבראַכט די אַלטע מאַמע, מיטגעבראַכט מאַרילען, „ס'גאָלדענע הענטל", זיך אַראָפּגעלאָזט אַלץ נידעריקער און נידעריקער, אים איינ־געדעקט.

.1937

דער דייטש קומט אָן

ס׳איז געווען די נאַכט אויף דאָנערשטיק, דער ערשטער טאָג ראש־השנה, ווען ס׳פּוילישע מיליטער האָט גענומען אָפּטרעטן פון מאָקאָווע. די נאַכט — אַ פינצטערע, אָן שטערן, אָן לבנה. די לופט — פייכט, בייזיק, ווי פאַר אַ הארבסט־רעגן — איז פול געווען מיט געקלאַפּער, מיט פאַרשטיקטע קולות. דאָס האָבן רייטער, פּיעכאָטע, אַרטילעריע זיך געטראָגן איבערן לאָמזשער שאָסיי, איבער די לאָנקעס און פעלדער, וואָס אַרום דעם שאָסיי.

ס׳איז נאָך געווען גוט פינצטער, ווען אַ זעלנער האָט אין מיטן מאַרשירן זיך אַרויסגעשאַרט פון זיין ראָטע און זיך געלאָזט מיט די „פּיאַסקעס״, וואו די מאָקאָווער שלאַכט־הייזער האָבן זיך ניט אַרויסגעזען פונעם חושך. אַנטקעגן די שלאַכט־הייזער האָט געוואוינט שמואל דוד שוחט. דער זעלנער האָט פריער אָנגעקלאַפּט אין אַ האַלב־פאַרמאַכטן לאָדן, וואו די שויבן פון די פענצטער זיינען געווען אויסגעהאַקט. און אַז מען האָט אים נישט געענטפערט, האָט ער אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. ס׳האָט זיך געהערט אַ יונג מיידליש קול:

— ווער איז? ווער קלאַפּט?

— איך, יוסל.

— ווער?

— יוסל שינדער.

ס׳איז קריק געוואָרן שטיל. באַלד האָט זיך דערהערט דעם שוחטס קול:

— דו ביסט עס? יוסל?

— יאָ, איך.

פריער האָט אַ קלימפּער געטאָן אַ קיטל, דערנאָך האָט זיך גע־עפנט אַ טיר. דער זעלנער איז אַריין אין קיך און האָט גענומען זוכן אין דער פינצטער דעם שוחט. ס׳האָט זיך געהערט פון אַ צווייטן חדר:

— וואַרט צו אַ רגע, יוסל, כ׳וועל נאָר אַרויפכאַפּן אויף זיך די הויזן!

דער זעלנער האָט אַראָפּגענומען פון זיך די ביקס, דעם ראַניעץ, ס׳היטל. ער האָט געווישט מיט די הענט דעם שווייס פון שטערן, פון פנים. פון דער פינצטער האָט אויף אים אַ שלאָג געטאָן מיט וואַרעם געלעגער, מיט שלאָף, וואָס איז געלעגן אין יעדן גליד זײַנעם, מיט די קינדער־יאָרן, וואו יוסל האָט געגעסן שבתים. און פון דער וואַרעמקייט האָט אַרויסגעלויכטן מרימל, וואָס האָט נאָר־וואָס גערעדט מיט אים. אויף אַזאַ גליק האָט זיך יוסל גאָרנישט געריכט. אַלע האָבן געטענהט, אַז יוסלס פּאָלק וועט זיין צווישן די, וואָס וועלן דאַרפן אָפּהאַלטן דעם שונא. און מיטאַמאָל אַ קאָמאַנדע — מאַרש! און אַז ער האָט זיך דערנענטערט צו די שלאַכט־הייזער, האָט ער פון פרייד אַזש פאַרמאַכט די אויגן. אויס זעלנער, אויס מלחמה. דאָס געקלאַפּער טראָגט זיך גאָר פון דער קוזשניע, וואו מאָטל שמיד מיט די בנים האַמערן צעגליטע שטאַבעס. דאָס גערויש — פון דער מיל, וואו ס׳וואַסער פאַלט טאָג און נאַכט אויפן ראָד.

יוסל איז געוועז אַ יתום. ער האָט ניט געקענט זיין טאַטע־מאַמע. יוסל איז געוואַקסן אַרום די שטאָטישע יאַטקעס, געוואַקסן, ווי די היימ־לאָזע הינט, וואָס כאַפּן דאָ אַ ביין, דאָרט אַ ביין. ביי דעם קצב האָט יוסל געגעסן אַ טאָג, ביי יענעם — אַ טאָג. שבתים האָט ער געגעסן ביי שמואל דוד שוחט. ער איז דאַמאָלט אַלט געווען אַ יאָר צוועלף, מרימל — אַ יאָר זעקס. צו דרייצן יאָר האָט ער שוין געדרייט אַ קעלבל פאַרן עק, עס געפירט פון דאָרף אין שטאָט אַריין. יוסל, וואָס האָט יינגלוויייז זעלטן געגעסן צו דער זעט, דער יוסל איז צו אַכצן יאָר געווען אַזוי שטאַרק, אַז ער האָט איינער אַליין אַוועקגעלייגט אין שלאַכטהויז אַ ביק. ער איז געזעסן אויפן ביק, אים געהאַלטן פאַר די הערנער און שמואל דוד האָט געשחטן. דערנאָך — אַ זעלנער. ווען די מלחמה האָט אויסגע־בראָכן, האָט יוסל געדאַרפט אַהיימקומען פון מיליטער. ער האָט זיך געשלאָגן מיטן דייטש הינטער מלאַווע, הינטער כאַרזשעל, הינטער מאַ־

קאווע. אז זיי האבן צוריק אפגענומען פונעם דייטש קוצבארג, זיינען די מאנסבילן פון די צען יידישע משפחות שוין געלעגן אין מיטן מארק דערשאסענע. צווישן די דערהרגעטע — דער רב און א צוועלף־יאריק ייִנגל. יענעם טאג האט יוסל גענומען פונעם דייטש נקמה. און איצט, ביים אפטרעטן פון שטאט, האט יוסל א טראכט געטאן, אז דער דייטש קאן אפטאן מיט די מאקאווער יידן, וואס ער האט אפגעטאן מיט די קוצבארקער. און דא גייט ער צו די שלאכט־הייזער. ס׳האט אים א צי געטאן צום שוחט, צו דער שוחטקע, צו מרימלען.

דער שוחט, א האלב־אנגעטאענער, האט אפגעשטעקט יוסלען א שלום־עליכם. באלד איז אריין די שוחטקע אין איר שבתדיקער שלאפ־קאפקע. נאך איר — מרימל מיט די צוויי צעפ פארפלאכטן ווי צום שלאפן גיין. אלע דריי זיינען געשטאנען איבער יוסלען ווי איבער א געווינס, וואס קאן אויפריכטן. די שוחטקע האט נישט אויפגעהערט איבערצוחזרן:

— א גאסט! א גאסט!

פון געוואוינהייט האט יוסל זיך אויסגעגלייכט, אפגעצויגן ס׳רעקל, ווי ער וואלט געשטאנען פאר „נאטשאלסטווא״. ער האט אפגעהוסט און זיך צערעדט:

— אונדזער מיליטער טרעט אפ. אין א שעה ארום וועלן שוין מן הסתם דא זיין דייטשן. און אז די דייטשן, די היצלעס, קומען אין א שטאט אריין, ווערט ס׳ערשטע א געיעג אויף יידן. פאר א ביליע־וואס — שיסן זיי. איז מיין עצה, ר׳ שמואל דוד, איר זאלט מיטגיין מיט מיר.

— וואס, אום יום־טוב? — האט דער שוחט דערפילט, ווי ס׳בלוט רינט ביי אים אפ פון פנים, רייסט מיט ס׳לשון, וואס איז געשטאנען אים אין האלדז.

— און מיר? — האט די שוחטקע געוויזן אויף זיך און אויף דער טאכטער — מיר זאלן בלייבן דא?

— פרויען הרגענען זיי נישט, — האט יוסל מיט איין האנט א נעם געטאן די ביקס, ווי ער וואלט מער קיין צייט נישט געהאט, און מיט דער צווייטער האנט האט ער פארזיכערט די שוחטקע — אייער שמואל דוד וועט גיין מיט מיר. כ׳וועל זאגן, ס׳איז מיין פאטער. און כ׳פארזיכער אייך, אסתר, אז כ׳וועל זיך טיילן מיט אים מיטן ביסן.

ס׳איז געווארן א ווייל שטיל. דאס אפגענומענע לשון איז דערווייל

קריק געקומען צום שוחט. ער האט א שאר געטאן דעם קאפל צום שטערן, דערנאך — צום קארק. געהייסן האט עס — שמואל דוד, וואס ביסט צוואנציק יאר מאקאווער שוחט, ביסט שליח־ציבור און בעל־תוקע אין גערער שטיבל, דארפסט איבערלאזן ווייב און טאכטער און ווערן נע־ ונד. און טאקע שוין, אין יום־טוב, אין ראש־השנה. ער האט זיך א נעם געטאן פאר דער שפארער בארד און שוין נישט געפרעגט ביי יוסל זעל־ נער, נאר ביים ווייב:

— ווען ס׳וואלט כאטש נישט געווען ראש־השנה... וואס זאגסטו, אסתר? וואס שווייגסטו?

אסתר האט זיך געווישט די אויגן.

— וואס זאל איך זאגן? אז עס האט זיך אויסגעגאסן אויף אונדז, יידן, א גזר, אזא פינצטערער גזר.

ס׳איז ווידער שטיל געווארן, אומהיימלעך שטיל. ביים פענצטער, וואו א האלבער לאדן איז געווען אפן, האבן געציטערט פאסקעלעך ליכט. יוסל האט זיך געכאפט, אז ס׳ווערט שפעט. ער האט אריבערגעווארפן איבערן אקסל דעם ראניעץ און א מאך געטאן מיט די הענט, ווי ער וואלט געזאגט:

— אויף וואס ווארטן מיר?

יוסל האט זיך א רוק געטאן צום פענצטער. די ביקס, דער ראניעץ, דער זעלנער — די שרעק, אז מען קאן באלד אנווערן דעם לעצטן אנשפאר, האט זיך געלייגט אויפן שוחט, אויף דער שוחטקע, אויף זייער טאכטער, מרימל האט זיך אפגערופן.

— לאז דער טאטעשי גיין מיט יוסלען.

— און טאקע גלייך! — האט יוסל זיך אנגעטאן ס׳היטל.

ערשט איצט האט די שוחטקע זיך א כאפ געטאן, אז זי שטייט מיט פארלייגטע הענט, ווען ס׳הענגט איבער איר אן עול, א בארג. דער שוחט, ס׳ווייב, די טאכטער — אלע האבן זיך געדרייט אין דער פינצטער. מען האט געשלעפט פון א זאק דעם שוחטס איינגעפעקלט פוטער. ס׳גייט נישט צו זומער, ס׳גייט צו ווינטער.

— נישט קיין פוטער, נישט קיין פוטער, — האט יוסל צענומען די הענט, ווי ער וואלט אוועקגעשארט ס׳פוטער מיט די אונטערוועש, —

נעמט מיט ס׳האלבע פעלצל, דאס שעפסענע, וואס איר פלעגט טראגן ווינטער אין שלאכטהויז.

און אז דער שוחט איז שוין געשטאנען אן אנגעטאנענער גרייט אוועקצוגיין מיטן זעלנער, האט ער מיט אימפעט ארויפגעלייגט אויף יוסלען די הענט, זיך געבעטן ביי אים, ניט ווי א טאטע, נאר ווי א זיידע:

— יוסל, נאך עטלעכע מינוט און כ׳גיי מיט דיר. ס׳איז מלחמה אויף דער וועלט, ס׳איז אבער אויך ראש־השנה אויף דער וועלט. א ייד איז מחויב צו הערן שופר בלאזן אין ראש־השנה.

דער שוחט האט ארויסגענומען פון ספרים־שאנק א שופר. ער האט זיך א שטעל געטאן אין פענצטער אריין, וואו ס׳האט שוין געשפראצט אויף טאג. שמואל־דוד האט זיך צעוויגט. דערנאך האט ער מיט אן אנגעשפאלטן קול פארענדיקט די ברכה מיט א ניגון:

„— — — אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמוע קול שו־פר!”

און ווי שמואל־דוד איז פארטיק געווארן מיט דער „שהחינו”, האט ער א נעם געטאן דעם שופר צווישן די ליפן. א תקיעה האט אויפגעריסן דעם פינצטערן פארטאג. דערנאך — שברים. דערנאך — א תרועה, ווי א ווייטער דונער, ווי א מלחמה־רוף — „יום תרועה י ה י ה לכם”. און אז ס׳איז געקומען צו דער „תקיעה גדולה”, וואס האט זיך געצויגן אן א סוף, האבן די ווייבער געוויינט אויפן קול און יוסל האט זיך איינגעביסן מיט די ציין אין דער אונטערשטער ליפ ביז צום בלוט, געקוועטשט די ביקס מיט ביידע הענט, געוואלט נקמה נעמען פאר די קוצבארקער יידן, וואס האבן זיך געוואלגערט דערשאסענע אויפן מארק.

ווען דער שונא הוליעט

די זעכצן־יעריקע מרים איז שוין געשלאָפן ווען איר מוטער, אסתר, האָט זיך נאָך אַלץ געפּאָרעט אין קיך ביי אַ קליין נאַפט־לעמפּל. דאָס איז געווען אַ טאָג נאָך ראש־השנה, מוצאי־שבת. דער האַיאָריקער ראש־השנה איז פאַר אסתרן געווען אַ ביטערער, אַ צו לאַנגער. דאָנערשטאָג, פרייטאָג, דערנאָך שבת. דער ערשטער טאָג יום־טוב — אַ גיהינום. אין דער נאַכט אויף דאָנערשטאָג איז אסתרס מאַן, שמואל־דוד שוחט, אַוועק פון מאַקאָווע מיטן פּוילישן מיליטער. באַגינען האָט דער שונא גענומען באַשיסן די שטאָט מיט האַרמאַטן, מיט צינד־באָמבעס. וואו אַ גאָס — שׂרפות. געברענט האָבן הייזער, שטאַלן, שפּייכלערס. קיינער האָט נישט געלאָשן. מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן, מען איז געלעגן אין באַהעלטענישן — אין קעלערס, אין קאַרטאָפל־גריבער. פון דריי זייטן האָט דער דייטש געשטורעמט די שטאָט, געשטופּט ס׳פּוילישע מיליטער צום לאָמזשער שאָסיי. ערשט פאַרנאַכט־צו האָט דער שונא פאַרנומען מאַקאָווע. מען האָט געטריבן פון די באַהעלטענישן יונג און אַלט, מענער און פרויען. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געלאָשן די פייערן, איינגעשטילט די שׂרפות. פרייטאָג פאַרטאָג, ווען יידן האָבן נאָך אַ גאַנצער נאַכט שווערע אַרבעט זיך געאיילט אין שיל אַריין, אין די בתי־מדרשים, אין די שטיבלעך, האָט דאָ און דאָרט נאָך אַלץ געטליעט אַ הויז, אָפּגעברענט ביז צום פונדאַמענט. מען האָט זיך פרי, גאָר פרי געשטעלט דאַווענען. ביים „אויסהייבנס”, ווען דער ארון־קודש איז געשטאַנען אָפן, די ספרי־תורה העמדלעך — פלאַ־שענע, זיידענע, סאַמעטענע — האָבן געבלענדט די אויגן, דעמאָלט איז אין שיל אַריינגעקומען אַ דייטשישער פּאַטרול. דער אויבער, אַ יונגער לייטענאַנט, איז צוגעקומען צום אָפענעם ארון־קודש און האָט אויפגעהויבן

א האנט. און אז עס איז געווארן שטיל, קעפ האבן זיך ארויסגעגראבן פון די טליתים, אין די צעווייטיקטע אויגן טויט־שרעק, דעמאלט האט דער יונגער לייטענאנט געוויזן אויפן ארון־קודש און זיך געפרעגט:

— און איר גלייבט נאך אלץ, אז אייער גאט, דער יידישער גאט, וועט אייך העלפן?

ער האט ניט געווארט אויף קיין ענטפער. ער האט ארויסגעצויגן דעם רעוואלווער, געשאסן אין ארון־קודש אריין איין מאל, א צווייט מאל, א דריט מאל און זיך גדלותדיק צעלאכט, ווי ער וואלט געוועזן באזאפן:

— נו, וואו איז ער, אייער גאט, דער יידישער גאט?

און אויפן פלאץ האט דעם יונגן לייטענאנט, מיטן פארוואקסענעם שניט אויף דער רעכטער באק, קיין שלאק ניט געטראפן. ער איז געווארן ביי זיך נאך העזהדיקער. מיט א שפרונג איז ער געוועזן אויפן דריטן טרעפל, וואס האט געפירט צום ארון־קודש. ער האט מער נישט גערעדט, נאר באפוילן:

— דער ראבינער, די דאזארן און די אנגעזעענסטע שטאט־באלע־באטים, זאלן זיך גלייך מעלדן אין דער קאמענדאנטור.

א טויט־שרעק איז באפאלן די מתפללים. קיין ווארט, קיין קרעכץ. איבער טויזנט אויגן, פארווייטיקטע, צעפייניקטע האבן נאכגעקוקט דעם שונא, וואס איז אריין אין קדשי־קדשים און האט דורכגעשטאכן ס׳פרוכת. די עדה איז אפגעגאנגען אין בלוט.

דער פאטרול איז ארויס פון שיל. דער לייטענאנט אויף אפריער. די זעלנער — נאך אים. איינס־צוויי, איינס־צוויי. זיי האבן דורכגעשניטן ס׳שיל־געסל, ס׳טעפער־געסל, און ווי זיי האבן זיך דערנענטערט צום מארק, האט א פאליאק, וואס איז געשטאנען הינטער א פלויט, מיט איין שאס אוועקגעלייגט דעם לייטענאנט.

ס׳איז געווארן א בהלה, ס׳איז געווארן א שיסעריי. פון אלע עקן מארק זיינען אנגעלאפן זעלנער. מען האט גלייך ארומגערינגלט ס׳הויז פון וואנען דער שאס איז געקומען. איידער וואס־ווען איז ס׳הויז שוין געשטאנען אין פלאמען. די מאנצבילן פון הויז, זעקס פאליאקן און פיר יידן, האבן די דייטשן אוועקגעפירט אין מארק אריין, זיי דערשאסן און זיי דארטן געלאזט ליגן.

מען האט פארהאקט טיר, טויער און פענצטער. דער מארק, די גאסן, די געסלעך — אלץ איז מיט אמאל אפגעשטארבן, ווי ס׳וואלט נישט געבליבן קיין לעבעדיק נפש אין שטאט. בלויז הינט האבן זיך גע־שארט און געשנאפט, זיך געטראגן אין מארק אריין מיט א פארשטיקט בילעריי.

אזוי דעם גאנצן פרייטאג, דעם צווייטן טאג ראש־השנה, איז קיי־נער נית ארויס פון שטוב. אזוי שבת, אזוי מוצאי־שבת אין דער נאכט אריין.

אסתר האט אויסגעלאשן ס׳קליינע נאפטלעמפל און אין דער פינצ־טער, ביים אויסטאן זיך, געגומען זאגן „המפיל״. אסתר האט געוויינט פאר די הרוגים וואס זיינען געלעגן אין מיטן מארק, און אין וויינען האט זיך געשפירט, אז ס׳לעבן איז נישט הפקר, ס׳איז דא א גאט, אן אל רחום וחנון, וואס האט געהאט איינזעעניש מיט איר מאן, מיט שמואל־דודן. זי האט געזען אין דעם א גאט־זאך, וואס איר שמואל־דוד איז אוועק פון מאקאווע איידער דער שונא איז אריין אין דער שטאט. זי האט געזען אין דעם א גאט־זאך, וואס דער לייטענאנט, נאכדעם ווי ער האט פאר־שוועכט ס׳ארון־קודש, איז אומגעקומען פון א קויל. און ווי אסתר איז שוין געשטאנען אין שלאפהעמד, געווען גרייט זיך אריינצוואווארפן שלאפן, האט זיך דערטראגן פון גאס א טומל. אסתר איז צו צום פענצטער, האט זיך איינגעהערט מיט לייב און לעבן. זי האט געוואוינט ביי ווישניעסקי קיילער אינעם פליגל, וואס האט זיך געצויגן א פופציק פוס פונעם שאסיי. דער טומל איז געקומען פון ווישנעסקיס דירה. געשריגן האט ווישנעסקי, ס׳וויב זיינס, די פיר טעכטער. געשריגן און געלאכט האבן די דייטשן:

— וואו איז פריטץ?

— וואו איז אדאלף?

— זי — איין באקפיש?

— איין שוב־קאר!

און אז די געשרייען זיינען איבערגעגאנגען אין א געקוויטש, אי־בערגעגאנגען אין א פארשפיצט מיידליש געוויין, האט אסתר געעפנט דעם ריגל, דעם קייטל און קוים אן עפן געטאן די טיר. איר שכנטע, די

אַלטע מיגאַצקין, איז געשטאַנען אין פּאַדערהויז. אסתר האָט שטיל אַ פרעג געטאָן:

— וואָס פּאַראַ קולות?

— ביי ווישנעסקין שלעפּט מען די טעכטער.

— די דייטשן?

— יאָ, די אומגלויביקע, זיי גייען, די שיכורים, פון הויז צו הויז, וואו אַ מיידל, וואו אַ יונגע פרוי, שלעפּן זיי אַוועק. און אַז זיי שלעפּן אַוועק קומט מען פון דאָרט שוין ניט צוריק. זיי וועלן באַלד דאָ אויך זיין. פאָלגט מיך, עסטעראַ, נעמט אייער מיידל און טראָגט אייך אַפּ אינעם וועלדל, וואָס הינטער די שלאַכטהייזער. און טאַקע שוין.

פון שרעק האָט אסתר אָנגעוואָרן ס׳לשון. זי האָט זיך קיין ריר נישט געטאָן, איז געשטאַנען מיט אַן אָפן מויל, מיט אָנגעשפּיצטע אויערן. ווער מען טאַקע ביי איר צונעמען מרימען? פונעם בלויזן געדאַנק האָבן די פיס ביי איר געציטערט, די ציין — געקלאַפּט. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן אַ וויילע. שטיל. אַ שרייאיקע שטילקייט. און מיט אַמאָל:

— פריטץ?

— אַדאָלף?

— גייען מיר?

ס׳האָבן זיך דערהערט טריט. איינס־צוויי, איינס־צוויי. אַ דייטש האָט זיך צעלאַכט, אַ צווייטער האָט זיך שיכורלעך צעזונגען:

„— — — אַך יידין, ליבסטע יידין,
דאַס קען פּירוואַר ניכט זיין!
דאַס וועהר מיר איינע שאַנדע
אינעם גאַנצן הינטערלאַנד...“

אסתר איז אַריין אין שטוב. זי האָט גענומען וועקן די טאָכטער:

— מרימל! מרימל!

— וואָס, מאַמעשי? ס׳ברענט?

מאַמע־טאָכטער, באָרוועסע, אין שלאָפהעמדער, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צום פענצטער, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אויף דער לאַנקע. ס׳פענצטער איז געווען אַזוי נידעריק, אַז אַ הונט, וואָס האָט זיך אַ שטעל געטאָן אויף די הינטערשטע פיס, האָט לייכט געקאָנט אַריינקוקן אין שטוב.

פריער איז אַרויס דורכן פענצטער די מוטער, דערנאָך — די טאָכ־טער. די טריט פון די דייטשישע זעלנער, זייערע קולות, זייער געלעכטער זיינען אָהער נישט דערגאַנגען. דאָס האָט צוגעגעבן קוראַזש. מאַמע־טאָכ־טער האָבן זיך געשאַרט מיטן בידעריקן, שטיינערנעם פלויט, וואָס האָט זיך געצויגן צום וועלדל. ביים אָלשענעם וועלדל צו איז די פייכטקייט איבערגעגאַנגען אין אַ נעץ, וואָס האָט זיך געהויבן איבער אסתרס פיס, איבער מרימס פיס, איינגעזאַפּט ס׳פייכטקייט ווי אין לעש־פּאַפּיר. אסתר האָט נישט אויפגעהערט צו זאָגן. זי האָט געלייענט „קריאת שמע״, גע־לייענט פאַר זיך, געלייענט פאַר דער טאָכטער, ווי דאָס זאָגן וואָלט גע־ווען אַ סגולה אָפּצוטרייבן אַלע שלעק, אַלע נישט־גוטע, ס׳גאַנצע רשעות וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף איר. און אַז זי איז אַריין מיט דער טאָכטער אין פינצטערן וועלדל איז איר לייכטער געוואָרן. זי האָט זיך צעוויינט פון פרייד, וואָס ס׳איז דאָ אַ גרויסער יידישער גאָט, וואָס האָט איינזעעניש מיט שמואל־דוד שוחט, מיט זיין ווייב אסתר, מיט זייער איינציקער טאָכטער, מיט מרימלען.

אין „טשערוואָני באָר“

אין די קאַרלינער וועלדער, וואָס האָבן זיך געצויגן פון ביידע זייטן גרענעץ, איז געלעגן ס'דערפל „טשערוואָני באָר“. אין דערפל אַריין איז שווער געווען צוצוקומען. דער וועג, אַ שמאָלער, אַ געדיכטער, האָט זיך אָנגעהויבן צווישן סאָסנעס און זאַמדן, זיך פּאַרדרייט צווישן דעמבעס און גענידערט אין טאָל אַריין, וואו די ערד איז געווען פייכט און זומפּיק און די אָלשינע ביימער אַזוי צעקרימט און געדיכט, אַז ס'איז שווער געווען דורכצוגיין.

דאָ אויף די זומפּן האָבן געוואוינט אַ דרייסיק משפחות, געוואוינט אָפּגעזונדערט. צווישן איין הויז און דעם צווייטן — אַן אַרומגעצוימטער הויף פון רויע קלעצער איבער צוויי קלאַפּטער הויך. די הייף האָבן אויסגעזען ווי פעסטונגען. די טויערן כמעט שטענדיק פאַרמאַכט, מען זאָל נישט קוקן, וואָס ס'טוט זיך ביים צווייטן אויפן הויף. און מען האָט נישט געקוקט.

ווינטער האָבן די מאַנסבילן געהאַקט וואַלד און זייַנען געגאַנגען אויף געיעג. אין די איבעריקע חדשים פון יאָר האָבן זיי זיך אָפּגעגעבן מיט מולכעריי. מען האָט געמולכט פון פרייסן זיידנס, ציגאַרן, בראַנפן. מען האָט „געשוואַרצט“ קיין פרייסן פאַרשוינען און פערד. דאָס זייַנען געווען גויים שלעגער, וואָס האָבן פיינט געהאַט מלכות, אויסגעמיטן דעם קלויסטער און זיך קיינמאָל פאַר קיין גלח נישט מתוודה געווען.

אין די פאַרנאַכטן, ווען דרויסן איז געווען שיין, האָט ס'ווייבערפאָלק מיטן קליינוואַרג זיך צעזעצט אויפן באַרג, וואָס איבער די זומפּן און געקוקט איבער די ביימער, וואו די זון זעצט זיך. ווער פון די ווייבער האָט געוואַרט אויפן מאַן, ווער — אויפן זון, ווער — אויפן פאָטער.

פון מערב־זייט האָבן די מאַנסבילן געדאַרפט אָנקומען פון פרייַען מיט קאָנטראַבאַנדע. די ווייבער האָבן געהאַט צו דערציילן פון זיידעס, פון טאַטעס, פון זין, וואָס זיינען נישט קריקגעקומען.

גרינלעכע אויגן האָבן זיך געשפּאַרט פון פנימער צעשמיסן פון ווינט, בלאַנדע פּאַסמעס האָר האָבן זיך אַפּירגערוקט פון די דריי־עקיקע קאָפּ־טיכלעך. טרויער אין די אויגן, טרויער אין האַרץ — וועלן די מאַנסבילן קומען, צי וועלן זיי נישט קומען ? און די צוועלף־דרייצן יאָריקע יינגלעך — אוי, האָבן זיי געוואָלט זיין עלטער מיט צוויי יאָר, געוואָלט זיך אַוועקלאָזן מיט זון־אויפגאַנג, געוואָלט מיטגיין מיט די טאַטעס קיין פּרייסן.

דאָס בענקעניש איז איבערגעגאַנגען פון זיידן צום טאַטן, צום זון.

אין דאָרף האָט אויך געוואוינט אַ יידישע משפחה — מנשה פּאַכ־טער מיט אויסגעגעבענע זין. און כאָטש מנשה פּאַכטער איז שוין איבער דרייסיק יאָר קיין מילך־פּאַכטער נישט געווען, האָט מען אים אַלץ אַזוי גערופן. געהייסן האָט עס, אַז מנשה מיט די אויסגעגעבענע זין דערנערן זיך פונעם שטיקל געוועלב, וואָס זיי האָבן געהאַט אין שטוב. אין דער אמתן האָבן די דרייסיק וואַלד־משפּחות זיך נישט געקאָנט אַ ריר־טאָן אָן מנשהן, אָן זיינע זין. די געמולכטע שטיקער זיידנס, די קעסטלעך ציגאַרן, די בלאָזן בראָנפן — מנשה מיט די זין האָבן צוגעשטעלט קונים. די פּאַרשוינען און פערד צו „שוואַרצן" קיין פּרייסן האָבן זיי אויך צוגע־שטעלט. פאַר מנשהס אויגן זיינען די וואַלד־גויים רייך געוואָרן. מנשה האָט אויך נישט דערלייגט. די צוויי זין האָט ער אויסגעגעבן און זיי אַריינגענומען אין געשעפט. און אַזוי האָט ער אָפּגעלעבט אין „טשער־וואָני באָר" איבער דרייסיק יאָר. בלויז אויף ראש־השנה און יום־כיפור האָט ער פאַרשלאָסן די שטוב מיטן געוועלב און איז געפאָרן מיט דער משפּחה אין שטאָט אַריין. אַזוי האָט מנשה געוואוינט אין דאָרף ביז 1939.

אין „טשערוואָני באָר" האָט מען אַזוי גוט ווי נישט געוואוסט, אַז ס'איז מלחמה. מיליטער — אי פּויליש, אי דייטש — איז אַהער נישט דערגאַנגען. די גרענעץ איז געווען אָפּגעשלאָסן. אַ צוויי־דריי אַנטלאָפענע זעלנער פון פוילן זיינען פאַרקראָכן אַהער. איז מען אין די אָוונטן גע־זעסן און זיך צוגעהערט, וואָס די אַנטלאָפענע זעלנער האָבן צו דערציילן.

און דאָ האָבן אָנגערוקט די ימים נוראים. מנשה האָט אָנגעלאָדנט אויף איין וואָגן בעטגעוואַנט, אויפן צווייטן האָבן זיך די מאַנסבילן מיט די ווייבער געזעצט און די וואַלד־יידן האָבן זיך געלאָזט אין דער שכנישער שטאָט אַריין אויף ימים נוראים. זיי זיינען אָבער דאָס מאָל נישט דער־פאָרן. ווי זיי האָבן געהאַלטן ביים אַרויספאָרן פון וואַלד, זיינען אָנגעלאָפן אַ צוויי מינינים שטאָטישע יידן — מאַנסבילן, ווייבער, קינדער — מען איז געלאָפן, ווי מען גייט און שטייט. די איבערגעשראָקענע יידן האָבן אַרומגערינגלט מנשהן מיט די זין:

— אַזוי און אַזוי, מנשה, אַזוי און אַזוי... פריער האָט דער דייטש אַרויסגעיאָגט דעם פּאָליאַק, דערנאָך — דער פּאָליאַק דעם דייטש. פון נעכטן אָן איז אַ גיהנום אין שטאָט. דער שונא באָמבאַרדירט, גיסט פייער פון הימל און די שטאָט — ברענט. „אונדזערע", די פּאָליאַקן, זיינען נאָך פאַרטאָג אָפּגעטראָטן. און ווי זיי זיינען אָפּגעטראָטן איז „ס'פּעוול" אַרויס פון די באַהעלטענישן און גענומען ראַבירן יידיש האָב און גוטס. די גאַסן זיינען פול מיט הרוגים. יידן אַנטלויפן פון שטאָט, לויפן, וואו די אויגן טראָגן.

— דאַרף מען, הייסט עס, אויסדרייען די וועגענער — איז מנשה אַראָפּ פון וואָגן און נאָך אים די צוויי זין.

— האָט זיך אויף אונדז יידן אויסגעגאָסן אַ גזר, אַ ביטערער גזר פון הימל — האָט אַ ווייבל פריער אַרויפגעזעצט איר דריי־יאָריק מיידעלע אויפן וואָגן, דערנאָך איז זי אַליין אויך אַרויף.

מנשה איז געשטאַנען מיט צעשפּרייטע הענט, געוויזן אויף ביידע וועגענער, געהייסן די אויסגעמאַטערטע ווייבער און קינדער אַרויפקריכן. און אַז די ווייבער מיט די קינדער זיינען שוין געזעסן אויף די וועגענער, האָט מנשה אַ זאָג געטאָן צו די צוויי מינינים יידן:

— אַ גאַנץ לעבן פאָר איך אויף ימים נוראים צו אייך אין שטאָט אַריין. וועט איר כאָטש איין מאָל זיין ביי מיר ימים נוראים אין דאָרף. מן־הסתם וויל אַזוי גאָט — און ער האָט זיך אַ ווענד געטאָן צו די זין — הערשל, בערל, מיר פאָרן!

אויף אָפּריער — די וועגענער, נאָך די וועגענער — דער עולם. מנשה האָט פאַרזיכערט די יידן, אַז ער האָט ליידיקע חדרים, אַז יעדער

וועט האָבן זיין נאָכטלעגער. אין שייער, גאָט צו דאַנק, איז דאָ פון כל־טוב. וועט מען באַקן ברויט און חלות, מען וועט קאָכן קאַרטאָפל מיט באָרשט און אַ שטיקל עוף וועט אויך זיין.

די וואַלד־גויים האָבן זיך געחידושט, וואָס מנשה איז שוין דאָ צוריק, וואָס ער פירט מיט זיך אַזוי פיל יידן. פרעגן אָבער האָט קיינער נישט געפרעגט. זאָלן דאָס זיין „העכט” ? ווי נאָך וועט מען זיי „שוואַרצן”, אַז די גרענעץ איז פאַרמאַכט ? מנשה מיט די זין האָבן דערווייל געעפנט דאָס טויער, אַריינגעלאָזט די יידן אין דעם פאַרצוימטן הויף און עס איז ווידער שטיל געוואָרן.

עס איז שוין געווען אַ שטיק נאָך מיטאָג, ווען די וואַלד־גויים האָבן געשיקט נאָך מנשהן, ער זאָל קומען פאַר זיי איבערלייענען אַ בריוו. קיינער פון זיי האָט נישט געקענט לייענען.

מנשה איז אַוועק מיט די זין צו דוכנען, דעם רייכסטן מולכער, וואָס איז אויך געווען דעם „וואויט” פון דאָרף. ביי דוכנען אויפן הויף איז שוין געזעסן דאָס גאַנצע דאָרף פויערים. מען האָט גערייכערט ציגאַרן, מען האָט געשפיגן און געשוויגן.

מנשה האָט דערציילט, אַז דער דייטש האָט חרוב געמאַכט די שטאָט. נישט בלויז הייזער ברענען, נאָר גאַנצע גאַסן. די איינוואוינער זיינען זיך צעלאָפן, האָבן איבערגעלאָזט דאָס פאַרמעגן אויף הפקר און ווער ס׳האָט נישט קיין גאָט אין האַרצן, דער ראַבירט. אָט באַהאַלטן זיך ביי אים אויס אַ צוויי צענדליק מענטשן.

אויפן הויף איז געוואָרן נאָך שטילער. עס האָט זיך געהערט, ווי דער עולם נאָגט די ציגאַרן, שפּייט, און איבער די קעפּ האָבן זיך געהויבן קוימענס רויך. דוכנע האָט אַרויסגענומען פון בוזעם־קעשענע אַ צונויפגעלייגט שטיק פּאַפּיר און עס געגעבן דעם ייד :

— לייען, מנשה.

ווי מנשה האָט צעעפנט דאָס פּאַפּיר, האָט ער זיך געכאַפּט, אַז עס איז נישט קיין בריוו, עס איז אַ געדרוקטע זאַך, אַ באַפעל פון מלכות, צי וואָס ? דאָס פויערים־פאָלק האָט אָנגעשפּיצט די אויערן. מנשה האָט אַ בליק געטאָן איבערן פּאַפּיר, געכאַפּט אַז עס רעדט זיך וועגן יידן. זאָל ער לייענען ? זאָל ער צוטראַכטן עפּעס אַנדערש ? ער האָט אַרויסגענומען פון קעשענע די בריל, אָנגעטאָן און אַ רואיקער גענומען לייענען :

„...ברידער, פאליאקן, פוילן איז גרויס, פוילן איז רייך, מעג אפילו זיין א נאס יאר, איז אויף אונדזערע פעלדער שטענדיק א גערעטעניש. ווי קומט אהין די תבואה? פארוואס עסן אייערע קינדער קארטאפל־ברויט און קריגן אנגעלאפענע בייכער? איז דער ענטפער: יידן פירן אלץ ארויס פון פוילן, פירן עס אריבער צום דייטש, וואס טראגט זיך איבער פוילישע שטעט און דערפער, ווי א פייערדיקער היישעריק, ברענט און מארדעוועט פאליאקן. ווילט איר זיך באפרייען פון דייטש, באפרייט זיך פריער פונעם ייד...״

מנשה האט איבערגעלייענט די פראקלאמאציע, איבערגעלייענט רואיק, ווי ס׳וואלט זיך נישט געהאנדלט וועגן יידן, נאר וועגן ווילד־פרעמדע. ער האט אויסגעטאן די בריל, באטראכט פריער מיט איין אויג, דערנאך מיט ביידע, דעם עולם, וואס האט שווער געשוויגן. מנשה האט זיך אנגערופן:

— וואס שוויגט איר, שכנים? איך בין אויך א ייד, מיין הערשל, מיין בערל, זיינען אויך יידן. וואס האט איר דערלייגט צו אונדז? וואס שווייגט איר, שכן דוכנע? און איר, שכנים?

דוכנע האט גענומען פון מנשהן די פראקלאמאציע און זי צעריסן אויף פיק־פיצלעך, זי צעשאטן איבערן הויף:

— פלוידערזעק!

— און די שטאטישע ווארילע יונגען, אט די, וואס ראבירן, דארף מען אונטערהאקן די זייטן! — האט זיך א צווייטער אנגערופן.

— א ווינט זיי אין די אויגן!

— ווען כ׳האב א צוויי־דריי חברה מיט מיר, גיי איך אין שטאט אריין — האט זיך א יונג ארויסגערוקט.

— זיץ, זיץ אין וואלד — האט דוכנע מיט א מאך פון דער האנט איינגעשטילט דעם יונג און גלייכצייטיק זיך א קער געטאן צו מנשהן — און די יידן זיינען נישט בלויז דיינע, מנשה, זיי זיינען אויך אונדזערע. מען דארף זען זיי צוריקשטעלן אויף די פיס. איך גיב די ערשטע הונדערט גילדן.

— איך אויך.

— איך אויך.

אבלים

דאָקטאָר ברודניצקי, וואָס האָט געצויגן חיונה פון יידישע חולאים, איז געווען דער אָנפירער פון די מלאָווער „נאַראָדאָווע" דעמאָקראַטן. גע־וואוינט האָט ער אויפן אַלטן מאַרק, ביי מינצן אין מויער. ביז מיטאָג האָט ער ביי זיך אין קאַבינעט אויפגענומען פּאַציענטן. און פּאַציענטן האָט ער געהאַט נישט בלויז פון מלאָווע, נאָר אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך. יידן, קריסטן זיינען געפאָרן צו אים מיט אַלע חולאתן, געפאָרן ווי צו אַ הייליקן. נאָך מיטאָג האָט ער אויסגעמאָסטן די שטאָט, איז געגאַנגען פון איין חולה צום צווייטן און אַזוי ביז אַ שטיק אין אָוונט אַריין.

דאָקטאָר ברודניצקי האָט קיינמאָל נישט געקוקט וויפל מען שטעקט אים איין פאַר אַ וויזיט. און אַז אַ ייד האָט זיך נישט געקאָנט צוזויפּרעדן מיט אים אויף פּויליש, האָט ער גערעדט מיט אים יידיש. אַריינגעוואָרפן אַ העברעאיש וואָרט, אַפילו אַ ווערטל.

באַלד נאָך דער וועלט־מלחמה, ווען ברודניצקי איז אַריבערגעקומען קיין מלאָווע, האָט די שטאָט אים געהאַלטן פאַר אַן אוהב־ישראל. איז אַ ייד אַוועקגעפאַלן בייגאַכט, צי אין אַ זונטיק, צי אין אַ חגא — ברוד־ניצקי איז שטענדיק געגאַנגען. מען האָט אויך געשמועסט, אַז דער דאָק־טאָר איז אַ שותף צו מינצעס פּאַראָווער מיל, צו דער שטאָטישער עלעקטראָווניע, וואָס מינץ האָט געהאַלטן אין אַרענדע. צי דאָס איז געווען אמת, האָט זיך קיינער נישט דערוואוסט. מיט יאָרן שפּעטער, ווען מען האָט אין דער שטיל געגומען רעדן, אַז ברודניצקי איז אַ שונא־ישראל, האָט כמעט קיינער אין שטאָט ניט געגלייבט. און אַז ער איז געוואָרן דער אָנפירער פון די שטאָטישע נאַראָדאָווע דעמאָקראַטן, האָט מען אים מוחל געווען. ווייל אויבן־אויף האָט זיך קיין זאַך נישט געביטן. ער איז

ווייטער געגאַנגען צו יידישע חולאים ווען מען האָט אים גערופן, ווייטער נישט געקוקט וויפל מען האָט אים אַריינגעשטעקט אין האַנט אַריין.

דאָקטאָר ברודניצקי, וואָס איז יאָרן־לאַנג געווען אַן אָפטער אַריינגייער צו מינצן, האָט די לעצטע דריי יאָר אין גאַנצן איבערגעריסן מיט אים, ווי זיי וואָלטן זיך צעקריגט און זיי האָבן זיך טאַקע צעווערטלט. מינץ, אַ ייד אַ גביר, אַ ייד אַ משכיל, וואָס האָט געלייענט העברעאיש, פּויליש, דייטש, מיט דעם מינצן האָט ברודניצקי אין אַ פרייער שעה געשפּילט שאַך. אין ניינצן הונדערט זעקס און דרייסיק, ווען די נאַראָדאָווע דעמאָקראַטן האָבן אַראָפּגעבראַכט קיין מלאָווע „פּיקעטס״, זיי צעשטעלט אַרום יידישע געוועלבער קיין קריסט זאָל אַהין נישט אַריין, דעמאָלט האָט מינץ זיך צעווערטלט מיט דעם דאָקטאָר.

ס'איז געווען אַ זונטיק נאָכמיטאָג. די שכנים האָבן געשפּילט שאַך. מינץ האָט אַרויפגעפירט דעם שמועס אויף די „פּיקעטס״. ברודניצקי האָט געהאָט איין טענה:

— לוט איז נישט בלויז געווען אברהמס אַ שכן, נאָר אויך אַ ברודערנזון, און אַז ס'לאַנד איז זיי ענג געוואָרן, איז מען זיך צעגאַנגען... יידן זיינען אַן אַלט און אַ פעאיק פאָלק, אפשר ס'עלטסטע און דאָס פעאיקסטע פאָלק אין איירָאָפּע. ווי קומען מיר, פּאָליאַקן, אַ יונג אָרעם פאָלק, צו אייך יידן? ס'איז קיין שידוך נישט! און אַז שכנים ווערט ענג, דאַרף איינער אָפּטרעטן, דאַרף זיך אָוועקציען, ווי אַברהם האָט זיך אָוועקגעצויגן פון לוטן.

מינץ איז דעם דאָקטאָר גאַרנישט שולדיק געבליבן. ער האָט אַ שאַר געטאָן פון זיך דאָס שאַך־ברעט אַז די פיגורן האָבן זיך צעשאָטן און ווערטער זיינען געפאַלן ווי קוילן:

— מיר האָבן פּונקט אַזאַ רעכט צו דער פּוילישער ערד, ווי פּאָליאַקן, וויל יידן זיצן אַרום דעם ווייסל אַזוי לאַנג ווי פּאָליאַקן. און דאָס, וואָס פּאָליאַקן יאָגן און מאָרדעווען די פּערטהאַלבן מיליאָן יידן מיט מער רציחה, ווי די פּאָליאַקן זיינען געמאָרדעוועט געוואָרן פון די רוסישע צאַרן, פון די דייטשישע ביסמאַרקס, דאָס קאָן פירן צו פּוילנס אונטערגאַנג.

— פאַר אַזוינע רייד זעצט מען איין אין פּוילן — האָט ברודניצקי זיך אויפגעשטעלט.

— איר קאנט עס טאן, דאקטאר — האט מינץ זיך אויך אויפ־געשטעלט — „ענדעקעס" איז שטענדיק ליב געווען פוילנס אונטערגאנג.

דער דאקטאר, וואס איז געשטאנען מיטן קאפ געבויגן איבערן שאך־טישל, האט א הייב געטאן אויף מינצן א פאר פארוואלקנטע אויגן, וואס האבן געהאט צו זאגן:

— ס'איז א ליגן!

מינץ האט אין גרויס געאייל געעפנט א ביכער־שאנק. ער האט ארויסגענומען א בראשורע, זי געבלעטערט און צוגעטראגן די בראשורע דעם דאקטאר:

— דאס האט דער טאטע פון די „ענדעקעס", ראמאן דמאווסקי, נאך געשריבן אין 1908. אט לייענט — „דעם אויפשטאנד פון 1863 האבן געמאכט יידן, מאסאנען און דייטשן". פון דער געקרייציקטער פוילן, פון דער פוילישער גאלגאטע, האט ראמאן דמאווסקי נאך אין 1908 גע־מאכט א ביליקן קאבארעט. פרייט אייך, דאקטאר ברודניצקי! אין משך פון צוואנציק יאר האבן פאליאקן פערטהאלבן מיליאן יידן עקאנאמיש צעבראכן, באשפיגן, פארוואנדלט אין פאריער. און דערמיט האט איר אויך באשפיגן און געקרייציקט דאס גרויסע פוילישע ווארט, וואס האט אייך געגעבן כוח אויסצוהאלטן די הונדערט און פופציק יאר גלות.

נאך דעם שמועס האבן די שכנים נישט בלויז אויפגעהערט צו רעדן צווישן זיך, נאר זיי האבן אויך אויפגעהערט זיך צו באגריסן. דירה־געלט האט אריינגעבראכט ברודניצקיס דינסט. און אז מען האט געדארפט ביי די מינצעס א דאקטאר, האט מען געשיקט נאך מאקאווסקין, נישט גערופן ברודניצקין.

אזוי האט דער ברוגז זיך געצויגן ביז נאך דער מלחמה.

די ערשטע וואך פון דער מלחמה האט מלאווע געהאלטן אין אי־בערגיין פון האנט צו האנט. דא האט דער שונא פארנומען די שטאט און דא האבן די פאליאקן פארטריבן דעם שונא. אזוי פיר מאל אין איין וואך. מלאווע האט געברענט. נישט געווען קיין מענטשן און קיין וואסער צו לעשן די פייערן. מען איז געלעגן אין די קעלערס און מען האט זיך צוגע־הערט ווי דער שונא באמבארדירט די שטאט, ווי הייזער קראכן, פאלן איין, הינט וואיען און מענטשן שרייען מיט אומגעהארישע, באנומענע

קולות. אזוי האט זיך ארום מלאווע געצויגן די מלחמה איבער א וואך. און אז דאס שיסעריי האט אויפגעהערט, האבן מענטשן גענומען ארויס־קריכן פון די קעלערס, פון די לעכער, וואו זיי זיינען געלעגן באהאלטן. דער באלעבאס פון שטאט איז געווען דער דייטש. דא איז מען געגאנגען פון הויז צו הויז, רעקווירירט וואו א קופערנעם קעסל, א קופערנעם ראנדל, וואו מעשענע לייכטער, וואו א מעשענע האנטאבע. מען איז געגאנגען פון שטוב צו שטוב רעקווירירט ליילעכער, טישטוכער, נאכט־העמדער, בעט־געצייג, געמאכט דערפון באנדאזשן פאר די פארוואונדעטע זעלנער. עס האט קיין צוויי וואכן ניט גענומען און דער דייטש האט געוואוסט, וואס יעדער מלאווער פארמאגט — פון א פערד, פון א קו ביז א קערך קארטאפל אין קעלער, ביז אן אייגעלייגט פעסל קרויט. יעדער האט זיך ארומגעטראגן מיט אן ארבעט־קארטע, מיט א ברויט־קארטע.

אנהייב אקטאבער, אין א פארנאכט, איז פארפארן צו מינצן א מי־ליטערישער לאסט־אויטאמאביל מיט זעלנער. צוויי געשטאפא־אגענטן האבן זיך געמאלדן:

— מיר זיינען געקומען נאך אייער ביבליאטעק, הער מינץ.

— ביטע.

מינץ האט זיי אריינגעפירט צו זיך אין קאבינעט. ארום די ווענט — ביכער־שענק מיט געזימסן. ער האט געעפנט די שענק, געוויזן אויף די געליישטע רוקנס — געטע, לעסינג, היינע.

היינען האבן זיי ארויסגענומען. לעסינגען האבן זיי זיך געשובט און אים אויך ארויסגענומען. זיי האבן צוגענומען אלע רבנישע ספרים, אלע השכלה ספרים, אלע יידישע און פוילישע ביכער. פון דער גאנצער ביבליאטעק איז ביי מינצן געבליבן געטע. און אז זיי האבן אים שוין געגעבן א קוויטירונג אויף די ביכער, האבן זיי אים געפרעגט:

— דער דאקטאר ברודניצקי וואוינט שוין לאנג ביי אייך?

— צוואנציק יאר.

— קענט איר דאך אים גוט.

— כ׳קען אים.

— ווי קומט עס, וואס ביי אים אין ביבליאטעק האבן מיר נישט געפונען קיין איין דייטשיש בוך? האט ער טאקע אזוי פיינט דייטשן?

ווען פוילן איז געפאלן

— דאָקטאָר ברודניצקי קען בלויז איין אויסלענדישע שפּראַך — פראַנצויזיש.

— מיט אַן אמת?

— אמת, מיינע הערן.

אַז די זעלנער האָבן צוגענומען די ביכער, האָבן די צוויי אַגענטן זיך פאַרנייגט און זיינען אַרויס פון קאַבינעט. מינץ, וואָס איז די גאַנצע צייט געשטאַנען, ווי פאַר מלכות — די הענט אַראָפּגעלאָזט, דעם קאָפּ פאַרריסן — האָט ערשט איצט זיך אַ וואַקל געטאָן. אַרום אים אַ פּוסט־קייט. דאָס וואָס ער האָט געזאַמלט און געקליבן אַ גאַנץ לעבן — זיין ביבליאָטעק — האָט מען אים מיט אַמאָל אַוועקגערויבט. ער האָט גע־גלאָצט אין דער ליידיקייט, געוואַרט עס זאָל זיך באַווייזן — ווער? — ער האָט אַליין נישט געוואוסט. ער האָט אָבער געוואַרט מען זאָל ביי אים שניידן „קריעה". אין שטוב איז שוין געווען פינצטער. די עלעקטרישע לאָמפּ, וואָס איז אַראָפּגעהאַנגען פון אַ קלאָץ אויפן אַלטן מאַרק, און וואָס די דייטשן האָבן געהאַט פאַרריכט, האָט שוין געברענט. לעבן מינצן איז אויסגעוואַקסן ברודניצקי, אַ געבויגענער, אַ פאַרעלטערטער. ער האָט זיך נישט באַגריסט, ווי ער וואָלט נישט געווען קיין פּאָליאַק, נאָר אַ ייד, וואָס קומט מנחם־אבל זיין אַ צווייטן. אַזוי זיינען זיי ביידע געשטאַנען איבער אַן אָפּגעהויבענעם מת. עס איז געוואָרן פינצטער. ברודניצקי האָט זיך צערעדט:

„...פוילן איז געפאַלן. היטלער מאַרשירט היינט קיין וואַרשע. פון גרויס שמחה וועלן די הונען אין אַלע פאַרנומענע שטעט און שטעטלעך היינט ברענען פּוילישע און יידישע ביכער. זיי האָבן צוגענומען מיין ביבליאָטעק. איר זייט געדעכט געווען, פּאַניע מינץ — ס׳גרויסע פּוילישע וואָרט, דאָס מענטשלעכע וואָרט פון אַ נאָרוויד, פון אַ מיצקעוויטש, האָבן מיר פּאָליאַקן גיך פאַרגעסן. אין משך פון די הונדערט און פופציק יאָר גלות האָבן מיר, פּאָליאַקן, זיך אויסגעלערנט ווי צו פייניקן אונדזערע נאַציאָנאַלע מינאָריטעטן. דאָס שטראָפט מען אונדז פאַרן באָיקאָט, פאַר די פּיקעטס, פאַר די פאַגראָמירטע יידישע „סטראַגאַנעס". כ׳ווייס נישט ביי וועמען פריער צו בעטן מחילה, ציי ביי אייך, ציי ביים געפאַלענעם פוילן.

מינץ האט גארנישט געענטפערט.

פונעם אלטן מארק האט זיך מיט אמאל א צי געטאן א פלאם גלייך אין פענצטער אריין. עס איז אזוי ליכטיק געווארן אין קאבינעט, אז מינץ און ברודניצקי האבן א רגע פארזשמורעט די אויגן.

זיי זיינען צו צום פענצטער.

ביכער אנגעשאטן אין א בארג האבן געברענט. ארום פייער זיינען געשטאנען זעלנער אין א ראד, געשטאנען מיט געבויגענע קעפ צו די פלאמען, ווילד געזונגען, אז אי ביי מינצן אי ביי ברודניצקין האט דאס בלוט געגליווערט. און ווען דאס פייער האט זיך גענומען זעצן, האבן זעלנער מיט שפיזן צוגעווארפן ביכער אין די פלאמען, אז דער מארק איז פול געווארן מיט פונקען. פון פרייד האבן די זעלנער גענומען טאנצן ארום פייער. דערנאך האבן זיי זיך צוגעזעצט אויף די „קיטשקעס" און דאס געזאנג איז געווארן נאך ווילדער.

דער סראַצקער רב

ס'איז געווען די פערטע וואָך מלחמה.

דער סראַצקער רב האָט אין שלאָף דערהערט, ווי מען קלאַפּט ביי אים אין טיר. ער האָט זיך געבעטן ביים ווייב: „עפן, אסתר־ברכה". ער האָט זיך געבעטן ביים שמש: „עפן, משה־לייב". און אַז ביידע האָבן זיך נישט גערירט פון אָרט, האָט דער רב זיך אַ ריס געטאָן פון געלעגער. ער האָט זיך אויפגעזעצט און זיך דערמאָנט, אַז דאָס ווייב און דער שמש זיינען צעריסן געוואָרן פון דייטשישע באָמבעס.

דער רב האָט אָנגעשטעלט די אויערן — שטיל. אַרום אים — אַ געדיכטע פינצטערניש. זאָל עס אים האָבן זיך אויסגעדאַכט? פון דער שטילקייט אָבער האָט זיך געהערט אַ ווייט, פאַרשטיקט קלאַפּן, ווי דאָס קלאַפּן פון אַ זייגערל, וואָס ליגט אונטער אַ קישן. דעם רבס האַנט האָט פון זיך אַליין גענומען נישטערן אונטערן קישן, אָנגעטאַפּט ס'זייגערל מיטן ציפערבלאַט, וואָס האָט געלויכטן אין דער פינצטער. ס'איז נאָך נישט געווען קיין פיר.

דער רב, וואָס איז געשלאָפן אין די קליידער אויף אַ סאָפקע אין בית־דין שטוב, איז אַראָפּ פון געלעגער. שוין איבער צוויי וואָכן, ווי דער רב האָט זיך נישט געהאָט אויסגעטאָן ביינאַכט. ער איז געלעגן אין די זאַכן אויף דער סאָפקע, דאַכט זיך געשלאָפן, געדרימלט און ביים קלענסטן שאָרך איז ער גרייט געווען זיך צו באַהאַלטן אין דעם געמויערטן קעלער, וואָס האָט זיך געצויגן אונטערן הויז.

דער רב האָט זיך אָפּגעגאָסן די נעגל און איז אַרויס פון בית־דין שטוב. דאָ, אין בית־דין שטוב, וואו די פענצטער זיינען אַרויס אויף דער גאָס, האָט מען נישט געטאָרט אָנצינדן קיין ליכט. און עס איז טאַקע

געווען געפּערלעך. דער רב איז אַריין אין אַלקער, אַן פּענצטער, און פאַר־מאַכט הינטער זיך די טיר. ער האָט אין דער פינצטער אויפגעזוכט אַ שטיקל צעשמאָלצן ליכט און עס אָנגעצונדן. די צוויי בעטן, וואָס זיינען געשטאַנען ווי אַ דלד, די בייכיקע קאָמאָדע — האָבן פאַרנומען דריי פערטל פונעם אַלקער. אויף אַ קליין נאַכט־טישל איז געלעגן אַן אָפענע גמרא. אויף דער גמרא — אַ שבט יהודה, דורכגעווייקט מיט טרערן און מיט שמעלץ פון חלבנע ליכט. דער רב האָט צוגעטריפט דאָס שטיקל ליכט צום נאַכט־טישל און אַ בלעטער געטאָן דעם „שבט יהודה":

„...אַנטלאָפענע פון שפּאַניע האָבן דערציילט: אויף אַ שיף האָט אויסגעבראָכן אַ מגפה. דער קאַפּיטאַן האָט די פּאַסאַזשירן אַראָפּגעזעצט אויף אַ וויסטעניש. אויף דער וויסטעניש זיינען כמעט אַלע אויסגעשטאָרבן פון הונגער. עס איז געבליבן אַ קליינע משפחה — אַ טאַטע, אַ מאַמע און צוויי יינגלעך. אויפן וועג איז די מאַמע פון הונגער געשטאָרבן. דער טאַטע האָט גענומען די יינגלעך און איז ווייטער געגאַנגען. פון הונגער האָבן אַלע דריי אָוועקגעחלשט. אַז דער פאָטער איז געקומען צו זיך, האָט ער זיך אַרומגעזען, אַז ביידע קינדער זיינען שוין אויך טויט. פון גרויס ווייטיק האָט ער זיך צעשריען:

„רבונו של עולם, ווי כ'זע, ווילסטו, אַז איך זאָל זיך שמדן! האָסט אָוועקגעהרגעט מיר ס'ווייב, האָסט אָוועקגעהרגעט מיר די קינדער! דיר אָבער אויף צו להכעיס, וועל איך זיך נישט שמדן! כ'בין אַ ייד און כ'וועל בלייבן אַ ייד! קיין זאַך וועט דיר נישט העלפן, גאָט!"

דער רב האָט אַ שאַר געטאָן פון זיך דאָס ספרל, עס געלאָזט ליגן אויף דער גמרא. דערנאָך האָט ער זיך אויסגעגלייכט און אָפּגעזיפצט. אינעם לענגלעכן, אָפּגעצערטן פּנים איז געווען טרויער און רחמנות. ער האָט זיך אַ שטעל געטאָן, געריבן אַ האַנט אין אַ האַנט און גערעדט צו זיך:

— מען דאַרף נישט פאַלן ביי זיך, סראַצקער רב. האָט דאָך גאָט אויך ביי דיר צוגענומען דאָס ווייב, צוגענומען דעם שמש, פאַרברענט די סראַצקער שיל. הרוגים וואַלגערן זיך אין די גאַסן, אויף די וועגן, קומען נישט צו קבר ישראל. און די קינדער דיינע, סראַצקער רב? די זין ווייסן נישט וואו די ווייבער זיינען און די טעכטער ווייסן נישט, וואו זייערע

מענער זיינען. און די סראַצקער קהילה? די רייכע, וואָס זיינען זיך צע־לאָפן, זיינען אומגעקומען אויף די וועגן. און די, וואָס זיינען געבליבן אין שטאָט, גייען אויס פון הונגער, גייען אויס פון חולאתן. און דער שונא מאָרדעוועט, באַשיסט די שטאָט פון אַלע וועגן, אַפילו פון הימל, קלייבט זיך אָפּצומעקן יעדן שפור, קיינער זאָל נישט גלייבן, אַז סראַצק איז אַמאָל געווען אַ ישוב.

וואָס פאַר אַן איבערקערעניש אין די קנאָפּע פיר וואָכן? יידישע יונגעלייט, באַפרייטע פון מיליטער־דינסט, האָבן זיך פרייוויליק פאַר־שריבן אין דער פוילישער אַרמיי. יידן, קריסטן, יונג און אַלט, מאַנסבילן, ווייבער — אַלע האָבן געגראָבן „אָקאָפּעס", געגראָבן פיר און צוואַנציק שעה א מעת־לעת, צוגעגרייט אַ „ליניע" פאַרן מיליטער, וואָס וועט דאַרפן אָפּטרעטן פון „אָסט־פרייסן". די נייע „ליניע" האָט געדאַרפט צוריק־האַלטן דעם שונא פון וואַרשע.

דער סראַצקער רב, שוין אין די הויכע פופציקער, איז געווען פון די ערשטע, וואָס איז געגאַנגען גראָבן „אָקאָפּעס", איז געגאַנגען מיט פרייד, ווי צו אַ דבר מצוה, און אַז ער האָט אַ טאָג נישט געגראָבן, איז ער געלאָפן פון שטוב צו שטוב, האָט צונויפגענומען קוישן עסנוואַרג, צע־טיילט צווישן די יידן, צווישן די קריסטן, וואָס האָבן געאַרבעט אין פעלד.

אַזוי טעג, אַזוי נעכט, אַזוי וואָכן.

און אַז די פוילישע אַרמיי פון אָסט־פרייסן האָט פאַרנומען די „ליניע" אַרום סראַצק, ערשט דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן ס'אמתע גיהנום.

האַרמאַטן האָבן געהאַמערט, סראַצק האָט געברענט, באָמבעס האָבן אויסגעריסן הייזער מיט די פונדאַמענטן, מיט די געמויערטע קעלערס, געשליידערט הרוגים אויף דעכער, אויףביימער. מענטשן זיינען געלעגן אין די קעלערס, אין די קאַרטאָפל־גריבער. בלויז דער הונגער האָט זיי אַרויסגעטריבן פון די נאָרעס, פון די לעכער.

צווישן די, וואָס האָבן זיך כמעט ווי נישט געהיט, איז געווען דער סראַצקער רב. נאָכן ווייבס טויט, נאָכן שמשעס טויט, האָט ער זיך אין גאַנצן אויפגעהערט צו היטן. וואו אַ חולה אין שטאָט, דער רב איז ביי אים געווען, געבראַכט אַ לעפל געקעכץ, פון ווייניק עסן, פון ווייניק

שלאָפן, האָבן די מלבושים געגומען העגגען אויפן רב. ס'לענגלעכע פּנים איז געוואָרן שאַרפער, די בלוילעכע אויגן — קרענקלעך, און אין בליק — עפּעס וואָלפישעס.

פאַר די זעלנער, וואָס זיינען געקומען פון די „אָקאָפּעס" אין שטאָט אַריין זיך אָפּרוען, האָט דער רב געזאָרגט. יעדן זעלנער האָט מען אָפּגע־וואַשן די פיס מיט הייס וואַסער, יעדן זעלנער האָט מען געגעבן פרישע „אָניצעס", געגעבן אָפּצועסן און צו פאַררייכערן.

אַזוי זיינען פאַרביי פיר טעג.

אויפן פינפטן טאָג פאַרנאַכט איז מיט אַמאָל שטיל געוואָרן, אַזוי שטיל אַז עס האָט געזשומעט אין די אויערן. געהייסן האָט עס — ביידע צדדים האָבן געמאַכט אַ שטילשטאַנד, מען זאָל באַגראָבן די געפאַלענע.

די שטילקייט האָט אַראָפּגעיאָגט דעם סראַצקער רב פון דער סאָפקע. ער האָט זיך געדרייט אין די פיר איילן אַלקער, געבעטן גאָט, אַז מיט דער שטילקייט זאָל שוין אַ סוף נעמען צו דער מלחמה. און מיט אַמאָל — אַ קלאַפּ אין טיר. דער רב איז געבליבן שטיין. זיין שאַרף פּנים האָט זיך אַ צי געטאָן צו דער טיר. מען האָט העכער אַ קלאַפּ געטאָן אין דער טיר. דער רב איז אַרויס פון אַלקער:

— ווער איז?

— איך, דער סראַצקער „סטאַראָסטאַ".

דער רב האָט געעפנט. דער סטאַראָסטאַ איז אַריין. ס'איז נאָך פאַר אַ רגע פינצטערער געוואָרן. דער סטאַראָסטאַ האָט אַ קוועטש געטאָן אַ שיין־וואַרפער. ביידע האָבן זיך אָנגעקוקט. טרויער אין די אויגן, אַרום די מיילער. איבער פינף־און־דרייסיק יאָר ווי דער רב און דער סטאַ־ראָסטאַ האָבן געאַרבעט אין סראַצק. פריער ביים רוס, איז שוקלאָסקי געווען בורגמייסטער. ביים פּאָליאַק איז ער געוואָרן סטאַראָסטאַ. און איצט?

ביידע האָבן זיך צוגעזעצט אויף דער סאָפקע. דער שיין־וואַרפער, אַן אָנגעצונדענער, האָט געטריבן ס'חושך, אָפּגעדעקט אין בית־דין־שטוב פּאָליצעס מיט ספרים. דער סטאַראָסטאַ האָט זיך צערעדט:

— נישט פריילעך, פּאַניע ראַבין, גאַרנישט פריילעך. כ'האָב זיך נעכטן אויף דער נאַכט דערוואוסט, אַז אונדזער „מלוכה", וואָס איז מיט

צען טעג צוריק אוועק פון ווארשע, געפינט זיך שוין מער נישט אין פוילן. די מלוכה מיטן פרעזידענט, מיטן מלחמה־פירער רידז־סמיגלי זיינען אריי־בער די גרענעץ, געפינען זיך אין רומעניע. די הינטישע זין האבן אונדז אפגענארט, מיאוס אפגענארט. און אז מיר וועלן זיך שלאגן נאך א טאג, נאך א טאג — סראצק מוז זיך אונטערגעבן. און אז דער דייטש וועט אריין אין שטאט, וועט ער ס׳ערשטע מיך דערשיסן, אייך, סראצקער רב, דערשיסן. דער דייטש האט געגנוג שפיאנען, וויים אלץ וואס ס׳טוט זיך אין יעדן פוילישן שטעטל, אין יעדן דארף.

ווי דער סטאראסטא האט גערעדט צום רב, גערעדט שטיל, האבן די שויבן אין די פענצטער גענומען ציטערן, די ווענט האבן זיך א טרייסל געטאן, ווי דאס שיסן וואלט נים געווען דריי קילאמעטער פון שטאט, נאר פענצטער צו פענצטער.

דער רב האט געפרעגט מיט די הענט:

— וואס איז דאס?

— דאס מאכן אונדזערע אן אטאקע אויפן שונא — האט דער סטאראסטא זיך אויפגעשטעלט — אין דעם געקלאפער, אין דער מהומה וועט דער שונא זיך נישט כאפן ווי סראצק עוואקואירט. ס׳שטייען שוין גרייט עראפלאנען. צווישן די, וואס דארפן אוועק פון שטאט, זייט איר, סראצקער ראבין, אויך פארעכנט. טוט אן די קאפאטע און קומט.

— איך? — האט דער רב צענומען די הענט ווי ער וואלט געהאט א שווערע שאלה — ווי קען מען איבערלאזן די שטאט אויף הפקר? אזוי פיל חולאים, אזוי פיל ארעמעלייט. און דערפאר, פאניע סטאראסטא, וואס איך בין סראצקער רב, זאל איך זיך ראטעווען און די שטאט זאל אונ־טערגיין? ניין, איך וועל בלייבן.

דער רב האט ארויסבאגלייט דעם סטאראסטא. אין דער אפענער טיר האט דער סטאראסטא א זאג געטאן צום רב מיט א פארשטיקט קול:

— פאניע ראבין, גיט מיר מיט א ברכה.

ביידע האבן זיך צעקושט.

חורבן

פיר מעת־לעת האָט דער פּאַסאַזשיר־צוג זיך געשלעפּט פון וואַרשע קיין ווילנע. בייטאָג איז מען כמעט ווי נישט געפאָרן. ווי נאָר ס׳האָט זיך באַוויזן אַ דייטשישער עראָפּלאַן, איז דער צוג געבליבן שטיין אין מיטן פעלד. די פּאַסאַזשירן זיינען אַרויס פון די וואַגאָנען, האָבן זיך צע־שאָטן, זיך באַהאַלטן ווער אין אַ וועלדל, ווער אין די ליידיקע קאַרטאָפל־גריבער. און אַז דער שונא איז פאַרשוואונדן, האָט דער לאָקאָמאָטיוו זיך צעפייפט. די פּאַסאַזשירן האָבן גענומען קריכן פון די באַהעלטענישן. און אַזוי עטלעכע מאָל אַ טאָג.

מען האָט געוואַרט ס׳זאָל נאַכט ווערן. און אַז ס׳איז נאַכט געוואָרן, האָט דער צוג, אַ פינצטערער, זיך גענומען גנבענען. די וואַגאָנען זיינען געווען געפּאַקט, קעפּ איבער קעפּ. די אויגן, די אויערן אָנגעשטרענגט. מען האָט אויפגעכאַפּט יעדן קלאַנג. געזען אין יעדן שאָטן אַ געהיימען צייכן. די פּנימער, פאַרחושכטע, צעווייטיקטע, האָבן יעדע ווײַלע אויפ־געציטערט, געפּיבערט מיט אומרו, מיט שרעק.

פון מאָל צו מאָל האָט מען אין אַ פאַרקאָפּטשעטער לאָמטערנע אָנגעצונדן אַ שטיקל ליכט. די לאָמטערנע איז געווען פאַרהאָנגען, די שיין פון ליכט זאָל פאַלן אויפן דיל, נישט אין די פענצטער. דאָס האָט נאָך בולטער געמאַכט ס׳פינצטערניש, וואָס האָט זיך געפּאַקט דורך די פענצ־טערלעך, פון די וועלדער. פון אַ ווינקל האָט זיך פון מאָל צו מאָל געטראָגן אַ קינדיש קרענקלעך געוויין.

דער צוג האָט זיך געשלעפּט, זיך געהויבן באַרג אַרויף, זיך אַראָפּ־געלאָזט אין טאָל. די פּאַסאַזשירן, אויסגעמאַטערטע, אויסגעהונגערטע, האָבן אַפילו איצט, ווען מען איז געלאָפן פונעם שונא, זיך געטיילט אין

גרופעס — יידן באזונדער, פאליאקן באזונדער. קיינער האט נישט גע־
בלייבט, אז מען וועט א מאל אנקומען קיין ווילנע. דער צוג האט זיך
מיט אמאל אפגעשטעלט. די האלב־פארשלאפענע פאסאזשירן האבן זיך
א ריס געטאן, ווער פון א באנק, ווער פונעם דיל. מען האט געווישט
מיט די הענט די פארלאפענע שויבן. מען האט געקוקט אין דער קאלטער,
פינצטערער נאכט אריין און די אומבאהאלפנקייט איז געוואקסן:

— וואו זיינען מיר?

א גלח, וואס איז געזעסן מיט א לאנגער, בלאנדער דאמע, האט
אפגעשטעלט דעם קאנדוקטאר, וואס איז פארבייגעגאנגען:

— וואו זיינען מיר?

— א שעה, אנדערהאלבן, פון ווילנע.

— גוט, גוט — האט דער גלח א נעם געטאן אין דער האנט
אריין א שפארן, גאלדענעם צלם, וואס איז געהאנגען ביי אים הינטער
דער שווארצער קאפאטע — זיינען מיר שוין באלד אין ווילנע.

דער קאנדוקטאר האט מיט גרויס דרך־ארץ זיך א וויג געטאן
צום גלח און אים איינגערוימט:

— מען זאגט, אז דער וועג קיין ווילנע איז אפגעשניטן.

— אפגעשניטן? פון דייטש?

— ניין, פאניע קשענדזו, פון די באלשעוויקעס — האט דער
קאנדוקטאר נאך שטילער גערעדט.

— פוילן האט זיך דערוואַרט — האט דער גלח געזאגט צו דער
דאמע, און אליין האט ער זיך איבערגעצלמט — פון איין זייט דער
דייטש, פון דער צווייטער דער מאסקאל. די שונאים נעמען אונדז ארום
ווי מיט נוס־קנאקער!

— טא וואוהין פארן מיר? — האט עמיצער זיך אפגערופן.

— טאקע, וואוהין?

— וואס שטייען מיר?

— ס'איז דען א סטאנציע?

— טאקע, וואס שטייען מיר?

— דער צוג פארט דאך — האט זיך א ייד אפגערופן.

די פאסאזשירן, פארווירטע, האבן זיך מיט אמאל געכאפט, אז

דער צוג פארט, ווי דאס פארן וואלט געווען אן אומגליק. שטומע האבן די פאסאזשירן זיך צעזעצט. די חושים — פארשארפט. צווישן די יידן, וואס זיינען געזעסן אויף בענק, אויף דעם דיל, איז פון דעם שושקען זיך געווארן א גערויש. די פאליאקן האבן אנגעשפיצט די אויערן, זיך איינגעהערט, נישט געקאנט כאפן וואס די יידן רעדן צווישן זיך, און א מרה־שחורה האט זיך צעלייגט איבער אלעמענס קעפ:

— וואוהין פארט מען?

ס׳איז געווען שווער צו זאגן צי יידן זיינען צופרידן, צי זיי זיינען אומצופרידן, וואס אין ווילנע געפינען זיך שוין די באלשעוויקעס. דעם אונטערגעהערטן שמועס צווישן דעם קאנדוקטאר מיטן גלח האט מען איבער די ליפן נישט געבראכט. ס׳איז אבער מער נישט געווען די שרעק ארייצופאלן צו די דייטשן. די שרעק פון פאליאק איז אויך איז אויסגערונען. דערצו האבן יידן זיך געטרייסט, וואס אין וואגאן געפינט זיך א גלח. און דער גלח האט שטיל ארייגערעדט אין דער בלאנדער דאמע:

— וואו מען טוט זיך א ריר — אומעטום יידן. נעמט אונדזער וואגאן — איר האט דאך דא מער יידן ווי פאליאקן. ווי יידן וואלטן ניט געווען קיין פופצן פראצענט אין פוילן, נאר גאנצע הונדערט און פופציק.

— ביז דער מלחמה האב איך אויך אזוי געמיינט — האט א געוויקסיקער פאסאזשיר, וואס איז געזעסן אנטקעגן דעם גלח, זיך אנגערופן — ווען מיר באהאנדלען בעסער דעם ייד, ווער ווייסט צי מיר וואלטן היינט אזוי געלאפן פונעם דייטש? קעגן יידן האבן מיר געזינדיקט, שטארק געזינדיקט.

— ווער זענט איר? א פאליאק? — האט דער גלח זיך איינגעקוקט אינעם שכן.

— יא, פאניע קשענדזו, כ׳בין א פאליאק.

אין דעם כמעט פינצטערן וואגאן האבן זיך גענומען שארן שאטנס. דערנאך האט זיך דערהערט א געראנגל, ס׳האבן זיך געהערט אפגעהאקטע קולות:

— טא לאז ער עפענען די וואליז זיינע!

— ער איז דאך א ייד!

— יעדער ייד איז א שפיאן!

— נישט יעדער, נישט יעדער — האט דער געוויקסיקער פאַ־ליאַק, וואָס איז געזעסן קעגנאיבער דעם גלח, זיך אַנגערופן — און אַז אַ פּאָליאַק באַפּאַלט אַ ייד, איז ער קיין פּאָליאַק נישט, נאָר אַ דייטשי־שער שפּיאָן.

— און ווער איז דער, וואָס האָט זיך אַזוי „צעפּיסקעוועט״ ?

— מן הסתם אויך אַ ייד !

— ניין, גראָד אַ פּאָליאַק !

עס האָט זיך דערהערט אַ געשריי. דאָס געשריי, אַ שפּיציקס האָט זיך געקייקלט דורך דער פינצטערניש. פון אַלע זייטן קולות :

— טאַ לאָז ער עפענען די וואַליז !

— ער וויל נישט ?

— נעמט ביי אים צו די וואַליז און וואַרפט אים אַרויס פון וואַגאָן !

— נעמט אים, חברה !

דאָס געשריי האָט נישט געלאָזט איינזיצן, געשטאָכן די אויערן. די בלאָנדע דאַמע האָט זיך געבעטן ביים גלח :

— זיי קאָנען דאָך טאַקע דעם ייד אַרויסוואַרפן.

דאָס געשריי איז געוואָרן גרעסער. די דאַמע האָט אַריינגעכאַפּט ס'פּנים אין ביידע הענט אַריין, זיך שיר נישט צעוויינט :

— כ'קען נישט הערן.

דער גלח האָט זיך אַ הייב געטאָן. ער איז אַריין צווישן עולם, זיך געפרעגט :

— וואָס איז דאָ ?

— דער ייד באַהאַלט עפּעס פון אונדז — האָט דער הויפּט־טומ־לער געמאַכט פלאַץ פאַרן גלח — פירט עפּעס אַרויס פון וואַרשע.

— וואָס פירט ער ?

— דאָס ווילן מיר וויסן.

עמיצער האָט אָנגעצונדן ס'שטיקל ליכט אין דער לאַמטערנע. אויגן — פאַרשלאָפענע, איבערגעשראָקענע. בלויז דער טומלער, אַ געלער, גע־פּאַקטער גוי, וואָס איז ענלעך געווען אויף אַ קיילער, צי אויף אַ חזיר־הענדלער, בלויז ער האָט איינגעלייגט וועלטן. אַן עלטערער ייד, אַן אויס־

געמאָגערטער, אין די אויגן טרויער, האָט זיך אויפגעשטעלט. ער האָט געוויזן דעם גלח אויף דער אָפגעריבענער, צעראַטענער וואַליז און זי געעפנט:

— „פּאַניע קשענדזו", איר זעט וואָס כ'פיר: דעם אַלטן טעס־טאַמענט און אַנדערע הייליקע ספרים. כ'האָב איבערגעלאָזט אין וואַרשע אַ הויז, אַ געוועלב. פון מיין גאַנץ פאַרמעגן האָב איך בלויז דאָס געראַ־טעוועט. און דער פאַרשוין — האָט ער אָנגעוויזן אויפן געלן פּאַליאַק — האָט זיך צוגעטשעפּעט צו מיר, אַז כ'פיר... כ'וויים וואָס? פרעגט אים! ער וויל מיך דווקא אַרויסוואַרפן מיט דער וואַליז פון וואַגאָן, מיינט, אַז אַ ייד איז אַ כישוף־מאַכער, וועט נישט דערהרגעט ווערן.

ס'געעלכטער ביים עולם איז געבליבן שטעקן אין האַלדז. מען האָט זיך געשעמט פאַרן אייגענעם חורבן. ס'האָט געפעלט בלויז אַ וואָרט און דער עולם וואָלט זיך געוואָרפן אויפן טומלער, אים אַרויסגעוואָרפן פון וואַגאָן. עמיצער האָט פאַרלאָשן ס'ליכט אין דער לאַמטערנע. ס'איז גע־וואָרן שטאָק־פינצטער. מען האָט געטאַפּט אין דעם חושך, געזוכט די פּלעצער. דער געוויקסיקער פּאַליאַק האָט אַ זאָג געטאָן צום גלח:

— איר האָט געזען, וואָס אַ ייד האָט געראַטעוועט פון חורבן?

דער גלח האָט נישט געענטפערט. די שטילקייט איז געוואָרן בולטער. ס'האָט זיך געהערט, ווי די רעדער בייסן זיך אינעם שטאָל פון די רעלסן, ווילן אַרויס פון דער נאַכט, פון דער פינצטערניש. אַ קינד האָט זיך ווידער צעוויינט. אַזוי איז מען אָפּגעפאָרן אַ האַלבע שעה און דער צוג האָט זיך ווידער אָפּגעשטעלט. די קאָנדוקטאָרן האָבן געעפנט די טירן פון די וואַגאָנען, אויסגערופן:

— שטייגט אויס!

— אַלע!

עס איז געוואָרן אַ טומל. אויס יידן, אויס פּאַליאַקן. יעדער האָט געכאַפּט זיינע פּעקלעך, איז אַרויס פון וואַגאָן, נישט געוואוסט וואו זיך אַהינצוטאָן אין דער פינצטער. די בלאָנדע דאַמע האָט זיך נישט געקענט קיין עצה טאָן מיט אירע צוויי שווערע וואַליזעס. דער גלח האָט זי באַ־רואיקט, צוגענומען ביי איר ס'געפעק:

— ביטע, גיט מיר די וואַליזעס.

דער צוג, אַ ליידיקער, האָט גענומען גיין אויף קריק. צו דער בלאָנדער דאַמע איז צוגעקומען אַן עלטערע פרוי, זיך אַרומגעכאַפּט מיט איר:

— און איך, טאָכטער, זוך דיך אַרום אַ גאַנצע נאַכט!

ביידע האָבן זיך צעקושט. דער גלח האָט זיך געכאַפּט, אַז די בלאָנדע דאַמע איז גאָר אַ יידישע. די אויגן זיינען ביי אים געוואָרן גרעד־סער. ער האָט זיך געקווענקלט — וואָס טוט מען מיט די וואַליזעס? ער האָט זיך געחידושט — וואָס טראָגט ער זיך אַרום מיט יידיש געפּעק? ער איז געשטאַנען מיט ביידע וואַליזעס אין די הענט, געשטאַנען, ווי אַ זעלנער אויף דער וואַך, און געקוקט, ווי מאַמע־טאָכטער קושן זיך און וויינען.

נאָך ברויט קיין וואַרשע

ווי דער דייטש האָט זיך גענומען רוקן אויף וואַרשע, זיינען אינעם קליינעם גרענעץ שטעטל זשעלין געבליבן בלויז אַכט יידישע משפחות. מען איז געלאָפן קיין מאַקאָווע, קיין גראַיעווע, קיין לאָמזשע. אין שטעטל זיינען געבליבן די אַרעמסטע, די אומבאַהאָלפנסטע — דער שמש, דער קברן, דער וואַסער־טרעגער, דער דרדקי־מלמד. עס זיינען אויך געבליבן — אַ דאָרף־גייער, וועמעס ווייב איז געלעגן אין קימפעט, צוויי פּאָרלעך, זקנים, וואָס זיינען מער געלעגן צו בעט, ווי אַרומגעגאַנגען, הערשקע דער שוסטער, אַ ייד אַן עקשן, וואָס האָט געהאַלטן אין איין טענהן, אַז אויב יאָ שטאַרבן, איז שוין בעסער אין זשעלין, וואו אַלע קענען אים, איידער ערגעץ אונטערוועגנס און די צוויי שטאָט־משוגעים — בעריש שפּיצקאָפּ און די פאַרזעסענע רייזל —ביידע שווייגערס, וואָס האָבן שוין יאָרן קיין וואָרט נישט געהאַט אויסגערעדט.

הינטער זשעלין האָבן פּוילישע חילות זיך אַנטקעגנגעשטעלט דעם דייטש. ס'איז געוואָרן אַ גיהנום. פון אַלע וועגן, פון הימל זיינען געפאַלן באָמבעס מיט אַ פייפעריי, מיט אַ דונעריי. ס'שטעטל האָט געברענט. און אַזוי אַ גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג איז דער דייטש אַריין אין זשעלין. קיינער האָט זיך אים מער נישט אַנטקעגנגעשטעלט. טאָג און נעכט האָט זיך דורך דער וואַרשעווער גאַס געצויגן ס'דייטשישע מיליטער. פון די שווערע האַר־מאַטן, נאָך שווערערע טאַנקען, זיינען די שלעכט־ברוקירטע שטיינער געוואָרן לויז, זיך מיטגעקייקלט, ווי די גאַס וואָלט קיינמאָל נישט געווען געפלאַסטערט.

און אַז ס'מיליטער איז דורך, איז דאָס שטעטל געוואָרן אויסגע־ליידיקט, ווי נאָך אַ היישעריק. וואו אַ שפּייז־געוועלבל, וואו אַ מעל־

שענק — דער שונא האָט נישט איבערגעלאָזט קיין זעקל מעל, קיין זעקל קאַרטאָפל, קיין הייפּטל קרויט.

אויף די פעלדער, אויף די לאַנקעס, וואָס אַרום שטעטל, זיינען געלעגן געהרגטע זעלנער, געהרגטע פערד, אין די הונדערטער. איבער די הרוגים האָבן זיך געטראָגן מיט אַ קראַקעריי מחנות קראָען.

און צונעמען די מתים איז געווען אוממעגלעך. קאַלטע האַרבסט־רעגנס האָבן געגאָסן, צעווייקט פעלד און לאַנקע, אַז מען איז געזונקען אין בלאָטע. ווינטן האָבן זיך אָפּגעריסן, געפּייפט און געוואָיעט אין די קוי־מענס. אויף די בוידעמער, געריסן די נאַקעטעביימער פאַר די „טשופּריי־נעס". דאָס האָט דער טויט געשפּונען זיין קלאָג־ליד, געטריבן קינדער אין באַהעלטענישן, געוויקלט אַרום די יונגע הערצער טרויער, פּיין און בענ־קעניש.

אויפן שטעטל איז אָנגעפאַלן פריער בויך־טיפוס, דערנאָך—פלעק־טיפוס. דער טיפוס האָט קיינעם נישט געשוינט — יונג, אַלט — ווי אַ באַוואָפנטער שונא האָט די מגפה זיך געריסן פון איין הויז אין אַנ־דערן. עס איז נישט געווען קיין שטוב, וואו עס זאָל נישט זיין קיין חולה. ס'איז נישט געווען דער טאָג, עס זאָל נישט זיין קיין מת. דער קברן איז געפאַלן פון די פיס.

סוף דעצעמבער, ווען ס'האָט זיך שוין געהאַט אַוועקגעשטעלט אַ שווערער ווינטער, האָט די מגפה אויפגעהערט. פריער — שנייען. די שנייען, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן עטלעכע מעת־לעת, האָבן זיך אויסגעגליכט מיט די דעכער פון די צעקרימטע שטיבלעך. דערנאָך — אַזוינע פרעסט, אַז פייגל זיינען געפרוירן געוואָרן אויף די פּלויטן. די שטאָט־משוגעים, וואָס האָבן קיינמאָל צווישן זיך נישט אויסגערעדט קיין וואָרט, האָט מען געפונען געאָרעמט הינטער אַ בוים. ביידע זיינען געווען גע־פרוירן.

אין שטעטל זיינען געבליבן — דער שוסטער, דער קברן, דער מלמד, די מאַנסבילן, די ווייבער, די דערוואַקסענע קינדער — אַלע האָבן זיך יעדן פרימאָרגן אַוועקגעלאָזט אויף בעטל־ברויט. פון הונגער האָבן די יאַסלעס געבלוטיקט, די ציין ביי טאַטע־מאַמע האָבן זיך געהאַלטן אין שאָקלען. די דריי משפחות האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין הקדש, וואוהין עס האָט פון מאָל צו מאָל פאַרבלאָנדזשעט אַן אורח. פאַרנאַכט, ווען

מ׳האט אפגעגעסן ס׳ביסל פארבריטע קארטאפל־שאלעכץ, האט דער עולם זיך פארקליבן ארום דעם אויוון, וואו מען האט געברענט ס׳געהילץ פון די איינגעפאלענע הייזער. די ביינער — דורכגעפרוירן, מיד. די פיס — אנגעזאפטע קלעצער. אלע האבן געווארט וואלף קברן זאל דערציילן א מעשה. און דער זעכציק־יאריקער קברן האט געקענט דערציילן. אויס מתים, אויס קברים. דאס בית־עלמין איז פארוואנדלט געווארן אין א לעבעדיק שטעטל. און אז ס׳איז געווען א דורכגייער האט ער דערציילט, ווי די קהילה אין ווארשע טיילט אומזיסטע מיטאגס. ברויט, האבער־גריץ, א שטיקל פלייש. און אז דער הונגער איז געווארן גרעסער, ס׳איז שוין קיין קארטאפל־שאלעכץ אויך נישט געווען, האט הערשל דעם מלמדס, א דרייצן־יאריק בחורל, אריינגעטענהט אינעם קברנס בן־זקונים, דעם צוועלף־יאריקן פישל:

— הערסט, פישל, כ׳האב א פלאן.

— וואס פאר א פלאן האסטו?

— מיר וועלן זיך ביידע אוועקלאזן קיין ווארשע.

— צו־פוס?

— איז וואס?

— ס׳איז גוטע צוויי טעג גאנג, הערשל.

— פון ווארשע קיין ווילנע — איז דער איבערגעוואקסענער הערשל געווארן אויפגעהייטערט — איז פיר מאל אזוי ווייט, ווי פון זשעלין קיין ווארשע. ווען דער דייטש האט זיך דערנענטערט קיין ווארשע, האבן נישט בלויז טויזנטער דערוואקסענע זיך געלאזט צו־פוס קיין ווילנע, נאר אויך אכט און צען יאריקע יינגלעך. דא, אין זשעלין, וועלן מיר אלע אויסגיין פון הונגער. כ׳ווייס נישט ווי דיין מאמע, פישל, נאר מיינע — האט ס׳קול ביי הערשלען געציטערט — האט פון הונגער געקראגן געשוואלענע פיס. זי בעט זיך א שטיקל ברויט. וועל איך מיטנעמען א זעקל, יא — א זעקל, און מיר וועלן אהיימברענגען פון ווארשע ברויט.

— און אין ווארשע הונגערט מען נישט?

— אין ווארשע טיילט מען אומזיסט מיטאגס.

אין א שטילן, קאלטן פארטאג האבן ביידע פוסגייער, דער דרייצן־יאריקער הערשל און דער צוועלף־יאריקער פישל, פארלאזט זשעלין. זיי האבן א ווייל א קוק געטאן אויפן שטעטל, וואו דא און דארט האט פון

אַ פּאַרשנייטן קומען זיך שוין געהויבן אַ דיקער, גלייכער רויך. דאָס גאַנצע שטעטל איז טיף געלעגן אין שניי. ביידע יינגלעך האָבן אָפּגע־זיפּצט און זיך אויסגעדרייט צו די פעלדער, וואו דער שניי האָט זיך געבלויט אינעם באַגינען.

די אויסגעוואַקסענע מאַנטלען, וואָס די יינגלעך האָבן געטראָגן, זיינען געווען אַרומגעגאַרטלט מיט שטריק. די שטיוול אַרומגעוויקלט מיט שמאַטעס, די אויערן — מיט טיכלעך. דער איינגעטראָטענער שניי האָט געקרעכצט, די טעלעגראַפישע דראָטן — געזשומעט. פון די מיילער, פון די נאָזלעכער האָט זיך מיטן אָטעמען געטראָגן אַ ווייסלעכע פּאַרע.

דער טראַקט האָט זיך געהויבן באַרג־אַרויף, באַרג־אַראָפּ. דער שניי האָט געבלענדט די אויגן, צוגענומען די ראיה. און איבער דער ווייסקייט האָבן זיך געטראָגן קראָען אין אַ שוואַרצן דריי־עק, זיך געטראָגן מיט אַ קראַקעריי.

אַזוי זיינען ביידע פוסגייער אָפּגעגאַנגען אַ שעה, צוויי, דריי. עס איז געוואָרן גרויסער טאָג, ווייסער טאָג. וואו אַ קוק מיט די אויגן — שניי. דער הימל — ווייס, די לופט — ווייס, די זון האָט זיך געדרייט צווישן ווייסע וואָלקנס. פון וואַלד איז אַנגעפאָרן אַן עלטערער פויער אין אַ שליטן. די יינגלעך האָבן אים באַגריסט. ער האָט געענטפערט און איז ווייטער געפאָרן. דערנאָך האָט ער זיך אָפּגעשטעלט. און אַז די יינגלעך זיינען אונטערגעקומען, האָט ער זיי געפרעגט:

— וואו גייט איר, יידעלעך?

— קיין וואַרשע גייען מיר.

— קיין וואַרשע? — האָט דער פויער זיי ערשט מיט אַן אמת באַטראַכט — אַזאַ מהלך צו־פוס? און וואָס עפּעס קיין וואַרשע?

— נאָך ברויט. ביי אונדז הונגערט מען, מען פאַלט פון הונגער.

— און ווער וועט אייך געבן אין וואַרשע ברויט?

— אין וואַרשע — האָבן די יינגלעך זיך אָנגערופן — טיילט מען ברויט אומזיסט.

דער פויער האָט געשמייכלט. ער האָט געוויזן אויפן שליטן.

— זיצט אויף.

די יינגלעך זיינען אַרויף אויפן שליטן. אַ וואָרט אַהער, אַ וואָרט אַהין, ס׳האָט זיך אויסגעלאָזט, אַז דער פויער איז גאָר אַ געבירטיקער

אַ זשעלינער. ער האָט געקענט פּישלס טאַטע, וואָלף גרעבער. און אַז מען איז שוין געהאַט אָפּגעפאָרן אַנדערהאַלבן שעה, האָט דער פּויער זיי געפרעגט:

— איר האָט היינט עפּעס איבערגעביסן?

— ניין.

אַרום צוועלף זיינען די ייִנגלעך געזעסן ביים פּויער אין שטוב און האָבן געגעסן מיטאָג. זיי האָבן געגעסן, ווי נאָך אַ קרענק, געגעסן ברויט מיט פּוטער, געשלונגען הייסע, פאַריקע קאַרטאָפל, פאַרטרונקען מיט שפּאָרע טעפּלעך מילך.

אָפּגעגעסן, האָבן זיי באַדאַנקט דעם פּויער און אויפגעהייטערטע זיך געלאָזט אין וועג אַריין. און ווי זיי זיינען אָפּגעגאַנגען אַ וויאָרסט, צוויי, האָט פּישל באַקומען ס׳יאָגעניש. דער בויך־ווייטיק איז אַריבער אין די געדערים. ער האָט זיך יעדע ווילע אָפּגעשטעלט, זיך געקאָרטשעט אין דרייען, איז געבליבן אָן כוחות. און וואו הערשל האָט נישט אָנגעקלאַפּט אין אַ טיר, זיך געבעטן — „גוטע מענטשן, דער חבר מיינער איז קראַנק, ער דאַרף אַ הייס גלאָז טיי, ער דאַרף אַ וואַרעם געלעגער" — האָט מען אים אָפּגעזאָגט, מען האָט אים געהייסן גיין ווייטער. און זיי זיינען געגאַנגען. און אַז פּישל איז געפאַלן פון די פיס און הערשל איז געבליבן אָן כוחות, מער נישט געקענט שלעפּן פּישלען, האָט גענומען צופאַלן דער אָוונט. אין מערב, וואו די זון האָט זיך געזעצט, איז דער שניי פון בלוי געוואָרן לילע. דער צוועלף־יאָריקער פּישל האָט זיך געוואָלט צוזעצן. דער דרייצן־יאָריקער הערשל האָט מיט טרערן אין די אויגן זיך געבעטן ביי אים.

— זעסט, פּישל, אָט דאָרט ביים וועלדל שטייט אַ שטיבל. מיר וועלן זיך ווי עס איז צושלעפּן אַהין.

— און אַז זיי וועלן אונדז נישט אַריינלאָזן? — האָבן די פיס זיך געבויגן אונטער פּישלען.

— זיי וועלן אַריינלאָזן.

הערשל האָט מיט די לעצטע כוחות אַ הייב געטאָן פּישלען. ער האָט געשפּרייזט איבער די שאָטנס, וואָס זיינען אָנגעלאָפן פון די פעלדער, זיך געטראָגן מיט פּישלען צום שטיבל, זיך געבעטן:

— גוטע מענטשן, גוטע מענטשן...

און דאָס שטיבל האָט זיך געהאַלטן אין איין רוקן פון זיי...

אין קיינעמס לאַנד

ס׳איז שוין געווען האַלבע נאַכט, ווען דער זעכצנטער וואַרשעווער פּאָלק, וואָס האָט גערדאַרפט צוריקהאַלטן דעם שונא, האָט זיך נאָר וואָס געהאַט איינגעגראָבן אין אַקאָפּעס. איבער די אָקאָפּעס — אַ נידעריקער, פאַרוואָלקנטער הימל. און צווישן די וואָלקנס האָט פון מאָל צו מאָל אַ שיין געטאָן אַ שטיקל לבנה, געצייכנט דעם פּרושקאָווער וואַלד. די ביימער האָט מען אָנגענומען פאַר דעם שונאס אַרמיי, וואָס רוקט זיך אַלץ נעענטער און אַז דאָס שטיקל לבנה האָט זיך צוריק באַהאַלטן אונ־טער אַ וואָלקן איז די נאַכט נאָך פינצטערער געוואָרן ווי פריער.

פון די אָפענע פעלדער, וואו פייכטע סעפּטעמבער ווינטן האָבן גע־בלאָזן, האָט זיך געטראָגן אַ שטום בענקעניש, וואָס איז איבערגעגאַנגען אין שרעק. יעדער זעלנער האָט געוואוסט, אַז דער שונא טראָגט זיך אויף וואַרשע מיט פיר פאַרשיידענע וועגן, טראָגט זיך אויף דער קרוין־שטאָט, ווי אַ ריזיקער צעעפנטער ביס־קנאַקער, וואָס דאַרף זיך צומאַכן.

ס׳איז געווען די נאַכט אויף דינסטיק, אויפן פינפטן סעפּטעמבער. מאָנטיק באַגינען האָט אַ פּוילישע דיוויזיע זיך געוואָרפן אויפן דייטש. און אַז פון דער דיוויזיע זיינען געבליבן בלויז די רעשטלעך, איז אַ צווייטע דיוויזיע געקומען צו הילף די רעשטלעך. פאַרנאַכט־צו האָבן די פּאָליאַקן דורכגעריסן דעם שונאס פראָנט. דער זעכצנטער וואַרשעווער פּאָלק, ס׳שיינדל פון דער פּוילישער פיעכאָטע, האָט צען שעה זיך געריסן דורך זומפּיקע לאָנקעס, דורך וועלדער. מען האָט נישט געגעסן, מען האָט נישט געטרונקען. מען איז אָבער אָנגעקומען אין צייט הינטער פּרושקאָוו. די זעלנער האָבן זיך איינגעגראָבן אין דער פייכטער ערד, איבערגעכאַפּט די הערצער און מיט שרעק געוואַרט אויפן שונא.

ס׳איז פארביי א האלבע שעה, ס׳איז פארביי א שעה. ארום איז געווען שטיל, א שווערע שטילקייט. און אין יעדן זעלנער א באהאלטענע שרעק פאר דער פינצטערער נאכט, פארן שונא, וואס מען קען נישט און מען ווייסט נישט פארוואס ער קאן יעדע רגע באפאלן. און מיט אמאל האט זיך דא א הייב געטאן א פארוטשניק, דארט א פארוטשניק:

— העי, כלאפצי, מען דארף זען, וואו דער שונא געפינט זיך. מען דארף אים אויסשפירן. ווער גייט פרייוויליק?

— איך.

— איך.

צען זעלנער זיינען ארויסגעקראכן פון די אקאפעס אויף אלע פיר. צווישן די זעלנער איז געווען מרדכי לידזבארג. ער האט גארנישט געהאט אין מויל פון באגינען אן. און ס׳האט אים נישט געהונגערט. ווען ער האט זיך איינגעגראבן אין דער אקאפע, איז ער געלעגן אויפן בויך, גע־קוקט אין דער פינצטערער נאכט אריין, וואס איז געשטאנען לעבן אים, ווי א וואנט. פאר די אויגן — טאטע־מאמע, ברידער, שוועסטער, די דירה אויף נאוואליפקי זעקס, וואו ער איז געבוירן געווארן. ארום הארץ — א הוילקייט, א בענקעניש — וועט ער נאך זען די אייגענע? ער האט נישט רחמנות געהאט אויף זיינע דריי און צוואנציק יאר. איידער בא־ליידיקט ווערן, דערנידעריקט ווערן פון א דייטש, בעסער אומקומען דא אין פעלד. אבער נישט אליין — „תמות נפשי עם פלשתים" — אבער נישט אליין! און ווי מרדכי האט דערהערט דעם פארוטשניקס קול, האט ער זיך דער ערשטער א שאר געטאן פון דער אקאפע:

— איך גיי!

וואו א קער — חברישע הענט. מען האט זיך געזעגנט אן ווער־טער. דער פארוטשניק האט שטיל איינגערוימט:

— לאזט זיך מיטן וואלד. אויב דער שונא איז נאך נישטא אין וואלד, דארף ער פון דארטן אנקומען. אבער שטיל, כלאפצי — קיין פיפס, קיין שארך... געגאנגען און געקומען.

די צען זעלנער האבן זיך איינציקווייז גענומען שארן צום וואלד. זיי האבן זיך אויסגעשטעלט אין א לאנגער שורה און גענומען גיין אויף די שפיץ פינגער. און ווי מען איז אפגעגאנגען א פופצן מינוט, האט זיך

דערהערט אַ פאַרשטיקט וואָיען. דאָס וואָיען האָט זיך דערנעענטערט, אָנ־געיאָגט אַ פּחד און זיך מיט אַמאָל אָפּגעריסן. דער וואַלד איז פול געווען מיט וואָיען.

— אַ וואָלף וואָיעט — האָט אַ זעלנער זיך איבערגעצלמט.

קיינער האָט נישט געענטפערט. וואו אַ טראָט, וואו אַ קער — הרוגים. מן הסתם איז דאָ, אין פּרושקאָווער וואַלד, אומגעקומען די פּוי־לישע דיוויזיע. די פינצטערניש איז געוואָרן געדיכטער, אַז איינער האָט נישט דערקענט דעם צווייטנס פּנים. פון זיך אַליין האָט איין זעלנער אַ נעם געטאָן די רער פון אַ צווייטנס ביקס, מען זאָל זיך אינעם חושך נישט פאַרלירן.

דער פּאַטרול איז אַלץ טיפער פאַרקראָכן אין וואַלד אַריין, וואו די נאַכט איז געלעגן הינטער יעדן בוים, הינטער יעדן קוסט. ס׳איז שווער געווען צו זאָגן, וואו ס׳איז ערד, און וואו — הימל. און אינעם חושך זיינען מיט אַמאָל אויסגעוואַקסן מענטשן. אין צווייען, אין דרייען האָבן זיי גענומען אָנקומען פון אַלע זייטן. די זעלנער זיינען געבליבן שטיין, האָבן אָנגעשפּיצט די אויערן:

— מען גייט? דאַכט זיך מ׳גייט?

— קיינער גייט נישט — האָט מרדכי געענטפערט און געפּילט ווי די ביקס וויגט זיך אין זיינע הענט.

מרדכי האָט זיך געשעמט פאַר זיין אומבאַהאָלפנקייט. ער האָט געוואָלט בייקומען דעם ציטער אין די קני, געוואָלט ס׳זאָל שוין אָנטקעגנ־קומען דער דייטשישער פּאַטרול.

— ברויט צי טויט?

צי אין חדר צי אין שקאָלע, צי אויף נאָוואָליפּקי אין הויף, אַזוי האָט זיך שטענדיק אָנגעהויבן אַ געשלעג.

— און דאָ? אין פּרושקאָווער וואַלד?

פאַר מרדכין האָט זיך געשפּרייט אַ פאַרוואַקסענער בית־עלמין, וואו די מתים זיינען אַרויס פון די קברים, האָבן זיך צעלייגט צווישן דיביימער.

אַזוי האָט מען זיך געשאַרט צוויי שעה, פיר שעה. ביים קלענסטן שאָרך איז מען געלעגן אויף אַלע פיר. די אויערן — אָנגעשפּיצט, די

אויגן — צוגעוואוינט צום חושך, זיינען געקראָכן פון קאָפּ. און אַז אַרום איז געוואָרן שטיל, האָט מען זיך אַ הייב געטאָן און ווידער גענומען גיין.

מרדכי איז געגאַנגען און געציילט די אייגענע טריט, צו הונדערט, צו הונדערט. ער האָט יעדעס מאָל איבערגעהיפּט אַ צענדליק טריט, ווי־דער אָנגעהויבן פון אָנהייב און אַליין נישט געוואוסט, ווי לאַנג ער גייט שוין און צי דער וועג אין וואַלד וועט זיך אַמאָל ענדיקן. און מיט אַמאָל — פאַרשטיקטע אָפּגעריסענע קולות.

— ס׳זאָל זיין דער שונא ?

די זעלנער האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אַלע פיר, זיך צעוואָרפן יעדער הינטער אַן אַנדער בוים. מרדכי האָט אָנגעשפּאַרט די גאָמבע אָן דער „קאָלבע״ פון דער ביקס. אַזוי איז ער געלעגן אַ ווייל. די אָפּגע־האַקטע קולות האָבן זיך געהאַלטן אין דערנענטערן. ער איז געקראָכן אויף אַלע פיר פון בוים צו בוים. די ביקס אויף אַ פריער. די ביימער האָבן אָנגעהויבן ווערן שיטערער. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן צו זען גריבער, וואָס האַרמאַטן־באָמבעס האָבן אויסגעריסן. פאַר די אויגן האָט זיך גע־עפנט אַ שמאָלער, אויסגעהאַקטער פּאַס־וואַלד, געגלאָצט מיט דער אומ־היימלעכקייט פון אַ לאַנגן געוועלבטן קעלער. און דאָרט, וואו דער פּאַס וואַלד איז ברייטער געוואָרן, האָט שוין געשפּראָצט אויף טאָג, כאָטש אַרום און אַרום איז נאָך געווען טיפע נאַכט.

ווי אַ חיה האָט מרדכי זיך געשאַרט פון בוים צו בוים. נאָך אים — די איבעריקע ניין זעלנער. און וואָס נעענטער ער איז צוגעקומען צום אויסגעהאַקטן שטיק וואַלד, אַלץ בולטער זיינען געוואָרן די קולות. ער איז געווען זיכער, אַז דער שונא איז אויף יענער זייט וואַלד. און דאָרט, וואו די ביימער זיינען אויסגעהאַקט, איז קיינעמס לאַנד. ער איז אויפן שפּור פון דעם שונא. און ווי ער האָט זיך אַ שטעל געטאָן אויף די קני, גע־וואָלט מיט די פינגער געבן די חברים דעם וואָר-צייכן צוריקצוגיין, איז ער געבליבן זיצן ווי אַ געליימטער.

פונעם וואַלד האָבן זיך אַרויסגעשאַרט אויסטערלישע ברואים, זיך אַרויסגעשאַרט פריער ביחידות, דערנאָך צו צוויי, צו דריי. יעדער — מיט זיין געזאַנג, מיט זיין טאַנץ — אַ ווילד געזאַנג, אַ ווילדער טאַנץ. די בלויזע קעפּ פאַרריסן, די באָרוועסע פיס — צעפלויגענע קלאָפּטער. און

אַלץ האָט זיך געהויבן, אַלץ האָט זיך געריסן צום שפּראָץ אויף טאָג, צום זון־אויפגאַנג.

אַ זעלנער איז צוגעפאַלן צו מרדכין, פון היימלעכקייט וועגן אים אָנגעכאַפּט ביי דער האַנט, אים איינגערוימט:

— זאָל עס זיין פון פּרושקאָווער משוגעים־הויז?

— נישט ווייט איז דאָס טוואָרקער משוגעים־הויז — האָט אַ צווייטער זעלנער איינגערוימט — זיי זיינען זיך מן הסתם צעלאָפן.

די חבריא אין „קיינעמס לאַנד” איז געוואַקסן. פאַרשוינען מיט באָרוועסע, צעבלוטיקטע פיס, נאַקעטע הענט, צעקלאַפּטע קעפּ. מאַנס־בילן, ווייבער. די ווייבער האָבן געטוליעט צו זיך אָפּגעהאַקטע הענט, אָפּ־געהאַקטע פיס, ווי מען טוליעט קינדער. אַ פאַרזעעניש, הויך און דאַר ווי דער מלאך המות, האָט זיך צעשריגן:

דער מענטש וועט אונדז מער נישט האַלטן אין משוגעים־הויז, ער האָט מורא פאַר אונדז, ווייל מיר טראָגן דעם אמת... זיין סוף איז נאָענט... דאָרט — דער דייטש, דאָ — דער פּאָליאַק און מיר, די באַפרייער, דאַרפן אַלע משוגעים־הייזער אויפרייסן! און איצט, און טאַקע באַלד!

דאָס פאַרזעעניש האָט אַ כאַפּ געטאָן אַן אָפּגעהאַקטן קאָפּ פון אַ מענטש און זיך געלאָזט מיט אים אין אַ טאַנץ. ער אויף אַ פריער, צענדליקער משוגעים נאָך אים. און דער פרימאָרגן איז פול געוואָרן מיט באַנומענע קולות, מיט אומגעהייערע געשרייען, וואָס האָבן געצונדן ביי די צען זעלנער די חוט־השדרות, זיי נישט געלאָזט זיך אָפּרייסן פון אָרט, נישט געלאָזט אַהיימלויפן, נישט געלאָזט אַנזאָגן, וואו דער שונא איז.

אין פלאַמען

די צעשלאָגענע פוילישע אַרמיי פון הינטער דאַנציק איז געלאָפן קיין וואַרשע. ס'איז שוין נישט געווען קיין אַרמיי. דאָס זיינען געווען רעשטלעך, וואָס האָבן געחלומט אַרומצוגיין דעם שונא, וואָס האָבן גע־חלומט זיך אַנצושליסן אָן דער פוילישער אַרמיי, וואָס האָט זיך געקליבן פאַרטיידיקן וואַרשע.

בייטאָג האָבן די רעשטלעך זיך אויסבאַהאַלטן. זיי זיינען געלעגן אין די וועלדער. און ווי די נאַכט איז צוגעפאַלן האָבן זיי זיך גענומען שלעפן מיט זייטיקע וועגלעך, וואו פון בלאָטעס און זומפן איז זיי אַנט־קעגן געקומען דער טויט.

די נאַכט אַ פינצטערע, אַ קאַלטע, איז פול געווען מיט שיסעריי. זעלנער צו צוויי, צו דריי אין אַ שורה, האָבן זיך אַרויסגעשאַטן פון אומ־ביסקער וואַלד. ס'איז געווען אַזוי פינצטער, אַז איין זעלנער האָט זיך אָנגעהאַלטן ביים צווייטנס ביקס, מען זאָל זיך נישט פאַרלירן. בלויז פון מאָל צו מאָל האָט אַ פייערדיקע ראַקעט דורכגעריסן די נאַכט, איבערגע־שראָקן דאָ אַ פערד, דאָ אַ מענטש, און ס'איז נאָך פינצטערער געוואָרן ווי פריער. מען איז געגאַנגען, מען האָט זיך אָפּגעשטעלט און מען איז ווייטער געגאַנגען.

אַזוי איז מען אָפּגעגאַנגען אַ שעה, צוויי, דריי. און מיטאַמאָל האָט מען דערהערט פון אַלע זייטן:

— האַלט!

— וואָס, שוין ווידער? — האָט אַ זעלנער איבערגעלייגט די ביקס פון איין אַקסל אויפן צווייטן.

— ווער וויס זיי.

— אַ נאַכט!

— דער שונא, דער דייטש, זאָל נאָר נישט באַפאַלן.

— נעמט ער אונדז אַלע געפאַנגען.

— שוין דער דריטער טאָג ווי איך האָב נישט געהאַט קיין לעפל געקעכץ.

— איך אויך נישט.

— קוים וואָס איך האַלט זיך אויף די פיס, ברודער.

— שטעל אַ ווייל אַוועק די ביקס וועט דיר זיין לייכטער.

מען איז געשטאַנען פינף, צען מינוט. די אייגענע ביינער האָבן געשווערט, ווי זיי וואָלטן נישט באַלאַנגט צום גוף.

—— וואָס שטייען מיר ?

— ווער ווייס ?

דאָס שיסעריי האָט זיך דערנענטערט, האָט געריסן די אויערן. אַן איבערגעשראָקן פערד האָט זיך צעהירזשעט מיט אַ געוויין. דאָס פערדישע געוויין איז לאַנג געבליבן שטיין אין דער נאַכט. די ערד האָט געקרעכצט, איז פול געווען מיט ווידער־קולות.

— ווער רייט ?

ס'איז אָנגעריטן קאַפּיטאַן ראַטבאַר. ער האָט זיך אַ בייג געטאָן איבערן פערדס קאָפּ, געטייטלט מיט שייך־וואָרפער אויף אַ שטיקל מאַפּע. ער האָט נישט באַפוילן, ער האָט גערעדט ווי צו חברים:

— איר הערט ? דאָס באַשיסן אונדזערע פינף דייטשישע טאַנקען. אויב מיר ווילן קומען צו הילף, איז דאָ אַ מעגלעכקייט אַפּצושלאָגן ביים שונא די טאַנקען, אָדער זיי צו צעשמעטערן. ווער פון אייך וואָלונטירט ? דער שונא באַשטייט פון אַ פופציק זעלנער.

ערשט איצט, ווען די זעלנער האָבן זיך צעשאָטן אין דער ברייט, זיינען גרייט געווען צו וואַרפן זיך אויפן שונא, וואָס איז נישט געווען צו זען, ערשט איצט האָבן זיי זיך געכאַפּט אַז דער וועג — דאָס זיינען זומפּן און בלאָטעס.

אַ פעכער־פייער האָט באַלויכטן דאָס שטיק זומפּ, וואָס האָט פאַרנומען אַ דריטל־וויאָרסט. דאָס האָט אַ שרענגע פאַליאַקן געשיקט אויף אַ פריער פייער. אַ פעכער באַך אַ פעכער. און הינטערן פייער האָבן זיי

זיך גערוקט, זיך געשאַרט ווער אויף די „קיטשקעס", ווער אויפן בויך. דאָס שיסערײַ פון די טאַנקען האָט פאַרהילכט די ביקסן.

און אַז דאָס פײַער פון דעם שונא איז געוואָרן שטאַרקער, געקומען רעכטס און לינקס, האָט קאַפּיטאַן ראַטבאַר א געשרײַ געטאָן:

— הורא, כלאָפּצי!

דער קאַפּיטאַן איז אַראָפּ פון פערד און איז דער ערשטער אַרײַן אין די זומפּן, וואָס האָבן געשמעקט מיט אָפּפאַל, מיט פאַסקודסטווע, נאָך אים — די זעלנער. די בלאָטע, אַ שיטערע, אַ קלעפּיקע, האָט זיך געהויבן מיט אַ קילקייט איבער די שטיוול, איבער די „נאַגעוויצעס", געצויגן די פיס אַלץ טיפער און טיפער.

און אַז די בלאָטע האָט אַ צי געטאָן, איז זי אַנטלאָפן פון אונטער די פיס. די שוואַרצע, פעטע בלאָטע האָט אײַנגעשלונגען די קנעכלעך, אײַנגעשלונגען די פיס ביז איבער די לענדן. די מורא און שרעק, אַז אַלץ צעשווימט אונטער די פיס, האָט בײַ די זעלנער געטריבן די אויגן פון קאָפּ, האָט אָנגעגאָסן דעם קאָרק מיט גבורה. פון די זומפּן האָט זיך גע־הויבן דער טויט. אַ זעלנער האָט זיך צעשריגן:

— כ'גיי ווייטער נישט! מעג עס די ערשטע כאָליערע נעמען!

— בעסער אַ קויל פון דעם שונא! — האָט אַ צווייטער אונטער־געכאַפּט — איידער אומצוקומען דאָ אין דער בלאָטע!

דער קאַפּיטאַן האָט זיך געכאַפּט, אַז דער שטח צווישן אים און די זעלנער וואַקסט. ער האָט אַ הייב געטאָן דעם רעוואָלווער, אַ דריי געטאָן מיטן קאָפּ אויף צוריק, און די ציין זײַנע האָבן זיך געבלעזלט ווי בײַ אַ חיה, ווען זי דערשמעקט אַ געפאַר. ער האָט זיך צעשריגן:

— כ'וועל דערשיסן יעדן איינעם, וואָס וועט גיין צוריק!

— דאָס וועט מען נאָך זען.

— האַלט ס'מויל!

— נישט איך! כ'האָב נאָך קיינמאָל נישט געהאַלטן ס'מויל פאַר קיין ייד, מעג ער אַפילו זײַן אַ קאַפּיטאַן!

ס'איז געוואָרן אַ ווײַל שטיל. עס האָט אויסגעזען, אַז נאָך אַ רגע וועלן די איבערגעשראָקענע זעלנער, ווי די בהמות פאַר דער שחיטה, בע־מען לויפן אויף צוריק. דער קאַפּיטאַן, דער ייד, האָט פון כעס אינגאַנצן

געציטערט. און כאָטש די אויגן האָבן ביי אים געברענט, איז אים דורך אַ קעלט:

— וואָס טוט ער דאָ?

— פאַר וועמען שלאָגט ער זיך?

— פאַר דעם כאַם, וואָס האָט נאָך קיינמאָל נישט געהאַלטן ס׳מויל פאַר קיין ייד?

ער האָט זיך נישט צוגעהערט צו די אייגענע טענות, זיי געטריבן פון זיך. ער האָט אַ הייב געטאָן דעם רעוואָלווער און געציילט די ווער־טער, ווי ער וואָלט קאָמאַנדעוועט אַ באַטאַליאָן:

— ווער ס׳וועט אַוועק פון דאַנען, אַ קויל אין קאָפּ!

ס׳איז אָנגעלאָפן אַ שטיק פייער מיט אַ געפייף און אַ געברום. די בלאָטע אַרום די זעלנער איז געוואָרן הייס, האָט גענומען קאָכן, זיך גענומען שוימען, זיך אַ הייב געטאָן מיט אַ סווישטש ווי אַ ראַקעטע, וואָס האָט ביי איינעם צוגענומען דעם אָטעם, ביי אַן אַנדערן די ראיה.

זעלנער האָבן זיך געקאָרטשעט אין די בלאָטעס, זייערע אומגעקו־מען. די זומפּן האָבן געקרעכצט, געשראָקן מיט טויט. דער קאַפּיטאַן האָט זיך געבעטן ביי די זעלנער:

— געדענקט, ברידער, אין אונדזערע הענט ליגט דער גורל פון פוילנס אַרמיי, ליגט דער גורל פון גאַנץ פוילן! ווער ס׳וויל פרייוויליק נישט גיין שלאָגן דעם שונא, קאָן זיך אומקערן! און אויב ס׳איז אונדז באַשערט צו שטאַרבן פאַר פוילן, לאָמיר כאָטש שטאַרבן שיין! הוראַ־אַ, כלאָפּצי! לאָמיר כאָטש שטאַרבן שיין!

די זעלנער האָבן זיך אַ לאָז געטאָן נאָכן קאַפּיטאַן. ער אויף אַ פריער. אין איין האַנט האָט ער געהאַלטן דעם רעוואָלווער. אין דער צווייטער — ס׳פערד פאַרן ציימל. ס׳פערד האָט געסאָפּעט, געוויינט, געבלאָזן מיט די זייטן. עס האָט זיך נאָך מער געשראָקן ווי דער מענטש פאַר די בלאָטעס, פאַרן טויט.

איבער הונדערט זעלנער, דורכגעווייקטע, אויסגעשמירטע, ווי די שדים, האָבן דורכגעשניטן די זומפּן און זיך צעשאָטן צווישן די ביימער פון דעם אָלשענעם וואַלד. אַ שטיקל לאַנקע האָט אַ בלישטש געטאָן. פון אַלע זייטן האָט זיך געהערט:

— אונדזערע!

— פּויליש מיליטער!

ס'איז מיטאַמאָל געוואָרן ליכטיק. אַ טאַנק האָט געברענט. די שרעק פאַר די זומפן, פאַרן טויט, איז ווי אויסגערונען. די ערד האָט זיך גענומען ציטערן אונטער די פיס און אין די אויערן איז געוואָרן שטיל, כאָטש די טאַנקען האָבן נישט אויפגעהערט צו שיסן — פּלי, פּלי — זיינען געקומען מיט אַזאַ שנעלקייט, אַז ס'איז אוממעגלעך געווען זיי צו ציילן.

דער קאַפּיטאַן, אַן אויסגעשמירטער, אַ באַק צעבלוטיקט, איז אונטערגעקומען מיט פלעשער נאַפט. ער האָט געפרעגט:

— ווער וואָלונטירט?

אַלע, וואָס האָבן אים אַרומגערינגלט, האָבן אויפגעהויבן די הענט.

צען זעלנער האָבן זיך אַוועקגעשאַרט אויף די בייכער מיט די פלעשער נאַפט. די איבעריקע האָבן זיך צעשאָטן הינטער דיביימער, אַ שרענגע נאָך אַ שרענגע, געשיקט אויף אַ פריער פעכערס פייער, צו פאַרשטעלן די צען מיט די פלעשער.

איבערן וואַלד, איבער די זומפן זיינען געשטאַנען קנוילן רויך. עס האָט זיך דערהערט איין אויפרייס, באַלד אַ צווייטער. בשורות האָבן געוואַנדערט פון איין קופּקע זעלנער צו דער אַנדערער:

— דריי טאַנקען ברענען שוין!

— הוראַ, כלאָפּצי!

— הוראַ!

קאַפּיטאַן ראַטבאַר האָט זיך געטראָגן אויף אַ פריער. אַנשטאָט דעם רעוואָלווער האָט ער איצט געהאַלטן אַ ביקס אין דער האַנט. ער איז געלאָפן מיט דער אייגענער הוילקייט, וואָס האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן אין אים. נאָך אים — אַ הונדערט אויסגעשמירטע זעלנער מיט אַנגעשטעלטע באַיאָנעטן. דאָס האָבן זיי זיך געטראָגן אַנטקעגן די עטלעכע צענדליק דייטשן, זיי געוואָלט אָפּשניידן דעם וועג אין וואַלד אַריין.

דער וואַלד, די זומפן זיינען געשטאַנען אין פלאַמען.

ווען וואַרשע האָט געברענט

דער שונא האָט נישט געלאָזט אָטעמען. יעדע שעה, יעדע צוויי שעה, ווען די שטאָט־סיגנאַלן האָבן זיך אומגעהאַריש צערעוועט, אָנגעזאָגט, אַז דייטשישע עראָפּלאַנען טראָגן זיך איבער וואַרשע, איז אין דער זיבן־שטאָקיקער מויער, וואָס אויף פּלאַרי גאַס, נישט געבליבן קיין לעבעדיק נפש. די איינוואוינער פונעם הויז האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם טיפן, פייכטן קעלער, וואָס האָט זיך געצויגן אונטער דער גאַנצער לענג פון דער מויער.

דעם אויבן־אָן אין קעלער האָבן פאַרנומען דער אינזשעניר פּיאַסעצקי און דער פילאָלאָג בערסאָן. דער אינזשעניר, וואָס איז מיט אַ יאָר קריק געווען אין ניו־יאָרק, האָט זיך פון דאָרטן אַהיימגעבראַכט אַ קליינע האַנט־ראַדיאָ. ווי נאָר אַן אַלאַרם — דער אינזשעניר מיט דער ראַדיאָ אין דער האַנט האָט נישט געוואַרט אויף דער ווינדע. פון פינפטן שטאָק האָט ער זיך געטראָגן מיט די טרעפּן אין קעלער אַריין. נאָך אים האָט זיך געטראָגן בערסאָן, וואָס האָט געוואוינט אויפן זיבעטן שטאָק אין אַ דאַך־שטיבל. און אַז די שכנים האָבן אַרומגערינגלט דעם אינזשעניר, געוואָלט וויסן צי פראַנקרייך, צי ענגלאַנד שיקן הילף, האָט פּיאַסעצקי זיך נישט גערירט אָן בערסאָנען, וואָס האָט איבערגעזעצט אויף פויליש יעדעס שטיקל נייעס, וואָס איז געקומען פון דייטשלאַנד, פון פראַנקרייך, פון ענגלאַנד.

און די קליינע האַנט־ראַדיאָ האָט געבראַכט נייעס פון אויסלאַנד. בערסאָן האָט איבערגעזעצט. און אָנשטאָט צו דערציילן, אַז מען שיקט הילף קיין וואַרשע, האָט די ראַדיאָ, ווי חוזק געמאַכט, דערציילט דאָ אין פראַנצויזיש, דאָ אין ענגליש, אַז מען באָמבאַרדירט וואַרשע, ווען זיי,

די פּאַרשפּאַרטע אין קעלער, האָבן געהערט דאָס פּלאַצן פון צינד-באָמ־בעס, דעם קלימפּער פון אויסגעהאַקטע שויבן, דאָס קראַכן פון הייזער און מויערן. דאָס אַלץ האָט זיך דערטראָגן אין קעלער אַריין ווי ווייטע דונערן.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן איבער אַ וואָך. נישט געווען קיין טאָג, נישט געווען קיין נאַכט. מיט פאַרמאַכטע אויגן האָט שוין יעדער געטראָפן אין פינצטערן קעלער אַריין. און אַרום דעם קעלער — וואַרשע אין פלאַ־מען, וואַרשע אין חורבות. און אין דער קעלער־פינצטערניש איז מען גע־שטאַנען געבויגענע אַרום דעם קליינעם קעסטל, ווי ס'וואָלט נישט געווען קיין האַנט־ראַדיאָ, נאָר אַן „אורים־ותומים". בערסאָן, שלמה בערסאָן, האָט אויפגעכאַפּט פרעמדע לשונות, זיי איבערגעזעצט אין פּויליש, פאַר־בונדן דעם מענטש מיט ווייטע וועלטן, פאַרבונדן דעם מענטש מיט גאָט, וואָס קאָן און וועט שיקן הילף.

שוין יאָרן ווי דער פילאָלאָג שלמה בערסאָן האָט געאַרבעט אויפן „שמואל־בוך". ער האָט צוגעגרייט אַ נייע אויסגאַבע מיט אַן אַריינפיר, וואָס האָט געזאָלט פאַרנעמען איבער צוויי הונדערט זייטן, מיט אַ ווער־טער־בוך, מיט נייע דאַטעס, וואָס האָבן געדאַרפט באַווייזן, אַז דאָס „שמואל־בוך" איז געשריבן געוואָרן אין דעם צוועלפטן יאָרהונדערט. ער האָט געציטערט איבערן מאַנוסקריפּט, זיך אַרומגעטראָגן מיט אים ווי אַ מוטער מיט אַ יונג קינד, וואָס מ'לאָזט עס אַליין נישט איבער אין שטוב. און אַז די מהומה האָט אויסגעבראָכן האָט ער אויסגעבעט מיטן מאַנוסקריפּט דאָס וועסטל, עס געטראָגן אויף זיך בייטאָג, ביינאַכט. ביים קלענסטן אַלאַרם — בערסאָן איז אַרויס פון שטוב. די ווינדע איז בלויז געגאַנגען ביזן זעקסטן שטאָק. בערסאָן האָט געוואוינט אויפן זי־בעטן, וואָס איז ענלעכער געווען אויף אַ בוידעם, ווי אויף אַ שטאָק. ער איז קיינמאָל נישט געפאָרן מיט דער ווינדע, האָט זיך שטענדיק געטראָגן אין קעלער אַריין מיט די טרעפּן און געהאַט איין פאַרלאַנג, אַז אויב אומקומען, איז צוזאַמען מיטן מאַנוסקריפּט.

אַזוי זיינען פאַרביי צוועלף טעג. דער הימל איז שוין צוויי מעת־לעת געשטאַנען אין פלאַמען, דערציילט, אַז וואַרשע ברענט, אַז דער שונא רייסט זיך דורך מאָנקאָטאָוו אין שטאָט אַריין. און ווי ער וועט זיך דורכרייסן וועט ער באַפאַלן דאָס קליינע געסל פלאַרי, וואו בערסאָן וואוינט.

ווי אַ פאַרשפאַרטע חיה האָט זיך בערסאָן געדרייט אין דער דירה, — אַ צימער מיט אַ קיך. דאָס צימער האָט בלויז געהאַט דריי ווענט. די פערטע וואַנט האָט זיך צונויפגעגאָסן מיטן סופיט, וואו עס האָט שטענדיק געדרישט ווי פון אַ טעלעגראַף־סלופּ. אַרום די ווענט פּאָליצעס ביכער. די ביכער האָט בערסאָן געזאַמלט אַ גאַנץ לעבן. צווישן די ביכער האָבן זיך געפונען „פּאַרסיפאַל" און „טריסטאַן און איזאָלדע", — די איינציקע צוויי מאַנוסקריפּטן אין יידיש, וואָס זיינען פאַרבליבן פון צוועלפטן און דרייצנטן יאָרהונדערט.

די מאַנוסקריפּטן האָט בערסאָן אויך גענומען טראָגן מיט זיך. און נישט בלויז די. בערסאָן, וואָס האָט שוין טעג נישט דערעסן, איז שוין נעכט נישט דערשלאָפן, — האָט מיטאַמאָל גענומען אויסזען ברייטער און דיקער. אין די הויזן־קעשענעס, אין די בוזעם־קעשענעס — אומעטום ביכער. בלויז דאָס פּנים, אונטער אַ קאָפּ ברוינע האָר, איז איינגעלאָפן. אין די גרויע אויגן — פיבער, און פון דער זייט האָט דאָס פּנים אויסגעזען ווי אַ שאַרפער דרייעק.

די שכנים, אַלע פּאָליאַקן, האָבן גענומען קוקן מיט חשד אויף בערסאָנען. דער ראָק, די הויזן, — ווי בערסאָן וואָלט זיי אויסגעוואַקסן. אַ שכן האָט אים געפרעגט:

— פּאַניע בערסאָן, איר האָט זיך אַנגעטאָן אַ שטאָלענע וועסט?

— אַ פּאַפּירענע, — האָט בערסאָן צעקנעפּלט די וועסט, געוויזן אויף די מאַנוסקריפּטן, און דער בליק איז ביי אים געוואָרן שאַרף ווי אַ האָק.

אַ צווייטער שכן האָט זיך צוגעלייגט אַ פינגער צום שטערן, געוויזן אויף בערסאָנען. געהייסן האָט עס, אַז פון צרות האָט דער ייד געקראָגן אַ מיש אין קאָפּ. און אַ דריטער שכן האָט זיך אָנגערופן:

— דאָס טראָגט דער פּאַן בערסאָן מן־הסתם דאָס פאַרמעגן מיט זיך.

און ווי בערסאָן האָט זיך געקליבן ענטפערן איז אָנגעלאָפן איינזשעניר פּיאַסעצקי מיט דער האַנט־ראַדיאָ. ער האָט געוויזן אויפן הימל, וואו אַ דייטשישער עראָפּלאַן איז נידעריק געפלויגן און געשטעפּט די לופט. דערנאָך האָט ער אַ כאַפּ געטאָן דעם ייד פאַר אַ האַנט:

— אין קעלער אַריין, פּאַניע בערסאָן!

און ווי דער אינזשעניר האָט אַרויסגעזאָגט די ווערטער, האָט זיך אַ דינער פּלאַם, ווי אַ צוויי־שאַרפּיקע שווערד, אַ הייב געטאָן פון הויף און צוגענומען ביי אַלעמען די ראיה. נאָכן פּלאַם — אַ קנאַל, ווי מען וואָלט שטיינערנע בערג צעריסן, און נאָכן קנאַל — אַן אומגעהאַריש געשריי.

בערסאָן האָט געפילט, ווי מ׳רייסט ביי אים פון אונטער די פיס אַפּיר די ערד. ער פאַלט. און אַז ער איז געקומען צו זיך, איז אויפן הויף קיינער נישט געווען. אַ דריי איילן פון אים איז געלעגן דער אינזשעניר אין אַ טייך בלוט. אַ ביסל ווייטער — די האַנט־ראַדיאָ.

בערסאָן האָט זיך אַ ריס געטאָן פון דר׳ערד. ער האָט זיך אַ רגע געישובט, — זאָל ער נעמען די ראַדיאָ ? ער האָט געזען, ווי הענט הייבן זיך צו אים פון קעלער אַרויס, געהערט ווי מען רופט אים :

— פּאַניע בערסאָן !

— פּאַניע בערסאָן !

— דער ייד האָט אַ ריץ אין קאָפּ !

— דער מענטש איז פון זינען אַראָפּ !

שלמה בערסאָן האָט זיך נישט אומגעקוקט. ער האָט זיך גענומען הייבן מיט די שטיגן. איין שטאָק, צוויי, דריי. און אַז ער איז דערגאַנגען צום זיבעטן שטאָק איז אין אים אויפגעגאַנגען אַ רואיקייט. — „יעדע באָמבע, יעדער שראַפּנעל האָט זיך זיין באַשטימטן, אַנגעצייכנטן וועג. עס איז אַלץ איינס וואו מען זיצט, — צי אין קעלער, צי אויפן זיבעטן שטאָק״.

שלמה בערסאָן האָט אַרויסגענומען די מאַנוסקריפּטן פון די קעשענעס, פון דער וועסט. ער האָט זיי צעלייגט אויפן טיש. דערנאָך האָט ער געעפנט איין פענצטער, אַ צווייטס. ער האָט אַראָפּגענומען פון אַ פּאָליצע דעם „שבט יהודה״. ער האָט געלייענט :

„...לאָמיר נישט מיינען, אַז דער ביטערער גזר איז אויסגעגאָסן געוואָרן בלויז אויף אונדזער דור. צי מיר ווילן, צי נישט, — דאָס איז אונדזער געשיכטע ! "

וואָס איז אונדזער געשיכטע ? טאָקע אַ שטיק פייער, וואָס לייכט און וואַרעמט אַנדערע, ווען עס האַלט זיך אַליין אין לעשן ?

פון די צוועפנטע פענצטער האָט זיך געזען דער קעניגלעכער פּאַ־לאַץ, דער בעלוועדער, וואָס דער לעצטער פּוילישער קעניג האָט אויסגע־בויט. עס האָט זיך געזען ווילאַנאוו, וואוהין סאָביעסקי איז אַנגעריטן פון ווין, וואו ער האָט צעשלאָגן דעם טערק.

ביידע פּאַלאַצן האָבן געברענט.

און פון דעם פייער האָט זיך געהויבן דער פויגל, וואָס לעבט אייביק. בלויז יעדע טויזנט יאָר וואַרפט דער פויגל אַראָפּ פון זיך די פע־דערן, ווערט פאַרברענט, און פון דעם אייגענעם אש ווערט ער ווידער געבוירן.

דאָס אויסערן־מיניסטעריום

ס׳האָט גערעגנט און ס׳איז נאָך געווען גוט פינצטער, ווען די פּוילישע רעגירונג איז פינף פאַרטאָג אָנגעקומען אויף צוואַנציק אויטאָ־מאָבילן קיין קרעמעניץ.

פון שטאָט איז אָקעגנגעריטן אַ מיליטערישע וואַך אויף פערד מיט ביקסן אין די הענט. דאָס סאַלוטירן, דאָס אַרויסגעבן באַפעלן, אַלץ איז צוגעגאַנגען שטיל, ווי אויף שטום־לשון.

הינטער דער שטאָט איז דער קאַלטער רעגן געוואָרן בייסיקער, האָט געשמיסן ווי מיט בייטשן איבער די אויטאָמאָביל־דעכער און די פעלדער, שוואַרץ און גלאַנציק, ווי שטייענדיקע וואַסערן, זיינען פאַרלאָפן דעם וועג.

אַ שטיק בענקעניש האָט זיך געטראָגן פון די פעלדער, געוואָרן איינס מיט דער פינצטערניש, וואָס האָט אַרומגענומען קרעמעניץ, וואָס איז נאָך געשלאָפן, אַרומגענומען די „פּוילישע רעגירונג", וואָס איז געלעגן צונויפגעפּאַקט אין די צוואַנציק אויטאָמאָבילן און האָט נישט געוואוסט צי זי בלייבט אין קרעמעניץ, צי זי פאָרט ווייטער. און אויב ווייטער — וואוהין?

די מיליטערישע וואַך האָט באַגלייט איין מלוכהשן דעפּאַרטאַמענט נאָכן אַנדערן, זיי צעשטעלט אַזוי, ס׳זאָל זיך נישט וואַרפן אין די אויגן. און אויב דער שונא וועט באַפאַלן, זאָל לייכטער זיין צו אַנטלויפן.

דאָס אויסערן מיניסטעריום, וואָס האָט פאַרנומען בלויז צוויי אויטאָמאָבילן, איז נישט אַריינגעפאָרן אין שטאָט אַריין. ס׳האָט זיך פאַרקערעוועט אויף אַ „באָטשנעם" וועג, אַ בלאָטיקן, אויסגעזעצט מיט נאַקעטעביימער. אויף אַ פריער איז געריטן די וואַך. נאָך דער וואַך —

די צוויי אויטאמאבילן. אזוי איז מען אפגעפארן א מינוט צוואנציק. מען האט זיך אפגעשטעלט אין א שרדהיש הייפל, וואס איז באשטאנען פון א הילצערן הויז און פון צוויי געמויערטע שייערן. די אויטאמאבילן, די פערד האט מען אריינגעפירט אין די שייערן. און ס׳איז קריק געווארן נאכט. ארום און ארום — רעגן, ווינטן און חושך.

די טיר, וואס אויפן גאניקל, האט זיך געעפנט. דער דירעקטאר איבער אויסלענדישע ענינים, דאקטאר כוויסטעק, זיינע געהילפן און סעק־רעטארן זיינען אריין אין הויז און די טיר האט זיך נאך זיי פארמאכט. אין שטוב איז געווען וואַרעם און ליכטיק, אזוי ליכטיק, אז די אריינגע־קומענע האבן אזש פארמאכט די אויגן. און אז זיי האבן די אויגן קריק געעפנט, האבן זיי דערזען פון איין זייט דעם שרדה, פון דער אנדערער — די שרדהעסטע. אין דער מיט — דעם שרדהס טאכטער. זי האט געהאלטן א פוילישן אדלער אויסגעשטיקט פון זילבער און גאלד. ס׳מיידל האט א הייב געטאן דעם אדלער און איר קול האט געציטערט, איז פול געווען מיט טרויער:

— זייט געגריסט, געהויבענע געסט. מיט דעם זעלבן אדלער בין איך אנטקעגנגעגאנגען פילסודסקיס לעגיאנערן, די בויער פון דער פוילי־שער מלוכה, און מיטן זעלבן אדלער באגריס איך אייך, און כ׳האף און גלייב, אז מיט גאטס הילף וועלן מיר צעשלאגן דעם שונא.

— אזוי גלייבט יעדער פאליאק — האט דאקטאר כוויסטעק לאנג געדריקט דער מיידלס האנט און געטראכט ביי זיך: „ווי אלט קאן זי זיין, אז זי האט נאך באגריסט פילסודסקיס לעגיאנערן?״

ער האט זיך געכאפט, אז דאס מיידל מיטן קינדערשן פנים איז א הויקער. מען האט עס אבער באלד פארגעסן. דער שרדה, ס׳ווייב, די טאכטער — אלע האבן „אוואווירט״ (אפשר אויפגענומען? — רעד.) די געהויבענע געסט. אויפן טיש — פליישן, קעזן, ברויט, פוטער, קאנפי־טורן. אויפן טיש — שנאפסן, הייסער טיי, הייסע קאווע.

און אז די געסט האבן זיך איבערגעכאפט די הערצער, האט דאק־טאר כוויסטעק געפרעגט דעם באלעבאס:

— און ווי איז אין שטאט?

— דערווייל, דאנקען גאט, רואיק, פאניע דירעקטארזשע.

דאָקטאָר כוויסטעק האָט אַ קוק געטאָן אויפֿן זייגערל, וואָס איז געווען צוגעשנאָלט צום האַנט־געלענק:

— שוין באַלד זעקס. אַכט אַ זייגער האָבן מיר אַ זיצונג. וועלן מיר שלאָפֿן אַ צוויי שעה.

די געלעגערס זיינען געבעט — האָט דער שׂרה געעפֿנט אַ טיר, וואָס האָט געפֿירט אויפֿן ערשטן שטאָק אַרויף.

און ווי די געסט האָבן זיך געזעגנט מיט דער שׂרה־עסטע, מיט איר טאָכטער, האָט זיך דערהערט איין אויפֿרייס נאָכן אַנ־דערן. נישט בלויז די שויבן האָבן געציטערט אין די טאָפּלטע פֿענצטער, נאָר די ווענט האָבן מיטגעציטערט.

ס'איז געוואָרן אַ ווייל שטיל. דאָקטאָר כוויסטעק, אַן מראה אין פּנים, האָט אַ זאָג געטאָן:

— דער דייטש באַשיסט קרעמעניץ פֿון דער לופֿטן.

קיינער פֿון דער סוויטע האָט נישט געענטפֿערט, ווי מען וואָלט ביי אַלעמען אָפּגענומען ס'לשון. דאָקטאָר כוויסטעק האָט געפֿרעגט דעם באַלעבאָס:

— ס'איז אַ הילצערן הויז?

— יאָ, פּאַניע דירעקטאָרזשע.

— און אַ געמויערטן קעלער האָט איר?

— מיר האָבן דריי, פּאַניע דירעקטאָרזשע.

— פֿירט אונדז אין קעלער אַריין.

דער קעלער, טיף און לאַנג, ווי אַ הייל, האָט געשמעקט מיט קאַר־טאָפֿל, מיט בוראַקעס, מיט מערן, געשמעקט מיט טוכלע פּלאַנצן.

דער קעלער איז גלייך פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מיניסטעריום־געביידע. צום דירעקטאָר פֿון אויסערלעכע ענינים, צום דאָקטאָר כוויס־טעק, איז אוממעגלעך געווען אַנצוקומען. ער איז געזעסן איינער אַליין ביי אַ טישל. אַרום אים — נייע, לעדערנע וואַליזעס. פֿאַר אים — די געהילפֿן. פֿאַר די געהילפֿן — די סעקרעטאַרן. אַרום קעלער — אַ מיליטערישע וואַך.

שטאָפּעטן אויף פֿערד, אויף מאָטאָרציקלס האָבן זיך געטראָגן קיין קרעמעניץ, האָבן זיך געטראָגן קריק צו טאָקטאָר כוויסטעקן, אים אָנגע־

זאָגט צו זיין גרייט. די פוילישע רעגירונג וועט נישט בלייבן אין קרע־מעניץ, זי פאָרט ווייטער.

דאָקטאָר כוויסטעק האָט אָוועקגעלייגט זיין רעוואָלווער אויף דער מאַפּע פון פוילן. ער האָט געשאָלטן אין טאַטנס־טאַטע אַריין, וואָס צווישן אייגענע, צווישן פּאָליאַקן דאַרפן זיין היצלעס און שפּיאָנען, אַנדערש וואָלט דער שונא נישט געוואוסט, וואו די פוילישע רעגירונג באַהאַלט זיך אויס. ער האָט אַ רוף געטאָן זיין הויפּט־סעקרעטאַר:

— הערסט, יולעק, כ'הייב שוין אָן צו גלייבן, אַז איך אַליין בין אַ שפּיאָן, צי אפשר דו, יולעק? ווי מיר קלייבן אָפּ אַ באַהעלטעניש, צי איידער מיר קלייבן נאָך אָפּ, וויס שוין דערפון דער שונא! דריי ביינאַכט האָב איך נאָך אַליין נישט געוואוסט, אַז מיר קלייבן זיך קיין קרעמעניץ, און ווי מיר זיינען אָנגעקומען — דער שונא איז דאָ! ס'איז דאָך אַ קללה! נישט אַנדערש ווי אין יעדן פוילישן הויז געפינט זיך אַ דייטש, וואָס שפּיאָנירט, וואָס גיט צייכנס דעם שונא, נישט אַנדערש. וואָס זאָגסטו, יולעק — טאַקע אויס? אויס פוילן? וואו אַנטלויפט מען ווייטער?

דער דירעקטאָר מיטן הויפּט־סעקרעטאַר האָבן זיך געקוקט אין די אויגן, וואָס האָבן זיך געצונדן פון גרויס טריקעניש. אַ רגע, צוויי, דריי. צוואַנציק יאָר האָבן אויפגעבליצט, זיך אַ צינד געטאָן און פאַר די אויגן האָט זיך געשאָטן אַש, אַ שנירל אַש — איז דאָס אַלץ?

אַ זעלנער פון דער וואַך האָט געלאָזט וויסן:

— לייטענאַנט פּאַיאַנס וויל זיך זען מיטן דירעקטאָר.

אַ סעקרעטאַר האָט געלאָזט וויסן דעם הויפּט פון די געהילפן:

— לייטענאַנט פּאַיאַנס וויל זיך זען מיטן דירעקטאָר.

דער הויפּט־געהילף איז געשטאַנען פאַרן דאָקטאָר כוויסטעק ווי פאַר מלכות:

— לייטענאַנט פּאַיאַנס וויל זיך זען מיטן פאַן דירעקטאָר.

דער דירעקטאָר האָט זיך צוגעזעצט אויף אַן איבערגעדרייט קעסטל, זיך צוגעזעצט מיט אַ מינע, ווי ער וואָלט נישט געזעסן אין אַ גרוב פון קאַרטאָפל, נאָר אין אַ וואַרשעווער פּאַלאַץ, וואו די ווענט זיינען באַהאַנגען מיט אַלטע פוילישע גאָבעלענען. דער לייטענאַנט פּאַיאַנס מעג צוואַרטן. דאָס איז ער שוין ווידער געקומען בעטן אַ פּאַס, אַ דיפּלאָמאַטישן פּאַס

פארן פאטער זיינעם, דעם אלטן פאיאנס, דעם ווארשעווער דאזאר. ער וועט אים דאס מאל געבן דעם פאס, אבער מיט א באדינג.

דירעקטאר כוויסטעק האט א הייב געטאן די האנט:

— שיקט אים אריין.

לייטענאנט סטאניסלאוו פאיאנס, וואס האט אויסגעזען אי ווי א פאליאק, אי ווי א ייד, האט זיך געטראגן גלייך ווי א מיליטער-מאן. די אויגן, וואס זיינען פול געווען מיט עקשנות און אויסדויער, האבן זיך גע־שארט איבערן פינצטערן קעלער, וואס די לאמטערנעס האבן נישט גע־קאנט באלייכטן. דאקטאר כוויסטעק איז אים אנטקעגן געגאנגען, אים חבריש ארומגענומען:

— דער פאס פאר דיין „אלטן" וועט באלד זיין גרייט. כ׳וויל אבער, סטאניסלאוו, דיין „אלטער", ווי א גוטער פאליאק, זאל געדענקען צוויי זאכן. אזוי ווי יידן האבן א גאר גרויסע דעה אין דער ענגלישער רעגירונג, וויל איך, אז דער טאטע דיינער זאל פועלן אין לאנדאן, אז מען זאל גלייך שיקן קיין פוילן אמוניציע. דאס איז איינס. כ׳וויל אויך, אז דער טאטע דיינער זאל לאזן וויסן די ענגלישע רעגירונג, אז פוילן האט צופיל יידן, אז יידן דארפן עמיגרירן פון פוילן.

סטאניסלאוו פאיאנס האט מער נישט געהערט וואס דאקטאר כוויסטעק רעדט אין אים אריין. ער האט געקוקט אויף די בערג קאר־טאפל, אויף די בוראקעס, אויף די מערן, געקוקט אויפן פוילישן דעפאר־טאמענט פון אויסלענדישע ענינים, געקוקט אויפן דירעקטאר, וואס דארף אליין עוקר־מדינה זיין און זיך געחידושט, ווי נאך פוילן האט אפילו צוואנציק יאר געקאנט עקזיסטירן.

און אז פאיאנס האט שוין געהאט דעם דיפלאמאטישן פאס אין קעשענע, האט דער דירעקטאר אים ארויסבאגלייט, זיך געזעגנט מיט אים:

— זאגסטו מיר צו, סטאניסלאוו?

דער רעגן אין דרויסן האט געצעבערט און דער ווינט האט זיך געריסן איבער די נאקעטע, פארפלייצטע פעלדער מיט א וואלפיש־געוויין.

אַ וויזע

די משפחה פּאַיאַנס — טאַטע, מאַמע און זייער איינציקער זון סטאַניסלאַוו — זיינען סוף דעצעמבער אָנגעקומען פון דעם נישט־פאַר־נומענעם פראַנקרייך קיין ליסאַבאָן.

סטאַניסלאַוו, אַן אינזשעניר און אַ געוועזענער לייטענאַנט אין דער פּוילישער אַרמיי, האָט געהאַט אַ וויזע און אַ קאָנטראַקט אויף אַ יאָר פון אַ באָסטאָנער לופטשיף־פירמע. סוף יאַנואַר האָט ער שוין געדאַרפט זיין אין באָסטאָן. מיט אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו פון דער פּוילישער גלות־רע־גירונג האָט סטאַניסלאַוו אָנגעשפּאַרט צום אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר. ער האָט זיך שטאַרק באַמיט צו קריגן א וויזע פאַר די עלטערן זיי זאָלן קאָנען מיט אים מיטפאָרן. ס׳איז דורך א וואָך אין מיעניש, אין לויפעניש, אין גרויס קאָפּ־דרייעניש. און אז סטאַניסלאַוו האָט זיך צו גאָרנישט דער־שלאָגן, קיין וויזע נישט געקראָגן, האָט ער אַרויסגערוקט ס׳קליינע טישל אין מיטן האָטעל־צימער. ער האָט זיך געזעצט אויבנאָן און פוןביידע זייטן — טאַטע־מאַמע.

סטאַניסלאַוו האָט אַ שאַר געטאָן צו זיך אַ בייגעלע וויים פּאַפּיר. ער האָט אַרויסגענומען פון דער אויבערשטער קעשענע אַ קונציק־פאַר־שניצטע בלייפעדער, וואָס מען זעט בלויז ביי צייכענער־אינזשענירן, און האָט אַוועקגעשטעלט אין מיטן בייגעלע אַ פּינטל. ס׳האָט געהייסן — די זיצונג איז געעפנט. ער האָט מיט גרויס געלענק אַ צי געטאָן מיט דער בלייפעדער, ווי מיט אַ צירקל, און אַרום דעם פּינטל האָט זיך אויסגע־שניטן אַ קרייז. טאַטע, מאַמע, זון — אַלע דריי האָבן אַ רגע געקוקט מיט חידוש, געקוקט אויפן בייגעלע פּאַפּיר, וואו אָנשטאָט אַ טאָג־אָרדע־נונג איז געשטאַנען אַ פּינטל און ארום פּינטל א קרייז, אַן אַ בויג, אָן

אַ קנייטש. אין אַ ווײַלע אַרום האָט סטאַניסלאַוו זיך געווענדעט צום פּאָטער אין פּויליש:

— טאַטע, איצט דאַרף עס באַשלאָסן ווערן.

דער פּאָטער, נישט קיין הויכער, ברייט אין די פּלייצעס, די גע־דיכטע, גרויע וואָנסן, ווי באַקנבערד, האָט אויסגעזען ווי אַ באַיערטער שלאַכטשיץ. מיט צוויי פינגער האָט ער דאָ אַ הייב געטאָן איין וואָנצע, דאָ — די צווייטע. אין דעם פּאָטערס שווייגן איז געווען קענטיק, אַז ער האָט שוין אַלץ געהאַט באַשלאָסן. בלויז די מוטער, אַ זקנה, מיט פאַר־חידושטע אויגן, ווי ביי אַ קינד, האָט געזוכט שוץ ביי אירע ביידע מאַנצ־בילן. דער זון האָט ווידער אָוועקגעשטעלט אויפן בייגעלע פּאַפּיר אַ פּינטל, ווי ער וואָלט די אייגענע ווערטער פאַרזיגלט מיט טריפּוואַקס:

— ס'איז געבליבן, טאַטע, איין וועג.

— נאָך בראַזיל? — האָט דער פּאָטער אַ הייב געטאָן אַ פּאָר מידע אויגן און זיינע וואָנצן האָבן פאַרדעקט די אונטערשטע ליפּ — נאָך בראַזיל?

— יאָ, נאָך בראַזיל.

— איך און די מאַמע וועלן שוין בעסער דאָ בלייבן, אין ליסאַבאָן.

— אויב איר בלייבט דאָ, בלייב איך אויך!

— ניין, מיין זון, דו ביסט יונג. דו דאַרפסט און וועסט פאָרן, — האָט דער פּאָטער זיך אַ רוק געטאָן מיט דער שטול צום זון. — איך ווער שוין זעקס און זעכציק יאָר, די מאַמע — פינף און זעכציק. ווי לאַנג האָבן מיר נאָך צו לעבן? נאָך פיר, נאָך פינף יאָר? ס'איז נישט קיין געשעפט, סטאַניסלאַוו. איך און די מאַמע זאָלן זיך צוליב אַ וויזע לאָזן שמדן.

— ס'איז בלויז אויבנאויף, טאַטע — האָט דער זון נישט געקאָנט קוקן דעם פּאָטער אין די אויגן אריין און געהאַלטן אין איין מאַכן פּינט־לעך אויפן פּאַפּיר — ווי איר וועט אָנקומען קיין ריאָ-דע־זשאַניירא, ווערט איר צוריק יידן.

— נישט איך, סטאַניסלאַוו, נישט איך — האָט דער פּאָטער זיך צוריקגערוקט מיט דער שטול פונעם זון. — איגנאַץ פּאַיאַנס, וואָס איז געווען יאָרן דאָזאָר אין וואַרשע, וועט זיך נישט שמדן צוליב אַ וויזע.

— דאָס הייסט נישט געשמדט — איז די עקשנות אינעם זון געוואַקסן.

— וואָס דען הייסט עס ? — האָט דער פאָטער זיך אויפגעשטעלט.

— דאָס איז אַ כּאַבאַר־מיטל ווי נאָך אַרויסצורייסן ביי אַ ייד נאָך פינף און צוואַנציק דאָלאַר — האָט דער זון זיך אויך אַ שטעל געטאָן. — מען לערנט דיך נישט קיין דאָגמעס, קיין קאַטוילישן קאַטעכיזם, מען לערנט דיך גאָרנישט. מען פרעגט דיך אַפילו נישט צי דו גלייבסט, מען נעמט ביי דיר צו די פינף און צוואַנציק דאָלער און מען גיט דיר אַ שמד־שיין. די ליסאַבאָנער קאַטוילישע קירך, די אמתע פאַלשמינצערס, האָבן געעפנט אַ פאַבריקל פון פאַלשן שמד ! און דו, טאַטע, ישובסט און וואַקלסט זיך ! ווער ווייס צי מען וועט נישט מאָרגן טרייבן פון דאַנען די אַנגעקומענע יידן ? און אין טרייבן יידן האָט פּאָרטוגאַל אַן אַלטע חזקה. ווען רוים האָט נאָר געהאַט איין געטאָ, האָט ליסאַבאָן געהאַט דריי געטאָס, דריי „כּודאַריעס"! און ווער ווייס צי מאָרגן וועט דאָ קיין מלחמה נישט אויסברעכן ? אַז איר וועט דאָ בלייבן וועל איך נישט פאָרן, ווייל אַז איר וועט דאָ בלייבן וועל איך אין באָסטאָן קיין רו נישט האָבן. איז וואָס שווייגסטו, טאַטע ?

— סטאַניסלאַוו איז גערעכט — האָט די מוטער זיך צעוויינט.

— אין בראַזיל וועלן מיר צוריק ווערן יידן.

דער וואַרשעווער דאָזאָר, ברייט אין די פּלייצעס, איז געשטאַנען מיט עטוואָס צעשפּרייטע פיס, געשטאַנען ווי אַן אַלטע, אויסגעגראָבענע קאָרטשע. דעם זונס ווערטער האָבן צעקלאַפּט זיין עקשנות. דערצו האָט ער נישט געקאָנט הערן ווי ס'וויב וויינט. ער האָט גענומען שפּרייזן אי־בערן האָטעל־צימער, געשפּרייזט אַזוי ווי אימיצער וואָלט אים געיאָגט. מיט צוויי פינגער האָט ער זיך געקניפּט די וואָנצן. מיטאַמאָל האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אינמיטן שפּרייזן און טיף אָפּגעזיפצט. ער האָט נישט גערעדט. ער האָט אָנגעטאָן דעם ווינטער־מאַנטל און האָט אַ מאַך געטאָן צום זון מיט דער האַנט. ס'האָט געהייסן :

— קומט.

דער זון האָט געפירט די מוטער. דער פאָטער איז נאָכגעגאַנגען

מיט אַ געבויגענעם קאָפּ. גאָסן, געסלעך. קאַלטע דעצעמבער ווינטן האָבן געריסן די פּאַלעס, געריסן די קאַפּעליושן פון די קעפּ. דער וואַרשעווער דאָזאַר, איגנאַץ פּאַיאַנס. האָט זיך געשלעפּט אַזוי, ווי ער וואָלט געגאַנגען צו דער אייגענער לוויה. די דעצעמבער ווינטן האָבן אים געקלאַפּט אין די פּלייצעס, אים געפרעגט, ווי דער מלאך הדומה פרעגט אַ מת:

— ווי הייסטו ?

— נישט איגנאַץ.

— ווי דען ?

— יצחק.

— און דעם „פּסוק” דיינעם געדענקסטו ?

— ה׳ אדני עז ישועתי סכותה לראשי ביום נשק.

ער האָט אויפגעציטערט און זיך אָפּגעשטעלט. די אויגן זיינע האָבן געגלישטשערט פון איין זייט גאָס אויף דער צווייטער:

— וואו איז דער קלויסטער ?

— ס׳איז דאָ, טאַטע — האָט דער זון געוויזן אויף אַ צוויי־שטאָקיקער מויער.

זיי זיינען אַריין. אין וואַרט־זאַל זיינען געזעסן יידן, יידענעס מיט חושכדיקע פּנימער, געזעסן ווי פּאַציענטן ביי אַ דאָקטאָר. יעדע פיר־פינף מינוט האָט זיך געעפנט אַ זייטיקע טיר. אַ מיטליאַריקער גלח, אַנגעטאָן אין דער „טענדע־ווערענדע”, האָט אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ, גערופן:

— נעקסט.

ס׳איז געוואָרן ליידיקער אין וואַרט־זאַל. סטאַניסלאַוו האָט זיך אַ הייב געטאָן. ער האָט אַריינגעפירט טאַטע־מאַמע. אַ נאָנע, וואָס האָט פאַרשריבן די נעמען, האָט זיך געפרעגט:

— אַלע דריי ?

— ניין — האָט דער זון געוויזן אויף טאַטע־מאַמע, און איינגע־צאָלט פופציק דאָלער.

טאַטע-מאַמע זיינען אַריין אין אַ זייטיק צימערל, וואָס האָט אויס־געזען ווי אַ קלויסטערל. ווי זיי זיינען אַריין זיינען זיי גלייך צוריק אַרויס, יעדער מיט זיין שמד־צעטל אין דער האַנט. אויפן וועג אַהיים

איז מען געגאַנגען ווי פון אַ לוויה. מען האָט כמעט ווי נישט גערעדט צווישן זיך. און ווי זיי זיינען אַריין אין שטוב האָט איגנאַץ פּאַיאַנס, דער וואַרשעווער דאָזאָר, אַנגעשפּאַרט די הענט אויף דער וואַנט, דעם קאָפּ אויף די הענט און זיך צעשריגן:

— גאָט האָט געוואָלט איך זאָל זיך שמדן! זאָג איך דיר, ווייב, זאָג איך דיר, זון, אַז איך וועל זיך, גאָט אויף צו־להכעיס, נישט שמדן! ווי איך וועל אָנקומען אין בראַזיל ווער איך צוריק אַ ייד, אַ פרומער ייד!

טאַטע־זון האָבן זיך צעקושט.

אין אַ זאַווערוכע

ביי־יאָר, נאָך האַלבער נאַכט, זיינען פון דער סלאָמקער מיל אַרויס צוויי פאַרשוין מיט זעק מעל אויף די פלייצעס. די פינף־פודיקע זעק האָט מען געלייגט אויף אַ „דראַנגאַוון" וואָגן אונטער ראַגאָזשעס. און אַז מען האָט אָנגעלאָדנט דעם וואָגן מעל, פאַרצויגן די ראַגאָזשעס מיט שטריק, האָבן די צוויי פאַרשוין, אַ פאָטער מיט אַ זון, אַרויסגענומען פון זייטיקע קעשענעס פלאַטשיקע „מאָמעס" בראָנפן און מ'האָט אַ שפּאָרן צי געטאָן.

טאַטע־זון זיינען געווען אויפגעלייגט. די נאַכט, אַ קאַלטע, אַ פינצ־טערע, האָט זיי צוגעשפּילט. דערצו האָט פון בייטאָג אָן זיך געטראָגן אַ שטעכיקער שניי. דער שניי האָט געשמיסן די פּנימער, צוגענומען די ריאה, פאַרווישט די וועגן.

טאַטע־זון זיינען אַרויף אויף דער קעלניע. דער פאָטער האָט אַ נעם געטאָן די לעדערנע לייצעס. די פערד האָבן פאַרריסן די קעפּ. און ווי זיי האָבן פון געוואוינהייט געוואָלט זיך אַ קירעווע טאָן צום שטאָטישן טראַקט, האָט דער אָנטרייבער זיך פאַרנומען מיטן סאָסנאָוון וואַלד, וואָס האָט זיך געצויגן הינטער דער מיל.

דער וועג דורכן וואַלד איז געווען אַ זיכערער. נאָך ביים רוס, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען מיט דעם וועג געמולכט פערד קיין פּרייסן, „געשוואַרצט" מענטשן קיין דייטשלאַנד. ביים פּאָליאַק האָט דאָס אַלץ אויפגעהערט. דער פינף־און־צוואַנציק־יאָריקער זלמן, וואָס האָט ביים רוס געמולכט פערד קיין פּרייסן, איז ביים פּאָליאַק געוואָרן אַ בעל־עגלה. ער האָט צוגעשטעלט אין די שטעטלעך, וואָס אַרום מלאַווע, פּעסער נאַפּט, פּעסער הערינג, זעק צוקער, זעק מעל. זיינען געקומען וואָגאָנען

סחורה פון דייטשלאַנד, פון טיף רוסלאַנד — ביי דער מלאָווער „ראַמפּע" האָט זלמן געהאַט די חזקה. אויפן וואַרשעווער טראַקט, אויפן פּלאַצקער טראַקט — אומעטום האָבן זיך געטראָגן זלמנס געשפּאַנען. און געאַר־בעט האָט מען מיט די אייגענע הענט. ער זלמן, זיינע פיר זין — אַלע זיינען געווען בעל־עגלות. דער פאָטער צו פינף־און־פערציק יאָר האָט אונ־טערגעהויבן אַן אָנגעלאָדנטן וואָגן פאַר די הינטערשטע רעדער. דער עלטסטער זון איז אַלט געווען פינף־און־צוואַנציק יאָר, דער יינגסטער — ניינצן, אַלע באַווייבטע. אינעם הויז מיט די פליגל האָבן געוואוינט טאַטע־מאַמע, די פיר זין מיט די ווייבער, מיט די אייניקלעך, מיט די דינסטן. אויפן הויף, אין אַ געמויערט פערד־שטאַל, האָבן שבת גערוט אַ צוואַנציק פערד. זלמן איז געווען רייך. ס'איז נישט געווען קיין מויער אין מאַרק, זלמן זאָל נישט האָבן קיין „היפּאָטעק" אויף איר. און זלמן האָט זיך געלאָזט קאָסטן. צוויי מאָל אַ יאָר, אויף פּסח, אויף סוכות, האָט ער די אָרעמע תלמוד־תורה קינדער געקויפט שיך און קאַפּאָטקעלעך. און אַז מען האָט געדאַרפט שטעלן אַ יורד אויף די פיס, איז זלמן נישט בלויז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן געגעבן, און מיט אַ ברייטער האַנט, נאָר ער איז געגאַנגען פון בעל־הבית צו בעל־הבית, האָט געשלעפּט און געמאָנט. ער האָט אויך נישט איין געפאַלענעם פאַליאַק געשטעלט אויף די פיס.

אַזוי האָט זלמן בעל־עגלה געלעבט אין מלאָווע אין גרויס רחבות. און מיטאַמאָל אַזאַ איבערקערעניש. און אַזוי שנעל. אויף אַזאַ פאַרכאַ־פּעניש האָט ער זיך נישט געריכט. ס'איז קיין צייט נישט געווען זיך אויסצוואַוישן די אויגן, זיך אַרומצוקוקן וואָס ס'האָט פּאַסירט.

ווי די דייטשן זיינען אַריין קיין מלאָווע, האָבן זיי אים דערשאָסן דריי זין, פאַרנומען די וועגענער, פאַרנומען וויפל פערד ס'זיינען בשעת מעשה געווען אין שטאַל. זיי האָבן אויך אויסגעליידיקט דעם קעלער, נישט געלאָזט קיין קאַרטאָפל, קיין הייפּטל קרויט. זיי האָבן אויך אויס־געליידיקט דעם שפּייכלער, נישט געלאָזט קיין קריש פּיטער פאַר די פערד.

ווען נישט דער עלטסטער זון שלמה, ווען נישט ס'ווייב מיט די שנירן, מיט די אייניקלעך, וואָלט זלמן זיך אַ מעשה אָנגעטאָן. די קלעפּ זיינען געווען אַזוי גרויס, אַזוי אומדערוואַרט, אַז אַפילו זלמנס פעסט צו־נויפגעקלאַפּטע פּלייצעס האָבן זיי נישט געקאָנט אַריבערטראָגן. ווען נישט

גוטע באקאנטע — יידן, פאליאקן, אפילו דייטשן — וואלט אין דער „שבעה" שוין נישט געווען וואס צו עסן. דער האט געבראכט א ברייטל, דער קארטאפל, דער מילך פאר די קינדער. קיינער פון די שטוביקע האט אפילו נישט דערמאנט, אז זלמן האט ליגן אין דער סלאמקער מיל א וואגאן מעל. שמיד — א דייטש האט געהאלטן די מיל אין ארענדע. נישט איין טובה האט אים זלמן געטאן. איצט אבער, נאך דער שחיטה, איז אים דער דייטש געווארן פרעמד, געווארן מיאוס. און אז דער מילנער איז אין וואכן ארום, אין א שפעטן אויפדערנאכט, צו אים געקומען, האט זלמן זיך געקווענקלט, צי ער זאל אים זען.

זיי האבן גערעדט אויג אויף אויג. גערעדט יידיש. אפגעמאכט, אז זלמן זאל ביסלעכווייז איבערפירן פון דער מיל דעם וואגאן מעל.

ס'איז געווען א ריזיקאליש שטיקל ארבעט. די וועגן זיינען פול געווען מיט דייטשישע זשאנדארן, מיט געשטאפא אגענטן. און אזוי ביי־טאג, און אזוי ביינאכט. פארפארן נאכן מעל מיט א וואגן איז געווען א געפאר. האבן טאטע־זון אין א פינצטערער נאכט, אין רעגנס, אין שנייען, פארוואלפן יעדער איינער א זאק מעל איבער די פלייצעס און זיך געגנבעט אין סאסנאוון וואלד. פארקראכן אויפן אלטן בית־עלמין. פון דארט האט מען די זעק מעל צוגעשטעלט צו חיים בעקער. אזוי האט זיך דאס „שווארצעריי" געשלעפט ביז ניי־יאר.

ערב ניי־יאר זיינען אנגעלאפן בייסיקע ווינטן, וואס האבן מיט־געבראכט א טרוקענעם שטעכיקן שניי. זלמן מיטן זון זיינען אריבער קיין סלאמקע. ס'וואסער — געפרוירן. דאס וואסער־ראד — א שטיק אייז. די מיל איז געשטאנען. דא, צווישן וואסער און וואלד, האט זיך געדרייט א זאווערוכע, זיך געדרייט און געקערט מיט א קרעכצעריי, מיט א פייפעריי.

זלמן מיטן זון האבן געשטעלט בראנפן. מען האט געטרונקען לחיים, מען האט פארביסן מיט קעז, מיט הארטע אייער.

זלמן האט געבעטן ביים מילנער א פאר פערד. אין אזא נאכט ווען אלע שלעק און נישט־גוטע קריכן ארויס פון די באהעלטענישן, ס'צע־שפילט זיך א זאווערוכע, אין אזא נאכט וועט זלמן מיטן זון ארויספירן די פופצן זעק מעל, וואס זיינען געבליבן אין דער מיל. ווי ער וועט אפלייגן ס'מעל, וועט ער קריק ברענגען די פערד.

דער מילנער, וואס האט געהאט גענומען עטלעכע שנאפסן, איז געווען אויפגעהייטערט. ער האט אויסגערעכנט אלע טובות, וואס זלמן האט אים אמאל געטאן. ער האט באווייזט זלמנס אומגעקומענע זין. און אז ער האט זיך גוט ארומגעקוקט, צי קיינער באהאלט זיך אמאל נישט אין דער מיל, איז ס׳קול ביי אים איבערגעגאנגען אין א שושקעריי. ער האט גערעדט בלויז שלעכטס וועגן די נאציס.

און אז דעם מילנערס פערד זיינען געווען געשפאנט אינעם „דראנגאוון" וואגן, טאטע־זין האבן געשלעפט די זעק מעל, האט דער מילנער זיך מער נישט באוויזן.

דער וואגן איז אריין אין וואלד. פון צווישן דיביימער זיינען אנגעלאפן שנייאיקע ווינטן. נישט בלויז די אויערן, נאר אלע גלידער זיינען פול געווארן מיט קולות, וואס פארווישן יעדע מחיצה צווישן וואר און חלום. אזוי זיינען טאטע־זון אפגעפארן א פערטל שעה, האבן טיפער זיך אריינגעדרייט אין וואלד, וואו דער וועג איז געווארן אלץ שמעלער, די נאקעטע, פארשנייטע צווייגן אלץ געדיכטער.

די פערד האבן זיך מיטאמאל אפגעשטעלט, ווי די זאווערוכע וואלט א שטיק ערד פון אונטער זייערע פיס ארויסגעריסן. טאטע־זון האבן דערזען פאר די אויגן פלעמלעך און זיך קוים דערהאלטן אויף דער קעלניע. צווישן די ביימער האבן זיך געדרייט פלאכטעס שניי, זיך געדרייט מיט א רעווע.

— א זאווערוכע — האט שלמה געפילט ווי ארום די וואנסן פרירן ביי אים שנייעלעך.

— א הינטיש וועטער — האט דער פאטער צוגעגעבן. — אין אזא נאכט וועט קיין הונט נישט קיין ביל טאן.

מען איז ווייטער געפארן. טאטע־זון האבן עס נישט געבראכט איבער די ליפן. דער געדאנק אבער, אז מ׳קאן זיי כאפן, האט געפיקעט אונטערן הארץ, ארום די שלייפן.

דער וואגן איז ארויס פון וואלד. דער זייטיקער וועג האט זיך געצויגן בארג־אראפ. שניי־פלאכטעס האבן זיך געהויבן, זיך געדרייט אין א ראד. און דער ווינט האט געפייפט. און ווי דער בארג-אראפ איז געווארן שיפער, האט זיך דערהערט א געשריי:

— האלט!

טאַטע־זון האָבן זיך געישובט: יאָ אָפּשטעלן זיך, צי נישט אָפּ־שטעלן זיך? ס'האָט גענומען אַ ווייל. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט. פון דער פאַרשנייטער לאָנקע זיינען אַנגעלאָפן צוויי פאַרשוין. געלאָפן ביז איבער די קנעכלעך אין שניי. זלמן האָט ווי צו זיך גערעדט:

בלויז צוויי?

— צוויי.

— לאָמיר זיי קאַלט מאַכן.

דער זון האָט געציטערט. ער האָט זיך אַ טאָפּ געטאָן פאַר דער כאַלעווע, וואו ס'איז געלעגן אַ רעוואָלווער. צוויי זשאַנדאַרן זיינען אַנט־קעגנגעקומען. זיי האָבן זיך געשטעלט פוןביידע זייטן וואָגן. איינער האָט זיך געפרעגט:

— וואוהין פאָרט איר?

— קיין מלאַווע.

— וואָס פירט איר?

— מעל.

— אַ דערלויבעניש?

— מען דאַרף אַ דערלויבעניש? — האָט זלמן אַ הייב געטאָן די פּלייצעס.

— און דו, שמוציקער יודע, ווייסט נישט? — האָט אַ זשאַנדאַר מיט אַ שטילעט אַ שטאָך געטאָן אין דער ראַגאָזשע אַריין.

טאַטע־זון האָבן נישט געענטפערט. ס'בלוט האָט זיך ביי זיי אַ שפּאַר געטאָן אין די שלייפן. די זשאַנדאַרן זיינען אַרויף אויפן וואָגן. איינער האָט זיך אָוועקגעזעצט לעבן זלמנען, אויף שלמהס פּלאַץ. דער צווייטער — לעבן שלמהן אויף די זעק מעל. דער וואָס לעבן זלמנען האָט אַ קאָמאַנדעווע געטאָן:

— פאָר, יודע!

זלמן האָט אַ טרייב געטאָן די פערד. און ווי זיי זיינען זיך צע־פאָרן, איז אין אים אויפגעגאַנגען דער ווייטיק פון די אומגעקומענע זין. ס'לעבן — הפקר. און ווי די זאָווערוכע האָט זיך צעשפּילט — האָט זיך אין זלמנען צעשפּילט די נקמה, האָט זיך אין שלמהן צעשפּילט די נקמה.

אַ ראָד איז אַריין אין אַ גרוב. און ווי דער וואָגן האָט זיך אויס־געבויגן, זיך געהאַלטן ביים איבערקערן, איז שלמה אויפגעשפרונגען און מיטן גאַנצן כוח דערלאַנגט דעם זשאַנדאַר מיט דער פויסט אין האַרץ אַריין. דער זשאַנדאַר האָט זיך איבערגעקייקלט, איז אַראָפּגעפאַלן ווי אַ זאַק. דער וואָגן איבער אים. ערשט איצט האָבן טאַטע־זון זיך אַ וואָרף געטאָן אויפן צווייטן. די פערד האָבן זיך אָפּגעשטעלט. דריי פּאָר הענט, דריי פּאָר פיס האָבן זיך געקנוילט, האָבן זיך געקנעטן, זיך אַראָפּגעקייקלט פון די זעק אין שניי אַריין. און אַרום זיי האָט די זאַווערוכע אָנגעשאָטן בערג שניי, זיי אויפן אָרט צעוואָרפן, און דער קאַלטער ווינט האָט גע־מאָסטן איבער די פּלייצעס, געמאָסטן איבער הענט און פיס, ווי מיט דרענגער.

איין אתרוג

דעם צווייטן טאָג ראש־השנה נאָכן דאַווענען, ווען די בראַסלאַווער חסידים זיינען זיך שוין געהאַט צעגאַנגען פונעם רבינס בית־המדרש, איז וואָלף וואַרשעווער נאָך אַלץ געשטאַנען און געדאַווענט. די האַריקע הענט, וואָס זיינען אַרויסגעקראָכן פון די אַרבל, האָט ער צעלייגט אויף דער מזרח־וואַנט. אויף די נאַקעטע הענט איז געלעגן דער קאָפּ איינגעהילט אין דעם טלית. אין בית־המדרש איז געווען שטיל, ווי די ווערטער וואָלטן זיך נישט געריסן דורכן מויל, נאָר דורך וואָלפס פּלייצעס, וואָס האָבן זיך געקאַרטשעט.

דורך דעם אָפענעם פענצטער, וואָס האָט אַרויסגעקוקט אויפן רבינס קבר, האָבן זיך געשפּאַרט צעקרומטע צווייגן פון אַן אויסגעבוי־גענעם עפּל־בוים. די בלעטער האָבן זיך געגעלט. די ווינטער־עפּל — גע־רויטלט. אַ בין האָט זיך געדרעדלט פון שויב אויף שויב מיט אַזאַ עקשנות און מיט אַזאַ זשומען, ווי זי וואָלט געוואָלט דורכברעכן ס׳גלאָז און אין דעם זשומען אַזאַ פּיין:

— איך וועל בלייבן צווישן אייך און איר וועט קומען אויף מיין קבר.

דאָס איז געווען ס׳צוואַנציקסטע מאָל, ווי וואָלף וואַרשעווער האָט „געשוואַרצט" די גרענעץ. ער האָט זיך פאַרשטעלט פאַר אַ טויב־שטומען קאַצאַפּ און אויף יעדן ראש השנה איז ער געפאָרן קיין אומאַן צום רבין אויפן קבר. ער איז געפאָרן אָן אַ פּאַספּאָרט, אָן אַ וויזע. אינעם זעקל, וואו ס׳איז געלעגן ברויט מיט האָניק, איז אויך געלעגן — לקוטי מהר״ן, די מעשה וועגן זיבן בעטלער. און אין האַרצן — אַזויפיל בטחון, אַזויפיל זיכערקייט, אַז דער רבי איז נישט געשטאָרבן. דער רבי איז דאָך מיט אים

מיטגעפארן. מען דארף אים בלויז א רוף טאן און ער וועט דערהערן, און ער וועט ראטעווען פון יעדער צרה.

דען די נסיעה פון ווארשע קיין אומאן איז געווען א שווערע, ס׳איז געווען חבוט הקבר. מען האט געשליידערט אין מיטן פארן פון די וואַ־גאנען, מען האט געשלאגן, מען האט איינגעזעצט, מען איז נישט זיכער געווען מיטן לעבן. אי אויף דער פוילישער זייט, אי אויף דער סאוועטי־שער. און פונדעסטוועגן האט פאר די ביינצן יאר נאך קיין איין מאל נישט געטראפן, אז ער, וואלף, זאל נישט אנקומען אין צייט אויפן רבינס קבר. היי־יאר איז געווען די שווערסטע נסיעה. דערצו האט ער זיך אויפן וועג דערוואוסט, אז ווארשע ברענט, אז דער שונא שיסט, טרייבט יידן פון די שטעט, נעמט־צו ס׳פארמעגן מיט דעם נפש.

— אוי, טאטע, טאטע... פאטער אין הימל... העלף!

האי־יאר וועט וואלף זיך נישט לאנג זאמען ביים רבין. באלד נאך דער יארצייט וועט ער זיך לאזן אין וועג אריין. ס׳האט זיך אים נישט געגלייבט, אז די יידישע גאסן אין ווארשע האט דער שונא אפגעווישט. אויס נאלעווקעס, אויס פראנציסקאנער, אויס גזשיבאוו, אויס קראַכ־מאלנע. און נאוואליפיע ביין און צוואנציק? ער איז געווען זיכער, אז דאס בראסלאווער שטיבל אויף נאוואליפיע שטייט. מיט וואס איז ער אזוי זיכער? און אז גאט האט אויסגעגאסן א שגעון אויף דער וועלט? ירושלים האט געמעגט חרוב ווערן? ס׳בית־המקדש האט געמעגט חרוב ווערן? וואס נעמט ער זיך אזוי איבער מיטן בראסלאווער שטיבל?

וואלף האט זיך אויסגעגלייכט. מיט די הענט־פלאכן האט ער גע־נומען פאטשן די אפגעריבענע ציגל, ווי ער וואלט זיך געקליבן איינלייגן די מזרח־וואנט:

— טאטע! טאטע־פאטער, העלף!

וואלף איז געווען הויך און ברייט. די רויטע באָרד — קיילעכדיק פארשוירן, ווי ביי א קאצאפ. די בלויע, קינדישע אויגן זיינען פול געווען מיט תמימות, פשטות. ער האט זיך ארומגעקוקט אין ליידיקן בית־המדרש, דערהערט טריט און האט זיך א פרעג געטאן:

— ווער איז?

פון פענצטער האט זיך א הייב געטאן א געשטאלט. קרוע־בלוע, בארוועס און אן א היטל. אזוי האט אויסגעזען ר׳ נחמן אין סטאמבול

איפן וועג קיין ארץ־ישראל. פון ערגעץ ווייט האט זיך דערטראגן א ווי־דער־קול :

— ווער רעדט ?

— נא, וואלף, נעם דעם אתרוג און פאר אהיים. ווארשע האט קיין אתרוג נישט אויף סוכות. לאז דיך טאקע נאך היינט ביינאכט אין וועג אריין. ס'איז א שווערע נסיעה, וואלף. און אז ס'וועט דיר אויסקומען צו טאן זאכן, וואס זעען־אויס ווי שיגעון, ווי קייקלען זיך אין אלע מיני בלאטעס, אבי דערמיט א שטופ צו טאן די וועלט אויף דער זייט פון זכות, טו עס, וואלף.

און די נסיעה איז געווען א לאנגע, א שווערע. וואלף ווארשעווער, פארשטעלט ווי א טויב־שטומער קאצאפ, האט זיך געשלעפט צופוס, האט זיך געשלעפט מיט בעלי־עגלות, האט זיך געגנבעט אויף פראכט־צוגן. ער האט „געשווארצט" די רוסישע גרענעץ, די דייטשישע גרענעץ און איז ערב סוכות אנגעקומען קיין ווארשע.

ווארשע איז געלעגן אין חורבות. פארטיעס יידן, פארטיעס פאַ־ליאקן האבן צוגענומען די בערג ציגל, ס'געהילץ פון די איינגעפאלענע הייזער. אויף די שטילע, טויטע גאסן — דייטשישע פאטרולן. מען האט זיי דערקענט אן די טריט, שווערע זעלנערשע טריט, וואס האבן אפגע־הילכט אויף די טראטוארן, אויף די ברוקירטע גאסן. אויף יעדער עק גאס — מודעות אין דייטש, אין פויליש. מען טאר זיך נישט קלייבן אין קיין רעדלעך, מען טאר נישט גיין אין דרייען איבערן טראטואר. זעקס אין אוונט מוזן אלע זיין אין די הייזער. ס'איז געווען דריי נאך מיטאג און מען האט זעלטן געזען א דורכגייער. און אז עס איז אימיצער ארויס פון א הויף האט ער זיך געגנבעט אדער ער איז געלאפן ווי פון א הריגה.

טיף אין די הייף האבן יידן בגנבה געשטעלט סוכות און געוויינט, וואס גאנץ ווארשע האט קיין איין אתרוג נישט.

וואס האט מען זיך געקאנט העלפן ? איבער דריי וואכן האט זיך געגאסן איבער ווארשע א העליש פייער, ס'האט זיך געגאסן פעך און שוועבל, ווי איבער סדום. באמבעס האבן געהאלטן אין איין אויפרייסן. זעקס שטאקיקע מויערן זיינען איינגעפאלן ווי קארטן־שטיבלעך. אונטער די חורבות ליגן נאך מענטשן. און ארום ווארשע, פון אלע זייטן, האט

דער שונא געשטורעמט די שטאט. א חידוש בלויז, וואס ס׳זיינען נאך געבליבן אין ווארשע הייזער. פון וואנען זאל זיין אן אתרוג ?

ערב סוכות ביי מנחה האבן די יידן אין די שילן, אין די בתי־מדרשים, ביי די מנינים שוין געוואוסט, אז ווארשע האט אן אתרוג. דער אתרוג האט זיך געפונען אין בראסלאווער שטיבל אויף נאוואליפיע.

דעם ערשטן טאג סוכות האבן די ווארשעווער יידן פארגעסן, אז ס׳איז סכנות נפשות ארויסצוגיין אין גאס, מען כאפט אויף ארבעט און דייטשישע פאטרולן האבן טאקע געכאפט. דאס כאפן האט אבער קיינעם נישט אפגעשראקן.

פון דער פרי אן האבן זיך געצויגן שטראמען יידן, זיך געצויגן אויף נאוואליפיע אינעם בראסלאווער שטיבל אריין. די פאטרולן האבן זיך קיין עצה נישט געקאנט טאן. ס׳איז אנגעקומען א לייטענאנט. מען האט גענומען טרייבן :

— פאנאנדערגיין זיך ! פאנאנדערגיין !

מען האט געשלאגן, ארעסטירט, געשליידערט פון די טראטוארן. קיין זאך האט נישט געהאלפן. דער המון איז געוואקסן. פון די נאלעווקעס, פון דער פראנצישקאנער, פון קראכמאלנע, פון גזשיבאוו, פון יעדער גאס און געסל זיינען יידן געקומען אויף נאוואליפיע בענטשן אתרוג.

אויף אזא שיגעון האט זיך דער לייטענאנט נישט געריכט. ס׳איז אנגעקומען דער קאמענדאנט :

— וואס איז דאס ?

— אזוי און אזוי, הער קאמענדאנט ! אזוי און אזוי.

ס׳האט גענומען א לענגערע צייט ביז מען האט דעם קאמענדאנט קלאר געמאכט, אז יידן בונטעווען זיך נישט, אז דאס גייען זיי אהער בענטשן אתרוג, אז אין גאנץ ווארשע איז דא בלויז איין אתרוג.

און אז דער דייטש האט שוין פארשטאנען, האט ער נאך אלץ גע־הויבן מיט די אויסגעבויגענע פלייצעס פונעם געפאסטן מונדיר, זיך גע־חידושט אויף די „פאנאטישע יידן״, וואס זיינען זיך מוסר נפש פאר אן „אבערגלויבן״, און די טרויעריקע אויגן זייערע פיבערן מיט פיין און פרייד.

און אז דער המון איז אויסגעוואקסן אויף נאוואליפיע ווי א וואנט, האט זיך אויפן בראסלאווער שטיבל־באלקאן באוויזן וואלף ווארשעווער, קרוע־בלוע. די צוגעשווירענע רויטע באָרד האט געפלאמט, די אויגן — געלויכטן. ער האט א הייב געטאן איבערן המונס קעפ דעם לולב מיטן אתרוג און זיך צעזונגען:

— ברוך אתה ה׳, אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת לולב!

און אז ער האט זיך צעוויגט מיטן לולב קיין מזרח, קיין דרום, קיין מערב, קיין צפון, ארויף, אראפ, האט דער טויזנט־קעפיקער עולם אויפגעציטערט און גענומען זאגן „הלל".

אין היינטיקער וואַרשע

די פּאַרטיע יידישע אַרבעטער, וואָס די גמינע האָט אַריבערגע־שיקט אויף קאַטאַלינסקי נומער זיבן, האָט דאָרט אָפּגעאַרבעט אַ קנאַפּע וואָך. די ווענט, די סופיטן — געווייסט, די פענצטער, די דילן — גע־פאַרבט. און אַז ס׳מעבל איז געווען צעשטעלט, די בילדער אויף די ווענט צעהאנגען, האָט א געשטאַפּאָ־אַגענט גענומען לייענען פון אַ שמאַלער רשימה די נעמען פון די אַרבעטער, וואָס האָבן איינער נאָכן אַנדערן גע־ענטפערט: „יאָ, יאָ". ער האָט אַוועקגעלייגט אויף די נעמען־רשימה אַ שטעמפּל, צוגעשריבן עטלעכע ווערטער, איבערגעגעבן די רשימה דעם יידישן אויפפּאַסער און אַ זאָג געטאָן, ווי אַ באַפעל:

— איר קאָנט גיין! אַלע קאָנט איר גיין!

די אַרבעטער, יונגעלייט אין די צוואַנציקער, האָבן אַ כאַפּ געטאָן, ווער אַ ראָק, ווער אַ שטיקל מאַנטל און צו צוויי, צו דריי האָבן זיי זיך געלאָזט צו דער טיר. מען איז אַראָפּ איין שטאָק, אַ צווייטן. אין קאָרי־דאָר, וואָס האָט געפירט אין גאָס אַריין, זיינען אויסגעוואַקסן יונגע געשטאַפּאָ־אַגענטן, וואָס האָבן זיך צעשטעלט צו צוויי ביי יעדער זייט אַרויסגאַנג.

די יידישע אַרבעטער האָבן געוואוסט, אַז מען דאַרף גיין „סקוואָז־סטראָי". דאָס זיינען די דייטשישע שכירות פאַר די זעקס טעג שווערע אַרבעט. די יידן האָבן נישט גערעדט צווישן זיך. זיי האָבן זיך בלויז איבערגעקוקט. מען האָט געהויבן די אַקסלען, איינגעצויגן די קעפּ און זיך געטראָגן ווי דורך פלאַמען. ווי אַן אַרבעטער איז אַרויס, האָבן די אַגענטן אים מכבד געווען מיט די פויסטן אין פּנים אַריין, אין די זייטן. און אַז אַן אַגענט האָט נישט געטראָפן, האָט ער פון רציחה זיך פאַרמאָסטן מיטן

שטיוול. די געשלאגענע האבן נישט געשריגן. מען איז דורך דעם „סקוואַד־סטראי”, אפגעשאקלט פון זיך די קלעפ און אוועק.

מיט אמאל האט זיך דערהערט אן אומגעהאריש געשריי. אן אגענטס א האנט, אויסגעביילט אין א פויסט, איז פארפארן מיט אזא אימפעט אן ארבעטער אין די אויגן אריין, אז איין אויג איז אויפן ארט אויפגעלאפן ווי א לאמטערנע.

אויף דעם געשריי איז אנגעקומען דער באלעבאס פון דער דירה, דאקטאר קארל פוסבאך, א ביאלאג, וואס האט געהאט צו זאגן איבערן ווארשעווער אוניווערסיטעט. ער האט געקוקט אויפן שלעגער, אויפן צע־שלאגענעם און א פרעג געטאן ביים אגענט:

— פארוואס שלאגסטו אים?

דער אגענט האט אפגעצויגן דאס מיליטערישע רעקל און זיך א שטעל געטאן אין זיין גאנצער הייך:

— דאס טרייבן מיר שפאס מיט די יודען, הער דאקטאר.

— דאס צאלט מען אונדז פאר די זעקס טעג ארבעט, הער דאק־טאר — האט איין ארבעטער זיך איינגעשטעלט דאס לעבן און זיך אנ־גערופן.

דאקטאר פוסבאך האט אים א רגע באטראכט. א געוויקסיקער בחור, א בלאנדער, מיט א פארריסענער נאז. דער דאקטאר וואלט קיינמאל נישט געזאגט, אז דאס איז א ייד. אין דייטשלאנד באגעגנט מען זעלטן יידן מיט אזא אויסזען. דער דאקטאר האט אים געפרעגט:

— ווער ביסטו?

דער בחור האט אים אן ווערטער איבערגעגעבן די רשימה, וואו עס איז געווען אויסגערעכנט וויפל טעג די יידן האבן געארבעט, ווי זיי הייסן, וואו זיי וואוינען. דער דאקטאר האט איבערגעלייענט דאס פאפיר, נאך אמאל א קוק געטאן אויפן געוויקסיקן בחור, ווי ער וואלט געוואלט עפעס פארגעדענקען, און ברייט געעפנט די קארידאר־טיר:

— ביטע.

און אז די יידישע ארבעטער זיינען אוועק, האט ער זיי נאך אלץ נאכגעקוקט. די פיר געשטאפא־אגענטן זיינען געשטאנען ווי פאר מלכות, האבן געווארט אויף א באפעל. דער דאקטאר איז זיי פארבייגעגאנגען און האט זיך גענומען הייבן מיט די טרעפן.

די אויפגעפרישטע צימערן, דאס מעבל, די בילדער אויף די ווענט, אלץ האט דעם דאקטאר אזוי אויפגעהייטערט, אז ער האט פארגעסן דעם אינצידענט מיט די יידן. ער וועט נאך היינט רעדן טעלעפאניש מיטן ווייב, וואס געפינט זיך אין האנאווער ביי אירע עלטערן. ער וועט איר זאגן, אז זעקס צימערן, שיין מעבלירט, ווארטן אויף איר. זי קאן נאך די וואך ארויספארן מיט די קינדער. דאס מעבל, די בילדער, די טעפיכער — דאס אלץ האט ער אליין אפגעקליבן פון די רעקווירירטע דירות. ער האט אפילו אפגעראטעוועט דעם „אהאסווער", וואס איז שוין געלעגן גרייט צו פארברענען. דאס בילד פון דעם אייביקן ייד איז דעם דאקטאר שטארק געפעלן. דאס בילד הענגט אויף דער וואנט. ס'איז געמאלן פון א יידן — מאריצי גאטליב. ער האט דעם נאמען קיינמאל נישט געהאט געהערט.

דער דאקטאר האט זיך צוגעזעצט. ער האט זיך געכאפט, אז ער האלט נאך אלץ אין דער האנט די רשימה פון די יידן, וואס האבן ביי אים געארבעט. ער האט געעפנט די רשימה, געלייענט די נעמען.

צווישן די נעמען איז געווען מענדל גראבארד. דער דאקטאר האט עטלעכע מאל איבערגעלייענט דעם נאמען, ער האט געהאט א קאלעגע אין ניו־יארק מיטן נאמען גראבארד. זיי האבן צוזאמען געארבעט אין קאלאמביע אוניווערסיטעט, געארבעט אויף קראליקעס, אויף מייז, אויף פליגן, געזוכט ארויסצוברענגען א נייע ראסע פליג. ווען איז דאס געווען? אין ניינצן הונדערט איין און דרייסיק, צוויי און דרייסיק, דריי און דרייסיק. דאקטאר פוסבאך האט געהאט א „בעקא" אויף דריי יאר. נאך די דריי יאר האט ער נישט געוואלט צוריקפארן, אוי, האט ער נישט גע־וואלט. און זיין יונג ווייב האט זיך אויסגעווייגט די אויגן.ביידע זיינען געווען סאציאליסטן. און דא האט היטלער איבערגענומען די מאכט. די פוסבאכס, שפארזאמע דייטשן, האבן פאר דריי יאר געהאט אוועקגעלייגט דריי טויזנט דאלער. צוויי טויזנט האבן זיי איבערגעלאזט ביים חבר, ביים דר. גראבארד, עס זאל זיין אויף וואס צוריקצוקומען. און מיט טויזנט דאלער איז דאס פארפאלק אהיים געפארן.

די ערשטע צייט איז דאס לעבן אין האנאווער געווען א גיהנום. עס איז געשטאנען אויסצוקלייבן — אדער קאנצענטראציע־לאגער אדער די נאצי־פארטיי. ער מיט טאמאסן, צוויי חברים סאציאליסטן, זיינען אריין אין דער נאצי־פארטיי, האבן אפגעמאכט צו גראבן פון אינעווייניק.

ביידע זיינען געווארן לייטענאנטן. אנשטאט צו ארבעטן אין דער לאבא־ראטאריע, האט מען זיך געפוצט אין די מונדירן, אין די שווערדלעך, אין די רעוואלווערן, געהאלטן אין איין מארשירן און פאראדירן. נאך יעדן פאראד זיינען די צוויי חברים זיך צונויפגעקומען. מען איז געזעסן גאנצע אויפדערנאכטן, געזעסן אין דער פינצטער און געשוויגן. פון מאל צו מאל האט זיך דא ביי איינעם, דא ביים צווייטן חבר ארויסגעריסן:

— אבער ס'איז דאך א ליגן!

די אויסגעשרייען האבן געגעבן כוח ווייטער צו שווייגן, ווייטער צו מארשירן און פאראדירן. אזוי א יאר, אזוי צוויי, דריי. טאמאסן האט מען איבערגעפירט קיין ווין, קארלען — קיין בערלין. ביידע האבן געשטיגן. פוסבאכס פארן קיין אמעריקע איז געווארן אלץ שוואכער. די בריוו צו דאקטאר גראבארד — אלץ זעלטענער. די לעצטע צוויי יאר האט ער צו גראבארדן אינגאנצן נישט געשריבן, געוואלט פארגעסן, אז ער האט ביי אים צוויי טויזנט דאלער. און מיט אמאל — פוילן. פראפעסאר קארל פוסבאך האט צו זאגן איבערן ווארשעווער אוניווערסיטעט. די מערדערייען קעגן יידן, קעגן פאליאקן — דער פראפעסאר וויל וועגן דעם נישט טראכטן. ער איז קעגן די מערדערייען, ער מוז אבער שווייגן. און דאקטאר גראבארד האט אים געזאגט, אז ער שטאמט פון פוילן. מעגלעך, אז דער מענדל גראבארד, וואס האט געשמירט ביי אים די דילן, די ווענט, איז יענעמס א ברודער, צי א שוועסטער־קינד. וואו וואוינט דער מענדל גראבארד? אויף דזשיקע?

אין אוונט איז פוסבאך פארפארן מיט אן אויטאמאביל אויף דזשיקע גאס. דער סטרוזש האט אים ארויפגעפירט צו מענדל גראבארד. ער האט אנגעקלונגען. דער געוויקסיקער יונגערמאן מיט דער פארריסענער נאז איז אים אנטקעגן געקומען. דער יונגערמאן, א צעשראקענער, האט ברייט געעפנט די טיר, געקוקט אויפן דאקטאר, אויפן פאק, וואס ער האט געהאלטן אין האנט. דערנאך האט ער א זאג געטאן:

— ביטע, הער דאקטאר.

פוסבאכן האט באנג געטאן צו וואס ער איז געקומען. ער האט זיך אנטשולדיקט, אז ער האט נישט קיין צייט און אזוי שטייענדיק זיך געפרעגט ביים יונגנמאן:

— איז דא אין אייער משפחה א דאקטאר גראבארד?

ווען פוילן איז געפאלן

— דאַכט זיך, אַז נישט — האָט דער יונגערמאַן געהאַט אַ מינע, ווי ער וואָלט זיך געשוּבט וואָס צו ענטפערן.

— האָט איר קרובים אין אַמעריקע ?

— דאַכט זיך, אַז נישט.

ביידע האָבן זיך אַ ווײַלע אָנגעקוקט. פוסבאַך האָט גענומען דער־ציילן וועגן אַ חבר זײַנעם, אַ ביאַלאַג גראַבאַרד, וואָס וואוינט אין ניו־יאָרק. אין מיטן דערציילן האָט ער ווי חרטה געהאַט, אַרײַנגעשטעקט דעם יונגנמאַן דאָס פּעקל און זיך גענומען זעגענען.

אַז דאָקטאָר פוסבאַך איז אַרויס, האָט מענדל גראַבאַרד געעפנט דאָס פּעקל. ער האָט אַרויסגענומען צוויי ברויטן, אַרויסגענומען קעסט־לעך קאָנסערוון און דאָס יונגע פּנים האָט אויפגעלויכטן. די ליפּן האָבן געפּרעפּלט :

— נישט אַלע דײַטשן זײַנען מערדער, נישט אַלע !

צווישן חורבות

דאָס שטיק גענשע גאָס, וואָס אָנטקעגן דעם בית־עולם, איז געלעגן אין חורבות פון נאָך דער מלחמה אָן. פריער זיינען דאָרט געשטאַנען צווײ פיר־שטאָקיקע מויערן, וואָס האָבן זיך געצויגן פון איין געוועלבטן הויף אין צווייטן אַריין. פון די מויערן זיינען געבליבן — דאָ אַ שטיק וואַנט, דאָרט אַ שטיק וואַנט ,דאָ אַ קעלער, דאָרט אַ קעלער.

דעם ערשטן ווינטער נאָך דער מלחמה האָבן די חורבות געפּוסט־טעוועט. דערנאָך האָבן אָנגעפּאַרענע יידן פון דער פּראָווינץ פאַרכאַפּט דעם קעלער מיט די אייזערנע שטאַכעטן־פענצטערלעך צו דער גאַס אַרויס. דאָרט האָבן זיי זיך באַזעצט. פונעם קעלער איז געוואָרן אַ קעלער־שטוב. אינעם צווייטן קעלער אָן פענצטער, נאָר מיט קיילעכדיקע לעכער צום בית־עולם אַרויס, וואו ס׳האָבן זיך געקליבן פאַרוואַרלאָזטע קעץ — דאָרט האָבן זיך אויפגעהאַלטן אַ חברה גאַסן־יינגלעך. דער קעלער איז געוואָרן פאַר זיי אַן אַפּלאַג. דאָרט האָט מען זיך געטיילט מיט אַ גנבה, דאָרט האָט מען געשפּילט אין קאָרטן, דאָרט זיינען שטענדיק אָנגעגאַנגען גע־שלעגן. די בעלי־בתים פון קעלער האָבן זיך געהאַלטן אין איין בייטן. דאָ האָבן די גאַסן־יינגלעך פון קראַכמאַלנע געהאַט די אויבערהאַנט, דאָ — די גאַסן־יינגלעך פון סמאַטשע. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן אַ גאַנצן זומער. די איינוואוינער פון דער קעלער־שטוב זיינען אויסגעשטאַנען פון די חברה־לייט געבערענטע צרות.

נאָך די ימים־טובים, ווען ס׳האָבן זיך אָוועקגעשטעלט קאַלטע נעכט און פרעסטלדיקע פרימאָרגנס, האָבן זיך מיטאַמאָל באַוויזן אויף דעם גענשער בית־עולם אַ חברה פון דער פּראָווינץ — פּערצן־פופצן־יאָ־ריקע יינגלעך, אָן טאַטע־מאַמע, אָן קרובים, אפילו אָן נעמען. די יינגלעך

זיינען געקומען פון גאנץ קרויז־פוילן. טייל האבן זיך געשלעפט קיין ווארשע חדשים, אנדערע — א גאנץ יאר. מען האט זיך אפגעוואלגערט אין שטעטלעך, אין דערפער, אין וועלדער. אנדערע האבן נישט בלויז די געמען אנגעווארן, נאר אויך ס׳לשון. און אז מען האט זיך גערופן, איז לויט די שטעט — דער לובלינער, דער בענדינער, דער מלאווער, דער שרענסקער, דער קאצקער, דער וולאצלאווקער, דער טשעכאנאווער.

צענדליקער פון די היימלאזע ייִנגלעך זיינען אומגעקומען אויף די וועגן, אומגעקומען פון הונגער, פון דריגגעניש, פון בויך־טיפוס. די זיבן, וואס זיינען בייגעקומען הונגער, טיפוס, בייגעקומען דעם טויט, זיי האבן אין א רעגנדיקן חשון־פארטאג פארנומען דעם קעלער. און אז די קעלער באלעבאטים, די סמאטשער גאסן־ייִנגלעך, האבן זיך דערנענטערט צו זייער אפלאג, האט א ביינערדיקער יונג פון א יאר פופצן זיי פארשטעלט דעם אריינגאנג. דאס איז געווען דער קאצקער, דער אנפירער פון די נייע באלעבאטים. אויפן קוק האט ער אויסגעזען א סך עלטער. ס׳איינגעפאלענע פנים — לענגלעך, מיט שארפע באקנביינער. אויגן — פארכמורעטע, טרויעריקע. און איבער די אויגן — רויטלעכע ברעמען, רויטלעכע האר. הענט און פיס — לאנגע, באוועגלעכע — זיינען נישט איינגעשטאנען, האבן אנגעפילט דעם ארייגאנג מיט גבורה. דער קאצקער האט א קוק געטאן אויף די ווארשעווער וואוילע יונגען און א זאג געטאן מיט גוטן:

— אונדז ווילן מיר זיין חבר.

— דאס וואס עץ פראווענצער, ווילט, איז נאך נישט גענוג.

— איז וואס ווילט עץ? — האט דער קאצקער זיך א שטעל גע־טאן מיט די פלייצעס לעבן שטיקל וואנט.

— מיר ווילן עץ זאלט נעמען אייערע טרייפענע פיס אונטער די אורעמס און זינגען „לפיכך" פון דאנען, אז נישט וועט מען ענק איינס באאיינס ארויסנעמען פון קעלער אין פלאכטעס.

— דאס וועלן מיר נאך זען.

ווי דער קאצקער האט דאס געזאגט, האבן זיך גענומען ארויסרוקן פריער דער לובלינער, דער שרענסקער, דער וולאצלאווקער, דערנאך — דער מלאווער, דער בענדינער, דער טשעכאנאווער, פנימער — פארכמא־רעטע, אומהיימלעכע. אין די אויגן — ווינטן און זאווערוכעס.

די וואַרשעווער „וואוילע יונגען״, וואָס זיינען נישט געווען צוגע־גרייט צו אַזאַ געשלעג, האָבן זיך אַ רוק געטאָן אויף קריק. מען האָט זיך איבערגעוואונקען מיטן אַנפירער. און אַז ס׳איז געוואָרן אַ ווייל שטיל, אַזוי שטיל, אַז מען האָט געהערט דאָס פייקלען פונעם דראַבנעם רעגן, דאָס קלאַפּן פון די טראָפּנס אין די גריבלעך וואַסער, האָט דער שרענס־קער, אַ פּערצן־יאָריקער חברה־מאַן, אַ וויש געטאָן מיט דער האַנט אַ וואַרשעווער חברה־מאַן איבערן פּנים פון אונטן אַרויף און געפרעגט:

— ברויט צי טויט?

דאָס איז גענוג געווען.

די פּראָווינצער האָבן זיך אַ וואַרף געטאָן אויף די וואַרשעווער, זיי פאַרטריבן צו דער קעלער־שטוב מיט די אייזערנע שטאַכעטן־פענצטער־לעך. פון דער קעלער-שטוב האָבן זיך אַ שאָט געטאָן פריער קינדער, דער־נאָך — פאַרחושכטע ווייבער.

די פאַרחושכטע יידענעס, אויך פּראָווינצער, האָבן אָן דעם אויס־זען, אָן דעם הילוך נישט אַזוי דערקענט, ווי דערשמעקט דאָס זייעריקע. אין דעם דערשמעקן איז געווען עפּעס חיהשעס. מיט נאַסע בעזימער, מיט שאַרפע דראַפּעקעס האָבן זיי זיך אַ יאָג געטאָן נאָך די וואַרשעווער:

— אַזוינע, נישט אויפגעוואַקסענע, באַנדיטן! אַזוינע נבוזראדנס! זיי מיינען טאַקע אַז ס׳איז זייער וואַרשע! אַז וואַרשע איז אויף זייער באַרג־מיסט געוואַקסן! אַ בלינדע מכה אין זייערע געשמדטע העלדזער אַריין!

די חברה־לייט פון ביידע צדדים האָבן געכאַפּט, וואָס ס׳איז זיי געקומען אונטער די הענט. מען האָט זיך געוואָרפן איינער אויפן אַנדערן. הענט, פיס האָבן זיך פאַרוויקלט, האָבן זיך אויפגעוויקלט. ס׳איז אויס־געוואַקסן אַ קאַלטן. דער קאַלטן האָט זיך געקוילט אינעם רעגן, געברומט מיט פאַרשטיקטע קולות:

— טויט! טויט!

אין דעם געשלעג האָט אַ מעוברתדיקע יידענע זיך פאַרטשעפּעט אַ פוס און איז טעמפּ, ווי אַ זאַק מעל, אַ פאַל געטאָן אין רעגן אַריין. די ווייבער האָבן פאַרגעסן אָן געשלעג. זיי האָבן זיך אַ בייג געטאָן אי־

בער דער טראַגנדיקער יידענע און אינאיינעם האָבן זיי זיך צעשריגן מיט באַנומענע קולות:

— זי מפּילט!

— זי גייט דאָך אָפּ אין בלוט!

— זי דאַרף רחמים!

ס'איז מיט אַמאָל געוואָרן שטיל, אומהיימלעך שטיל. ס'האָט זיך געהערט ווי ס'רעגנט, ווי דער רעגן סוויסטשעט אין צעריסענע, צעפּאַ־רענע שיך.

די ווייבער האָבן אומגעלומפּערט אַ הייב געטאָן די מעוברתדיקע יידענע און זיינען מיט איר אַריין אין קעלער־שטוב.

אַ שעה שפּעטער, ווען די פּראָווינצער חברה־לייט זיינען שוין גע־ווען די בעלי־בתּים פונעם קעלער, האָבן זיי זיך שולדיקע געדרייט אַרום דער קעלער־שטוב. די זיבן יונגען האָבן זיך די אויגן אויסגעקוקט, געוואַרט מען זאָל זיי שיקן אַ שליחות, געוואַרט מען זאָל הייסן ברענגען נישט בלויז קיין הייבאַם, נישט בלויז קיין דאָקטאָר... זיי זיינען געווען גרייט צו ברענגען ס'טעלערל פונעם הימל.

די יונגען האָבן צעלייגט אַ פייער, האָבן צוגעשטעלט אייזערנע טעפּ וואַסער. זיי האָבן זיך געחידושט פאַרוואָס מען שיקט זיי נישט נאָך חדר־ייִנגלעך זיי זאָלן זאָגן תהילים?

וואָס שווייגט מען?

וואָס שווייגט מען?

זיי האָבן דאָס אַלץ איבער די ליפּן נישט געבראַכט. ביי יעדן אָבער האָט זיך דאָס אַלץ געקנוידערט אויף זיין שטייגער, ווי נישט קיין פרעמדע יידענע וואָלט געגאַנגען צו קינד, נאָר אַ לייבלעכע מאַמע. דאָס שטומע שווייגן, די טעפּ הייסע וואַסער, דער אומבאַהאָלפענער טאַטע — אַלץ איז געבליבן אַזוי פריש אין זכרון.

און מיט אַמאָל האָט זיך אַ טיר אויפגעפּראַלט. אַ יידענע האָט זיך באַוויזן. איר חושכדיק פּנים האָט אויפגעלויכטן:

— מזל־טוב!

— וואָס, אַ ייִנגל?

— אַ ייִנגל, אַ ייִנגל.

די יונגען האָבן אָפּגעאָטעמט, געזוכט מיט די אויגן:

— וואו איז דער קאַצקער?

— טאַקע, וואו איז דער קאַצקער?

דער אָנפירער, דער קאַצקער, איז אָנגעקומען פון בית־עולם מיט אַ לעבעדיק הינדל.

— ס'וועט זיין אַ פריש שטיקל עוף פאַר דער קימפּעטאָרין.

די יונגען האָבן אָװעקגעטענצלט איבערן הויף מיטן מזל־טוב. אויס רעגן, אויס חורבות, אויס הונגער. די היטלעך — „נאַ באַקער", די הענט געהויבן ווי צום טאַנץ.

אויף סמאַטשע גאַס

אין קעלער־שטוב, אויף סמאַטשע גאַס, האָט זיך דער פאַרנאַכט אַנגעהויבן מיט אַ פּאָר שעה פריער. דער פּירעקיקער הויף מיט די אָפּגעשיילטע, חושכדיקע ווענט, האָבן אַ פּעליק יאָר נישט דורכגעלאָזט אין קעלער־שטוב אַריין קיין קריש זון. ווינטער איז דער אָוונט דאָ צוגעפּאַלן אַרום איינס נאָכמיטאָג.

פאַר דער וועלט־מלחמה האָבן טרעגער און גאַסנהענדלער באַוואוינט דעם קעלער. היינט איז דאָרט אַ דור־הפלגה — אַן אַנלויף פון גאַנץ פּוילן. דערצו פאַרדעכטיקע פאַרשוינען, וואָס דער טאָג הייבט זיך ערשט ביי זיי אָן מיט דער נאַכט.

פון די אַמאָליקע איינוואוינער איז דאָ פאַרבליבן איין הערשל שוסטער, וואָס האָט שוין איבער צוויי יאָר נישט געמאַכט קיין גאַנץ שטיקל אַרבעט. פון אַ שוסטער איז ער געוואָרן אַ לאַטוטניק. פון באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין איז ער געזעסן מיט זיין פערצן־יאָריקן בכור, מיט פישלען, און געלאַטעוועט צעפּאַרענע שטיוול, צעפּאַרענע שיך. פון דער שווערער האַרעוואַניע איז קוים געווען אַ קאַרטאָפל און אַ שטיקל גריזן־ברויט צו דער זעט.

און אַז דער ווינטער האָט זיך אָנגעשטעלט, אַ שווערער ווינטער, האָט ס׳קליינוואַרג גענומען קרענקען. פריער קאָקלעש־הוסט, דערנאָך טיפוס. פאַר טיפוס האָבן יידן זיך געשראָקן. האָט מען צוגענומען אַ טיפוס־קראַנקן אין שפּיטאָל אַריין, איז ער מער נישט קריק־געקומען. די דייטשן האָבן שוין אַכטונג געטאָן ער זאָל נישט קריק־קומען.

הערשל שוסטער האָט מיט אַ סטעליע פון ברעטער צעטיילט זיין קעלער־שטוב אין צווייען. אונטן — דער שוסטער־וואַרשטאַט, די קיך,

ס׳עס־צימער, ס׳שלאפצימער, וואו די קינדער, וואס האבן געקרענקט אויף קאקליש־הוסט, האבן זיך געוואלגערט אין די בעטן. אויבן, אינעם „שפי־טאל״, האט מען אויפגעהאלטן דעם טיפוס־קראנקן. פון שרעק, מען זאל זיך נישט דערוויסן, האט מען אפילו קיין דאקטאר נישט גערופן. מען האט דעם חולה, א צען־יאריק מיידל, געהיילט מיט באבסקע־רפואות.

די שויבן פון די פענצטער, וואס האבן א גאנצן זומער געציטערט ביים קלענסטן טראט איבערן דיל, ווייל דער קיט איז געווען אויסגע־קרישלט, די שויבן זיינען איצט, ווינטער, געווען פארקאוועט מיט אייז. און ס׳איז נישט געווען וואס צו חידושן זיך. קיין עמער שטיינקוילן, קיין זעקל טארף, קיין שטיקל האלץ — ס׳איז קיין זאך נישט געווען מיט וואס איינצוהייצן. אין דער פרי איז אפילו ס׳וואסער אין די רערן געווען גע־פרוירן. און דא ליגט די צען־יאריקע שרהטשע אין היץ. זי פיבערט און ס׳מויל פארמאכט זיך ביי איר נישט:

— מאמעשי, א פריש פלעצל.

— מאמעשי, א שטיקל שמאלץ־הערינג.

— מאמעשי, א לעבערל.

און די מוטער, געבויגן און צעקנייטשט, כאטש זי איז אינגאנצן אלט געווען פינף־און־דרייסיק יאר, האט פון זיך לעבעדיקערהייט פאסן געשניטן, וואס זי האט שוין איר קינד חדשים לאנג קיין פלעצל נישט געקויפט, קיין קריש הערינג נישט געגעבן. פון א לעבערל — איז דאך אפגערעדט. און שרהטשע רעדט דאך גארנישט פון היץ, מישט נישט, דערציילט די ביטערע „ווארעט״.

און אז די קרירה איז ביינאכט צוגעפאלן, דאס ווייסע געפריר איז געלעגן אויף די ווענט, האט די מוטער זיך א ריס געטאן פונעם דיל, וואו זי איז געשלאפן, זיך צוגעלייגט צו שרהטשען, געווארעמט די קראנקע מיט איר אייגן לייב, זי געווארעמט מיט הייסע טרערן.

און די מאמע האט שרהטשען אויסגעוויינט ביי גאט.

אויף דער פערטער וואך האט שרהטשע זיך גענומען בעסערן. פר־נעם מיידעלע איז נאך דער קערנק גארנישט געבליבן. הענט און פיס — שפענדלעך. ס׳פנים — נאז און אויגן, א דין, לענגלעך נעזל און פיבער־דיקע אויגן.

די מוטער האָט ווידער פון זיך געריסן לעבעדיקע פּאַסן. נאָך אַזאַ שווערער קרענק דאַרף אַ קינד האָבן גרויסע „פּלעיגע" — אַ פרישע איי, אַ פרישע גלאָז מילך, אַ קריש הינדל.

און דאָ ?

זי איז אַראָפּ צום מאַן, וואָס איז געזעסן ביים וואַרשטאַט אַן איינגעסמאַליעטער. ער האָט געהאַלטן אויף די קני אַן אויסגעגעסן ברעט און האָט מיטן שוסטער־מעסער צוגעשניטן פון אַן אַלטער כאַליעווע אַן אונטערגעניי.

— הערשל, — האָט ס'ווייב זיך געקלאָגט, — ס'קינד גייט מיר איין.

הערשל האָט אויף איר אָנגעשטעלט אַ פּאָר שולדיקע אויגן און אַ הייב געטאָן מיט די אַקסלען, ווי זיי וואָלטן געהאַט צו זאָגן:

— וואָס הייבט מען טאָקע אָן צו טאָן ?

— זי דאַרף בייטיק יעדן טאָג כאָטש אַן איי...

— און קיין שטיקל עוף דאַרף זי נישט ?

— אוי, דאַרף זי ! נאָך אַזאַ קרענק דאַרף מען אַ קינד דערהאַלטן ביי די „קריפּטן".

— וואו נעמט מען היינטיקע צייטן אַ שטיקל עוף ? — האָט הערשל געלאָזט ליגן ס'ברעט אויף די קני און מיט פינף צונויפגעלייגטע פינגער זיך אַ נעם געטאָן פאַרן סמאָלע־בערדל. — כ'רייד שוין נישט, אַז ס'איז איבער אונדזערע כוחות, נאָר וואו קריגט מען עס ?

דער פּערצניאַריקער פישל, וואָס האָט געקלאַפּט שטיפטן אין אַ צעפּאַרענעם אָפּצאַס, איז געזעסן אויפן פּלאַטשיקן, דרייפוסיקן שוסטער־בענקל און אַזוי גאַנצע טעג איינגעטענהט מיטן בעקער, מיטן קצב, מיטן קוילן־הענדלער. ער האָט זיי דערציילט, אַז אַ הויזגעזינד פון זעקס מיילער עסן שוין חדשים נישט צו דער זעט. דער פּראָסט ליגט נישט בלויז אויף די צוויי פענצטער, נאָר אויף די ווענט. און אין די בעטן — קראַנקע קינדער, הונגעריקע קינדער. ער קלאַפּט שטיפטן אין זוילן, אין אָפּצאַסן, און צווישן די קלעפּ קייקלען זיך זיינע טענות. קיינער הערט זיך צו אים אָבער נישט איין.

אַנומלטן האָט ער אָפּגעטראָגן דעם אַלטן שמחה גרעבער, וואָס אויפן געגנשער בית־עולם. אַ פּאָר פּאַרריכטע שטיוול. ביים גרעבער האָט

זיך געהייצט דער אויוון, געקנאַקט פון היץ. פישל האָט אים געפרעגט:
— ר' שמחה, וואו נעמט איר האָלץ?
— קנאַפּביימער וואַקסן אויפן גוטן־אָרט.
— און דער דייטש?
ווען דער גרעבער האָט זיך אָנגעטאָן די שטיוול, האָט זיך פישל אַרומגעקוקט. לעבן אויוון האָט זיך אַרומגעדרייט אַ הון מיט אַ צוגעשוי־רענעם עק. די הון האָט געקוואָקעט.
— וואָס קוואָקעט זי, ר' שמחה?
— דאָס קלייבט זי זיך לייגן אַן איי.
פישל האָט באַקומען לשון. ער האָט דערציילט דעם גרעבער, אַז שרהטשע איז נאָר וואָס נאָך אַ טיפוס. זי איז שוואַך, זי דאַרף אַ לאַ־בונג, זי דאַרף אַ פריש געלייגט איי, אַ יונג שטיקל עוף. דער גרעבער הערט נישט. די היץ פונעם אָפענעם אויוון שפּאַרט אַזוי, אַז דער גרעבער מוז עפענען אַ שטיקל טיר. פישל וויל אים אַ כאַפּ טאָן פאַר דער געפליגל־טער באָרד, פאַרן גערדיק:
— אַלטער תרח, מיין צען־יאָריק שוועסטערל איז נאָך אַ קרענק. זי דאַרף נייטיק אַן איי, זי דאַרף נייטיק אַ שטיקל עוף.
דער גרעבער הערט זיך אַ ווייל איין ווי דער פראָסט פייפט צווישן די קברים און פאַרמאַכט קריק די טיר.
און דאָ?
דאָ שטייט די מאַמע, טענהט איין אין טאָטן, חזרט איבער פישלס ווערטער:
— הערסט, הערשל, ס'קינד גייט מיר אין גאַנצן איין.
פישל, וואָס איז בטבע געווען אַ שווייגער, האָט זיך אַ פרעג גע־טאָן ביי דער מוטער:
— מאַמע, און אַז כ'וועל פאַר שרהטשען קריגן אַ שטיקל הון?
— וואָס הייסט קריגן? — איז די מוטער אַריין פישלען אין די רייד און געקוקט אויף אים מיט חידוש — וואו קריגט מען דאָס הון?
— טאַקע, פישל, — האָט דער פאָטער אַ צענעם געטאָן די הענט.
— וואו קריגט מען דאָס היינטיקע צייטן אַ שטיקל עוף?
פישל האָט גענומען דעם שטיוול פאַרן אָפּצאָס און אים אַ שיק געטאָן אונטערן וואַרשטאַט. אַן אויפגעהייטערטער האָט ער זיך אַ שטעל

געטאָן. ער האָט נישט געהערט וואָס טאַטע־מאַמעריידן צו אים, וואָס זיי שרייען אים נאָך, ווען ער איז אַרויס פון שטוב. ער האָט געשפּריצט מיט סמאָטשע גאָס און געקנעפּלט אויף זיך דאָס האַלבע פּעלצל, וואו די שמוישן זיינען שוין לאַנג געווען אויסגעקראַכן. פון סמאָטשע גאָס האָט ער זיך אַריינגעדרייט אין דער גענשע. ער האָט געשניטן צום בית־עולם.

דער פאַרנאַכט האָט גענומען צופאַלן. פוןביידע זייטן טראָטואַר זיינען געלעגן קופּעס שניי, ווי איינגעפאַלענע ווענט. אינעם פאַרנאַכט איז דער שניי פון ווייס געוואָרן פיאָלעט, דער הימל — אָפּגעשאָבענע שטיקער אייז, און דער פּראָסטיקער אָרום האָט געסקריפּעט.

פונעם שנעלן שפּאַנען האָט פישל געדעכעט. פונעם אָפענעם מויל האָט זיך געוויקלט אַ ווייסע פּאַרע — אַ קנופּ און אַ שלייף — אַריינגע־קריצט אין דער פּראָסטיקער לופט פישלס טענות:

„...ר׳ שמחה... מיין שוועסטערל איז נאָך אַ טיפוס. זי נייטיקט זיך אין אַ שטיקל עוף... אין פרייז, ר׳ שמחה איז קיין מניעה נישט. אויף מיין וואָרט, ר׳ שמחה, כ׳וועל אייך אָפּצאָלן, בתשואות־חן אָפּצאָלן... צי מיט אַרבעט, צי מזומן, ווי איר וועט אַליין פאַרלאַנגען...״

וואָס נענטער צום בית־עלמין זיינען די בערג שניי געוואָרן גרע־סער און טיפער. פישל איז שוין געשטאַנען ביים געמויערטן טויער. די אייזערנע טירן זיינען געווען פאַרשלאָסן. מען האָט געדאַרפט אָנקלינגען. זיין אויפגעהויבענע האַנט מיטן אויסגעשטרעקטן פינגער איז געבליבן הענגען אין דער לופטן:

— וואָס וועט ער זאָגן דעם גרעבער?

— טאָקע וואָס וועט ער זאָגן?

דאָס היטל, וואָס איז געזעסן איבער די אויערן, ס׳פאַרקנעפּלטע פּעלצל — אַלץ האָט אים איצט געשטערט. ער האָט אַ שאַר געטאָן ס׳היטל איבערן שטערן, צעקנעפּלט ס׳פּעלצל און זיך געלאָזט מיטן פאַר־שנייטן וועגל, וואָס האָט זיך געצויגן אַרום דעם בית־עלמין מויער. צווישן דעם סקריפּ פון די אייגענע טריט און דעם געפּידל פון דעם איינגעפרוי־רענעם שניי האָבן זיך געוויקלט פישלס טענות, וואָס ער האָט געהאַלטן אין איין איינחזרן:

„..ר׳ שמחה... מיין צען־יאָריק שוועסטערל איז נאָך אַ טיפוס... זי איז שוואַך... זי דאַרף אַ פרישׂ שטיקל עוף...״

לייטענאַנט פריץ עקערמאַן

ס׳איז שוין געווען אַ שטיק נאָכמיטאָג, ווען אינזשעניר קראַנשטאַט איז אַריין אין אַ דראָזשקע און איז קריקגעפאָרן אין דער גמינע, פון אינדערפרי אָן האָט ער זיך געטראָגן איבער די וואַרשעווער יידישע קוואַר־טאַלן. קראַנשטאַט האָט נאָכגעקאָנטראָלירט די פּאַרטיעס יידן, וואָס די גמינע האָט יעדן פרימאָרגן אַרויסגעשיקט אויף אַרבעט.

אָנשטאָט די דייטשן זאָלן כאַפּן סתם יידן פון דער גאַס — אַלטע, שוואַכע, קראַנקע — כאַפּן ווער ס׳קומט אונטער דער האַנט און אים שטעלן אַרבעטן, האָט די גמינע געשטעלט אַ תנאי מען זאָל איר אַליין דערלויבן צוצושטעלן יידישע אַרבעטער. שכירות, עסן, — דאָס אַלץ וועט באַזאָרגן די גמינע. די דייטשן זיינען דערויף איינגעגאַנגען. די ספּעציעלע געשטאַפּאָ, וואָס האָט געהאַט צו זאָגן איבער די וואַרשעווער יידן, האָט געעפנט איר ביוראָ אין דער גמינע. איין טיר האָט געפירט צום דאָזאָר קראַנשטאַט, די צווייטע, די שכנישע — צום לייטענאַנט פריץ עקערמאַן. קראַנשטאַט האָט גענומען פונעם לייטענאַנט באַפעלן און זיי דורכגע־פירט.

יעדן פרימאָרגן האָט מען זיך אָפיציעל באַגריסט. עקערמאַן, אַ גע־וויקסיקער דייטש אין ברילן, האָט דערלאַנגט קראַנשטאַטן אַ צעטל, וואו ס׳איז געווען אויסגערעכנט דער טאָג אַרבעט. אויף נאַלעווקעס שיקן אַזוי־פיל אַרבעטער. אויף קראָכמאַלנע, אויף לעשנע, אויפן אייזערנעם טויער — אַזוי און אַזויפיל. קראַנשטאַט האָט זיך באַמיט די באַפעלן זאָלן פּינקט־לעך דורכגעפירט ווערן. יעדן נאָכמיטאָג האָט ער אָפּגעגעבן דעם דייטש אַ גענויען באַריכט פון דער אָפּגעטאָענער אַרבעט. אין די נאָכמיטאָגן איז דער לייטענאַנט געווען צוגעלאָזענער. און אַז ער האָט ביי קראַנשטאַטן

אויפן שרייב־טיש דערזען אַ בוך: „געשפּרעכע געטע מיט עקערמאַנען", האָט ער זיך עטוואָס פאַרלוירן, די שטייפקייט פון פּנים איז פאַרשוואונדן און ער האָט איינגערוימט קראַנשטאַטן, אַז דער שרייבער עקערמאַן איז זיינס, דעם לייטענאַנטס, אַן עלטער־עלטער זיידע. דאָס האָט געדויערט אַ קליינע ווייל. דער לייטענאַנט האָט זיך מיטאַמאָל אַרומגעקוקט צי קיי־נער האָט נישט אונטערגעהערט זייער געשפּרעך, און די שטענדיקע שטייפקייט האָט זיך ווי אַ מאַסקע ווידער פאַרצויגן איבער זיין פּנים.

אַזוי האָט אינזשעניר קראַנשטאַט געאַרבעט מיטן לייטענאַנט עקערמאַן איבער צוויי וואָכן.

די דראָזשקע מיטן אויפגעשטעלטן דאַך, מען זאָל קראַנשטאַטן נישט אַרויסזען, איז דורכגעפאָרן דעם ליידיקן פּשעיאַזד און ווען זי האָט זיך גענומען אַריינדרייען אויף לעשנע האָט זיך געהערט פוןביידע זייטן דראָזשקע אַ רוף, ווי אַ באַפעל:

— אַרבעט! אַרבעט!

די דראָזשקע האָט זיך אָפּגעשטעלט. פון ביידע זייטן דראָזשקע האָבן זיך אַ ציי געטאָן צו קראַנשטאַטן צוויי הענט. די הענט, ווי קלעש־טשעס, האָבן אים אַ כאַפּ געטאָן פאַר ביידע לאַצן פונעם ראָק און אים גענומען שלעפּן פון דער דראָזשקע מיט קולות:

— אַר—בייט אַר—בייט!

ס'גאַנצע בלוט האָט קראַנשטאַטן אַ שלאָג געטאָן אין פּנים אַריין, אין די שלייפן, אין מוח. באַלד איז ס'בלוט קריק אָפּגעלאָפן און ער איז געבליבן זיצן אָן מראה, אָן לשון. איבער אים צוויי דייטשן מיט רציחה אין די אויגן, אין די וואָנסן, אין די מויל־ווינקלען.

קראַנשטאַט האָט זיי דערלאַנגט זיינע פּאַפּירן. ביידע פּאָליציאַנטן האָבן זיך אַ שטעל געטאָן פאַר אים אין זייער גאַנצער הייך. די רציחה אויף די פּנימער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין הינטישער הכנעה:

— פערצייען זי מאַל.

די דראָזשקע איז ווייטער געפאָרן. דאָס האַרץ ביי קראַנשטאַטן, וואָס האָט פון שרעק און באַליידיקונג זיך אַ הייב געטאָן פון פּלאַץ, האָט נישט געקאָנט קריק זיך איינפּאַסן, נישט געקאָנט געפינען ס'אָרט. ס'האַרץ האָט געפלאַטערט.

דער דראזשקארזש האט א דריי געטאן דעם קאפּ, ווי ער וואלט זיך אן עפּעס דערמאנט, און זיך צעשאלטן:

— אז די ערשטע כאלערא זאל זיי נעמען!

ער האט א הייב געטאן די בייטש און ס'פערד האט זיך ארייננגע־דרייט אויפן גזשיבאוו.

קראנשטאט האט פארקוועטשט די פויסטן, פארקוועטשט די אויגן. ער האט זיך געוואלט עפּעס קלאר מאכן. ס'איז אים געגאנגען אין לעבן צו באווייזן פאר זיך אליין, אז נישט אלע דייטשן זיינען רוצחים. אפילו דער לייטענאנט פריץ עקערמאן, איז אן אנדערער. ווי ער האט זיך אי־בערגענומען מיטן עלטער־זיידע, וואס האט זיך געחברט מיט געטען. אויפן פּנים האט זיך צעשפּרייט א קינדישע צופרידנקייט. ס'האט טאקע לאנג נישט אנגעהאלטן. א רגע, צוויי. ביי דער ערשטער געלעגנהייט וועט קראנשטאט פארפירן מיטן לייטענאנט א שמועס וועגן זיין עלטער־זיידע, וועגן געטען, וועגן יידן.

די דראזשקע האט זיך אפּגעשטעלט. קראנשטאט איז אריין אין דער גמינע, וואס איז געווען איבערגעפּאקט מיט הונגעריקע יידן, מיט קראנקע יידן, מיט צעשלאגענע יידן. ער איז אריין צו זיך אין קאבינעט און האט גלייך גענומען דיקטירן דעם מיידל, וואס איז געזעסן ביי דער שרייב־מאשינקע, א באריכט פאר עקערמאנען. מיטן באריכט אין דער האנט האט ער אנגעקלאפּט אין לייטענאנטס טיר:

— אריין!

פריץ עקערמאן האט אויסגעהערט דעם באריכט און זיך צערעדט וועגן דעם מארגנדיקן טאג ארבעט. אין דעם שמועס האט זיך נישט גע־פילט קיין באפעל. פארקערט, עקערמאן האט זיך שואל עצה געווען מיט קראנשטאטן און זיך צוגעהערט וואס דער ייד זאגט אים. ס'האט גע־רעדט א גלייכער מיט א גלייכן. און אז דער דייטש האט אפּגערעדט, האט ער א זאג געטאן צום ייד:

— איר קאנט אהיימגיין, הער קראנשטאט.

קראנשטאט האט ארויסגענומען פון וועסטל־קעשענע א דין, גאר א דין זייגערל. ס'איז געווען א פערטל צו פינף. דער דייטש האט זיך

איינגעקוקט אינעם זייגערל, ווי ער וואלט געוואלט וויסן די צייט, און זיך געפרעגט:

— א גאלדנס?

— ניין — האט דער ייד אראפגענומען ס׳זייגערל פונעם קייטעלע און עס דערלאנגט דעם דייטש. — ס׳איז א זילבערנס. ס׳איז א מתנה פון מיין פאטער.

דער דייטש האט עס באטראכט. און אז ער האט עס קריקגעגעבן דעם ייד איז ס׳פנים ביי אים געווארן הארט ווי א שטיין:

— א שאד וואס ס׳איז נישט קיין גאלדנס. ווען ס׳וואלט געווען א גאלדנס, וואלט איך עס ביי אייך צוגענומען.

— צוגענומען?

ס׳הארץ ביי קראנשטאטן האט ווידער א צאפל געטאן, איז ווידער ארויס פון פלאץ. זיי האבן זיך א רגע אנגעקוקט. שוין איבער צוויי וואכן ווי ביידע ארבעטן אין איין הויז, כמעט אין איין קאבינעט. דער דייטש איז דער באזיגער, דער ייד — דער באזיגטער. געהערט אלץ, וואס דער ייד האט, צום דייטש. באגעגנט א דייטש א ייד, ס׳איז קאלט, ס׳איז א פראסט, ציט דער דייטש ביים ייד אראפ די קאלאשן, די שטיוול, דעם מאנטל, אפילו די הויזן. א שאד, א גרויסער שאד, וואס ס׳זייגערל איז נישט קיין גאלדנס.

דער לייטענאנט פריץ עקערמאן האט מיטאמאל א הייב געטאן די האנט צום קאפ, ווי ער וואלט זיך עפעס דערמאנט:

— כ׳האב אייך שוין עטלעכע מאל געוואלט פרעגן, צי איר האט נישט אמאל א האנט־ראדיא?

— כ׳האב.

— איר וואוינט ווייט פון דאנען?

— אויף דער נייער־וועלט.

— וועט איר אזוי גוט זיין און אריבערשיקן דעם „וואזשני" — נאך דער ראדיא.

קראנשטאט האט נישט געענטפערט. דער דייטש האט געווארט מיט א מינע, ווי ער וואלט געציילט פון איינס ביז צען און אז קראנשטאט

האט נאך אלץ געשוויגן האט דער דייטש אריינגערופן דעם „וואזשני”, גערעדט צום פאליאק מער דייטש ווי פויליש:

— סטאך, דו ווייסט וואו קראנשטאט וואוינט?

— כ׳ווייס.

— פאר גלייך אריבער צו אים און זאג, אז דער פאן־אינזשעניר האט געשיקט נאך דער ראדיא.

— דער פאליאק איז געשטאנען א פארלוירענער. ער האט מיט די פינגער געקנייטשט ס׳היטל און געפינטלט מיט די אויגן. קראנשטאט האט א הייב געטאן א האנט:

— גיי, סטאך.

דער שמועס, ווי קיינמאל גארנישט, איז ווידער אוועק וועגן יידישע קווארטאלן, וועגן פארטיעס ארבעטער, וועגן אפרוימען האלב־איינגעפאלענע הייזער. ס׳זיינען פארביי פופצן מינוט, צוואנציק מינוט. סטאך איז א פארסאפעטער אריין מיט דער קליינער האנט־ראדיא.

דער לייטענאנט האט א כאפ געטאן די ראדיא, ווי א קינד כאפט א שפילצייג. און אז ער האט זיך אפגעפריידט מיט איר, האט ער א רוק געטאן די ראדיא צום אינזשעניר:

— פאקט מיר איין די ראדיא!

— איך פאק איבערהויפט נישט — איז ס׳קול ביים אינזשעניר ארויס מיט א פגימה.

— סטאך! — האט פריץ עקערמאן א געשריי געטאן:

— פאק איין!

פריץ איז ארויס פון קאבינעט. אן ווערטער האט סטאך אים נאכגעשיקט קללות. און דער ייד? אינזשעניר קראנשטאט האט זיך מער נישט געחידושט. ער האט בלויז געווארט, אז עקערמאנס אייניקל, לייטענאנט פריץ, זאל ביי אים ארפציען די שיך, דעם ראק, אפילו די הויזן.

צוואַנציק יאָר שפּעטער

רעניע קופּעלט האָט נישט גערוט.

וואו אַ ייד אין דער אַטוואַצקער געטאָ, וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיטן דייטש — רעניע האָט ביי אים געזוכט פּראָטעקציע, געוואָלט זיך אַליין דערשלאָגן צום שעף פון דער אַטוואָצקער פּאָליציי.

זי האָט געגלייבט, אַז דאָס איז דער איינציקער וועג ווי נאָך צו ראַטעווען איר בן־יחיד, וואָס פּאָליציי האָט אַ כאַפּ געטאָן פון גאַס און ס'איז שוין באַלד אַ וואָך ווי ער איז נישט אין דערהיים.

רעניע קופּעלט האָט זיך דערשלאָגן אירס — מען האָט זי גערופן צום שעף.

ס'איז געווען ניין אינדערפרי.

רעניע איז פאַרביי געגאַנגען איין פּאָליציי־וואַך נאָך דער אַנדע־רער. ביי דער לעצטער וואַך האָט דער דעזשורנער פּאָליציי־לייטענאַנט אַ קוק געטאָן אויף דעם קאַרטל, וואָס רעניע האָט אים דערלאַנגט. ער האָט איר געוויזן וואו צו גיין און אַ פּאַרגאַפטער איר נאָכגעקוקט.

רעניע איז געווען שיין, גאָר שיין. קיינער וואָלט נישט געגלייבט, אַז זי איז אַ מאַמע פון אַן אַכצן־יאָריקן זון. העכסטנס האָט זי אויסגעזען ווי אין די הויכע צוואַנציקער. די האָר — ליכטיקע. די אויגן — ליכטיקע. אַרום דעם קליינעם מויל און דער געטאָקטער נאָז — די רייפקייט פון זאַפ־טיקע עפּל. און אין יעדן טראָט, אין יעדן קער — געזאַנג, וואָס לאָזט נישט איינזיצן, וואָס הייטערט־אויף.

אינעם וואַרט־צימער זיינען געזעסן אַ צענדליק פרויען, צו מייניסטן פּאַרוויינטע מאַמעס, געזעסן ווי פּאַציענטן אין אַ שפּיטאָל, ווען זיי קו־מען ס'ערשטע מאָל צום דאָקטאָר. מען האָט נישט גערעדט צווישן זיך.

איבערגעשראָקענע אויגן האָבן געבליקט אין אַ פאַרמאַכטער טיר — וועט זי זיך אַמאָל עפענען?

די ברייטע טיר האָט זיך מיט אַמאָל געעפנט. ביי אַלעמען אין וואָרט־זאַל האָבן זיך די הערצער אַ הייב געטאָן פון די פלעצער. אַ פאַ־ליציאַנט האָט אויסגערופן:

— רעניע קופּעלט.

רעניע האָט זיך געלאָזט אין דער אָפענער טיר. זי האָט קיין זאַך נישט געזען, בלויז געהערט ווי די טיר פאַרמאַכט זיך הינטער איר. אַזוי אַ רגע, אַזוי צוויי. און אַז זי איז געבליבן שטיין האָט זי דערזען אַ ביי־כיקן שרייבטיש אָנגעלייגט מיט פּאַפּירן. פון דער וואַנט, וואָס הינטערן שרייבטיש, האָט אויף איר אַראָפּגעקוקט היטלער. אין צימער איז קיינער נישט געווען.

רעניע האָט זיך ארומגעקוקט.

פון די אָפענע באַלקאָן־טירן, וואָס זיינען אַרויס אין אַ פּאַרק, האָבן זיך געפּאַקט שטיקער זון, זיך צעלייגט איבערן פּוטרירטן דיל, פאַרקראָכן הינטערן שרייבטיש.

רעניע האָט אינגאַנצן געפּלעמלט. פאַר די פאַרלאָפענע אויגן האָבן זיך געדרייט רעדער, פאַרגרעסערט נישט בלויז זאַכן, נאָר אויך שטיקלעך געדאַנקען. זי האָט דערזען עפּעס אַזוינס, וואָס ס׳נאַקעטע אויג זעט נישט, וואָס די רואיקע מחשבה באַגרייפט נישט. ס׳אייגענע לעבן, וואָס האָט זיך פאַרבייגעטראָגן ווי אַ קאַרוזעלע, האָט אין מיטן דרייען זיך אַראָפּ־געוואָרפן יאָרן — צעך, פופצן, צוואַנציק. צו ניינצן יאָר האָט זיך רעניע געמאָלדן אין דער פּאָליציי, אַז זי איז וויקטאָרס כלה. דער פלאַצקער שוסטער וויקטאָר, וואָס האָט געהאַט אָרגאַניזירט די וואַרשעווער לעדער־אַרבעטער, איז געווען אַרעסטירט אויף אַ פרעמדן נאָמען. אַזוי ווי דער פרעמדער נאָמען האָט קיין חטאים אויף זיך נישט געהאַט, וואָלט וויק־טאָר אָפּגעזעסן אַ וואָך, צוויי און מען וואָלט אים אַרויסגעלאָזט. האָט זיך אונטערגערוקט רעניע. זי האָט מיט וויקטאָרן געלערנט פּויליש. זי האָט געשטיצט די שטרייקן און נישט אויפגעהערט צו אַגיטירן איר רייכן פאָ־טער, ער זאָל צעטיילן זיין עשירות, איידער די קאָמוניסטן וועלן עס ביי אים צונעמען. און די זעלבע רעניע האָט יעדן אַנדערן טאָג זיך געלאָזט מאַניקירן די נעגל, מאַסאַזשירן ס׳פּנים, די הענט, פריזירן די האָר, און

ביים אנטאן זיך האט איר שטענדיק געמוזט ארויסהעלפן דאס שטוב-מיידל.

צוויי, דריי מאל א וואך האט זי זיך געזען מיט וויקטארן. אויף דער דריטער וואך — מען רופט זי צום שעף. דער שעף, א שיינער, א גע-וויקסיקער, מיט בלאנדע וואנסן — האט מעשה מבין באטראכט אירע פיס. זיין קול האט געקלונגען מיליטעריש-באפעלעריש:

— מיר ווייסן, מיר ווייסן אלץ! איר האט אנגעגעבן א פרעמדן נאמען, א פרעמדן אדרעס! און דער „וויקטאר" איז דאך אינגאנצן אייער חתן נישט!

מען האט זי פארשפארט אין א טוכלער, טונקעלער קאמער.

רעניע איז געווען זיכער, אז אין א שעה, אין צוויי ארום וועט דער פאטער אנקומען אין דער פאליציי, וועט זאגן, אז זיינס א טאכטער, אזא און אזא, איז נישט אהיימגעקומען. דער פאליציי-שעף, א פארפוי-לישטער דייטש, וועט אוועקלייגן א פארציע מוסר, וועט אנזאגן די על-טערן אכטונג צו טאן אויף זייער טאכטער, וואס איז אוועק אויף שלעכטע וועגן. און וויקטאר? ער וועט זיך שוין פון זייערע הענט נישט ארויס-דרייען. ס'איז דאך געווען א משוגעת — רעניע וויקטארס א כלה? טאקע א משוגעת. הערט — מאניקירטע נעגל, סאמעט און זייד, די הענט, די פיס, ס'פנים, יעדעס גליד — אויב נישט געבאדן אין האניק, אין מילך, איז עס דאך פון געבוירן-אן אפגעהויכט און אויסגעווארעמט... און צוגע-גרייט אין בעט אריין פאר א גבירישן זון... און מיט אמאל — דער שוס-טער וויקטאר — א נישט-דערוואקסענער, מיט שווערע, אפגעארבעטע הענט.

רעניע האט געפיבערט, געפלאמט, זיך באשולדיקט, אז נאר זי האט וויקטארן פארשאטן.

אין א שעה ארום האט מען זי קריק געפירט צום פאליציי-שעף. ער איז געווען אויפגעלייגטער. ער האט איר אונטערגעטראגן א גאלדע-נעם פארטסיגאר:

— ביטע.

זי האט נישט געענטפערט. ס'האט נישט אויסגעזען, אז אין דעם גרויסן, האלב-טונקעלן זאל זיצט דער שעף פון געהיים-פאליציי מיט אן

אַרעסטירטער. דאָ האָט אַן עלעגאַנטער מאַנסביל געהאַלטן אין איבער־בעטן אַ יונג, שיין מיידל, וואָס איז געשטאַנען אַן אַנגעברוגזטע.

זי איז געשטאַנען מיטן שעף אויג אויף אויג. זיינע גרויע אויגן האָבן אויסגעזען ווייכער, ס׳פּנים — מילדער, די רייד מענטשלעכער. ער האָט ציטירט גאָרקין, ראָלאַנדן, זשעראָמסקין. ער האָט דערציילט וועגן דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי, וואו ער האָט יאָרן געאַרבעט אומלעגאַל, איז געווען אַ פירער. ס׳איז מער נישט געזעסן קיין שעף פון דער געהיים־פּאָליציי. ס׳איז געזעסן אַ פּאַרטיי־חבר מיט אַזויפיל דערפאַרונג און עלע־גאַנץ, וואָס אימפּאַנירט.

זיי זיינען צוזאַמען אַרויס אויף דער גאַס. ביים געזעגענען האָט מען אָפּגעמאַכט, פון זיך אַליין, צו טרעפן זיך. זיי האָבן זיך געזען אייב־מאָל, אַ צווייטס. נאָך יעדער באַגעגעניש האָט רעניע חרטה געהאַט, גע־פילט, אַז זי פאַרפּלאָנטערט זיך אַלץ טיפער, אַז זי דאַרף איבעררייסן און וואָס גיכער, ווייל דער שעף וועט וויקטאָרן קיינמאָל נישט באַפרייען.

רעניע איז אין ניינצן צוואַנציק אַוועק קיין פּאַריז. הייַנט איז ניינצן פערציק.

אַ זייטיקע טיר האָט זיך געעפנט.

הייסע כוואַליעס האָבן זיך געטראָגן איבער רעניעס חוט־השדרה, געשלאָגן אין מוח אַריין.

זי איז געשטאַנען אויג אויף אויג מיטן געוועזענעם שעף פון דער פּוילישער געהיים־פּאָליציי. ער האָט אויסגעזען אַ סך עלטער. די פּלייצעס אָבער זיינען נאָך אַלץ ביי אים גלייך געווען ווי אַ ווירע. ס׳פּנים — שטרענג. אַרום די קריגערישע וואָנסן, וואָס זיינען געווען געפאַרבט אויף בלאָנד, האָט זיך צעלייגט אַ שמייכל. דער שעף האָט זי געפרעגט:

— ווי הייסט איר?

— רעניע קופּעלט.

— און איר קענט אַ רעניע קופּער?

— דאָס איז מיין מיידלשער נאָמען.

— די רעניע קופּער האָט מיט צוואַנציק יאָר קריק זיך געדאַרפט טרעפן מיט מיר אין ווילאַנאָוו פּאַרק, ביי סאָביעסקיס שלאָס.

— יאָ, הער מאַיאָר.

דער מאַיאָר איז זיך דורכגעגאַנגען איבערן צימער. דערנאָך איז

ער אזוי נאענט צוגעגאנגען צו רעניען, אז זי האט דערפילט אויף זיך זיין אטעם:

— ווייסטו כאטש, רעניע, אז איך האב דיך געקאנט אראפנעמען פון דער באן, ווען דו ביסט אין 1920 אנטלאפן פון פוילן אויף א פרעמדן פאס?

טרוקענע טרערן, הייס ווי פייער, וואס זיינען א גאנצן פרימארגן געשטאנען ביי רעניען אונטערן הארץ, האבן זיך איצט א שפאר געטאן אין האלדז ארייין. זי האט נישט געענטפערט. דער מאיאר האט ווייטער גערעדט:

— ווילסט טאקע כ'זאל באפרייען דיין זון?

— יא, הער מאיאר — האבן די אויגן ביי רעניען אויפגעלויכטן.

דער מאיאר — פון פאטערס זייט א דייטש, פון דער מוטערס א פאליאק — איז געזעסן מיט רעניען, ווי מיט צוואנציק יאר קריק. ער האט דערציילט מעשיות, דערציילט ווי ער איז באפאלן צארישע רעגי־רונגס־קאסעס, האט אפגעשטעלט אין מיטן לויפן צוגן. דערנאך פארליבטע בליקן, ווארעמע הענט — אלץ אזוי מענטשלעך. דאס האט דער פאליאק אינעם מאיאר צוגערעדט רעניען זי זאל אנטלויפן מיטן זון פון פוילן. און נאך היינט ביינאכט. ווייל אויף יידן רוקן זיך פינצטערע צייטן. און אומ־דערווארט האט זיך אינעם מאיאר דערוועקט דער דייטש. ער האט א שטעל געטאן א זייטיקע פראגע, וואס האט מיט די ווארעמע בליקן גאר־נישט געהאט צו טאן. אלץ האט גענומען אטעמען מיט געשטאפא, מיט קאנצענטראציע־לאגערן, וואו מענטשן גייען־אויס פון פיין. די זייטיקע פראגע איז געווען א ווענדקע ארייינצוכאפן רעניען מיטן זון.

און אז רעניע איז ארויס מיטן זון פון דער פאליציי־געביידע האט זי זיך שטארק צעוויינט.

בעטל־ברויט

ווי ס׳האָט געגומען טאָגן, האָט לייזער מילנער זיך אָוועקגע־שטעלט אין אַ ווינקל דאַוונען. ער האָט דאָס מאָל אַזוי אַראָפּגעצויגן דעם טלית איבערן קאָפּ, אַז מען האָט ס׳פּנים נישט אַרויסגעזען. אַזוי פלעגט ער טאָן יום־כּיפּור צו כּל־נדרי. ער האָט געציילט די ווערטער און ווי ווייט מעגלעך געטריבן פון זיך דאָס טאָג־טעגלעכע, געטריבן די דאגות־פּרנסה, און דער עיקר—דעם הונגער. און געהונגערט האָט לייזער אַ גאַנצן ווינטער.

זאָגן אַז דעם מילנער איז געווען ביטער אויפן האַרצן, הייסט גאָר נישט געזאָגט. עס זיינען שוין פאַרביי אַנדערהאַלבן יאָר, ווי לייזער האָט אין דער מלחמה געהאַט פאַרלוירן דעם איינציקן זון, פאַרלוירן די וואַסער־מיל, פאַרלוירן ס׳הויז. די קי און די פערד האָט דער דייטש צוגענומען. נאָך גוט, וואָס סטאַך, לייזערס פאַראַבעק, האָט אים אָפּגעטראָטן אַן אַלקערל.

ס׳ערשטע יאָר האָט לייזער, ווי עס איז, דורכגעשלעפּט. דאָ האָט ער פאַרקויפט אַ שטיקל צירונג, דאָ — אַ בגד, דאָ — אַ שטיקל וועש. דעם צווייטן ווינטער האָט מען צוגעהונגערט. און ווען נישט סטאַך, וואָס האָט צוגעוואָרפן דאָ אַ געפרוירענע קאַרטאָפל, דאָ — אַ שטיקל ראַזאָווע ברויט, וואָלטן לייזער מיטן ווייב אויסגעגאַנגען פון הונגער.

פורים־צייט האָט זיך דאָס אויך אויסגעלאָזט. סטאַך מיטן ווייב מיט די צוויי קינדער האָבן אַליין געהונגערט. די קינדער, צוויי מיידלעך, זיינען געלעגן מיט געשוואָלענע בייכער. דאָס האָבן זיי געקראָגן פון דעם ברויט, געבאַקן פון פאַרלעגערטע, פאַרדומפּעצטע קלייען.

און אַז סטאַך מיטן ווייב האָבן זיך אויפגעגנייט טאָרבעס און זיינען

אַוועק איבער די שכנישע דערפער בעטלען, ערשט דעמאָלט איז לייזערן אײַנגעפאַלן, אַז מען דאַרף זיך אויך לאָזן איבער דער מדינה.

לייזער מילנער, וואָס האָט שוין געהאַט צוויי געשאָנקענע יאָר, ער איז אַלט געווען צוויי און זיבעציק, האָט אין דער אַרומיקער געגנט גע־קענט יעדן פּויער. פון צוואַנציק־דרייסיק וויאָרסט איז מען געקומען צו לייזערן אין דער מיל אַרײַן מיט קאָרן, מיט ווייץ. ער זאָל בלויז קריגן איין קאַרטאָפל ביי אַ באַקאַנטן פּויער, וועט ער אין צוויי־דריי טעג אַהיימ־ברענגען אַ קערץ. ס'וועט זיין פאַר אים מיטן ווייב, ס'וועט זיין פאַר סטאַכן מיט די קינדער.

ווער האָט זיך געקענט ריכטן מיט אַנדערהאַלבן יאָר קריק אויף אַזאַ איבערקערעניש, אויף אַזאַ בראָך? די וואַסער־מיל האָט געאַרבעט בייטאָג און ביינאַכט. לייזער איז נישט בלויז געווען אַ מילנער. ער איז געווען אַ גוט־באַזיצער. גאָט האָט אים געהאָלפן. ער האָט געהאַט הונ־דערט מאָרג לאַנד, און גוט לאַנד. ער האָט געהאַט פערד, קי. דער הויף איז פול געווען מיט עופות. און אַז לייזער איז אַלט געוואָרן זיבעציק יאָר, האָט ער אַ טראַכט געטאָן וועגן דער נשמה. ווי לאַנג איז דער שיעור? נאָך אַ יאָר, נאָך אַ יאָר. דאַרף דער איינציקער זון, פּנחס, זיך מאַטערן אין וואַרשע, זיין אַ „מענטש" ביי אַן אַקסן־הענדלער, זיין ווייט פון טאַטע־מאַמע? צו וואָס זאָל דער זון וואַרטן אויפן טאַטנס טויט? נאַ, פּנחס, ווער ד ו דער באַלעבאָס. אָט איז אַ וואַסער־מיל, אָט זיינען הונדערט מאָרג לאַנד, וואָס דיין טאַטע האָט אויסגעשטיינערט, צעגראָבן יעדן שפּאַן. ס'פאַרמעגן וועט בלייבן ביי פּנחסן, ביי די אייניקלעך. פאַר זיך וועט לייזער איבערלאָזן בלויז איין מאָרג לאַנד. ס'וועט זיין גענוג פאַר אים מיט אסתר־רבקהן. ער וועט האָבן צייט אַרײַנצוקוקן אין ספרים־לעך אויף עברי־טייטש.

דאָס אָפּשרייבן זיך האָט געדאַרפט זיין נאָך די יום־טובים. און מיט אַמאָל — פּנחס, ס'ווייב, די קינדער — אַלע זיינען אומגעקומען פון אַ באָמבע. די וואַסער־מיל האָט אָפּגעברענט, ס'הויז אָפּגעברענט, און ליי־זער מיטן ווייב זיינען געקומען צו בעטל־ברויט.

— הערסט, אסתר־רבקה, — האָט לייזער זיך פאַרטרויט דעם ווייב — בלי נדר, מאָרגן לאָז איך זיך איבער דער מדינה.

— איך וועל מיט דיר מיטגיין, לייזער.

— ווער וועט בלייבן מיט די קראנקע קינדער ?

טאקע, ווער וועט בלייבן ? וועגן דעם האט די צערונצלטע, אפּגעארבעטע אסתר־רבקה נישט געטראכט. זי האט איבערגעחזרט אויפן קול, אז סטאך מיטן ווייב זיינען אוועק בעטלען; אז אפקאכן פאר די קינדער א לעפל געקעכץ קען זי טאקע נישט, זי האט נישט פון וואס. דערפאר קאכט זי פאר זיי אויף א ראנדעלע הייס וואסער, צוקערט עס אפּ מיט לאקריץ, און אז דער הונגער באפאלט די קינדער און זיי צעוויינען זיך, נעמט זי זיי איין מיטן לאקריץ־וואסער.

לייזער מילנער האט אפּגעדאוונט. דאס שטיקל שווארץ ברויט האט ער פארטרונקען מיט א טעפל הייסן לאקריץ. ער האט זיך ארומגעגארטלט מיט א שטריק, גענומען אויף דער האנט א זעקל און זיך געזעגנט מיטן ווייב :

— בלייב געזונט, אסתר־רבקה.

— וואוהין גייסטו דען ?

— נאך לאמניע.

— און פון דארטן ?

— פון דארטן ? — האט לייזער זיך אליין געישובט — אויב כ׳וועל אריין מיט א מזלדיקן פוס קיין לאמניע, וועל איך נאך היינט זיין קריק. אז נישט, וועל איך זיך אריבערכאפּן קיין טורזשע און כ׳וועל אהיימקומען ערשט מארגן.

— זיי מצליח, לייזער. יא, טלית און תפילין האסטו מיטגענומען?

— כ׳האב זיי אין זעקל.

ס׳איז געווען אנהייב אפּריל. דער פרימארגן האט זיך נאך געפּרעסטלט, איז געלעגן ווי געפּריר אויף דעכער אוןביימער. דאס זעקל מיטן טלית און תפילין האט לייזער געטראגן אונטער דער האנט. דעם סענקעוואטן שטעקן האט ער געשטעלט אויף א פּריער, און אזוי איז ער פארביי די זשאלדעווקע, וואו זיין מיל איז אמאל געשטאנען. פון דער מיל איז בלויז געבליבן דער פונדאמענט און א האלבע שטיינערנע וואנט. לייזער האט זיך אויף א רגע אפּגעשטעלט. ער האט געקוקט אויפן פארסמאליעטן פונדאמענט, געקוקט אויפן שטיקל וואנט, געקוקט ווי ס׳וואסער רינט, שטעלט זיך אויף קיין רגע נישט אפּ. ער האט זיך געפרעגט : „וואוהין רינט עס ?" נישט געקראגן קיין ענטפער, און זיך געלאזן מיט

אַ זאַמדיקן וועג. אַזוי איז ער אָפּגעגאַנגען איבער אַ וויאָרסט. ס׳איז גע־וואָרן וואַרעמער. פרילינג ווינטלעך האָבן געגלעט, איינגערוימט, אַז אין צען טעג אַרום איז שוין פּסח, און דאָ איז נישטאָ קיין מעל אויף מצות. ס׳איז קיין איי נישטאָ, ס׳איז קיין קאַרטאָפל נישטאָ, ס׳איז גאָרנישטאָ. און דער זון זיינער, פּנחס? וואו איז טאַקע פּנחס? וואו איז די שנור? וואו — די אייניקלעך?

לייזער האָט זיך אָפּגעשטעלט. ער האָט אַראָפּגענומען ס׳היטל, זיך געווישט מיט דער דענקע דעם שטערן, די אויגן און געזאָגט אויפן קול:

— אַז איך האָב איבערגעלעבט פּנחסן, איז נישטאָ קיין יושר אויף דער וועלט.

לייזער האָט זיך אַרומגעקוקט. פאַר די אויגן האָבן זיך געצויגן פעלדער און איבער די צעאַקערטע פעלדער איז געשטאַנען אַ הויז מיט אַ רויטן דאַך. פון די פעלדער איז אָנגעקומען אַ פערד. נאָכן פערד — אַן אַקער־אייזן. נאָכן אַקער־אייזן — שטובאַק. לייזער האָט אים באַגריסט:

— גאָט העלף, שטובאַק.

— אויף אימער און אייביק — האָט שטובאַק, אַ צעקנאָדערטער פויער, ווי אַ קאַרטש, אָפּגעשטעלט ס׳פערד — וואָס הערט זיך ביי דיר, לייזער?

— נישט גוט, שטובאַק.

— און וועמען איז יאָ גוט? וואו אַ קאַרטאָפל, וואו אַ הייפּטל קרויט, וועגן עופות רעד איך שוין נישט, נעמט דער הונט, דער דייטש אַלץ צו.

— און ביי מיר האָט ער שוין אַלץ צוגענומען. איך און מיין ווייב... מיר הונגערן.

— דאָס איז נישט גוט, לייזער — האָט שטובאַק אַריינגערוקט פינף אויסגעשמירטע, צעדרייטע פינגער אונטערן היטל — נעם ביי מיר אַ ביסל קאַרטאָפל. נאָר נישט פון שטוב, לייזער. כ׳וויל נישט די קינדער זאָלן דערפון וויסן. דאָ ביי דער אַלשינע האָב איך אַ קאַרטאָפל־גרוב. קום.

ס׳פערד איינגעשפּאַנט אין אַקער־אייזן, האָט נאָכגעקוקט די זקנים, וואָס האָבן געטאָפּטשעט איבערן פעלד, זיינען געגאַנגען צום קאַרטאָפל־גרוב. איבערן גרוב איז געלעגן אַ בונט שטרוי. אויפן שטרוי — שטיינער.

די זקנים האבן אראפגעקייקלט די שטיינער, ארויסגענומען דאס שטרוי און זיינען אריין אינעם קאלטן, פינצטערן קעלער.

— לייזער, — האט שטובאק זיך געפרעגט, — האסט אין וואס אריין, כ׳מיין א זעקל?

לייזער האט ארויסגענומען טלית און תפילין און אים געגעבן דאס זעקל. שטובאק האט אנגעשיט א האלב זעקל. די זקנים האבן קריק גע־לייגט דאס שטרוי, די שטיינער. שטובאק האט שטיל א זאג געטאן:

— נו, גיי, לייזער, גיי. כ׳וויל נישט, אז מיינע זאלן דיך דא זען.

— אסור צי א ברודער וואלט מיך היינטיקע צייטן בעסער באַ־האנדלט. א גרויסן דאנק דיר שטובאק.

— נו, גיי, גיי געזונט.

לייזער האט נישט געפילט, ווי די קארטאפל שווערן די פלייצעס. ער האט געשניטן מיטן פעלד, זיך געקאפעט אין דער פריש־צעאקערטער ערד, געשפרייזט צום שליאך. א הונט האט זיך צעבילט. לייזער האט גע־נומען גיכער שפאנען. דאס בילן האט זיך דערנעענטערט. ס׳איז געקומען מיט רוגזה, ווי דער הונט וואלט זיך געקליבן ארויסצויאגן א פערד, וואס איז פארקראכן אין שאדן אריין. לייזער האט זיך אויף א רגע אומגעקוקט. ווי ווייט ס׳אויג האט געקאנט כאפן, האבן זיך געצויגן פעלדער, פריש צעאקערטע פעלדער, שווארצע, גלאנציקע, ווי שטילע וואסערן. און אי־בער די פעלדער א גרויסער הונט, גרויס ווי א וואלף. לייזער איז געלאפן. די פעלדער נאך אים, דער הונט — נאך אים. ער איז אפגעגאנגען אין שווייס. ער האט געוואלט אויסמיידן דעם הונט און זיך געדרייט אין א ראד. דער קאפ איז געווארן שווערער, די געדאנקען — מטושטושער. א גרויקייט איז אנגעלאפן פון די פעלדער, פארשטעלט דעם וועג. מיט־אמאל האט זיך אלץ אפגעשטעלט. די פעלדער מיטן הונט האבן אנגע־הויבן אנטקעגנצוקומען. שנעלער, שנעלער. דער גוף איז געווארן יונגער, דער מוח — ליכטיקער. אין די אויגן האבן זיך געטוקט פלעמלעך.

די ברייט און ווייט האבן זיך געשפארט אין מוח אריין. דער מוח האט מער נישט געקאנט איינהאלטן קיין איין געדאנק. די געדאנקען האבן זיך צעשאטן אין אלע זייטן, ווי ס׳שיטן זיך פונקען פון א צעגליטער שטאבע.

די צוויי און זיבעציק יאר לעבן האבן זיך איצט געריסן פון דעם אלטן גוף, געוואלט אריין אין אן אנדער לעבן, וואס איז אנגעקומען מיט די פעלדער.

לייזער מילנער האט א צי געטאן די הענט. ער האט זיך א הייב געטאן. אין די אויערן זיינען געשטאנען קולות — יונגע, גאר יונגע. טאטע, מאמע, ברידער, שוועסטער, — א גאנצע וועלט. און אט איז פנחס מיטן ווייב, מיט די קינדער. און צווישן די קולות האט זיך געדרייט א מחשבה.

— הערסט, פנחס, אז מען איז יא פטור געווארן פון דעם רשע, פון היטלערן, דארף מען זיך שטעלן בויען די מיל. הערסט, פנחס, לויף און זאג אן דער מאמען, אז מיר האבן אויף פסח קארטאפל.

ס'איז מיטאמאל שטיל געווארן, — די שטילקייט פון א מיל, ווען ס'וואסער פעכערט זיך איבערן ראד.

שטובאקס הונט האט ארומגעשמעקט לייזערן, וואס איז א פאל געטאן מיט צעשפרייטע הענט און פיס, איז געלעגן אויפן פרישן, צעאקערטן פעלד, איז געלעגן א טויטער. לעבן אים — דאס צעשאטענע זעקל קארטאפל. לעבן אים — טלית און תפילין.

דער הונט האט ארומגעשמעקט לייזערן, ארומגעשמעקט. דערנאך האט ער זיך גענומען רוקן אויף צוריק. ער האט זיך אוועקגעזעצט אויף די הינטערשטע פיס, פארריסן די מארדע און זיך צעוואיעט אין דער זון אריין, וואס איז געשטאנען אין מיטן הימל.

הייסע ווינטן

ס׳דאָרף לעוויטשין איז געלעגן אַ צוויי הונדערט פוס פון דער פּרייסישער גרענעץ. דער עולם אין דאָרף — אַן אָנגעלאָפּענער, אַ פאַר־דעכטיקטער — האָט זיך געשעמט מיטן נאָמען פּויער. און זיי זיינען טאַקע נישט געווען קיין פּויערים. די ערד — אַ זאַמדיקע, אַ לויזע — האָט מען נישט באַאַרבעט. געלעבט האָט מען פון דער גרענעץ.

דער עולם אין דאָרף איז געווען אַ געמישטער — פּאָליאַקן, יידן, דייטשן. זיי האָבן געהאַט זייער אייגענעם הילוך. רעקלעך — שררה׳שע, די רייט־הויזן אַריינגעמאַכט אין די געפּאַסטע שטיוול. אויף די קעפּ — קליינע יעגער־קאַפּעליושן מיט פּאַווע־פעדערלעך. אין די מיילער — ציגאַרן. און גערעדט האָט מען צווישן זיך אַן אייגן לשון, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ דריטל פּויליש, אַ דריטל יידיש און אַ דריטל דייטש.

די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן אויסגעמיטן די לעוויטשינער, זיי געהאַלטן פאַר גזלנים, וואָס שטעלן זיך פאַר קיין זאַך נישט אָפּ. פאַר דער קלענסטער קלייניקייט סמט מען פערד, לאָזט מען אַוועק דערפער מיטן פייער, ברענגט מען אום מענטשן. דערצו זיינען זיי אומגלייביקע, ווייסן נישט פון קיין „קאָשטשאָל״, פון קיין שיל, פון קיין קירך. מען לעבט פון גנבה, פון גזילה.

דער אָנפירער פון דעם דאָרף איז געווען דער רויטער לייב, אַ פאַרשווין אין די פּופּציקער, וואָס האָט געהאַט זין, טעכטער, איידעמס און שנירן. דעם רויטן לייבס פאָטער האָט נאָך געפירט אין לעוויטשין דעם שמוגל. נאָכן פאָטער — דער זון, וואָס איז רייך געוואָרן. געהייסן האָט עס, אַז דער רויטער לייב האָט די וואַסער־מיל, האַלט אין אַרענדע דעם לעוויטשינער טייך, וואו מען כאַפּט פיש אַ פעליק יאָר, קויפט־אויף ביי

פריצים „פאַרלעך" תבואה, שטיקלעך וואַלד. דאָס אַלץ איז בלויז געווען אַן אויסרייד. אין דער אמתן אָבער האָט מען דעם גאַנצן שמוגל, אַלץ וואָס מען האָט געשוואַרצט איבער דער גרענעץ — מענטשן, פערד, סחו־רות, — אַלץ האָט מען אָפּגעשטעקט ביים רויטן לייב אין דער מיל.

אין די ייִנגערע יאָרן, ווען דער רויטער לייב איז נאָך געווען אַן איינרייסער, די אויגן זיינע — הייסע ווינטן, קאַלטע ווינטן — דעמאָלט האָט ער אַליין אָנגעפירט מיטן שמוגל בייטאָג, ביינאַכט. און אַזוי אַ פערטל יאָרהונדערט. און אַז ער איז געוואָרן אַ פופציקער, האָט ער איי־בערגעגעבן דעם שמוגל די קינדער און אַליין איז ער געבליבן ביי דער מיל. די חטאים זיינע האָט ער אויסגעקויפט מיט אַ בית־מדרש, וואָס ער האָט געלאָזט מויערן אין אַ שכניש שטעטל, אין קוצבאָרג. ס'איז אַריבער נאָך אַ יאָר, נאָך אַ יאָר און דער רויטער לייב האָט אָנגעהויבן צו שמ'ען פאַר אַ שיינעם ייִדן. וואו אַ געמיינער מאַן, וואו אַ יורד — לייב האָט געשטיצט. ער האָט געהאַט פאַר אַלעמען אַן אָפענע קעשענע, געשטעלט אויף די פיס אי ייִדן, אי פאַליאַקן, אי דייטשן.

דער רויטער לייב איז אַלט געוואָרן פינף־און־פופציק יאָר. אַ וואָך פאַר ראש־השנה האָט ער איבערגעגעבן די זין, די איידעמס די געשעפטן און אַליין האָט ער זיך געקליבן מיטן ווייב אויף די ימים־נוראים אין שטאָט אַריין.

ס'איז געווען נאָכמיטאָג. ביי לייבן אויפן הויף איז געשטאַנען די ברישקע געשפּאַנט אין די צוויי שענסטע פערד. אַרום לייבן — די זין, די טעכטער, די איידעמס און שנירן. איצט אייניקלעך. לייבס ווייב, פייגע־חיה, האָט זיך געפּאַרעט אַרום די וואַליזקעס, וואָס מען האָט אַריינ־געלייגט אין דעם צעעפנטן ברישקע־געזעס.

לייבס משפחה איז געווען אויפגעהייטערט, וואָס טאַטע־מאַמע פאָרן אין שטאָט אַריין, וועלן באַזאָרגן דירות, און ערב יום־טוב וועלן אַלע, אַפילו די זויג־קינדער, צופאָרן צו טאַטע־מאַמע. גערעדט האָבן אַלע. פון די רייד האָט זיך אין דעם שטילן נאָכמיטאָג געהויבן אַ גערודער ווי פון גענדז, וואָס קלייבן זיך אָפּצופליען אין וואַרעמע לענדער.

און ווי דער רויטער לייב, אַ צוואָקסענער פאַרשוין, האָט אַרויס־גענומען פון די טיפע הויזן־קעשענעס פולע הענט קליינגעלט און גענומען

טײַלן די אײניקלעך לעצט געלט, האָט זיך פון ערגעץ װײַט דערטראָגן אַ גערויש.

אין טיפן, בלויען הימל האָבן זיך באַװיזן פינקלדיקע עראָפּלאַנען. אײנער, צװײ, דרײַ, פינף, און מיטאמאָל האָבן די עראָפּלאַנען זיך גענומען אַרונטערלאָזן מיט אַזאַ מוראדיק פײַפערײַ, אַז דעם רויטן לײבס הויזגעזינד, אַנשטאָט צו אַנטלויפן האָבן זיך אַלע גענומען דרייען אין אַ ראָד, װי איבערגעשראָקענע שעפּסן בײַ אַ פײַער.

דער שטילער, בלויער הימל איז פול געװאָרן מיט בליצן. דער הויף, די מיל, די גאַנצע װעלט האָט זיך גענומען װיקלען אין רויך, אין װאָלקנס שטויב, אין אויפגעריסענער ערד.

פון דער מיל, װאו דער דאַך און אַ האַלבע װאַנט זײַנען אָפּגעריסן געװאָרן, האָבן זיך צעשאָטן ציגל. די שטאַלן האָבן געברענט. פון הויף, װאו די ברישקע מיט די פערד זײַנען געשטאַנען, האָט זיך געטראָגן אַ געשרײַ פון אַ פאַרװאונדעטער חיה. די בריטשקע, אָן איבערגעדרײטע, איז געלעגן מיט די רעדער אַרויף. אײן פערד, אָן אַ קאָפּ, איז געלעגן מיט פאַרװאָרפענע קאָפּיטעס. ס׳צװײטע פערד, אַ רויטס, איז געשטאַנען אויף דרײַ פיס. דער פערטער פוס איז געװען אָפּגעשאָסן ביז איבערן קנעכל. ס׳פערד האָט אַרומגעשמעקט דעם חבר זײַנעם אָן דעם קאָפּ. ס׳האָט געציטערט און געװײנט, װי פערד װײנען בײַ אַ שריפה. דערנאָך האָט עס אַ הייב געטאָן דעם קאָפּ און די אויגן האָבן געקוקט אין דער בלויקײט אַרײַן, װאו ס׳האָבן זיך נאָך געדרײדלט די עראָפּלאַנען. דער צעשאָסענער פוס האָט אַנגערירט די ערד. דאָס פערד האָט זיך אַזוי צערעװעט, אַז דער גאַנצער הויף האָט אויפגעציטערט.

נישט װײַט פון די פערד איז געלעגן דעם רויטן לײבס עלטסטער זון. ער איז געלעגן מיטן פּנים אַראָפּ, װי ער װאָלט געקאָפּיעט מיט דער נאָר די ערד. איבער אים איז געלעגן ס׳װײב זײַנס און האָט אײַנגעריסן װעלטן:

— קינדער, איר האָט שוין נישט קײן טאַטע!

דערנאָך האָט זיך באַװיזן דער דײַטש. מעת־לעתן גאַנצע האָט די אַרמײ זיך פאַרבײַגעטראָגן. פערד און מענטש, פערד און מענטש. דערנאָך האָבן זיך געדרײדלט טאַנקען, אַזוי בײַטאָג, אַזוי בײַנאַכט. די אַרומיקע פעלדער אויף מײַלן זײַנען געװען שװאַרץ פון מענטשן, געװען

שווארץ פון פערד און וועגענער, וואס זיינען נישט איינגעשטאנען, האבן זיך געהאלטן אין איין באוועגן. די לופט האט אויפגעציטערט פון די הונדערטער קאפעליעס. פויק, טראמפייט און פלייט. און אזוי צווי טעג און אזוי פיר טעג און אזוי ביז ערב ראש-השנה.

פאר די עטלעכע טעג האט מען דעם רויטן לייבס הויז אויסגעליידיקט, ווער פון די זין, פון די איידעמס האט נאר געקאנט איז געלאפן קיין ווארשע, איז געלאפן קיין לאמזשע. און נישט בלויז לייבס קינדער, אויך די שמוגלערס זיינען זיך צעלאפן. אין לעוויטשין זיינען געבליבן בלויז געציילטע חברה, וואס האבן נישט ארויסגעשמעקט פון די שטיבער.

ערב ראש-השנה האט דער רויטער לייב זיך אויפגעהויבן פון דער „שבעה" נאכן זון. שוין דער צווייטער טאג ווי ס'האט געגאסן א רעגן. פאר דער וואך, וואס דער שונא האט אים באגזלט, אים דערהרגעט דעם עלטסטן זון, איז לייב אינגאנצן איינגעלאפן. ער איז פון צרות עלטער געווארן. בלויז די אויגן — קאלטע ווינטן — האבן זיך געפלעמלט, ווי אין די יונגע יארן, ווען ער האט געשווארצט גאנצע פארטיעס פארשוינען איבער דער גרענעץ.

פארנאכט-צו, ווען ס'איז צייט געווען זיך צו שטעלן דאווענען, האט דער רויטער לייב ארייגערוקט ס'ראש-השנה מחזורל אין קעשענע און געזאגט צום בני-בית:

— קינדער, כ'וועל זיך צוכאפן אין שטאט אריין אויף ראש-השנה.

— אזוי שפעט?

— מיטן וועלדל וועל איך זיין אין שטאט אין א צוואנציק מינוט ארום.

דאס, וואס ס'גיסט א רעגן, וואס ס'איז א געפאר ארויסצוגיין פון שטוב אין אוונט, וועגן דעם האט קיינער קיין ווארט נישט גערעדט. צו דעם איז מען ביים רויטן לייב אין הויז געוואוינט געווען.

אין וועלדל האט אויף לייבן געווארט זיין יינגסטער זון, שלמה. מען איז אפגעגאנגען א מינוט צען און געשוויגן. ס'האט זיך געהערט, ווי דער רעגן פייקלט איבער די בלעטער. פון מאל צו מאל האט זיך א בלאט, ווי א שיסעלע וואסער, אפגעריסן פון א צווייג און איז א פאל געטאן צווישן די ביימער מיט א טעמפן קלימפער, ווי אן איבערגעשראקענע זשאבע וואלט מיטאמאל ארייגעשפרונגען אין וואסער. דער פא-

טער האָט מיטן עלנבויגן אַ ריר געטאָן דעם זון פאַר דער האַנט. געהייסן האָט עס:

— דער רעגן האָט אונדז צוגעשפּילט.

— יאָ, טאַטע.

— איצט דאַרף מען בעטן גאָט ס'זאָל זיין אַ פּאַסאַזשיר־צוג.

— די פראַכטצוגן זיינען אויך איבערגעפּאַקט מיט זעלנער.

לייב האָט זיך נישט געפרעגט, צי שלמה האָט אָפּגעשרויפט די „מוטערקעס", צי ער האָט מיט אַ פלאָם־זעגל איבערגעשניטן די רעלסן. ער האָט זיך אויף שלמהן געקאָנט פאַרלאָזן.

טאַטע־זון האָבן אינמיטן גיין זיך מיטאַמאָל אָפּגעשטעלט. זיי האָבן זיך איינגעהערט. צווישן דעם פויקן פון רעגן האָט זיך געטראָגן דאָס סאָפּען פון אַ לאָקאָמאָטיוו. ס'איז אַ רגע געוואָרן שטיל. אַלץ האָט זיך אָפּגעשטעלט — דער רעגן, דאָס סאָפּען, אַפילו דאָס קלאַפּן פון די אייגענע הערצער. און מיטאַמאָל — די ביימער האָבן אויפגעציטערט. עפּעס האָט זיך אַ הייב געטאָן. ס'האָט גענומען קנאַלן, ווי מען וואָלט געריסן שטיינערנע בערג.

לייבס אויגן — הייסע ווינטן — זיינען אַ פאַל געטאָן אויפן זון:

— מען דאַרף אַפּציען.

טאַטע־זון האָבן זיך געגנבעט מיט די ביימער, געשפּאַנט מיטן וועלדל אין שטעטל אַריין, וואו יידן זיינען שוין געווען ביים דאַווענען.

אויף אַרבעט

בערדיקע יידן, אין די בלויזע העמדער, זיינען געשטאַנען מיט שאַרפע העק און אויסגעהאַקט קרייזן אַרום אַראָפּגעלאָזטע דעמבעס. דער־נאָך האָבן זיי אַריינגעזעצט קלינעס אונטער דער קאָרע, זי אָפּגעריסן און די שטיקער געלייגט אין קופּעס.

האַלב נאַקעטע יונגען, מיט שטריק און דרענגער, האָבן געקייקלט די אָפּגעשיילטע דעמבעס איבערן אויסגעהאַקטן וואַלד, זיי געלייגט אי־בער לאַנגע, פיר־עקיקע גריבער, וואו מען האָט דיביימער געשניטן אין ברעטער.

צוויי פּאַרשוין האָבן געזעגט יעדן דעמב. איינער איז קונציק גע־שטאַנען אויפן דעמב, דער צווייטער — אין גרוב. די בייגעוודיקע זעגן האָבן זיך געביסן מיט אַ געוואַלד־דיס אינעם האַרטן האָלץ אַריין, גע־פינקלט אויף דער זון און די אַרומיקע לופט איז פול געווען מיט זעגעכץ.

דאָס האָבן דרייסיק פּאַרשוין — יונגע, מיטליאַריקע און עלטערע יידן — געאַרבעט אין לאַמניער וואַלד. אַזוי ווינטער, אַזוי זומער. זיי האָבן געאַרבעט ביים געהילץ פון באַגינען ביז פאַרנאַכט. פּרייטיק פאַר־נאַכט האָט דער פּאַרוואַלטער, דער דייטש הערמאַן היטצקער, זיי אויס־געצאָלט די שכירות. די עלטערע יידן האָבן געקראָגן צו זעקס מאַרק אַ וואָך, די יינגערע, די איינרייסער, צו אַכט. אויף שבת האָבן די יידן זיך געלאָזט אין שטעטל אַריין, קיין לאַמניע, וואו ס'האָבן אויף זיי גע־וואַרט ווייבער, מאַמעס, קינדער. אין דערוואַכנס האָבן די יידן זיך אויפ־געהאַלטן אין הילצערנע „באַראַקעס״, אָן פענצטער. יעדן טאָג זיינען אין די באַראַקעס געבליבן אַנדערע דריי אירע, וואָס האָבן געראַמט, צוגעבעט די געלעגערס און געקאָכט פאַרן עולם עסן.

ס'איז געווען אַנהייב אויגוסט. איבערן אָפּענעם, אויסגעהאַקטן שטיק וואַלד האָבן זיך געהויבן צען זעגן. די שטאָלענע זעגן האָבן זיך געבלויט אין דעם צייטיקן, זוניקן נאָכמיטאָג, פאַרהילכט דאָס זשומען, וואָס האָט זיך געטראָגן פון וואַלד. די באָרוויסע, האַלב־נאַקעטע, יונגען, וואָס זיינען געשטאַנען אויף די קלעצער, געהויבן די זעגן אַרויף, אַראָפּ, האָבן דערפילט אַ ברעכערניש אין אַלע גלידער. דער טאָג איז געווען אַ לאַנגער, אַ הייסער, די גלידער האָבן ווי געטאָן. מען איז אָבער געווען יונג און אונטער דער הויט האָט זיך געבערגלט אַ באַהאַלטענע פרייד, אַז נאָך אַ שעה, נאָך אַ שעה און די אַרבעט וועט זיך ענדיקן. דערצו האָט בערל נאָך אין דער פרי געהאַט צוגעזאָגט, אַז אויף וועטשערע וועלן זיין שלייען און קאַרפּן. און אַז בערל האָט צוגעזאָגט, האָט מען זיך געקאָנט פאַרלאָזן. אַפילו דער דייטש, דער פאַרוואַלטער, איז געווען אויפגערוימט. איז בערל געגאַנגען כאַפּן פיש, האָט ער זיך מיטן פאַרוואַלטער געטיילט אויף דער העלפט. מען האָט וועגן דעם נישט גערעדט. ס'איז אָבער געווען אַ שטומער אָפּמאַך. בערל האָט געכאַפּט די פיש אינעם אַלטן „סטאַוו", וואו ס'איז אַמאָל געשטאַנען אַ מיל. אין דעם פאַרלאָזטן וואַסער האָבן זיך אויפגעהאַלטן שלייען און קאַרפּן צו פינף, זעקס פונט אַ שטיק. אַז בערל איז פאַרטיק געוואָרן מיטן פאַנג, האָט ער אָוועקגעטראָגן צום דייטש אין „הייפל" אַריין ס'חלק פיש. הערמאַנס ווייב, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ יונג מיידל, כאָטש זי איז שוין אַלט געווען אַכט און צוואַנציק יאָר, האָט צוגענומען די פיש און האָט כמעט ווי נישט גערעדט מיט בערלען. רעדן מיט אַ ייד איז געווען פאַרבאָטן. אַזוי האָט זיך עס געצויגן דעם גאַנצן פרילינג, דעם גאַנצן זומער, ביז אַנהייב אויגוסט.

בערל, וואָס האָט געביטן דעם נאָמען פון בראָניסלאַוו, איז געזעסן אין „סטאַוו", אין אַ שיפל, און האָט געכאַפּט פיש. ער האָט זיך פאַרקליבן מיטן שיפל צווישן די רער־שטעקלעך, וואו ס'וואַסער איז געווען טיפער און דורכזיכטיקער. שלייען, קאַרפּן, מיט צעשפּרייטע פליספעדערן, האָבן זיך גערעדלט אַרויף, אַראָפּ, געגלאָצט מיט די וואַסערדיקע אויגן אויף בערלען. און אַז ער האָט געכאַפּט אַ קאַרפּ, צי אַ שלייען, וואָס זייערע רוקנס זיינען אַזש געלבלעך געווען פון פעטקייט, ווי מיט מאָך באַוואַקסן, האָט בערל געעפנט ביי די פיש די זשעברעס, דורכגעצויגן דורך זיי שנירלעך, פאַרוואָרפן די שנירלעך אַרום די האַקעס, וואָס זיינען

געווען אַרייַנגעקלאַפּט אין שיפּל. די פיש האָבן זיך געשליידערט, געוויגט ס׳שיפל. און בערל, אַן אַפּגעברענטער, אַ ביינערדיקער, די אויגן, די נאָז, די פאַרשפּיצטע באַקנביינער, האָבן דערמאָנט אַ ווילדן פויגל. אין דעם ווילדן אויסזען איז געווען ביטול צום אַרום, ביטול, וואָס האָט אין זיך זיכערקייט. דער פאָטער — אַ פּאַיאַנס, די מוטער — קראַנענבערג. דאָס זייַנען געווען אַלטע, איינגעפונדעוועטע יידיש־פּוילישע משפחות. אַז דער דייטש איז באַפאַלן פּוילן, איז בראָניסלאַוו פּאַיאַנס, אַ סטודענט פון וואַרשעווער יורידישן פאַקולטעט, אַ פרייוויליקער אַוועק אין דער פּוילישער אַרמיי. נאָך פּוילנס צוזאַמענפאַל האָט בראָניסלאַוו זיך געוואַלט ס׳לעבן נעמען. דערנאָך — די געלע לאַטע. דערנאָך — די יידישע געטאָ. דערנאָך — די געצוואונגענע אַרבעט אין וואַלד. אַלץ האָט זיך אינעם סטודענט איבערגעאַנדערשט. ס׳ערשטע האָט ער געביטן בראָניסלאַוו אויף בערל. דערנאָך האָט ער געגומען רעדן יידיש. ער האָט גערעדט ווי אַ גוי. ביי דער אַרבעט איז קיין זאַך פאַר אים נישט געווען צו־שווער. ביים אַראָפּלאָזן ביימער, ביים זעגן — בערל איז שטענדיק געווען דער ערשטער. ביים איינקויפן עסנוואַרג, ביים קאָכן — אומעטום בערל. דער עולם האָט אים ליב געהאַט. דער פאַרוואַלטער, וואָס האָט זיך ליב גע־האַט צו טשעפּען צו די יידן, האָט זעלטן געהאַט טענות צו בערלען. אין אַ זאַווערוכע, ווען דער עולם האָט נישט געאַרבעט, איז געזעסן אין די „באַראַקעס״, האָט דער דייטש אַוועקגעשטעלט לעבן בערלען דאָס שאַך־ברעט און אַן ווערטער גענומען שפּילן מיט אים. דער דייטש איז געווען אַ שווייגער. און אַז ער האָט פאַרלוירן — און ער האָט כמעט שטענדיק פאַרלוירן — האָט ער פון גרויס רציחה צונויפגעקוועטשט די ליפּן, צו־נויפגענומען די פיגורן און אָן אַ וואָרט איז ער אַרויס פון די „באַראַקעס״ און איז אַוועק צו זיך אַהיים. און אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג, וואָכן, חדשים.

אַ שלייען מיט זילבערנע שופּן, מיט צעשפּרייטע פליספעדערן האָט זיך אַרויפגערעדלט. דער שלייען האָט זיך געדרייט אַרום דעם שלענגל, וואָס איז געהאַנגען אויף אַ שאַרפן האַטשעק. ס׳איז פאַרביי אַ רגע, אַ צווייטע, אַ דריטע. דער שלייען וועט אויפעסן ס׳שלענגל, דער האַטשיק וועט דורכשטעכן דעם שלייען. ביי פיש — אַ רגע, אַ צווייטע, אַ דריטע. ביי מענטשן — טעג, וואָכן, חדשים. בערל איז געווען זיכער, אַז ס׳קען

אזוי שטענדיק נישט זיין. ס׳וועט קומען א טאג, ס׳מוז קומען, ווען דער דייטש, הערמאן היטציק, וועט בלייבן שטיין אן אומבאהאלפענער, וועט אים, בערלען, אוועקגעבן דעם רעוואלווער און זאגן:

— האסט געוואונען, יודע.

און ער?

דער יודע?

בערל האט זיך צעלאכט. ער איז שוין געווען ביים ברעג „סטאוו״. ער האט ארויסגעצויגן ס׳שיפל אויפן ברעג. און אז ער האט די צאפלדיקע פיש שוין געהאט ארייגעלייגט אין א זאק, האט ער זיך געכאפט, אז ס׳קלייבט זיך א שטורעם.

דא און דארט זיינען מיטאמאל אויסגעוואקסן וואלקנס — שווערע, פינצטערע — ווי ס׳וואלט געווען נאכט. די וואלקנס, וואס האבן פאר־דעקט דעם גאנצן הימל, האבן זיך ביסלעכווייז גענומען אראפלאזן. מענטש, חיה, פלאנץ — אלץ איז געבליבן פארחידושט, אלץ איז געבליבן אן אטעם.

בערל האט פארווארפן דעם זאק פיש אויף אן אקסל און זיך גע־לאזט מיט א זייטיק וועגל. דאס איז ער געגאנגען צו הערמאנען אין הויף אריין. בערל האט דערשפירט אין זיך דעם שטורעם. אלץ אין אים האט זיך געפלעמלט — די אויגן, די נאז, דער שווארצער שויבער האר. די לופט איז פול געווען מיט שוועבל.

אינמיטן שפרייזן האט זיך בערל אפגעשטעלט. דער וועג האט זיך, ווי ארויסגעגליטשט פון אונטער זיינע פיס. ס׳האט זיך אוועקגעשטעלט א פינצטערע וואנט. א בליץ האט א צינד געטאן ס׳פינצטערניש און ס׳איז נאך פינצטערער געווארן.

בערל איז געלאפן. מיט א שפרונג איז ער אריבער א נידעריקן דרענגל־פלויט און האט זיך געלאזט מיט די בייטן קרויט. און ווי ער איז ארויף אויפן שטיקל ווערענדע מיטן דעכל, האט גענומען בייטשן א רעגן.

די דייטשקע איז ארויסגעקומען מיט א בלעכענעם עמער. ווי שטענדיק האט זי זיך דאס מאל אויך נישט באגריסט מיט בערלען. ער האט אפגעלייגט אין עמער אריין ס׳חלק פיש און איז געבליבן שטיין

אויף דער ווערענדע. זי האט נישט פארמאכט נאך זיך די טיר און א זאג געטאן:

— קומט אריין אוןווארט איבער דעם רעגן.

בערל האט זיך א ווײלע געקווענקלט:

— יא גיין, נישט גיין? ווי קומט עס טאקע, וואס אן „ארישע״ פרוי פארבעט צו זיך אין שטוב אריין א ייד, ווען זי איז אײנע אליין? ער איז נישט נאכגעגאנגען.

א בליץ האט זיך אוועקגעשטעלט אין די פענצטער מיט א בלענ־דעניש. נאכן בליץ האבן זיך גענומען קייקלען דונערן מיט אזא געקנאל, אז ווענט און שויבן האבן גענומען ציטערן. פון שרעק האט די דייטשקע זיך א שאר געטאן צו בערלען. שרעק אין די אויגן, שרעק אין די פאר־שפיצטע אקסלען. פון גרויס שרעק האט די דייטשקע זיך צערעדט, דער־ציילט, אז אין אזא עק ווערט א מענטש אן ס׳לשון. טעג, וואכן גייען פארביי און זי רעדט נישט אויס קיין ווארט. דער מאן, הערמאן, איז בטבע א שווייגער. דערצו זיצט ער גאנצע טעג אין וואלד. און אז ער, בערל, פארבלאנדזשעט אמאל מיט די פיש, שווייגט ער אויך. מאטילדע, האט גארנישט צו די יידן. פארקערט, ביז צוואנציק יאר — וואס זאגט זי?! ביז צוויי און צוואנציק יאר, זיינען אלע אירע באקאנטע יונגעלייט געווען יידן.

און אז די דונערן זיינען געווארן נאך שטארקער, דאכט זיך גע־שפאלטן דעם הימל, דאכט זיך איינגעלייגט ס׳הויז, האט מאטילדע פון אומבאהאלפנקייט א כאפ געטאן בערלס האנט. בערל האט זי באטראכט, ווי מען באטראכט א צעשראקן קינד:

— דער שטורעם וועט לאנג נישט אנהאלטן.

מאטילדע האט נישט געענטפערט. אירע אויגן האבן זיך גע־פלעמלט. און אז בערל האט נישט ארויסגענומען זיין הייסע האנט פון אירער, האבן אירע אויגן גענומען עפעס מאנען ביי אים, ווי ס׳שטייט צו און ס׳מאנט א הונגעריקע שטוב־חיה.

א שמייכל האט זיך א הייב געטאן אין בערלען, זיך פארשלייפלט ערגעץ ביי אים אין האלדז און ס׳פנים האט זיך קיין בלעזל נישט געטאן:

— הייליק „אריש״ בלוט.

בערל האט ארויסגעלאזט איר האנט. ער האט זיך א צי געטאן,

איז געוואָרן העכער. דער פאַרריסענער קאָפּ, דער אָפּגעדעקטער, אָפּגע־ברענטער האַלדז, די שאַרף פון די אויגן, פון דער נאָז, פונעם ביינערדיקן פנים — אינעם גאַנצן געשטעל איז געווען דער שטאָלץ פון אַ באַרג־פויגל, וואָס קלייבט זיך אַוועקפליען:

— מען דאַרף גיין.

— ס׳צעבערט דאָך אין דרויסן.

— ס׳וועט באַלד אויפהערן.

בערל האָט פאַרוואָרפן דעם זאַק פיש איבערן אַקסל און מיט אַ שפרייז איז ער אַראָפּ פון דעם וועראַנדע־טרעפּל. ער האָט זיך געלאָזט מיטן רעגן.

מאַטילדע האָט אים נאָכגעקוקט, ווי ער שניידט מיט די קרויט־בייטן, ווי ער שפרינגט אַריבער דעם דרענגל־פּלויט, ווי ער טראָגט זיך צום וואַלד. ער האָט זיך קיין איין מאָל נישט אומגעקוקט.

ביימער, לאָנקעס, מעקעדיקע קי — אַלץ האָט פאַרבייגעפלייצט אינעם רעגן, אַלץ איז געבליבן שטעקן אין מאַטילדעס טרויעריקע אויגן.

אין אַ פערד־שטאַל

ווען דער זיבעצן־יאָריקער וואָלף האָט זיך אויפגעכאַפּט, איז נאָך אינעם פערד־שטאַל געווען פינצטער. ער איז אַראָפּ פון דער ברעטער־נאַרע, וואו ער איז געשלאָפן אויף אַ זאַק שטרוי, און האָט זיך גענומען אָנטאָן. וואָלף האָט געציטערט. שטיקער קעלט האָבן זיך געטראָגן פון די ווענט, פון דעם דיל, פון דער סטעליע. ס'האָט געדויערט אַ שפּאָרע ווייל, ביז וואָלפס פאַרשלאָפענע אויגן האָבן אין דער פינצטער אויפגעזוכט צוויי פּאַסיקלעך ליכט. דאָס זיינען געווען די צוויי פאַרשנייטע אייזערנע שטאַכעטן, וואָס האָבן זיך געצויגן איבערן פאַרפרוירענעם פענצטערל.

אינעם שטאַל זיינען קיין פערד נישט געווען. פראָסט און קעלט האָבן אָפילו דעם פערד־ריח שוין געהאַט אויסגעוועפּט. אַרום די ווענט, אויף די ברעטער־נאַרעס, האָבן זיך אויפגעהאַלטן פינף משפחות. די מש־פחות זיינען געווען אָפּגעצוימט איינע פון דער אַנדערער מיט ברעטער און דרענגלעך, ווי מען צוימט אָפּ קי, אָדער פערד. מען האָט זיך דער־נערט, ווער מיט אַ צוגעפרוירענער קאַרטאָפל, ווער מיט אַ לעפל געקעכץ.

ביי טאָג זיינען אין פערד־שטאַל געבליבן בלויז די קראַנקע. די גע־זונטע זיינען אַרויס אויף די וואַרשעווער געטאָ־גאַסן, אַרויס האַנדלען און בעטלען. נישט געווען קיין פאַרנאַכט, וואָס זאָל קיין אימה נישט אַרומ־נעמען די איבערגעבליבענע אין פערד־שטאַל. מען האָט זיך די אויגן אויסגעקוקט, זיך קוים דערוואַרט ווער אויף אַ טאַטע, ווער אויף אַ מאַמע, ווער אויף אַ ברודער, ווער אויף אַ שוועסטער. ס'האָט אָבער אויך פּאַ־סירט, אַז מען האָט זיך נישט דערוואַרט. אַזוי איז פאַרפאַלן געוואָרן וואָלפס פאָטער, וואָלפס עלטערע צוויי ברידער.

וואָלפס משפחה, זיבן אירע, האָט מען אַרויסגעטריבן פונעם גרע־

נעץ־שטעטל כאַרזשעל. קיין וואַרשע זיינען זיי אָנגעקומען סוף ניינצן הונדערט פערציק. וואָלפס פאָטער, דער רויטער שפּאַק, אַ דורכגעטריבע־נער „מוילעכער", איז קיין וואַרשע אָנגעקומען נאַקעט און באָרוועס. ער מיט די זין האָבן נישט געקענט און נישט געוואָלט גיין בעטלען. זייער אָפּלאַג איז באַלד געוואָרן אויף דזשיקע גאַס ראָג סטאַווקע, וואו מען האָט אויסגעלאָדנט וואַגאָנען עסנוואַרג, וואַגאָנען באַהייצונג, אויסגעלאָדנט סחורות פאַר דער וואַרשעווער געטאָ.

די איינוואוינער פונעם פערד־שטאַל, פערציק אירע, האָבן אָפּגע־אָטעמט. ס'איז געווען ברויט צו דער זעט, ס'איז געווען אַ לעפל געקעכץ, און אויף שבת — אַ שטיקל פלייש.

די מויער אויף סטאַווקע האָט געהאַט דריי הייף — אַ הויף אין אַ הויף — ערשט אין דריטן הויף האָט זיך געפונען ס'פערד־שטאַל. ס'שיינדל איז אָבער געוואָרן ס'פערד־שטאַל, נישט די דריי הייף וואָס האָבן באַהאַלטענערהייט געהאַנדלט מיט שפּאַקען. עולם האָט זיך גע־שפּיגלט אינעם רויטן „מוילעכער", און זיינע זין. און מיטאַמאָל אַזאַ אומ־גליק — דער רויטער שפּאַק איז פאַרטאָג אַוועק צו דער ראַמפּע און איז פאַרנאַכט נישט קריקגעקומען.

ס'איז געוואָרן נאַכט, ס'איז געוואָרן טאָג, ס'איז ווידער געוואָרן נאַכט און שפּאַק איז ווי אין וואַסער אַריין. ס'איז פאַרביי אַ וואָך. שפּאַק איז אַלץ נישט געווען. די זין, רויט ווי דער פאָטער, נאָר ייִנגער, האָבן זיך געריבן די הענט און געשוויגן. זיי האָבן חושד געווען דעם נייעם דייטש, דעם המן, וואָס איז געשטאַנען אויפן „בייטראַלן פּאַס" — די מחיצה, וואָס אַ ייִד טאָר נישט אַריבערטרעטן. און מיטאַמאָל אַזאַ באַ־האַלטענע פרייד — דער נייער דייטש, דער המן, איז פאַרטאָג אַוועק צום „בייטראַלן פּאַס" און איז פאַרנאַכט נישט אַהיימגעקומען.

רעוויזיעס אויף סטאַווקער גאַס, אויף דזשיקער גאַס. צווישן די צענדליקער אַרעסטירטע זיינען אויך געווען שפּאַקס צוויי זין. פון די זיבן אירע זיינען געבליבן פיר — וואָלף, די מוטער און צוויי שוועסטער.

די פרייד פון פערד־שטאַל האָט זיך ווי אָפּגעטאָן. ס'זיינען פאַר־בייגעגאַנגען טעג אָן אַ לעפל געקעכץ, אָן ברויט צו דער זעט. און דאָ האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַזאַ שווערער ווינטער. שנייען, פרעסט און זאַווערוכעס. פונעם פערד־שטאַל איז געוואָרן אַ שפּיטאָל. לונגען־אָנט־

צינדונג, טיפוס, אפגעפרוירענע הענט און פיס. ס׳האט קיינעם נישט דורכגעלאזט.

וואס טוט מען?

וואלפן איז מער נישט געבליבן ווי צו גיין בעטלען. און כאטש ער האט געהאט צוגעזאגט דער מוטער, אז זיין געביין וועט זיך נישט ווייזן אויף סטאווקע, ראג דזשיקע, וואו מען האט אויסגעלאדנט סחורות, האט ער זיך געקארטשעט אין דרייען פונעם בלויזן געדאנק, אז ער וועט אנ־קומען צו בעטל־ברויט. און דא איז אים די מאמע אוועקגעפאלן, דא א שוועסטער.

וואס טוט מען?

דעם זיבעצן־יאריקן וואלפן, וואס האט אויסגעזען לויט די ברייטע פלייצעס, ווי עטלעכע און צוואנציק, האט שטארק געצויגן צו דער ראמ־פע. ער האט דארט אלעמען געקענט, די יידישע טרעגער, די פוילישע טרעגער, געקענט די קאנדוקטארן פון די פראכט־באנען. דערצו איז ער געווען אויסגעבונדן מיט די וואוילע־יונגען, מיט די „שווארצער". דאס איז געווען אויבן־אויף. טיף אבער אין הארצן האט אים ווי געטאן פארן פאטער, פאר די ברידער. און ס׳איז געווען איין פארלאנג און איין באגער — נקמה־נעמען. און נישט אזוי דער הונגער האט וואלפן געטריבן פאר־טאג אין גאס אריין, ווי די שרעק, אז נאך א שעה, נאך א שעה, און עס וועט נעמען טאגן. מיטן באגינען וועקט זיך ס׳קליינוואַרג אויף די נארעס. די קינדער שטייען־צו, מאנען עסן ביי די מאמעס מיט די אומבאהאלפענע אויגן. אזוי דארפן אויסזען איבערגעשראקענע חיות, ווען די לופט איז פול מיט שטורעם.

אן אנגעטאענער האט וואלף לייכט אריבערגעשפרייזט ס׳דרענגל, וואס האט אפגעטיילט זייער דירה פונעם שכנס, און איז גרייט געווען ארויסצוגיין. די מוטער האט געעפנט די אויגן:

— וואלף? וואו גייסטו, וואלף?

— ס׳טרייבט מיך פון געלעגער.

— ס׳איז דאך נאך גרויסע נאכט?

וואלף האט נישט געענטפערט. די מוטער האט זיך געבעטן ביים זון:

— האסט דאך מיר צוגעזאגט, וואלף, האסט געשוואוירן, אז דיין

פוס וועט דארטן נישט אריבערטרעטן. דער טאטע איז אומגעקומען, לייזער און הערשל זיינען אומגעקומען. פאר א געשטראפטער מאמע איז עס גענוג. גיי נישט, וואלף, — האט די קראנקע מוטער זיך אויפגעזעצט אויף דער נארע און אויסגעשטרעקט צום זון די הענט — גיי נישט!

ביידע שוועסטער האבן זיך אויפגעוועקט. די אויגן זיינען שוין אזוי געוואוינט געווען צום שטענדיקן חושך, אז זיי האבן ביים ערשטן בליק אלץ דערזען אין דער פינצטער. און אז וואלף האט נישט געענטפערט, האט די מוטער זיך א קער געטאן צו די טעכטער:

— איר ווייסט וואוהין ער גייט?

זיי האבן געוואוסט. די שוועסטער האבן זיך בלויז געחידושט, וואס דער ברודער זיצט אין פערד־שטאל, גייט נישט צו דער ראמפע. ער האט עס שוין לאנג געדארפט טאן. געשווילן פון קעלט און הונגער איז בעסער? ליגט די מוטער מיט געשוואלענע פיס, ליגט די יינגערע שוועסטער. א ווארעמקייט, אז ס'וועט נאך אפשר הייבט זיין א לעפל געקעכץ, האט זיך געהויבן אין די מיידלעך. די אויגן האבן געפיבערט. די טרוקענע מיילער — געוואסערט. מיטן שווייגן האבן זיי געלאזט וויסן דעם ברודער, אז זיי האלטן מיט אים. און ווען די מוטער האט זיך געכאפט, אז אירע רייד זיינען ארויסגעווארפענע, האט זיך זיך צעשריגן אויף די טעכטער:

— וואס שווייגט איר, מיידן?

וואלף, אין דעם וואטאווען רעקל מיטן בלויען מגן־דוד אויף דעם ארבל, איז שוין געווען אויפן הויף. א טרוקענער, שטעכיקער שניי איז אים פארלאפן אין פנים אריין, האט פארכאפט דעם אטעם. די הייף, מיט די געוועלבטע ארייננאנגען, האבן זיך געצויגן, ווי א טונעל. וואלף איז דורכגעלאפן די הייף, און האט אנגעקלונגען ביים טויער.

יאנקל סטרוזש, איינגעטוליעט אין א באנדע, איז אנגעקומען מיט אקסן־טריט. ער האט געקלימפערט מיט די שליסלען און מיט גרויס חידוש א פרעג געטאן:

— אזוי פרי? וואו גייסטו, וואלף?

— עפן, יאנקל, עפן.

— צום „תחום שבת"? — האט יאנקל א קוועטש געטאן מיט אן אויג.

וואָלף האָט געענטפערט מיט אַ פּאַרקוועטשט אויג און אַ קיצל געטאָן יאַנקלען מיט אַ פינגער.

ס'טויער האָט אַ סקריפּע געטאָן. אַ טיר האָט זיך געעפנט. וואָלף איז געווען אויף דער גאַס.

דער שניי האָט זיך געלייגט איבער הייזער, איבער דעכער פון דער וואַרשעווער געטאָ. די סטאַווקע גאַס איז געלעגן אונטער אַ טיפן שניי, נישט אָפּצוטיילן טראָטואַר פון גאַס. אַ בלענדעניש, וואָס איז גע־ווען אי ווייס, אי בלוי, האָט ביי וואָלפן אויף אַ רגע צוגענומען די ראיה. ער האָט זיך געקאָפּיעט אין שניי, דורכגעקאָפּיעט אינעם באַגינען אַ וועגל. ס'איז אים געוואָרן וואַרעם, כאָטש צעקנעפּל דאָס וואַטאָווע רעקל.

אַ דראָנגאָווער לאַסט־וואָגן, געשפּאַנט אין אַ פּאָר פערד, איז אָנגעפאָרן. וואָלף האָט זיך אַ נעם געטאָן רעכטס און איז געבליבן שטעקן אין אַ פּריזמע שניי ביז איבער די קני. דער שניי האָט זיך אַ שפּאַר געטאָן אין די הויזן. די קעלט, וואָס האָט זיך גענומען הייבן, ווי וואַסער אין אַ שוואָם, האָט זיך אַ צי געטאָן ביז צום בויך. דער אָנטרייבער האָט זיך איינגעקוקט אין וואָלפן:

— דוכט זיך אַ באַקאַנטער. ביסטו נישט אַמאָל אַ שפּאַק? עפּעס געקענט דעם טאַטן דיינעם. כ'האָב געקענט די ברידער דיינע. זיץ אויף!

וואָלף האָט אין מיטן פאָרן זיך אַרויפגעכאַפּט אויפן דראָנגאָוון וואָגן. און אַז ער איז שוין געזעסן מיטן בעל־עגלה אויף דער קעלניע, האָט ער, ווי אַ געניטער „מוילעכער" אים אַ פרעג געטאָן:

— ווער שטייט היינט ביי דער ראַמפּע?

— דער געשטופּלטער.

— מען זאָגט ס'איז אַ המן.

— און וואָס פאַר אַ דייטש איז נישט קיין המן? מען דאַרף זיך אויסטויגן. וואָס, פאַרסט ס'ערשטע מאָל?

— ס'ערשטע.

דער בעל־עגלה האָט געקענט וואָלפס פאָטער, ווען דער דייטש האָט אויפגעהאַנגען, געקענט וואָלפס ברידער, ווען דער דייטש האָט דערשאָסן. ער האָט נאָכגעלאָזט די לייצעס און האָט אַ לאַנגן קוק געטאָן אויפן רויטן וואָלף. דערנאָך האָט ער פון דער כאַליעווע אַרויסגעצויגן אַ פּעקל מאַכאָרקע.

י. אפּאטאשו

ביידע האָבן זיך אויסגעוויקלט פּאַפּיראָסן. און כאַטש דער ווינט האָט געבלאָזן, האָט געשאָטן פלאַכטעס שניי, האָבן ביידע קונציק פאַר־רייכערט די פּאַפּיראָסן ביי איין שוועבעלע. און אַז זיי האָבן טיף פאַר־צויגן און קריק אַרויסגעלאָזט דעם רויך, האָט איינער אויסגעשפּיגן רעכטס, דער צווייטער לינקס, אויסגעשפּיגן אויף אַ צוויי איילן פון זיך מיט אַזאַ רוגזה, ווי זיי וואָלטן נישט געשפּיגן אין דעם הינטישן וועטער, נאָר אין דעם געשטופּלטן דייטש, דעם המן.

1941

פון דער געטאָ

מיט די פינף טויזנט דייטשן, וואָס זיינען אָנגעקומען קיין מלאַווע פון די ליטווישע און באַלטישע געגנטן, איז אויך מיטגעקומען זייער גייס־טיקער פירער, דר. פריץ שמידט. די דייטשן האָבן פאַרנומען דעם מאַרק, די פלאַצקער גאַס, די לאַנגע גאַס — אַלע גאַסן און געסלעך, פון וואַנען מען האָט געהאַט די יידן אַרויסגעטריבן.

די איבערגעבליבענע יידן, שניידערס, שוסטערס, קירזשנערס, וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן דייטשישן מיליטער, האָט מען פאַרשטופּט אין טער־פּער־געסל, אין שיל־געסל, פאַרשטופּט אַרום הקדש און אַרום דער מקווה. צווישן די בעלי־מלאכות איז אויך פאַרבליבן דער וולאַצלאַוועקער יוסף קאַרא, אַ מלאַווער איידעם, וואָס איז כל ימיו געווען אַ בוכהאַלטער אין אַ זייף־פאַבריק. דער יוסף קאַרא, אַ גרויסער חלוש, איז אויך געווען אַ גרויסער למדן, אַ גרויסער בעל־דקדוק, און נאָך אַ גרעסערער תנ״ך־קענער. ער האָט אויך געקענט לאַטיין און גריכיש. ער איז אָבער געווען אַ שטיל, צוריקגעהאַלטן מענטשל. דערצו אַ גרויסער בישן. ער האָט עס געהאַלטן פאַר אַ חסד, וואָס די באַלעבאַטים פון דער זייף־פאַבריק האָבן פאַר דער ערשטער מלחמה אים געצאָלט צען רובל אַ וואָך. ער האָט עס געהאַלטן פאַר אַ גרויס חסד, ווען זיי האָבן אים דערנאָך געצאָלט פופציק גילדן אַ וואָך. ער טויג דאָך צו גאָרנישט, ער איז דאָך נישט קיין מענטש פון דער וועלט, און דאָ צאָלט מען אים שכירות, מען האַלט אים אויס. ער האָט אַלץ גענומען פאַר ליב, אַבי מען זאָל אים לאָזן זיצן איבער די ספרים, איבער די ביכער, וואָס ער האָט יעדע וואָך איינגעהאַנדלט. און צורו האָט אים קיינער נישט געלאָזט — נישט די זייף־פאַבריק, נישט די מענטשן, וואָס זיינען געקומען מיט אים אין באַרירונג. אַלע האָבן אים

אויסגענוצט. און ער האט זיך געלאזט, געהאלטן אז דער מענטש איז דערצו געבוירן געווארן מען זאל אים אויסנוצן. אים, יוסף קאראן, דעם חלוש, דעם צוריקגעהאלטענעם, האט מען אוודאי געדארפט אויסנוצן. און אז א חברה בעלי־מלאכות האבן אים געבעטן, ער זאל מיט זיי לערנען א פרק משניות, האט ער נישט אפגעזאגט. דרייסיק יאר האט ער מיט זיי געלערנט משניות אין אלטן בית־מדרש. דאס משניות־לערנען האט געהאט א שם: נישט בלויז בעלי־מלאכות — מלאווער לומדים און משכילים זיינען געקומען הערן יוסף קאראס פרק משניות. און אז דער דייטש האט גענומען טרייבן די יידן פון מלאווע, האבן די בעלי־מלאכות זיך איינגע־שטעלט פאר זייער רבין, פאר קאראן, געפועלט ער זאל בלייבן. און קארא איז געבליבן. די בעלי־מלאכות, וואס האבן אליין נישט געהאט ברויט צו דער זעט, האבן זיך געטיילט מיטן ביסן, האבן אויסגעהאלטן יוסף קאראן.

עס איז געווען דאנערשטיק, צווישן מנחה און מעריב, אין אלטן, ליידיקן בית־המדרש זיינען געזעסן א צוויי מנינים בעלי־מלאכות ביי א לאנגן,ברייטן טיש און געלערנט משניות. דורך די אפענע פענצטער האט מען געזען ווי די זון זעצט זיך. ביים עמוד האט זיך געשמאלצן א חלבן יארצייט־ליכט, געדיכטער געמאכט די שאטנס, וואס האבן זיך געלייגט דורך די אפענע פענצטער.

יוסף קארא האט נישט ארייגעקוקט אין אפענעם משניות. ער האט פארמאכט די אויגן, זיך געהאלטן מיט צוויי פינגער פון יעדער האנט פארן שיטערן, גרוילעכן בערדל און געלערנט מיט א ניגון, גע־טייטשט די ווערטער מיט גרויס מתיקות. דאס שטילע נאכזאגן און נאכ־ברומען פון די בעלי־מלאכות האט זיך געכפלט אין דעם ליידיקן בית־מדרש, וואס איז פול געווען מיט טרויער און תרעומות צום רבונו־של־עולם. אין געשמאקסטן לערנען האט א בעל־מלאכה, וואס איז געזעסן לעבן קאראן, מיטאמאל איינגערוימט אים:

— ר' יוסף, דער דייטשישער גייסטלעכער, דר. שמידט, איז אין בית־המדרש.

דער שוואכער, צוריקגעהאלטענער קארא האט נישט געעפנט די אויגן. ער האט ווייטער געלערנט. און איבערן לערנען האט זיך געוויקלט א מחשבה, אז נישט דר. שמידט איז ארייגעקומען, נאר דער פראטעס־טאנטישער טעאלאג הערמאן שטראק, דער מחבר פון דער „איינלייטונג

אין תלמוד און מדרש". וואס וואלט קארא דעמאלט געטאן? דעמאלט — קארא איז איבערגעגאנגען פון יידיש אויף דייטש. ער האט גענומען פאר־טייטשן דאס משניות אין א לוטער־דייטש. ער האט גערעדט מיט א סך בקיאות, מיט גרויס חריפות, ווי פראפעסאר הערמאן שטראק וואלט גע־רעדט אין בערלינער „יודאיקום אינסטיטוט".

יוסף קארא האט געענדיקט לערנען און געעפנט די אויגן. דער גלח, א הויכער, א ברייטער ווי א געביידע, וואס איז די גאנצע צייט גע־שטאנען מיט די פלייצעס צום אפענעם פענצטער, האט איבערגעלייגט די לעדערנע טעקע פון דער רעכטער האנט אין דער לינקער, און איז צוגע־גאנגען צום קליין־געוויקסיקן קאראן. פארשטעלטע שטיקלעך ליכט זיינען א פאל געטאן פון אפענעם פענצטער, און עס איז ליכטיקער געווארן ארום טיש.

יוסף קארא איז אים אנטקעגנגעגאנגען. דער גלח האט זיך עטוואס א בייג געטאן, געדריקט קאראן די האנט און זיך פארגעשטעלט:

— דר. פריץ שמידט. אינטערעסאנט געווען צו הערן, ווי איר לערנט משנה. אזוי האט מיט אונדז געלערנט דער טעאלאג הערמאן שטראק. איך האב זיך צוגעהערט צו אייך, דר. קארא, איך האב זיך אויך צוגעהערט צו אייער אויסגעצייכנטן דייטש און זיך שטארק געחידושט — אזא פארווארפן שטעטל, ווי מלאווע, און אזא געלערנטער?

— איך בין נישט קיין דאקטאר — האט קארא שטיל א זאג געטאן.

— אנטשולדיקט, איך מיין דאקטאר ראבינער.

— נישט קיין דאקטאר און נישט קיין ראבינער — האט קארא זיך פארלוירן און נאך שטילער גערעדט — איך בין א געוויינלעכער ייד. און אין יעדן יידיש שטעטל קאן מען געפינען אזא אויטאדידאקט ווי איך.

שוין איבער צוואנציק יאר ווי דר. שמידט האט געארבעט אויף א נייער איבערזעצונג פון די אפאקריפן. ווען נישט די היטלער־רעגירונג, וואלט ער שוין די איבערזעצונג לאנג געהאט אפגעדרוקט. אזוי זיינען פארביי יארן און ער האט זיך צו דער ארבעט נישט צוגערירט. דא אבער, אין דעם פארווארפענעם פוילישן שטעטל, וואו ער איז שוין באלד געווען א יאר, האט ער א סך אריינגעארבעט. אין דער ארבעט זיינען ארויסגע־שוואומען קשיות. דר. שמידט האט צונויפגענומען די קשיות און איז

אוועק אין בית־המדרש אריין צום ראבינער. און דא האט אים גאט צו־געשיקט אזא גליק — דער הער קארא וואלט געקאנט פארנעמען א קאַ־טעדרע. ער האט פריי ציטירט די אבות פון דער קירך, זיי ציטירט אין גריכיש, אין לאטיין. וואו א קשיא — האט קארא פארענטפערט. זיי האבן גערעדט וועגן „שושנהן". און אז דר. שמידט האט קאראן געפרעגט, צי ער ווייס די נעמען פון די צוויי זקנים, וואס האבן געוואלט פארפירן שושנהן, האט קארא אויפן ארט געענטפערט:

— דער פאטער פון דער קירך, אריגענעס, וואס האט געלעבט אין דריטן יארהונדערט, דערציילט, אז איינער פון די יידישע חכמים האט אים איבערגעגעבן די נעמען פון די צוויי זקנים, וואס האבן געוואלט פארפירן שושנהן. דאס זיינען געווען די צוויי פאלשע נביאים — אחאב און צדקיהו.

דר. שמידט האט א כאפ געטאן קאראס האנט אין זיינער. אזוי איז ער געזעסן א ווייל. אין די בלויע אויגן איז געווען גוטסקייט פון א קינד. אין האלבע ווערטער האט ער פארזיכערט קאראן, אז ער ליידט פון דעם וואס מען רודפט יידן אין דייטשלאנד, פארזיכערט, אז דעם פאג־ראם אויף יידן אין נאוועמבער, 1938, האבן נישט געמאכט קיין דייטשן, נאר פארשטעלטע געהיים־אגענטן. און קארא? ער האט זיך געפילט פאר־לוירן, וואס דער דאקטאר פארענטפערט זיך פאר אים. די ווערטער זיינע האבן געקלונגען, ווי זיי וואלטן געקומען פון נישט דער־וועלט:

— די דייטשן, די שלעגער, וואס נעמען זיך אזוי איבער מיט זייער ראסע, זיינען דאך גאר קיין מענטשן נישט. עס איז א רחמנות אויף זיי — זיי האבן אינגאנצן אנגעווארן דעם צלם־אלהים.

— וואס האבן זיי אנגעווארן? — האט דער גלח זיך איבער־געפרעגט.

— דעם צלם־אלהים.

עס איז שוין געווען א שטיק נאך מעריב. די בעלי־מלאכות זיינען זיך שוין לאנג געהאט צעגאנגען. ביים לאנגן, ברייטן טיש, וואו די משניותן זיינען געלעגן פארמאכטע, זיינען נאך אלץ געזעסן דער גלח און יוסף קארא. צווישן זיי — אן אפענע טעקע מיט צעווארפענע מאנוס־קריפטן. דאס חלבן יארצייט־ליכט ביים עמוד האט זיך געשמאלצן, האט געזשומעט ווי א געפייניקטע פליג. אונטער די טישן, אונטער די בענק

ווען פוילן איז געפאלן

— שטיקער חושך. צווישן די נישט־אנגעצונדענע הענגלייכטער — שטי־קער חושך. בלויז דאָס יאָרצייט־ליכט פלעמל האָט באַלויכטן דעם צע־דריבלטן פּרוכת, וואו די גאָלדענע לייבן האָבן צעעפנט די פּיסקעס און זיך געריסן מיט אַ פאַרגליווערט געשריי:

— דער חשבון איז נאָך נישט אונטער־געפירט!

1941

די געלע לאַטע

פון דער מיאַדאָווע גאַס האָט מען מענדל איינבינדער אַריבערגע־פּעקלט אין אַ קעלער־שטוב אויף סמאָטשע־גאַס. מענדל איז געווען פון די געקליבענע בעלי־מלאכות אין וואַרשע, וואָס האָבן געבונדן די טייערסטע ש״סן, די טייערסטע קלויסטער ביכער, געבונדן פאַר רייכע פּריוואַט־ביב־ליאָטעקן ביכער און ספרים. זיינס אַן איינבונד האָט מען אַרומגעטראָגן אויף חידושים. ביכער, געבונדן אין לעדער, געבונדן אין פּאַרמעט, מיט זילבערנע קליאַמרעס, מיט זילבערנע שלעסער. קאַרבירטע רוקנס, גע־ליישט אין גאָלד. מיט מענדלס אַ שטיקל אַרבעט האָט מען זיך געקענט איבערנעמען. און דערצו האָט מענדל געוואוסט, וואָס אַ בוך איז. און דער עיקר — ער האָט ליב געהאַט ביכער. וואָס ער האָט געבונדן, — אין יידיש, אין העברעאיש, אין פּויליש — האָט ער עס פריער אַליין איבער־געלייענט. און אַז ס׳איז נאָך מעגלעך געווען, האָט ער זיך דאָס בוך איינגעהאַנדלט. די ווענט פון דער איינבינדעריי זיינען פול געווען מיט אָנגעפּראָפּטע ביכער־פּאָליצעס. דער דיל איז נישט געווען דורכצוגיין. וואו אַ קער — אַ שטויס ביכער.

די קונדן — רבנים, לומדים, גלחים און ביבליאָפילן — האָבן ליב געהאַט צו פאַרברענגען מיטן איינבינדער. מען איז ביי אים אין וואַר־שטאַט אָפּגעזעסן שעה׳ן. מען האָט גערעדט וועגן זעלטענע דרוקן, וועגן לאַנג פאַרשטאָרבענע מחברים. דאָ, אין מענדלס איינבינדעריי, האָט אַלץ אויפגעלעבט. מענדל, וואָס איז אַליין געווען אַ שטיק ביבליאָגראַף, האָט געהאַט אַן אייזערנעם זכרון. ער האָט געדענקט יעדן דרוק און יעדע אויס־גאַבע. אויפן אויסזען — אַ קליין, דאַר מענטשל. ס׳פּנים — גרוי. די גרויע אויגן — קליינע, קלוגע און ליכטיקע. אַרום די לענדן — אַ שטיקל

לעדערן פארטעך, וואס איז אויסגעשמירט מיט לאם און קלייסטער. ער האט שטענדיק געמיינסטרעוועט און גערעדט, שטענדיק געהאט א צוהער־דער, וואס האט אנגעקוואלן, ווי מען קוועלט אן פון א גוטער שטעל אין א בוך. ביי מענדלען אין דער איינבינדעריי האט מען פארגעסן, אז מענדל איז אן ארבעטער, אז די צוהערער זיינען ארבעטגעבער. די ליבע פון די ביכער־זאמלער, די שיינע איינבונדן, די אלטע, זעלטענע דרוקן — דאס אלץ האט זיך אין מענדלס איינבינדעריי געפלאכטן און געפארט, ווי לע־דער און פארמעט האבן זיך געפלאכטן אין זילבערנע קליאמרעס, ווי ר' יהודה חסידס א ווארט האט זיך געפלאכטן מיט פראנציסקוס־פון־אזיסיס.

מיטן פאלן פון ווארשע האט די ארבעט ביי מענדלען אין דער איינבינדעריי זיך אינגאנצן אפגעשטעלט. טייל קונדן זיינען אומגעקומען, טייל זיינען אנטלאפן און טייל האבן זיך באהאלטן אין די לעכער. מענדל האט זיך די אויגן אויסגעקוקט אויף א קונד. ס'זיינען פארביי וואכן, חדשים און קיינער האט זיך נישט באוויזן. און אז ס'איז שוין יא עמיצער געקומען, איז איינצובינדן א סידורל, צי א מחזורל. פון אזוינע קונדן האט מען געקענט לייגן די ציין אויף דער פאליצע. מענדלס משפחה האט אנגעהויבן צוצוהונגערן. וואו א שטיקל צירונג, וואו א שטיקל זילבער, וואו א שטיקל בגד — מענדל האט אלץ פארקויפט, אלץ פארזעצט. און אז ס'איז שוין נישט געווען וואס צו פארקויפן, האט מענדל ארויסגע־שיקט זיינע צוויי יינגלעך אין גאס אריין מיט א טאטשקע ביכער. זיי האבן זעלטן עפעס פארקויפט. און אז שוין יא, איז בחצי־חינם. דערנאך האט דער דייטש זיי אריבערגעפעקלט אויף סמאטשע גאס. אין א קעלער־שטוב אריין, וואו די פענצטער זיינען ארויס אויפן הויף. דא האט זיך די ארבעט אינגאנצן אפגעשטעלט.

מענדל, ס'ווייב,ביידע יינגלעך און א דרייפערטל יאריק מיידעלע, וואס האט געדארפט זייגן א פלעשל מילך — אלע האבן געהונגערט. אנ־שטאט מילך האט מען געפאשעט ס'קינד מיט „פאפע" — שטיקלעך זעמל געבראקט אין הייס, געצוקערט וואסער. די שפייזער זיינען געווען די יינגלעך, וואס זיינען באגינען אוועק אין גאס אריין מיט דער טאטשקע ביכער. ווען ס'איז נאכט געווארן זיינען זיי טיילמאל קריקגעקומען מיט א ברייטל, טיילמאל מיט עטלעכע פונט קארטאפל און טיילמאל מיט גארנישט.

חדשים ווי מענדל האָט זיך נישט געהאַט צוגערירט צום וואָר־שטאַט. אינעם אייזערנעם טאָפּ האָט דאָס איבערגעבליבענע ביסל קלייס־טער זיך געשפּאָלטן פון טריקעניש. ער איז געזעסןביים קינד אויפן בעטל. דער קאָפּ — אַראָפּגעהאַנגען, ס׳מויל — פאַרקוועטשט און איבערן קעלער האָט זיך געטראָגן אַ פאַרשטיקט ברומעריי:

— די מאַמע וועט ברענגען אַ ראָנדעלע מילך...

דער הונגער, וואָס האָט זיך געשפּרייט פון אַלע ווינקלען, האָט זיך דערנענטערט צום טאַטן מיטן קינד. מענדל איז געזעסן, ווי אין אַ קלעם, נישט געוואוסט וואָס צו טאָן און ס׳פאַרמאַכטע מויל האָט געברומט, האָט איינגעשלעפערט ס׳הונגעריקע קינד:

— די מאַמע וועט ברענגען אַ ראָנדעלע מילך...

מען האָט אָנגעקלאַפּט אין טיר. מענדל האָט נישט געענטפערט. די טיר האָט זיך געעפנט.

— וואוינט דאָ מענדל איינבינדער? — האָט עמיצער אַ פרעג געטאָן אויף פויליש.

מענדל האָט זיך אַ ריס געטאָן פון בעטל, געמאַכט עטלעכע טריט און איז געבליבן שטיין מיט אויפגעהויבענע הענט:

— אַ גאַסט, אַ גאַסט... וואָס מאַכט איר, פּראָפעסאָר? ווי ר׳גאָך האָט איר מיך אויפגעזוכט? כ׳וואוין דאָך אין אַזאַ העק?

— און וואָס מאַכט איר, פּאַניע מענדל? — האָט דער פּראָפע־סאָר, אַ זעקס פוסיקער פּאַליאַק מיט שפּאָרע וואָנסן, זיך אַרומגעכאַפּט מיטן איינבינדער — כ׳זוך אייך שוין אַרום עטלעכע וואָכן. גוט וואָס כ׳האָב אייך געפונען.

ביידע האָבן זיך אָנגעקוקט. אויגן — טרויעריקע, קלוגע האָבן גע־האָט צו זאָגן:

— מיר האָבן שיין אויסגעווירטשעפט!

— און דער פּראָפעסאָר האָט נישט געהאַט קיין שוועריקייטן אַריינצוקומען אין דער געטאָ? — האָט מענדל זיך געפרעגט און צוגע־רוקט אַ שטול — ביטע זיצט.

— בלויז ביים אַריינגאַנג האָט דער דייטש אויף דער וואַך מיך געפרעגט וואוהין כ׳גיי. אין דער געטאָ איז דאָך אַ חיות — מען זעט קיין דייטש נישט. און ווי, פּאַניע מענדל, איז מיט פּרנסה? שלעכט, האַ?

— מען הונגערט.

— גאנץ פוילן הונגערט.

— מיין מיידעלע, — האט מענדל געוויזן אויפן בעטל, וואו ס׳קינד איז געשלאפן — ס׳איז א מלחמה־קינד, ווייס כמעט נישט דעם טעם פון מילך.

— וואס, די מענדעלאווא האט נישט געהאט צו זייגן?

— מיין פרוי האט נישט געהאט צו זייגן.

— און ס׳ביסל מילך וואס איז דא אין פוילן, פירט דער דייטש ארויס קיין פרייסן.

ביידע האבן א ווייל געשוויגן. דערנאך האט דער פראפעסאר גע־וויזן אויף זיין אנגעפראפטער טעקע:

— כ׳האב געבראכט א ביסל ביכער איינצובינדן.

— און וואס זאל איך זיי איינבינדן? — האט מענדל א הייב געטאן מיט די אקסלען — אז כ׳האב נישט קיין לעדער, כ׳האב נישט קיין לייוונט, כ׳האב נישט קיין פאפיר, כ׳האב גארנישט.

— מיר וועלן קריגן לייוונט, פאניע מענדל, מיר וועלן אויך קריגן מילך, פאר אייער קינד — האט דער טרויער פונעם פראפעסארס אויגן אנגעהויבן צו פארשווינדן — קומט מיט מיר אהיים, וועל איך אייך געבן נאך ארבעט.

— און וואס וועל איך די ארבעט בינדן? — איז מענדלס פאר־חושכט פנים געווארן בלויז חידוש — אפשר אין די לאטעס מיט די מגן־דודס, וואס מיינע קינדער פארקויפן אויף דער גאס?

— ס׳וואלט גארנישט קרום געווען, פאניע מענדל — האט דעם פראפעסארס פנים מיטאמאל זיך פארענדערט, ווי ס׳וואלט אויפגעלויכטן — אויף „אלטשטאט״ האב איך א באקאנטן, וואס האנדלט מיט מכשירים און צודאטן פאר איינבינדער. קומט פאניע מענדל, מיר וועלן ביי אים קריגן א ביסל סחורה.

מענדל איז געבליבן שטיין א צעמישטער. דאס האט אנגעהאלטן א ווייל. דערנאך האט ער זיך גענועמן דרייען ארום קינדס בעטל, ארוםווארשטאט, ווי ער וואלט עפעס געזוכט. דערנאך האט ער ארויסגעשטעקט דעם קאפ דורכן אפענעם פענצטער און א זאג געטאן צום ווייב, וואס איז געשטאנען איבער א באליע וועש:

— רייזל, וועסט כאַפּן אַ קוק צום קינד. איך לויף צו נאָך אַ ביסל אַרבעט.

— נאָך וואָס ? נאָך אַרבעט ?

פון גרויס פרייד איז ס׳קול ביי רייזלען געבליבן שטעקן אין האַלדז. זי האָט טיפער אַריינגעמאַכט די פּאָלע פון קלייד אין סטאַן אַריין, איז צו צום אָפענעם פענצטער און האָט זיך באַגריסט מיטן פּראָפעסאָר:

— מיר האָבן שיין אויסגעהאַנדלט, פּאַניע פּראָפעסאָרושע.

דער פּראָפעסאָר האָט גאָרנישט געענטפערט. דער טרויער אָבער אין זיינע אויגן, אין די געבויגענע אַקסלען, האָבן צוגעגעבן, אַז רייזל איז געערכט. ס׳איז אים געפעלן מענדלס איינפאַל — איינצובינדן פּוי־לישע ביכער אין דער געלער יידישער לאַטע. פאַר מיצקעוויטשעס „דזשאַ־די״ איז די לאַטע מיטן מגן־דוד דער שענסטער איינבונד.

מענדל האָט אויף זיך אַרויפגעכאַפּט ס׳רעקל, וואו אויפן רעכטן אַרבל איז געווען צוגענייט אַן אַרעם־באַנד מיט אַ מגן־דוד.

דער פּראָפעסאָר האָט אַרומגענומען דעם איינבינדער און זיך שטיל צערעדט:

— אַז ס׳שטאַרבן טאַטע־מאַמע, אַז ס׳שטאַרבט אַ ברודער, אַ שוועסטער, אַז ס׳שטאַרבט אַ לייבלעך קינד, טוט מען זיך אַן אויפן אַרבל אַ באַנד פון שוואַרצער קרעפּע, מען טרויערט... הערט, פּאַניע מענדל — האָט ער אָנגעוויזן אויף דער יידישער לאַטע — איר האָט נאָך אַזאַ מגן־דוד ?

— יאָ.

— זייט אַ גוטער און שפּילעט אים מיר צו.

און אַז ביידע זיינען אַרויס אויף סמאָטשע גאַס, איז דער פּראָ־פעסאָר איבערגעגאַנגען מיט מענדלען אויף דו:

— הערסט, מענדל, מיצקעוויטשעס „דזשאַדי״ וועסטו מיר איינ־בינדן אין דער לאַטע מיטן מגן־דוד.

אין געטאָ אריין

ס׳איז שוין געווען גרויסער טאָג ווען ר׳ יוסל קליינזינגער האָט זיך געשטעלט דאַווענען. אַ חוץ אים איז אין שטוב קיינער נישט געווען. ס׳ווייב, די שנור, דער איינציקער זון — אַלע זיינען אַוועק אין דער יידישער געטאָ, אַוועק זוכן אַ פּאַליאַק, וואָס וועט זיך וועלן בייטן מיט די דירות. קליינזינגערן איז אין גאַנצן געהאָט געבליבן אַכט טעג זיך איבערצוציען. דאָס ציען זיך האָט ער אפשר געקענט אָפּשטופּן אויף נאָך אַ חודש. מען האָט בלויז געדאַרפט דעם לייטענאַנט אַריינשטעקן אין דער יד אַריין. ר׳ יוסל האָט אָבער נישט געוואָלט האָבן צו טאָן מיטן דייטש. ס׳איז אַ גזירה מן השמים אויף צענדליק טויזנטער יידן, וועט ער, קליינזינגער, זיך נישט באַפרייען פון דער גזירה, וועט זיך נישט אַרויסדרייען פונעם גירוש.

ר׳ יוסל האָט שטאַרק געליטן וואָס ער קען נישט דאַווענען מיט כוונה. צווישן די תפילות — דאָס רשעות פונעם דייטש. ווער רעדט וועגן פּרנסה, אַז מען איז נישט זיכער מיטן נפש? ס׳איז דאָך אַ בפירושע משנה: ווי לאַנג ד אָ ס מת ליגט פאַר דיר, ביסטו פטור פון דאַווענען, פטור פון תפילין. נו, און אַז דער פּוילישער ייד ליגט ווי אַ בר־מינן, איז מען נישט פטור פון דאַווענען, נישט פטור פון תפילין?

ר׳ יוסל האָט פאַרמאַכט די אויגן, פאַרקוועטשט די ליפּן און אָנגערירט דעם הייסן שטערן אָן דער קאַלטער וואַנט. אַזוי איז ער געשטאַנען אַ ווייל. דערנאָך האָט ער גענומען פּאַטשן מיט די האַנט־פלאַכן איבער דער וואַנט, געפּאַטשט ביז ווייטיק און ווייטער געדאַוונט.

אין מיטן דאַווענען האָט ער אויפגעשלאָסן אַ קופערט באַשלאָגן מיט אייזן און אַרויסגענומען אַ „מסכתא תענית״ געבונדן אין פאַרמעט.

דער זעכציק יאָריקער ר׳ יוסל האָט זיך געזעצט ביי אַ טישל, וואָס

איז געשטאנען לעבן פענצטער. ער האט געעפנט די גמרא. פון די בלע־טער, שטייפע און ליכטיקע, ווי פריש געהובלטע ברעטער, האט זיך גע־טראגן א קיניקער ריח. ר׳ יוסל האט א הייב געטאן א בלאט אנטקעגן דער זון. פון צווישן די אותיות האט ארויסגעלויכטן א וואסערצייכן — א געטאקטע האנט מיט א קריינדל איבערן מיטלסטן פינגער.

ר׳ יוסלס מאטע, געקנייטשטע פנים, איינגעראמט אין א שווארצער, פירעקיקער באָרד, וואס האט געגרויט אין די שפיצן, האט אויפגעלויכטן. פון די שווארצע, טרויעריקע אויגן האט געפלייצט חכמה. ווען נישט די מלחמה, איז ר׳ יוסל זיכער געווען, וואלט מען צו אים געקומען פון לאנדאן, פון בערלין, פון פאריז, פון ניו־יארק, מען וואלט געקומען פון דער גאנצער וועלט אנקוקן די איינציקע איבערגעבליבענע מסכתא פון דעם טאלידער ש״ס, וואס יידן האבן געדרוקט אין פערצן הונדערט זיבן און אכציק.

די מסכתא האט זיך פארוואלגערט אין דעם פראנציסקאנער קלויסטער. דער ביבליאטעקאר פון דעם קלויסטער, דער „ברודער״ יאן שימאנסקי, האט פאר זיין טויט עס געשאנקען ר׳ יוסלען. דער שימאנסקי האט נאך געקויפט ביכער און מאנוסקריפטן ביי ר׳ יוסלס זיידע, ביי ר׳ יוסלס פאטער.

די קליינזינגערס — פינף דורות אנטיקווארן — האבן פון אכצן הונדערט און צוואנציק געהאט א ביכער־געשעפט אויף שוויענטא־קשיסקע. וואו אין פוילן א פריוואט־ביבליאטעק, די קליינזינגערס האבן אהין צוגעשטעלט פוילישע ערשטע אויסגאבעס, אלטע דרוקן, מאנוסקריפטן. ס׳ביכער געשעפט האט אויך געהאנדלט מיט העברעאישע מאנוסקריפטן און אלטע דרוקן. נאך אין די אכציקער איז ר׳ יוסלס פאטער ארומגעפארן אין איטאליע, אין קאנדיע, אין מצרים, אין פערסיע, וואו ער האט אויפגעקויפט ספרים און כתב־ידן.

די משפחה קליינזינגערס — פון גרויסן יחוס — זיינען געווען חסידים. אמאל איז מען געפארן נאך פשיסכע, דערנאך נאך קאצק. איצט — נאך גער. מאנסבילן — כמעט אלע שווארצע — האבן זיך געפוצט אין „געהאקטע״ קאפאטעס ביז צום טריט. די קעלנערלעך פון די ווייסע העמדער געקראכמאליעט. די טוכענע היטלעך, מיט גאר קליינע דענקעס. האבן ברייטער געמאכט די שווארצע בערד. אויף די פיס — געפאסטע,

אפגעפוצטע שטיוועלעך אויף איינצושפיגלען זיך. און גערעדט האבן זיי פויליש — אויף חידושים.

ס׳ווייבער־פאלק האט מען נאכגעקוקט אין די גאסן. און נישט אזוי פון שיינקייט וועגן, ווי פון אויסטערלישקייט. די שטערנטיכלעך, די שאלן, די אוירינג, די פערל און דער עיקר די פנימער, לענגלעכע פנימער, ווי אויף מעדאליאנען פון אלטן ביין. ס׳איז אפשר געווען ס׳איינציקע חסידישע הויז אין ווארשע, וואו אויף די ווענט זיינען געהאנגען קופער־שטיכן און גראוויאורן פון זיידעס און באבעס, ס׳איינציקע הויז וואו ס׳ווייבער־פאלק האט יעדן שבת געלייענט ס׳חומש אויף פויליש.

ביי ר׳ יוסלען אין קאבינעט איז געשטאנען א שענקל מיט אן אויפשריפט — „פינף דורות קליינזינגערס״. א בוך, א בראשורע, א צייטונג, וואו די משפחה קליינזינגער איז דערמאנט געווען, האט מען אפגעהיט אין דעם שענקל.

אין קאבינעט זיינען געשטאנען געשניצטע אלמערס, וואו ס׳זיינען געווען אלטע דרוקן אין העברעאיש, אין פויליש. די ווענט פון קאבינעט האבן געהאט צו דערציילן פון ר׳ מענדעלע קאצקער, פון „חידושי הרי״ם״, פון מיצקעוויטשן און מאטייקאן. די אלע זיינען דא געווען געאכט, ווי די אלטע דרוקן אין די ביכער־שענק. און זיינען פארבליבן ווי די זיידעס און באבעס, וואס זיינען געהאנגען אויף די ווענט. און נאך מער מיט זיי האט זיך די משפחה קליינזינגערס געגרויסט.

ר׳ יוסל האט אויסגעטאן טלית און תפילין און איז געבליבן שטיין אין פענצטער, וואס איז ארויס אין הויף אריין. א קליינער, שטילער הויף, פארפלאנצט מיט ביימער. ס׳איז שוין געווען נאך ימים־נוראים. דא, אין דער דירה איז ער, יוסל, געבוירן געווארן, דא איז זיין פאטער געבוירן געווארן, זיין זיידע, זיין עלטער־זיידע. ווען איז דאס געווען? מיט הונדערט יאר קריק, מיט פינף־און־זעכציק יאר קריק. און היינט? ר׳ יוסל האט זיך איינגעקוקט אין די גרויע שפיצן פון זיין שווארצער בארד, דערזען פאר זיך די געטא־מויער, געזען ס׳ווייב, די שנור, דעם זון, ווי זיי לויפן און זוכן א דירה ס׳זאל זיין וואו זיך אויסצובאהאלטן פון די קעלטן, וואס צעבלאזן זיך נאך ימים־נוראים.

ר׳ יוסל האט אויפגעציטערט. מען האט, דאכט זיך, א קלונג געטאן ביי דער טיר. ער האט אראפגעצויגן ס׳העמד איבער דער נאקעטער

האנט, אנגעטאן דעם אַרבל פון דער קאַפּאָטע און איז געגאַנגען עפענען די טיר:

— אַ גאַסט! אַ געהויבענער גאַסט! — האָט ר׳ יוסל באַגעגנט דעם אַלטן חראַביאַ בראַניצקין, זיינס אַ קונד פון צענדליקער יאָרן.

דער חראַביא, קסאַווערי בראַניצקי, האָט וואַרעם געדריקט ר׳ יוסלס האַנט, אים אַנגעקוקט מיט די פאַרנעפּלטע, בלויע אויגן און געשוויגן. אַזוי קוקן זיך אָן ברידער, ווען איינער דאַרף אָנזאָגן דעם צווייטן, אַז זייער פאַטער, צי אַ מוטער, איז געשטאָרבן.

און אַז דער חראַביא האָט אין קאַבינעט אוועקגעלייגט אויף אַ קליין טישל דעם שטעקן, אויפן שטעקן דעם קאַפּעליוש, האָט ער ווידער אַ נעם געטאָן ר׳ יוסלס האַנט אין זיינער און געזאָגט:

— האָבן מיר שוין פּאַליאַקן אין אונדזער קרוינשטאָט וואַרשע אויך אַ געטאָ.

אָפּגעזאָגט די עטלעכע ווערטער האָט דער הראַביאַ זיך אַראָפּגעלאָזט אינעם פאָטעל, וואָס איז געשטאַנען אין מיטן צימער. ר׳ יוסל האָט אים נישט געטרייסט. ער האָט זיך אויך צוגעזעצט. אַזוי זיינען ביידע געזעסן אַ וויילע. מיטאַמאָל האָט דער חראַביא זיך צעלאַכט. ס׳איז נישט געווען קיין געלעכטער. ס׳איז ענלעכער געווען אויף אַ גרימערײַ:

— איר ווייסט, פּאַניע קליינזינגער, אַז דער דייטש טרייבט מיך פון מיין דירה?

ר׳ יוסלס קלוגע אויגן, וואָס זיינען געוואָרן טרויעריקער, האָבן געהאָט צו זאָגן:

— מיך אויך.

ס׳איז ווידער געוואָרן אַ וויילע שטיל. דערנאָך האָט דער חראַביא אַ זאָג געטאָן:

— פּאַניע קליינזינגער, איר ווייסט צו וואָס כ׳בין אַהער געקומען? כ׳וויל מיר זאָלן זיך בייטן מיט די דירות. איך וועל זיך אַריבערקלייבן אַהער און איר — אין מיין דירה אויף לעשנאָ. איז וואָס זאָגט איר, פּאַניע קליינזינגער?

— גאָט אַליין האָט אייך צוגעשיקט, חראַביא בראַניצקי — האָט ר׳ יוסל זיך אויפגעשטעלט — און זיי די „הונטצוואָטעס" וועלן דאָ לאַנג נישט ווירטשאַפטן. איך גיב זיי דריי יאָר, העכסטנס פיר.

דער הראביא האט זיך אויפגעשטעלט. ער האט א נעם געטאן פֿר־נעם טיש די „מסכתא תענית" געבונדן אין פארמעט, געעפנט דעם שער־בלאט און די פארנעפלטע בלויע אויגן האבן געקוקט אויף ר' יוסלען:

— וואס איז דאס?

— דאס איז א גמרא געדרוקט אין שפאניע אין 1487, עטלעכע יאר פארן יידישן גירוש.

— און ווי ביי און פריש די בלעטער און דער דרוק זיינען.

— ס'האט איבערגעלעבט פערדינאנדן און איזאבעלען — האט ר' יוסל געזאגט.

דער הראביא האט ארומגענומען ר' יוסלען. ביידע האבן זיך גע־דריקט די הענט און געשוויגן.

אויף די נאַלעווקעס

די נאַלעווקעס, וואָס האָבן געשניטן צום מוראַנאָוו, האָבן אויס־געזען ווי נאָך אַ שריפה. פון די מויערן מיט די לאַנגע הייף זיינען בלויז געבליבן אָפּגעסמאַליעטע פונדאַמענטן.

געוועזענע סוחרים, געוועזענע „וו ע ר ט ן" (הויז־אייגנטימער), האָבן אינעם קאַלטן באַגינען אַרויסגעבראַכט אַהער זייער ביסל אָרעמקייט. מען האָט עס צעלייגט, ווער אויף אַ שטיקל ראָגאָזשע, ווער אויף אַן אַלטער פּלאַכטע, ווער אויף דער גאָלער־ערד. דאָס האָט מען געטראָגן אין גאָס אַריין ס׳לעצטע וואָס מען האָט פאַרמאָגט. איז אַ געוועזענער „ווערט" געשטאַנען מיט צוויי שטיקלעך אָנגעשפּאָלטענע קרישטאָל, מיט אַ ראַמש שיך, וואָס מען פלעגט אין די „גוטע צייטן" געפינען אין אַ מיסטקאַסטן. אַ געוועזענער סוחר האָט פאַרקויפט אָפּגעריבענע פּאַנאָגראַף־פּליטן, אַ גי־טאַרע אָן סטרונעס, אַן אויסגעריבענעם שלאָפראָק מיט געשטעפּטע לע־קעכלעך. אַ האַלב קלייד, הויזן מיט לעכער, אַ געל שטיקל ראַטאַנדע פון סאָביעסקיס צייטן — אַלץ איז געווען סחורה. אַלץ האָט מען באַקוקט, באַטאַפּט. אויף אַלעם האָט מען געזאָגט מבינות.

אויפן געפּאַקטן מאַרק איז נישט געווען צו זען קיין איין שטעל, קיין איין געלענדער. די „פאַרמעגלעכע" האָבן געהאַלטן זייערע סחורות אין קינדער־וועגעלעך. אין אַ האַלב־צעבראַכן קינדער־וועגעלע — אַ שוך־געשעפט. אויף אַ צווייט קינדער־וועגעלע — אַ קליידער געשעפט. צווישן די קאַפּאָטעס און הויזן — צוויי וועקזייגערס אָן שויבן. אָן אַ זייט — אַ קאַטערינקע. אויף דער קאַטערינקע אין אַ דראָטן שטייגל — אַ ווייס ים־חזירל. ס׳חזירל האָט געצויגן בילעטן, פאַרגעזאָגט פאַר אַ גראָשן דעם מענטשנס מזל.

דאָס געדראַנג האָט דערמאָנט אָן אַמאָליקן יאַריד. קינדער, דער־

וואקסענע, זקנים — מען האט זיך געשטופט פון איין קינדער־וועגעלע צום צווייטן, מען איז געגאנגען פון א ראמש צו א רומל. מען האט באַ־קוקט יעדע קלייניקייט, געפרעגט פרייזן און פון נייגעריקייט האבן די אויגן זיך געפלעמלט.

אויפן מארק איז נישט געווען צו זען קיין קריש עסנווארג, קיין לעק נאשווארג. וואו זיינען אהינגעקומען די ווארשעווער ווייבער און מיידן מיט די קוישן בייגל, מיט די קוישן פלאם־פלעצלעך ? וואו זיינען אהינ־בעקומען די יינגלעך מיט די בלעכן לאנדערינקעס, מיט די קעסטלעך כאלווא ?

די יינגלעך ?

זיי האבן זיך געדרייט צווישן עולם, געהאלטן ווער א פעקל, ווער א צוויי פעקלעך שוועבעלעך, זייער מעכאניש געדוקט יעדן פארבייגייער אין פנים אריין :

— קויפט א פעקל „זאפאלקעס״! קויפט, יידן !

און אז די אויסגעשטרעקטע הענטלעך האבן זיך אראפגעלאזט האט איין יינגל, אין א צו־לאנגער קאפאטע, א פרעג געטאן ביים צווייטן :

— נו, פנחסל, געלייזט עפעס א פדיון ?

— אויף היטלערן געזאגט.

— און דו, משהלע ?

— און אז כ'האב געלייזט ? כ'וועל דיר ס'גאנצע לייזעכץ אוועק־געבן פאר א פערטל פונט ברויט.

— וואס, ווילסט קויפן ברויט ? — האט דער עלף־יאריקער פינחס א שטופ געטאן מיטן עלנבויגן דעם צוועלף־יאריקן משהן. — אט איז חנה, די בייגל־יידענע.

— זי האט דען ברויט ?

ס'האט געהייסן, אז חנה האנדלט שוין מער ווי א יאר נישט מיט קיין געבעקס. דער דייטש האט פארווערט. אז מען כאפט, האט מען איינגעזעצט, און אז מען האט געכאפט ס'צווייטע מאל, האט מען דער־שאסן. באהאלטענערהייט האט אבער חנה יא געהאנדלט. זי האט צע־שניטן א פונטיק ברויט אויף אכט פליטשן. א פליטש —א האלב פערטל פונט ברויט. די פליטשן האט זי צעלייגט ארום דער טאליע, ווי א קאר־סעט. דער לויזער מאנטל — צוגעקנעפלט. אזוי האט חנה, די בייגל־

הענדלעריו, זיך געדרייט פונעם מוראַנאָוו צו די נאַלעווקעס, זיך געדרייט
הין און קריק און געפירט מסחר. זי האָט געגלייבט, אַז ס׳שטייט איר
ביי גרויס זכות־אבות, אַנדערש וואָלט מען זי שוין לאַנג געהאַט געכאַפּט.

דער עלף־יאָריקער פינחס האָט אַ צי געטאָן ס׳הענטל צו חנהן:

— קויפט אַ פּעקל ״זאַפּאַלקעס״!

און אַז ער האָט זיך באַגעגנט מיט דער יידענעס בליק, האָט ער
שטיל צוגעגעבן:

— צוויי פּליטשן ברויט.

די יידענע האָט אויפן קול זיך געהייסן אָפּציילן צען שוועבעלעך.
און אַז ער האָט גענומען ציילן, האָט זי אים איינגערוימט:

— שטעק אָפּ.

דער מסחר איז געשלאָסן געוואָרן. די יינגלעך זיינען אַוועק מיט
די צוויי פּליטשן ברויט. פינחסל האָט אַרויפגעלייגט אַ האַנט אויף משה־
לעס אַקסלען, ווי זיי וואָלטן שוין יאָרן געווען חברים. ער האָט אים דער־
ציילט פונעם פאָטער, וואָס איז געהרגעט געוואָרן פון אַ באָמבע, דער־
ציילט, אַז אין שטוב ליגט אַ שוועסטער קראַנק. משהלע איז געווען גע־
רירט. ער האָט זיך מער נישט געקווענקלט, צי ער זאָל זיך יאָ טיילן, צי
נישט טיילן מיט פינחסן. ער האָט אים געגעבן אַ פּליטש ברויט:

— נאָ, עס.

די יינגלעך האָבן פאַרזיכטיק אַ נעם געטאָן די פּליטשן ברויט,
ווי זיי וואָלטן נישט געהאַלטן קיין ברויט, נאָר לעבעדיקע פייגל, וואָס
קאָנען אַוועקפליען. אין דער לינקער האַנט ס׳ברויט. די רעכטע האַנט אונ־
טער דער לינקער, קיין קרישקע זאָל נישט פאַרלוירן גיין. די יינגלעך האָבן
געגעסן מיט גרויס אַפּעטיט, נישט געפילט ווי דער קאַלטער חשוון־ווינט
צעבלאָזט די קאַפּאָטעס און איבער די לייבער קריכן בייסיקע שטיקער
קעלט.

פון מוראַנאָווער מאַרק האָבן זיך געטראָגן קלעפּ פון אַ באַראַבאַן;
די קלעפּ זיינען געוואָרן שטאַרקער, זיך געוויגט איבער די איינגעוואָר־
פענע הייזער, איבערן נאַלעווקער מאַרק, וואו די שרעק איז געהאַנגען אין
דער לופט, האָט זיך געריסן פון די מויערן, פון די איבערגעשראָקענע
מענטשן:

— שוין ווידער?

— וועמען פירט מען ?

— אַז ס׳איז אַ גזר־דין !

דער באַראַבאַן האָט גערופן דעם המון, גערופן צום געטאָ־טויער, וואו דער דייטש האָט איינגעפירט אויף פוילישער ערד יושר און גע־רעכטיקייט.

אויפן נאַלעווקער מאַרק איז געוואָרן אַ בהלה. מען האָט גענומען איינפּאַקן ס׳ביסל אָרעמקייט.

— וואָס, אַ רעוויזיע ?

— ווער קומט ?

— המן אַליין ?

— דער קאָמענדאַנט ?

— ס׳איז נישט קיין רעוויזיע !

— ס׳איז אַ פעלד־געריכט !

— אַ פעלד־געריכט ?

דער עולם איז נישט איבערראַשט געוואָרן. מען האָט גענומען קריק אויספּאַקן די סחורה. ס׳פּויקן איז געוואָרן שטילער, זיך געטראָגן ווייטער, ווי אַ ווייטער דונער.

— אויף וועמען איז געפאַלן דער ביטערער גורל ?

— האָ, אויף וועמען ?

— אויף אַ פּראָוועַנצער ?

— ווער איז זי ?

— אַ יידענע פון ווענגראָווע. זי איז געווען צוגאַסט ביי דער טאָכ־טער און איר מיטגעבראַכט אַ מתנה אַן „אָסלע״ פּוטער. דאַרף מען פּונקט ביי איר געפינען ! אַז ס׳איז נישטאָ קיין מזל ! גייען אַנדערע באַלאַדנט מיט סחורות און עסנוואַרג און מען כאַפּט זיי נישט, און דאָס — אַ ז אַ אַ ר ע ם מ ע נ ט ש י ס ק ע — פאַלט דורך מיט אַן „אָסלע״ פּוטער.

— דאָס איז איר גאַנצער חטא ?

— פאַר אַזא חטא שיסן זיי, די היניטישע זין.

— נישט פון היינט, נישט פון נעכטן און נישט פון אייערנעכטן שיסט מען אונדז. „יעקע נאַר״ וועט אונדז נישט אָפּשרעקן.

— דאָס זיינען דען מענטשן ? דאָס זיינען דאָך מערדער !

— דאַרף מען דאָך עפּעס טאָן !

— כ׳ווייס, אפשר אַריבערלויפן...

די לעצטע ווערטער זיינען ביי אַלעמען געבליבן אין גרגרת. אַמאָ־ליקע צייטן, ווען ס׳האָט מיט אַ ייד געטראָפן אַן אומגליק, האָט מען געשיקט צום מלכות דעם רב, ער זאָל אָפּשרייען דעם ביטערן גזר. היינט אָבער, ווען דער דייטש האָט פאַרלוירן דעם צלם־אלוקים, וואָס פאַר אַ פּנים האָט ביי אַזאַ איינעם דער רב, צי להבדיל, דער גלח? און דאָס וואָס דער דייטש האָט אָנגעוואָרן דעם צלם־אלוקים, דווקא דאָס האָט צו־געגעבן בטחון.

די וועלט איז נאָך נישט הפקר.

טאָקע נישט הפקר.

דאָס חופּה־וקדושין פינגערל

דער שניי, וואָס האָט אָנגעהאַלטן איבער צוויי מעת־לעת, האָט אַזוי געהאַט פאַרשאָטן ס׳דערפל לעוויטשין, אַז מען האָט פון טייל שטיבלעך די פענצטער נישט אַרויסגעזען, פון אַנדערע — די דעכער.

פון איין זייט האָט זיך אויף מיילן געצויגן דער לעוויטשינער וואַלד, פון דער אַנדערער זייט האָבן זיך געבערגלט פריזמעס שניי. און איבערן פאַרשאָטענעם דערפל איז געהאַנגען אַ טיפע שטילקייט. פון מאָל צו מאָל האָט די שטילקייט אויפגעציטערט. הונגעריקע וואַלד־פייגל האָבן געפּאָכעט מיט די פליגל, געגודערט און זיך פאַרבייגעטראָגן איבערן דערפל, ווי אַ שוואַרצע כמאַרע.

די וועגן, וואָס האָבן געפירט אין וואַלד אַריין, די וועגן, וואָס האָבן געפירט אין נעענטסטן שטעטל אַריין, זיינען נישט געווען אָפּגעקערט.

ס׳פּויערים־פאָלק, וואָס האָט שוין ס׳דריטע יאָר נישט געגעסן צו דער זעט, האָט אַ גאַנצן ווינטער געקרענקט. פריער — לונגען־אָנטציני־דונג, דערנאָך — בויך־טיפוס. ס׳איז נישט געווען קיין „כאַטע״ אין דערפל, וואו ס׳זאָל נישט זיין קיין חולה.

דער בויך־טיפוס האָט אויך נישט אויסגעמיטן הערש־דוד פאַכטער, וועמעס שטיבל איז געשטאַנען אין עק דאָרף.

פון הערש־דודס פאַכט איז שוין יאָרן קיין זכר נישט געווען. ווי דער דייטש איז אַריין קיין פוילן האָט ער צוגענומען ביים פאַכטער די קי.
זומער האָט דער פאַכטער מיטן ווייב, מיט די דריי קינדער, זיך

נאָך ווי עס איז דערנערט פונעם שטיקל גאָרטן, וואָס איז געווען הינטערן שטיבל. אַ קאַרטאָפל, אַן אוגערקע, אַ ציבלקע — מען האָט ווי עס איז אַריבערגעשטופּט דעם זומער. ווינטער האָט מען צוגעהונגערט און צוגע־קרענקט. און ווען נישט ס׳פּויערים־פאָלק, די שכנים, וואָס האָבן אַרויס־געהאָלפן מיט אַ ביסל מעל, מיט אַ הייפּטל קרויט, מיט אַ צוגעלעגענער קאַרטאָפל, וואָלט מען איינגאַנצן אויסגעגאַנגען פון הונגער.

די שווערע ווינטערס האָבן ביים פאַכטער שוין געהאַט צוגענומען צוויי קינדער. די ייִנגסטע צוויי מיידלעך — איינס צוויי, איינס פיר יאָר אַלט — זיינען אָוועקגעשטאָרבן. געבליבן איז די עלטסטע — אַ מיידל פון זיבן יאָר.

און דאָ האָט זיך אָנגערוקט דער דריטער ווינטער, אַ שווערער ווינטער. אַזוינע זאַווערוכעס און קרירות האָבן די עלטסטע פּויערים נישט געדענקט.

דערצו האָט מען ביים פאַכטער געקרענקט. פריער ס׳וויב — אסתר, דערנאָך ס׳מיידעלע — באַשע און איצט — דער פאַכטער אַליין.

וואו אַ שטיקל חפץ, וואו אַ שטיקל וועש, אַ שטיקל בגד — אַלץ פאַרזעצט, פאַרקויפט און פאַרקרענקט.

און כאָטש ס׳איז שוין געווען גרויסער טאָג, איז אין דאָרף געווען שטיל, אַ געפרוירענע שטילקייט. די געפרוירענע זשאַלדעווקע האָט נישט געראַוישט. דער וואַלד האָט נישט גערוישט. און אין דער טויטער שטילקייט האָבן טריט געסקריפּעט. דאָס האָט דעם פאַכטערס ווייב זיך געקאָפּיעט אין שניי.

אויף די פיס דעם מאַנס צו־לויזע שטיוול, אויף די געבויגענע פּלייצעס — זיין אויסגעקראַכן, שמוישן פּעלצעל און אויף די שטאַרע הענט — אַן אורעם האָלץ, וואָס זי האָט אָנגעקליבן אַרום דעם שייער. זי האָט זיך געקאָפּיעט אין אַ טיפן שניי און אירע בלויע ליפּן האָבן נישט אויפגעהערט צו פרעגן:

— וואָס טוט מען?

— וואָס הייבט מען טאָקע אָן טאָן?

ס׳האָלץ האָט זי אַוועקגעלייגט לעבן דער ליימענער קיך. זי האָט

זיך אראפגעלאזט אויף די קני, געעפנט ס׳קעך־טירל און אריינגעשטופט די נאסע העלצער.

אין איין בעט איז געלעגן הערש־דוד און געפיבערט, אין צווייטן — די זיבן־יאריקע באשע. פון היץ האט דער פאכטער אויסגעזונגען אלע חזנישע שטיק וואס ער האט געקענט. די באקן האבן ביי אים געפלאמט, ס׳רויטע בערדל — געפלאמט. און די אויגן, בלויע, פארחידושטע אויגן, האבן געברענט. און אז די היץ האט זיך ביי אים געהויבן, האט דער פאכ־טער צווישן די חזנישע שטיק גאר גענומען זינגען א שקציש, פויעריש לידל.

דער פאכטער האט זיך מיטאמאל אויפגעזעצט, זיך צוגעהאלטן מיט די שוואכע הענט ביי די בעט־פארענטשעס און אויפגעהערט זינגען. ער האט געהאט א מינע, ווי ער וואלט שוין לאנג ארומגעזוכט ס׳ווייב און אט האט ער זי דערזען:

— אסתרשי, כ׳ווער פארברענט... אסתרשי קרוין, פארוואס ראַ־טעוועסטו מיך נישט? פארוואס ראטעוועסטו נישט ס׳קינד?

אסתר האט א נעם געטאן דעם מאן פאר די הייסע הענט, אים קריקגעלייגט אויפן קישן און זיך פארענטפערט:

— וו׳הייסט כ׳ראטעווע דיך נישט?

געהיילט די חולאים האבן אלטע פויערים, אלטע פויערטעס, זיי געהיילט מיט שמירעכצן און געווייקטע גראזן. די אויגן ביים קראנקן זיינען געקראכן פון קאפ:

— כ׳בעט דיך, אסתרשי, ברענג ארויס א דאקטער.

אסתר האט זיך געווישט די אויגן:

— מיט וואס וועל איך אים ארויסברענגען, אז ס׳איז נישטא קיין גראשן ביי דער נשמה?

— גוטע מענטשן וועלן דיר בארגן — האט דער קראנקער אין גאנצן געציטערט — כ׳ווער פארברענט, אסתרשי, כ׳ווער פארברענט.

אסתר האט אים געגעבן א טרונק וואסער, אים גוט איינגעדעקט. דערנאך האט זי זיך צוגעזעצט צום מאן און נישט ארויסגעלאזט זיינע הייסע הענט פון אירע.

זי האט געטראכט וועגן דעם גילדענעם חופה־וקידושין פינגערל,

וואס איז געלעגן אין אן אפטייק־שאכטל, אין וואטע. דאס שאכטל איז געלעגן באהאלטן אונטער דער פאדלאגע אין א גריבל.

דאס חופה־וקדושין פינגערל איז געווען אסתרס איינציקער אנ־האלט. וואס האט שוין דער רשע־היטלער נישט געהאט צוגענומען ביי איר? אלץ, אלץ. ווער זאל זיך רעכטן אויף אזא גזר, אויף אזא ביטערן גזר. און איצט אזא שטראף פון גאט! נישט גענוג, וואס באשע ליגט אין גרויסער היץ, האט זיך הערש־דוד אויך אוועקגעלייגט. וואס טוט מען? וואס טוט מען?

זי האט זיך א בייג געטאן צום מאן, וואס איז געלעגן מיט פאר־מאכטע אויגן:

— אפשר פארקויפן ס׳חופה־וקדושין פינגערל?

ער האט געעפנט די פארפלאמטע אויגן:

— האסט דען נאך ס׳פינגערל? פארקויף עס. וואס האלטסטו עס? ראטעווע מיך אסתרשי, ראטעווע באשקען.

אסתר האט געשטעלט דעם שטעקן אויף א פריער און א געבוי־גענע זיך געקאפיעט אין שניי, זיך דורכגעקאפיעט די דריי וויארסט פונעם דערפל קיין מלאווע. מיטן גיין האט זי זיך דערווארעמט. פלאמען אין די באקן, אין די פלייצעס, פלאמען אין בויך. דעם וועג וואלט זי געטראפן מיט פארמאכטע אויגן. זי איז דאך דא געבוירן געווארן, דא געוואקסן, דא זיך געטראפן מיט הערש־דודן. א וואך פאר דער חתונה איז הערש־דוד מיט איר אריין צו משה זייגערמאכער, וואס האט געוואוינט אין עק מארק. ביים זייגערמאכער האבן זיי טאקע געקויפט ס׳חופה־וקדושין פינגערל.

און היינט?

היינט איז משה זייגערמאכער ערגעץ אין א „יודעך־לאגער". און נישט בלויז ער. כמעט אלע יידן פון מלאווע האט דער המן פארטריבן. טא וואוהין גייט אסתר? ווער וועט ביי איר קויפן ס׳פינגערל?

דער געדאנק האט אסתרן אפגעשטעלט. דער מוח איז ביי איר מיטאמאל געווארן ליידיק, ווי ס׳ווערט ליידיק א צימער, ווען מען נעמט פון אים ארויס אלע זאכן.

זי האט געקוקט אויפן ליידיקן מארק מיט די פארמאכטע געוועל־בער, געקוקט אויף די בערג שניי פון די אפגעקערטע טראטוארן, געקוקט

אויף די גליבעס אייז, וואס זיינען געלעגן ארום דער פלומפ און נישט געוואוסט וואו זיך א קער צו טאן.

א גלאק האט זיך אין מיטן מארק צעקלונגען. דאס קלינגען איז אסתרן געווען באקאנט — דער מלאווער גלח איז געפארן אין שליטן צו א קראנקן.

דער געדאנק, אז אין דערהיים ליגן אירע צוויי חולאים אליין, איז געווען זי זאל זיך א ריס טאן פון ארט. דער בליק איז געפאלן אויף א קיילער־געוועלב. דעם קיילער האט אסתר געדענקט נאך פון מיידלווייז. זי איז ארויף צום קיילער אין געוועלב:

— גוטן טאג, פאניע ווישנעווסקי.

— גוטן טאג... וואס וועט איר זאגן גוטס?

— איר דערקענט מיך נישט?

— א — — — עס־טע־רא — — אוודאי געדענק איך אייך... שכנים געווען... ס'איז קאנטיק, עסטערא, אן די פנימער, אז היינט איז ביי קיינעם נישט פריילעך אין פוילן...

אסתר האט אויסגעגאסן פארן קיילער איר ביטער הארץ. פאריקן ווינטער האט זי באגראבן צוויי טעכטער. היינט ליגט דער מאן, ליגט ס'איינציקע טעכטערל, וואס איז איר געבליבן...ביידע ליגן אויף בויך־טיפוס.

און אין שטוב איז נישטא קיין גראשן... נישט קיין ביס ברויט און דא דארף מען א דאקטער... בעט זי דעם פאן ווישנעווסקי ער זאל האבן רחמנות און איר אויסבארגן וויפל ער וויל אליין אויפן חופה־וקדושין פינגערל...

אסתר האט אים אונטערגעטראגן ס'אפטייק־שאכטל. דער קיילער האט עס געעפנט, ארויסגענומען פון דער וואטע א גילדן־רינגל און עס געוואויגן אויף דער צעיירענער האנט־פלאך, ווי ער וואלט געוואלט דער־גיין דעם ריכטיקן ווערט פונעם פינגערל.

לעבן אים איז געשטאנען אסתר — אן אלטע, צעבראכענע יידענע מיט פארוויינטע אויגן, כאטש זי איז קוים אלט געווען אכט און צוואנ־ציק יאר, געשטאנען און געבעטן גאט ער זאל נישט הארט מאכט ס'הארץ פונעם קיילער.

דער קײלער האָט אַ קוק געטאָן אויף אסתרן, אַ קוק געטאָן אויפן פינגערל און געזאָגט:

— אַ צוואַנציק גילדן קאָן איך אײַך באָרגן.

אסתר האָט אַ כאַפּ געטאָן דעם קײלערס בײדע הענט, װי זי װאָלט זײ געװאָלט קושן. די פאַרלאָפענע אויגן האָבן אויפגעלויכטן. די אַלט־קײט האָט זיך באַהאַלטן אין די „לאַכעס", װאָס זי האָט געטראָגן און פון די צעריסענע בגדים האָט אַרויסגעשײַנט די אַמאָליקע אסתר, װי אַ שטיקל זון רײַסט זיך אַרויס פון פאַרכמורעטע װאָלקנס.

גירוש וואָלקאָ

פון די שכנישע שטעט — פון מלאַווע, פון כאָרזשעל, פון ריפּין, פון טשעכאַנאָווע — האָט מען שוין לאַנג געהאַט אַרויסגעטריבן די יידן, און אין דעם גרענעץ־שטעטל וואָולקע, וואו ס׳האָבן געוואוינט אַ הונדערט יידישע משפּחות, האָט מען נאָך קיינעם נישט געהאַט געטשעפּעט. פאַר־קערט, וואָולקע איז אין דעם יאָר ניינצן הונדערט און פערציק גאָר אויפ־געריכט געוואָרן. פונעם דייטשישן חייל, וואָס האָט טאָג־און־נאַכט געצויגן דורך וואָולקע, איז ס׳שטעטל רייך געוואָרן. די שניידערס, די שוסטערס, די שלאָסערס, די שמידן — קיינער האָט זיך נישט געקענט באַטאָן מיט דער אַרבעט. די קראָמען און געוועלבער האָבן נישט בלויז געלייזט, זיי האָבן „געזשאַבעט" גאָלד.

וואָולקע האָט זיך געחידושט, געוואָלט וויסן, וואָס פאַר אַ זכות־אָבות שטייט איר ביי. מיט גרויסע לומדים, מיט באַרימטע רבנים האָט זיך וואָולקע נישט געקענט איבערנעמען. ס׳איז נאָך געווען אַן אָנגעלאָ־פענע שטאָט פון די צאַרישע צייטן. האָט אַ ייד זיך פאַרזינדיקט קעגן מלכות, האָט מען אים געגעבן אַ „פּאַביט", אים פאַרשיקט קיין וואָולקע. טייל האָבן געקראָגן אַ פּאַביט אויף פינף יאָר, אַנדערע — אויף צען, אַנ־דערע — אויפן גאַנצן לעבן. אינעם שטעטל זיינען געווען אָנגעלאָפענע יידן נישט בלויז פון קרויז־פּוילן, נאָר אויך פון ליטע, פון אוקראַינע. זייער לשון — אַ געמיש צווישן ליטוויש־אוקראַיניש און פּויליש־יידיש.

די עלטער־עלטער־זיידעס — מוסרים, אונטערצינדער, פאַלשע־געלט־מינצער. די עלטער־זיידעס — מולכער, וואָס האָבן „געשוואַרצט" פון פּרייסן זיידנס, ציגאַרן, בראַנפן, וואָס האָבן געשמט איבער פלאַצקער זובערניע מיט זייערע געשלעגן.

י. אפאטאשו

נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען אין וואולקע איז געווארן אויס גרענעץ, האט זיך אפגעטאן דער גלאנץ פונעם שטעטל. יידן זיינען געבליבן אן פרנסה. מען האט זיך געדרייט איבערן ליידיקן מארק. אין מויל א שטרוי, אין האנט א לייכט יאמשן שטעקעלע. מען האט אפגע־שלייפט די אפצאסן פון צופיל שפאנען און קיין פרנסה איז אלץ נישט געווען. טייל זיינען זיך צעלאפן, און די, וואס זיינען געבליבן, די איי־ניקלעך פון די „פאביטניקעס", זיינען געווארן שוסטער, שניידער, קרע־מער און שמידן.

אין בית־המדרש צווישן מנחה און מעריב, האט מען נאך אלץ דערציילט מעשיות וועגן די זיידעס און עלטער־זיידעס, כאטש מען האט שוין נישט געדענקט פון וואנען די עלטער־זיידעס זיינען געקומען.

די בעלי־מלאכות האבן געהאט א חברה משניות, א חברה „עין יעקב". מיט דער חברה „עין יעקב" האט אנגעפירט יוחנן שוסטער, א ברייטצייניקער פארשוין מיט א שווארצער בארד, וואס איז ארייגעוואקסן אין די אויגן, אין די אויערן, האט פארשטעלט ס׳גאנצע פנים.

דער יוחנן, וואס האט אויסגעזען ווי א גזלן, און האט קיין בייזע גאל נישט געהאט, האט דער ערשטער זיך גענומען בונטעווען. פון די שכנישע שטעט האט מען געטריבן יידן, איין גירוש נאכן אנדערן, און דא, אין וואולקע, אזא אנרייס, מען איז ממש געגאנגען אין גאלד.

יוחנן שוסטער האט עס נישט געקאנט פארטראגן. ווי ער האט אויסגעדליבעט זיין וואך חיונה, האט עס געמעגט זיין אין מיטן וואך, האט ער פארדעקט דעם שוסטער־ווארשטאט און געמאכט שבת. ער איז אוועק אין בית־המדרש און האט זיך גענומען בונטעווען.

— מען טרייבט יידן פון מלאווע, פון טשעכאנאווע, פון ריפין! מען טרייבט יידן פון כארזשעל! וואולקער יידן האט אבער א גליק באַ־טראפלט! זיי טרייבט מען נישט! זיי גייען אין גאלד! זאלט איר וויסן, וואולקער יידן, אז דאס גאלד איז דער ארויסגעריסענער ביסן פון יידישע מיילער! ס׳איז יידיש בלוט, וואס דער רשע האט פארגאסן! און יידיש בלוט איז א קרבן עולה, ס׳דארף אינגאנצן פארברענט ווערן פאר גאט — „עולה כליל להי" — קומט איר, זינדיקע, און שטופט און פאקט אן פולע קעשענעס!

נאך אזא בונטעווען זיך איז אין בית־המדרש געווארן אומהיימלעך.ביים „עין יעקב" לערנען האט געפעלט א האלבער עולם.

און אז ס'זיינען פארביי די יום־טובים, ס'איז פארביי דער הארבסט און מען האט נאך אלץ אין וואולקע קיין יידן נישט געהאט געטשעפעט, האט דער עולם אויבן־אויף זיך, דאכט זיך געפרייט. אין דער אמתן איז עס געווען פארדריסלעך, וואס וואולקע איז אן אויסנאם. מען האט אנגעהויבן איינצווזען, אז דער „צעדרייטער" יוחנן שוסטער איז ערגעץ גערעכט. און אז יוחנן שוסטער האט זיך דערוואוסט וועגן גירוש זשעלין, וואס איז געלעגן בלויז עטלעכע מייל פון וואולקע, האט ער ביים לערנען „עין יעקב" אויף זיך קריעה געריסן. ער האט זיך א הייב געטאן איבערן שולחן:

— איר הערט, יידן, דאס וואס דער „רשע" טשעפעט אונדז נישט, דאס איז דער בעסטער סימן, אז מיר זיינען זינדיק. ס'איז דאך א פסוק אין משלי: „את אשר יאהב ה' יוכיח" — וועמען גאט האט ליב, דעם שטראפט ער. מלאווע האט געהאט א שם! אירע לומדים, אירע רבנים! ר' לוי־יצחק בערדיטשעווער האט זיך דארט אויפגעהאלטן א לענגערע צייט. טשעכאנאווע האט געהאט א שם! א קלייניקייט, ר' אברהמל טשעכאנאווער! גאט האט זיי אויסדערווילט, פאדערט ער פון זיי באצאלט פאר אלע זינד! אבער וואולקע? וואס איז דער יחוס מיט וואולקע? מיין עלטער־זיידע יוחנן אן אונטערצינדער, שלמה טאנדעטניקס — א מסור, און אזוי פון הקדש ביז דער מקווה.

— כ'דארף דיך נישט לערנען, יוחנן — האט א זקן, א שווייגער, מיט א פאטש אין שולחן אים איבערגעריסן די רייד — נאר — „אל תפתח פה לשטן" — רוף נישט ארויס די זיידעס אונדזערע פון זייער רו, און כ'פארזיכער דיך, אז דער „רשע" וועט זיך צו אונדז אויך נעמען.

און דער „רשע" האט זיך גענומען צו די וואולקער יידן — זיי האבן זיך דערוואַרט.

ס'איז געווען יאנואר ניינצן הונדערט איין און פערציק. שוין איבער א חודש ווי דער ווינטער האט זיך געהאט איינגעשטעלט. א שווערער ווינטער — שנייען און פרעסט און זאווערוכעס.

אין אזא פראסטיקן טאג האט דער דייטש די הונדערט יידישע

משפחות ארויסגעטריבן פון וואולקע. די הייזער, די געוועלבער, ס׳אנגע־קליבענע עשירות — די יידן האבן אלץ איבערגעלאזט.

מיטן שפראץ אויף טאג, ווען דאס גאנצע שטעטל איז געווען פארקאוועט אין אייז, האט די וואולקער עדה זיך גענומען קלייבן אין מארק אריין. טאטעס, מאמעס, זין, טעכטער, טייל מיט פארוויינטע אויגן, טייל מיט אויגן טרוקן ווי פייער. מען האט געשפרייזט מיט קליינוואַרג ביי די הענט, מיט פיצלעך אויף די הענט. מען האט געשפרייזט מיט געפעק, מיט וואליזקעס. די עדה האט זיך צעלייגט ארום דעם פוילישן קלויסטער, וואס איז געשטאנען אין מיטן מארק. און ווען נישט די יידישע בערד, די יידישע אויגן און דער יידישער הילוך, וואלט מען געמיינט, אז דאס איז אן „אטפוסט" אין מיטן ווינטער.

איין יוחנן שוסטער איז געווען אויפגעהייטערט. ער האט זיך „גע־מעכיעט", איז נישט געשלאפן א גאנצע נאכט, ווי ס׳וואלט נישט געווען גירוש וואולקע, נאר יציאת מצרים. דעם און יענעם האט ער געטרייסט. דעם און יענעם האט ער פארזיכערט, אז מען וועט זייערע טאטע־מאמע, קראנקע זקנים, וואס זיינען געלעגן צו־בעט, אויך מיטנעמען. פאר די זקנים, פאר די קראנקע און פאר קליינע קינדער האט יוחנן געקראגן ברישקעס ביי די פוילישע שכנים. דער פראכט־צוג, וואס האט געדארפט אפפירן די יידישע עדה אינעם „יודען־לאגער", האט געווארט אין קא־נאפקי, פינף מייל פון וואולקע. די פינף מייל האבן די יידן געדארפט גיין אין אזא קרירה צופוס.

דייטשישע פאליציאנטן, די ביקסן אריבערגעווארפן איבער די אקסלען, האבן זיך געדרייט צווישן עולם. זיי האבן פארקוקט, וואס פא־ליאקן און פאלקעס זיינען געקומען זיך געזעגענען מיט זייערע יידישע שכנים. מען האט צווישן זיך כמעט נישט גערעדט. בלויז דער טרויער אין די אויגן האט געהאט צו זאגן:

— דער גאט, וואס האט אונדז באפרייט פונעם רוסישן צאר, וועט אונדז אויך באפרייען פון היטלערן.

— ווי לאנג איז דען, ווי דער רוס האט אונדז געטריבן פון וואול־קע? — האט אן עלטערער ייד, ברוין און בלוי פון קעלט, א זאג געטאן.

— א פערטל יארהונדערט — האט א צווייטער זקן זיך אנגערופן

— כ׳געדענק עס ווי היינט. ס׳איז געווען א שטיק נאך די יום־טובים.

מען האט אונדז געטריבן קיין ווארשע דורך פעלדער און וועלדער. אין א רעגן האבן מיר זיך געשלעפט. משה שמש — ער ליגט שוין אין דער „ווארעט" — האט געשפאנט אויף א פריער מיט א ספר־תורה אין די הענט. הינטער אונדז איז געגאנגען דער שבת־גוי, דער דייטש הערמאן. ער האט געפירט אויף א שטריקל א ציג, וואס האט זיך געמאלקן. איז א קינד פון מידקייט אוועקגעפאלן, האט דער דייטש עס געכאפט, ווי ס'כאפט א פאסטוך א מיד שעפעלע, עס אנגעטרונקען מיט א ביסל ציגן־מילך. און היינט? היינט טרייבט אונדז גאר דער דייטש.

— מען וועט זיך מיט אים אפרעכענען!

און אז די בריטשקעס, געפאקט מיט זקנים, מיט קינדער זייגן אנגעפארן, האבן די פאליציאנטן א קאמאנדעווע געטאן:

— צו דריי! צו דריי אין א שורה!

אויף א פריער דער וואולקער דיין און פוןביידע זייטן צוויי שמשים. אלע דריי האבן געטראגן ספרי־תורות. פנחס וואולקער האט גע־טראגן זיין זיידנס מצבה. און אז די וואולקער עדה האט זיך געהאט אויסגעשטעלט לענג־אויס דעם מארק, האט יוחנן שוסטער זיך ארויסגע־רוקט. נאך אים — יאנקל פייקלער און פנחס טראמפייטער מיט די שפיל־כלים אין די הענט. יוחנן האט א וויש געטאן מיט דער האנט איבער דער ברייטער בארד, ווי איבער א פאנצער, און מיט א יום־כיפור־קול אנ־געהויבן:

— בטחון, יידן, בטחון! דער „שבט יהודה" ברענגט, אז ביים גירוש שפאניע האבן פלייט און פויק פארגרינגערט דעם שווערן וואנדער־וועג — און יוחנן האט א הייב געטאן די הענט צום פראסטיקן הימל — רבונו של עולם! דו זעסט דאך יא ווי מיר ווערן געפרעסן פון צרות און לייד! אונדזערע שונאים ווילן אויסווארצלען דאס לעצטע רעשטל פון יעקב! שטאק־פינצטער ארום אונדז, אויסגעלאשן איז דער לעצטער פונק. עס גייען אויס די לעצטע כוחות. גאט אין הימל, קוק זיך צו ווי אונדזערע נשמות „הימלען" — שטייען אויף משקולת. דו האסט אויף אונדז געשיקט א גירוש נאך א גירוש. מיר האבן געזאגט: דאס איז א שטראף פאר אונדזערע זינד. באלד וועט גאט אונדז אויסלייזן. און זע — פרישע צרות שיטן זיך איבער אונדז! מיר האבן געהאפט אויף באגינען און מיר טאפן נאך אלץ אין דער פינצטער!

יוחנן האט נישט געהערט ווי די וואולקער עדה וויינט. ער האט א הייב געטאן די פויסטן צום הימל און געשריגן:

— ווילדע חיות רינגלען אונדז ארום. וועלף און לעמפערטן יאגן זיך נאך אונדז! גאט, דו אלמעכטיקער, זע ווי אלץ ארום איז אויפגעשטאנען קעגן אונדז! אפילו די שטערן אין הימל פירן מיט אונדז מלחמה. די ערד וואקלט זיך אונטער אונדזערע טריט. דו, אל רחום וחנון, ווי קאנסטו צוזען דיין פאלק אין אזעלכע ליידן? טו בליקן פון דיין הייליקער רו אויף אונדזער גרויסן בראך. פארשפרייט איבער אונדז דעם מאנטל פון דיין גנאד. העלף אונדז, גאט! צייט, לאנג צייט די גאולה זאל קומען!

צווישן יוחננס רייד האט זיך געוויקלט א שטיל געוויין, א ווייט געוויין. דאס האט די פלייט זיך צעשפילט. ס׳פייקל האט אונטערגעכאפט. די וואולקער עדה, אויסגעשטעלט אין דרייען, האט זיך א וויג געטאן, זיך געלאזט אין וועג אריין.

א ווייטע, קאלטע זון האט זיך געהויבן איבער די פארשנייטע דעכער.

גירוש קוצבאַרג

ס'איז נאָך געווען גוט פינצטער, ווען בעריש האָט זיך אַ ריס געטאָן פון געלעגער און גענומען וועקן דעם ברודער זיינעם, וואָס איז געשלאָפן לעבן אים אויף אַ זאַק שטרוי:

— שמשון... שמשון...

דער פינף און צוואַנציק יאָריקער שמשון, וואָס איז פעסט געשלאָפן, איז פונעם ברודערס ווערטער אויפן אָרט וואַך געוואָרן און איז אַראָפּ פון געלעגער. ס'איז געווען קאַלט אויפן בוידעם.

די ברידער האָבן נישט גענעכטיקט אין שטוב, נאָר אויפן בוידעם. זיי זיינען געשלאָפן אין אָנגעטועכץ, אַז טאָמער וואָס, ווען זאָל שמשון גלייך קאָנען אָפּבייגן אַ ברעט, זיך אַראָפּלאָזן אויפן הויף פון שלאַכטהויז, וואָס פוסטעוועט, און פון דאָרט אַפּציען מיטן וועלדל.

געהייסן האָט עס, אַז דער געוויקסיקער שמשון מיט בלויע אויגן און מיט ליכטיק־בלאָנדע האָר, וואָס מען זעט זעלטן אַפילו צווישן דייטשן, איז אַן אַגראָנאָם, אַ פּאָליאַק, וואָס אַרבעט אין לעוויטשינער הויף. אין דעם דייטשישן פּאַס, וואָס ער האָט געטראָגן מיט זיך, האָט ער געהייסן יאַן דאָמבקעוויטש. אין דער אמתן אָבער איז שמשון געווען אַ „גייענדיקע צייטונג". ער האָט פאַרשפּרייט ידיעות און אויפרופן פון לעוויטשינער הויף ביז פּלאַצק. ער איז ביינאַכט אָנגעקומען קיין קוצבאַרג, געקומען אָנזאָגן די יידן פון שטעטל, און דער עיקר דעם ברודער זיינעם, בערישן, זיי זאָלן יעדן טאָג זיך ריכטן אויף אַ גירוש.

ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין זיינען די ברידער געזעסן אויפן פינצטערן בוידעם און גערעדט. ריכטיקער — גערעדט האָט שמשון און בעריש האָט מיט די פויסטן זיך געווישט די אויגן. שמשון האָט דערציילט:

„— — — אויפן וועג אהער האב איך אנגעטראפן די ארויס־געטריבענע יידן פון דראבנין. דאס, בעריש, איז שוין מער נישט געווען קיין גירוש. אזוי פירט מען א סטאדע איבערגעשראקענע שעפסן צו דער שחיטה. פאראיארן, ווען מען האט געטריבן יידן אין דער ווארשעווער געטא, אין דער לובלינער געטא, זיינען אלטע לייט, זיינען מאמעס מיט קליינע קינדער געפארן אויף פויערישע פורלעך. ס'געפעק איז אויך געלעגן אויף פורלעך. איצט — קיין איין פורל נישט. אזוי, נאקעט און בארוועס, שלעפט זיך אן עדה יידן. וואס עדה? אן איבערגעשראקענע סטאדע, געיאגט פון בייזע הינט. די בארוועסע פיס צעבלוטיקט, די פני־מער צעבלוטיקט און אין די אויגן משוגעת. און ארום דער עדה — דייטשישע מאטארציקסילסטן מיט נאגייקעס אין די הענט, מיט רעוואלווערן אין די הענט" — — —

עס איז שוין געווען באלד פיר, ווען די ברידער האבן זיך נאך לאנג גערדרייט אויפן געלעגער ביז זיי זיינען איינציקווייז איינגעשלאפן.

און איצט?

די ברידער האבן עטוואס אפגעבויגן א ברעט פון בוידעם. ס'איז געווארן א שפארונע. זיי האבן געקוקט אויף דער טעפער־גאס, וואס איז פוןביידע זייטן געווען אפגעצוימט מיט שטעכיק דראט. די טעפער־גאס האט געפירט אין מארק אריין. אין דער גאס, וואו עס האט נאר־וואס געבומען טאגן, איז געשטאנען א בהלה. דייטשן אין מונדירן האבן מיט נאגייקעס געטריבן די יידן פון די הייזער, זיי געטריבן אין מארק אריין. צווישן די געשרייען האט זיך דערהערט א קוויטש. באלד איז דער קוויטש איבערגעאנגען אין א פארשפיצט מיידליש געוויין. עס האט זיך דער־הערט א שאס. ס'איז געווארן א ווייל שטיל. דערנאך האט זיך א הונט צעבילט און דער פארטאג האט ווידער אויפגעציטערט פון די יללות.

בעריש האט ארומגענומען דעם ברודער, ווי ער וואלט זיך מיט אים געזעגנט אן ווערטער. דערנאך האט ער א זאג געטאן:

— עפן ס'ברעט, שמשון, און לאז זיך אראפ. ס'איז א געפאר דא צו בלייבן. און טאקע שוין.

— און דו, בעריש?

— איך?

— ווייסטו וואוהין דו גייסט?

— וואו עס גייען אלע יידן.

— דאס איז מער נישט קיין גירוש, בעריש, דאס איז א שחיטה

— האט שמשון אריינגערעכצט אינעם ברודער. — פון די פערציק קוצבארגער משפחות וועלן קיין העלפט נישט דערגיין צו דער קאנאפקער באן. קינדער און אלטע לייט וועט דער שונא אויפן וועג דערהרגענען. און די צווייטע העלפט וועט אומקומען אין די אפגעשלאסענע וואגאנען אויפן וועג קיין ווארשע. דו וועסט דא נישט בלייבן, בעריש. גייסט מיט מיר. וואס פאר א ברעט, זאגסטו, דארף מען אפבייגן?

ס'האט זיך דערהערט א קלאפ אין טיר. באלד א צווייטער, א דריטער.

— עפן, יודע!

— עפן, דרעקיקער יודע!

ביי ביידע ברידער איז ס'בלוט אפגעלאפן פון די פנימער. ביידע האבן זיך א קוק געטאן אין די אויגן:

— וואס טוט מען?

שמשון האט אפגעבויגן ס'ברעט צו דער טעפער־גאס. אויף די טרעפלעך, וואס האבן געפירט אין פאדערהויז, זיינען געשטאנען צוויי דייטשן מיט נאגייקעס אין די הענט.

בעריש האט א רוק געטאן ס'ברעט, וואס האט געפירט צום שלאכט הויז און זיך געבעטן ביים ברודער:

— איך גיי עפענען די טיר און דו צי דערווייל אפ.

— עפן נישט — האט שמשון צוריקגעהאלטן דעם ברודער. — לאזן זיי אויפברעכן די טיר.

די קלעפ אין פאדערהויז זיינען געווארן שטארקער, די קולות — רוגזהדיקער:

— עפן, דרעקיקער יודע! עפן!

פון די קולות האט א שווארצער קאטער, וואס האט געדרימלט אויף א פיר־עקיקן „בעלעק" אונטערן דאך, זיך א צי געטאן מיט א וואורטשען. דער קאטער האט געקוקט אויף די ברידער און געשאסן מיט גרינע פאס־פאר־אויגן.

— נעם, בעריש, מיין פאס — האט שמשון אים א שטעק געטאן

דעם פאס אין די הענט אריין — און ווארט נישט אויף מיר. שנייד קיין לעוויטשין. מער קיין פיפס.

שמשון האט מיט א פאר גזלנישע אויגן געצוואונגען דעם ברודער זיך אראפצולאזן פון בוידעם. בעריש, ביי וועמען ס׳לשון איז געווען אפ־גענומען, האט געפאלגט. די דריטהאלבן שטאק האבן אים נישט געשראקן. ווען שמשון הייסט אים איצט גיין אין פייער, וואלט ער געגאנגען. צווישן די קולות האט מען אפילו נישט געהערט ווי ער האט א שפרונג געטאן.

שמשון האט א רגע אנגעקוקט דעם ברודער. דערנאך האט ער פון א זייטיקער קעשענע ארויסגענומען א רעוואלווער און איבערגעציילט די זעקס קוילן, וואס האבן געשטעקט אין אים. ער האט זיך אויסגעצויגן אויפן דיל לעבן דער טרעפ, וואס האט געפירט פון בוידעם און זיך איינ־געהערט.

די קולות זיינען געווארן אלץ העכער. צווישן די געשרייען — דא א שאס פון א רעוואלווער, דארט א שאס פון א רעוואלווער. שמשון איז געווען זיכער, אז דאס שיסט מען יידן. ער וועט זיך פאר קיין פאל נישט אונטערגעבן. ער האט שארפער אנגעשפיצט די אויערן. פון מארק האבן זיך דערטראגן יללות.

און מיטאמאל — די טיר האט א קרעכץ געטאן. די זאוויעסעס האבן נאכגעלאזט. אין דער אויפגעפראלטער טיר זיינען געשטאנען דריי דייטשן מיט נאגייקעס אין די הענט:

— וואו ביסטו, דרעקיקער יודע?

שמשון האט זיך געחידושט ווי רואיק ער ליגט, ווי די אויסגע־שטרעקטע האנט טוט קיין ציטער נישט. ער האט אנגעשטעלט דעם רע־וואלווער, געצילעוועט. און ווי די דייטשן האבן זיך א לאז געטאן צו דער טרעפ, האט שמשון אויפגעכאפט איינעם נאכן אנדערן, ווי מען כאפט אויף אין מיטן לויפן משוגענע הינט.

פונעם שיסן האט ס׳גאנצע הויז אויפגעציטערט. דערנאך איז גע־ווארן אזוי שטיל, אז מען האט געהערט ווי דער קאטער ווארטשעט.

שמשון, וואס האט געווארט מען זאל זיך ווארפן אויף אים, האט זיך אויפגעשטעלט. פון דער אויפגעפראלטער טיר האט געבלאזן א קעלט. ער האט איבערגעציילט די דריי קוילן אינעם רעוואלווער. דערנאך האט ער אנגעשטעלט דעם רעוואלווער זיך אין אפענעם מויל אריין. דער רע־

וואַלווער איז געווען הייס. אַזוי איז שמשון געשטאַנען און האָט אָפּגע־ציילט אַ דריי צענדליק רגעס. און אַז ס׳איז קיינער נישט אַנגעלאָפֿן און שמשון האָט פֿון דאָס ניי אָפּגעציילט אַ גאַנצע מינוט, איז אין אים אויפֿ־געגאַנגען אַ זיכערקייט, אַז אַ דייטש וועט קיינמאָל נישט איינפֿאַלן, אַז אַ ייד קאָן אויך שיסן אַ דייטש.

שמשון האָט אַריינגעלייגט דעם רעוואָלווער אין קעשענע און אָפּ־געבויגן ס׳ברעט צום שלאַכטהויז. ער האָט זיך אויסגעבויגן און מיט אַ צי, ווי אַ קאַץ, האָט ער זיך אָנגעכאַפּט מיט ביידע הענט פֿאַר אַ קראָקווע. פֿון דאָרט האָט ער לייכט אַ שפּרונג געטאָן און איז געבליבן שטיין אויפֿן זאַמדיקן הויף. ער האָט זיך אויף אַלע פֿיר געשאַרט מיטן פּלויט, זיך צו־געשאַרט צום אַלשענעם וועלדל, וואָס האָט זיך געשוואַנקען אין וואַסער.

דער הימל איבערן וועלדל איז געווען פֿאַרפּלאָמט. שמשון האָט זיך איינגעקוקט אינעם פּלאָם, אויפֿגעכאַפּט די שטיקלעך יללות, וואָס האָבן זיך געטראָגן פֿון שטעטל און גענומען שפּרייזן איבער די קנעכלעך אין קאַלטן וואַסער.

1942

בײַ מלאַווער לאַנדסלײַט

די דרײַ טויזנט מלאַווער ייִדן, וואָס דער דײַטש האָט איבער־נאַכט אַריבערגעפּעקלט אין פּראַכט־וואַגאָנען קיין וואַרשע, האָבן זיך פֿאַרקליבן אויף די נאַלעווקעס און אויף דער פֿראַנציסקאַנער.

די מלאַווער האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען. אײגענע „שטיבלעך", אײגענע בתי־מדרשים, אָן אײגן „הכנסת אורחים", אַ „גמילת־חסדים"־קאַסע, אַ חברה קדישא און אַ קולטור־קלוב.

און נישט בלויז די מלאַווער. דאָס פֿערטל מיליאָן פּראָווינצער, וואָס דער דײַטש האָט אַרײַנגעפּאַקט אין וואַרשעווער געטאָ, צו דרײַ און פֿיר פּאַרשוין אין אַ צימער מיט איין פֿענצטער, דאָס פֿערטל מיליאָן ייִדן האָבן זיך גערופֿן לויט די שטעט און שטעטלעך, פֿון וואַנען זיי זײַנען געקומען.

אין וואַרשע זײַנען אויסגעוואַקסן לאַנדסמאַנשאַפֿטן.

איז אָנגעקומען אַ ידיעה פֿון אַ שטעטל, איז צווישן די לאַנדסלײַט געוואָרן אַ פֿרייד. מען האָט גערעדט וועגן דעם בײַם דאַווענען, בײַ דער אַרבעט, בײַם עסן.

בײַ די מלאַווער לאַנדסלײַט איז געווען אַ שמחה. אויף די נאַלעווקעס, אויף דער פֿראַנציסקאַנער האָט מען גערעדט, אַז ר׳ אדם איז אין וואַרשע, אַז נעכטן נאָך מעריב האָט ער גערעדט אין מלאַווער „שטיבל", וואָס אויף נאַלעווקעס, און הײַנט וועט ער רעדן אין דעם מלאַווער בית־המדרש, וואָס אויף דער פֿראַנציסקאַנער. די לאַנדסלײַט האָבן זיך נישט געקאָנט אָפּחידושן:

— ווי לאָזט זיך אַזאַ ר׳ אדם אין וועג אַרײַן?

— ס׳איז דאָך סכנת־נפֿשות.

— וואס הייסט סכנת־נפשות ? ס'איז איינגעשטעלט ס'לעבן.

— קענט איר נישט ר' אדמען.

ר' אדם איז געווען פון די געציילטע, איבערגעבליבענע קאצקער חסידים, וואס פארן נישט צו קיין רבין. שטענדיק אן אויפגעלייגטער, שטענדיק גרייט צו טאן עמיצן א טובה. איז אין מלאווע אומגעגאנגען פלעק־טיפוס, מענטשן האבן זיך געהיט נישט אנגעשטעקט צו ווערן, איז ר' אדם געגאנגען פון איין חולה צום צווייטן. און אז אן ארעמאן איז אוועקגעפאלן — האט ר' אדם שוין ביי אים גענעכטיקט. ער איז געווען א געוויקסיקער, קנאכיקער ייד. ווען נישט דאס רויטע בערדל מיט די פלאמיקע פאות, וואלט מען אים אנגענומען פאר א האלענדער. דער אי־בערגעוואקסענער ייד האט געהאט קליינע, בלויע אויגן, וואס האבן גע־פלייצט מיט פרייד. אזוי האט געדארפט אויסזען נחום איש־גם־זו. כאטש אליין קרוע־בלוע. די ריפסענע קאפאטע מיט ארויסגעשטופטע עלנבויגנס. די שטיוול מיט אפגעשלייפטע אפצאסן. און דערצו — קיינמאל נישט פארביטערט. פארקערט — שטענדיק אויפגעלייגט.

דער ר' אדם האט זיך פארבענקט נאך די פארטריבענע לאנדסלייט זיינע, און ער איז געקומען קיין ווארשע זען וואס זיי מאכן.

אפנעמען דעם גרוס פון ר' אדמען האבן נישט אלע לאנדסלייט געקאנט. העכסטנס א צוויי מנינים האבן זיך צונויפגעקליבן אין בית־המדרש, וואס אויף דער פראנציסקאנער גאס. די צוויי מנינים האבן פארטראטן די מלאווער שוסטער, די מלאווער שניידער, די „שטיבלעך", די בתי־מדרשים, דעם מלאווער קולטור־קלוב.

נאך מעריב האט דער עולם זיך צעזעצט ארום א לאנגן, פיר־עקיקן טיש. מען איז געזעסן, ווער איבער א צעעפנט משניות, ווער אי־בער אן עין־יעקב. דאס איז געווען אויבנאויף. אין דער אמתן האט דער עולם זיך צוגעהערט ווי ר' אדם גיט־איבער א גרוס פון דער פאריתומטער מלאווע. די צוויי חלבנע ליכט, היימיש געצויגן, האבן קוים באלויכטן דעם בית־המדרש. ר' אדם האט גערעדט:

„...די הונדערט יידישע משפחות וואוינען אויף דער טעפער־גאס, אין שיל־געסל, ארום בריקל אין דער ווארשעווער גאס. די געוועלבער ארום מארק פוסטעווען טאקע, לידזבארסקיס שניט־קראם און ליפסקיס אייזן־געשעפט, האט דער דייטש איבערגענומען, דערפאר וועט איר נישט

דערקענען דאָס טעפּער־געסל. וואו אַ שטיקל הויף, וואו אַ ליידיק שטיקל פּלאַץ, וואַקסן אוגערקעס און ראש־חודש־רעטעכלעך. וואו אַ זומפּ — פריער אַרום די מאַסטאַוועך וועלדער, איצט אויפן „גרונט" אַרום די לאַמ־פּיער — טריקענען מיר יידן אים אויס, פאַרזייען קאַרטאָפל, פאַרזייען קרויט. און עסן צו דער זעט עסט קיינער נישט. וויפל דער דייטש צאָלט פּאַר אַ טאָג אַרבעט? אַ מאַרק און צוויי מאַרק. ס'איז דאָך אַ הונגער־לוין. וויפל האָט מען אָבער געמוזט אַוועקלייגן כוחות און מי, עס זאָל זיין א יי ן קעסל און איין ב יי ט ל. ס'איז אָנגעקומען מיט גרויס מאַטערניש. איין קליניקייט, גיי צאָל זיך אויס ביי אַ יידן, וואָס איז אַמאָל געווען אַ גביר, צי ביי אַן אַנדערן, וואָס האָט אַמאָל איינגעשלונגען גאַנץ ש"ס? אַזאַ איינער ווייס נישט, אַז לומדות אָ ל יי ן, לומדות אָן ב ט ח ו ן, איז גאָרנישט. דער עיקר איז גלויבן, דער עיקר איז בטחון, דער עיקר איז יידישקייט. און מיר האָבן דאָס געדאַרפט בייקומען די געוועזענע גבירים און די פאַרקאַוועטע לומדים. און מיר זיינען עס בייגעקומען. ס'איז ביי אונדז אין מלאָווע א יי ן בייטל, איין קעסל. א ו ן אַז אין יעדן פון אונדז זיצט די גאַנצע יידישע אומה, האָבן מיר נישט מורא פאַר קיין מענטשלעכער רשעות. און אַז מיר האָבן איבער זיך אַ לייטענאַנט שמידט, אַ דייטש אַ רשע, איז וואָס? דעם דייטש פאַלט־איין, און בלויז פון רשעות, אונדז צו שיקן שמחת־תורה צו דער אַרבעט. האָבן מיר געווינט און געאַרבעט. אָבער צומאַרגנס האָבן מיר זיך געפּרייט מיט דער תורה. אַזאַ התלהבות ביי „הקפות" געדענק איך נישט. און גלייבט מיר, מלאָווער יידן, אַז אונדזערע „הקפות" נאָך שמחת־תורה זיינען די אָנגעלייגטסטע און חשובסטע האַי־יאָר ביי גאָט".

ביי די לעצטע ווערטער האָט ר' אדמס קול געקלונגען אַזוי „מאַ־ראַליש", אַז טייל פון עולם האָט שטיל אַריינגעווײנט אין די אָפענע ספרים, וואָס זיינען געלעגן אויפן טיש.

עס איז געווען אַ ווײלע שטיל, אומאָנגענעם שטיל. מען האָט גע־הערט ווי דאָס חלבנע ליכט שמעלצט זיך מיט אַ זשומעריי.

הערש לייב שוחט, אַ שוויגער און אַ מוח־מענטש, האָט פאַרמאַכט איין אויג. דאָס צווייטע, אַ פאַרוואַלקנטס, האָט אַרויסגעקוקט פון אַ גע־דיכטער ברעם. עס האָט אויסגעזען, אַז דאָס אויג צילעוועט זיך אין ר' אדמען אַריין. הערש לייב שוחט האָט אָפּגעהוסט. דאָס קול, אַן אָנגע־

שפּאַלטנס, האָט זיך געהויבן באַרג אַרויף, האָט זיך געטראָגן צו ר׳ אדמען:

— אוודאי, אדם, דאַרף מען האָבן בטחון... ווי דען אַנדערש?... נאָר איך זאָל זאָגן, אַז דער סדר פון דער וועלט געפעלט מיר — ניין, אדם, ער געפעלט מיר נישט. לאָמיר נעמען דאָס שטיקל וואַרשע אונ־דזערס. אויף אַ שטח, וואו ס׳דאַרפן וואוינען הונדערט טויזנט מענטשן, האָט מען אַנגעשטופּט אַ האַלבן מיליאָן. וואָלט שוין גוט געווען. גייט אָבער נישט פאַרביי קיין איין טאָג עס זאָלן נישט צוקומען קיין נייע מענטשן. און אַלע אין דער געטאָ אַריין. און די געטאָ איז נישט, להבדיל, דאָס בית־המקדש, וואו מען איז געשטאַנען „צפופים ומשתחוים רוחים״. מען ליגט שוין אַזוי אויך ווי הערינג אין אַ פאַס. און אַז מען ליגט אין אַזאַ געדרענג, ווי נאָך שטופּט מען אַריין די נייע פופצן טויזנט יידן פון קאַליש? וועל איך דיר זאָגן, אדם. אַזוי גיך ווי פון די דרייסיק טויזנט לאָדזשער יידן זיינען העלפט אויסגעשטאָרבן, האָבן זיך שוין אָפּגעליי־דיקט צימערן פאַר פופצן טויזנט נייע מענטשן, האָט מען אין די ליידיקע צימערן אַריינגעפּאַקט די פופצן טויזנט קאַלישער יידן. און אַז די דריי טויזנט שפּעטער יידן זיינען אויסגעשטאָרבן, האָט מען אין זייערע צימערן אַריינגעפּאַקט אונדז, די מלאָווער יידן. און אַז מיר וועלן אויסשטאַרבן, וועט דער דייטש אין אונדזערע צימערן אַריינפּאַקן די טשעכאַנאָווער, די ריפּינער, די כאָרזשעלער, די נאַשעלסקער... „המן״ פירט אונדזער חשבון, אוי, פירט ער!

דאָס קול ביי הערש לייב שוחט איז מער נישט געווען אַנגע־שפּאַלטן. עס האָט געשניטן ווי אַ חלף. עס האָט באַשולדיקט. ביי דעם עולם מיט די אַנגעשפּיצטע אויערן האָבן זיך די מיילער געעפנט. ר׳ אדמס אויבערשטער האַלבער גוף האָט זיך אַ בייג געטאָן, האָט זיך אַ צי געטאָן איבערן טיש. די בלויע אויגן — אַלץ האָט געפלאַמט. און ווען הערש־לייב שוחט האָט שטאַרקער פאַרקוועטשט דאָס לינקע אויג, אַ רגע אָפּ־געאָטעמט, און גלייך זיך גענומען צילעווען מיטן רעכטן אויג אין ר׳ אדמען, איז אים ר׳ אדם אַריין אין די רייד:

— הערש לייב, איך ווייס דאָך וואוהין דו צילסט... ווילסט זאָגן,

אַז אין דער איצטיקער וועלט־שריפה וועלן מיר יידן אונטערגיין... זאָג איך דיר, — האָט ר׳ אדם זיך אַ שטעל געטאָן אין זיין גאַנצער הייך און גרייס — זאָג איך דיר, אַז ניין און ניין! מיר וועלן טאַקע אַרויס צע־מזיקטע, מיר וועלן אַרויס „בשן ועין״, דערפאַר געלייטערטע, געשטאַרק־טע, אמתע יידן מיט בטחון. נעם טאַקע דעם פלעק־טיפוס. ביי אונדז האָט ער געבושעוועט ביז אַ שטיק נאָך פסח. ווען מען וואָלט זיך צוגעהערט צום דייטש, וואָלט קיין איין חולה נישט געזונט געוואָרן. אומעטום זיינען געהאַנגען אויפשריפטן אין דייטש: „פלעק־פיבער. בע־טרעטען און פערלאַסען איזט שטרענג פערבאָטען״. האָבן מיר זיי גע־הערט, ווי דעם קאַטער. וואו אַ חולה איז אָדם אַרומגעגאַנגען ביי אים. גלייבט מיר, יידן, אַז אויף קיין איין רגע איז מיר נישט איינגעפאַלן, אַז כ׳שטעל איין ס׳לעבן. פאַרקערט — ביקור חולים. לויט דעם דייטש האָב איך שוין לאַנג געדאַרפט זיין אַן אנגעשטעקטער, אַ קראַנקער, אַ בר־מנן. דאָס זעלבע איז מיט אונדז יידן. דער חשבון, וואָס הערש לייב האָט נאָר־וואָס דאָ געמאַכט, איז ביים וועג. עס איז אָבער אַ חשבון לויטן „שכל הישר״. און דער שכל הישר איז גילטיק, ווען עס האַנדלט זיך וועגן גראַשנס און גילדנס, נישט וועגן אַ פאָלק, נישט וועגן יידן, וואָס האָבן נישט בלויז איבערגעלעבט יציאת־מצרים, קרייצצוגן, כמעלניצקיס שחי־טות, נאָר אויך איבערגעלעבט די אַלע „עמאַנציפּאַציעס״, וואָס האָבן אפשר מער שאָדן אונדז אָנגעטאָן... און לאָמיר אייך זאָגן—פאַראַן צייטן, ווען יסורים און צרות שטאַרקן דעם מענטשן, גיבן אים צו כוח. ווי שטייט ביי פרעהן: „כאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ״ — ווי זיי האָבן די יידן געפּייניקט, אַזוי האָבן זיי זיך געמערט און אַזוי האָבן זיי זיך צע־שפרייט. איר הערט, מלאַוועד יידן, מיר לעבן אין אַ וואונדערבאַרער צייט... מען האָט ביים יידן אַלץ צוגענומען... און אַז מען האָט ביי אים צוגענומען די הייזער, די מויערן, דאָס געלט, איז ער דען געוואָרן אָרע־מער? עס האָלט דאָך שוין דערביי, אַז אַלע יידן זאָלן ווערן צדיקים. דען וואָס איז אַ צדיק? אַ צדיק איז — „עני בגלות״ — אַן אָרעמאַן אין גלות. און דאָס געבעט פון אַן אָרעמאַן איז די שכינה אַליין. „וצלותא דעני איהו שכינתא״ — מיר לעבן אין אַ צייט, ווען משיח איז אַ בעל־תשובה, ער איז „עני ורוכב על החמור״ — דער אָרעמאַן, וואָס רייט אויף אַן אייזל.

עס איז שוין קיינער נישט געזעסן ביים טיש. דער עולם האָט

אַרומגערינגלט אדמען, וואָס האָט גערעדט, לאַנג גערעדט. דער עולם האָט זיך געקוויקט מיט די רייד, ווי אַ דאַרשטיקער מיט קוואַל־וואַסער. די חלבנע ליכט, וואָס אויפן טיש, האָבן זיך געלאָשן. בלויזביים עמוד האָט אַ יאָרצייט־פלעמל געציטערט און אַנגעפילט דאָס בית־המדרש מיט שטי־קער חושך, וואָס קיינער האָט נישט באַמערקט, ווייל די יידן מיט די צע־ווייטיקטע הערצער האָבן אַנגעקוואָלן פון זייער ר׳ אדמען, וועלכער האָט אינגאַנצן געשטראַלט.

צו קינות

נאָכן גירוש טשעכאַנאָווע זיינען געבליבן אין שטעטל אַ פערציק משפחות, כמעט אַלע שניידערס, וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן דייטשישן מיליטער שמוישענע פעלצלעך. ס׳זיינען אויך איבערגעבליבן דער רב, — אַ סגי־נהור אין די הויכע זעכציקער — און משה־יוסף, דער אַמאָליקער גביר פון שטעטל, אַ חסיד אַ תקיף, וואָס איז דעם גאַנצן זומער געלעגן צו־בעט. און אַז דער דייטש האָט זיינע זין און איידעמס פאַרשיקט אין וואַרשעווער געטאָ, האָט ס׳שטעטל גענומען אויף זיך אַרומצוגיין ביים קראַנקן. ביי טאָג איז מיט אים געווען אַן אייניקל, אַ מיידל פון אַ יאָר זעכצן, און יעדע נאַכט האָט אַן אַנדער ייד ביי אים גענעכטיקט. דעם רב און דעם געוועזענעם גביר, וואָס זיינען נישט געווען שוה בשוה, נישט גערעדט צווישן זיך איבער דרייסיק יאָר, זייביידן האָט דאָס שטעטל אויסגעהאַלטן.

ס׳איז געווען תשעה באב.

די פערציק יידישע משפחות — מאַנסבילן, ווייבער, יינגלעך — אַלע זיינען אַוועק אין שיל אַריין זאָגן קינות. די צוויי יידישע געסלעך — ס׳טעפּער־געסל און ס׳שיל־געסל — זיינען געווען ליידיק. טירן, פענצטער — פאַרהאַקט. דער אָוונט איז צוגעפאַלן, איז געלעגן איבער די צעקרימטע שטיבלעך, איבער די שלעכט־ברוקירטע געסלעך. און מיטן אָוונט — שרעק און טרויער, וואָס ס׳האָט זיך געטראָגן פון דער טונקעלער שיל, וואו יידן זיינען געזעסן אויפן דיל, געזעסן אויף פוסבענקלעך און ביי די צעשמאַלצענע ליכטלעך געזאָגט מיט געוויין קינות.

געבליבן אין שטוב איז איין משה־יוסף.

אין די עטלעכע חדשים, וואָס ער איז געלעגן צו־בעט, איז ער

אינגאַנצן ווי איינגעלאָפּן. ס׳פּנים — אַ כזית — האָט זיך פאַרלוירן אי־נעם קישן. אַרויסגעזען האָט מען בלויז באָרד און אויגן — אַ גרויע, שפּי־ציקע באָרד און טיפע, שוואַרצע אויגן.

אין שטוב איז געווען גוט טונקל. לעבן בעט, אויף אַ בענקל, וואו ס׳זיינען געווען צעשטעלט פלעשלעך מעדיצין, איז אויך געשטאַנען אַן ערדן טעפּל זאַמד. אינעם זאַמד האָט געברענט אַ חלבן ליכט, ענלעך אויף אַ יאָרצייט־ליכט. אַז דער קראַנקער האָט גענומען זאָגן „איכה״, איז ס׳אייניקל זיינס, דאָס זעכצן־יאָריקע מיידל אַריין צום שכבס מיידלעך.

משה־יוסף איז געבליבן איינער אַליין. ביים זאָגן די קינות האָט דער קאָפּ ביי משה־יוספן זיך אַ גליטש געטאָן פון קישן. ס׳איז געוואָרן טונקעלער אין די אויגן. די ווערטער, אַנגעשוואָלענע, זיינען אַרויס פון די שורות, געשטאַנען אַזוי אַ ווייל און האָבן זיך מיטאַמאָל פאַנאַנדער־געגאָסן.

טרערן אין האַלדז, טרערן אין די אויגן, טרערן אין די צעעפנטע קינות:

„...עיני. עיני יורדה מים...״

די קינות האָבן זיך אַרויסגעגליטשט פון זיינע פאַרחלשטע הענט און זיינען געבליבן ליגן אויף דער קאָלדרע. אַ בלאַט אַהער, אַ בלאַט אַהין. אַ לעבן האָט זיך פאַרבייגעטראָגן:

— פון משה יוספס צד, פון זיין ווייבס צד — רייכע וואַלד־סוחרים, רייכע תבואה־הענדלער. מיט משה יוספס קומען קיין טשעכאַ־נאָווע האָט ס׳שטעטל אויפגעלעבט. פון משה יוספס טשעכאַנאָווער וועל־דער האָבן צענדליקער משפחות גענומען ציען חיונה. ס׳שטעטל האָט זיך געשפּיגלט אין משה יוספן.

און משה יוסף ?

ער איז געווען אַ חסידישער יונגערמאַן, אַן איינרייסער. פאַר זיין הויז איז שטענדיק געשטאַנען אַ געשפּאַנטע ברימשקע. משה יוסף האָט געהאַלטן אין איין אַרומפאָרן. דאָ — אין וואַלד אַריין, דאָ — צו אַ פּריץ, דאָ — צום רבין קיין גער.

ערב־שבת, צי ערב יום־טוב — משה יוסף האָט דעם דעך אַרויס־געיאָגט פון די פערד, געוואָלט, שטאַרק געוואָלט אַהיימקומען פאַר קבלת־שבת און כמעט שטענדיק אַ שטאָך געטאָן אין שבת אַריין.

ווען איז דאָס געווען?

דאָס איז געווען מיט אַ דרייסיק יאָר צוריק. דער טשעכאַנאָווער רב, וואָס איז נאָך דעמאָלט נישט געווען קיין סגי־נהור, זיינען משה־יוספס פירעכצן נישט געפעלן. דער רב איז ביי זיך אויך געווען אַ תקיף, ער האָט געשטעלט אויף זיך און אויך אויסגעפּידט. ער האָט געוואָרנט דעם חסידישן יונגנמאַן — „אַזוי און אַזוי, משה יוסף — לאָזטו זיך פּרייטיק אונטערוועגנס, זע אַהיימצוקומען אַ שעה פאַר ליכט־צינדן".

משה יוסף האָט צוגעזאָגט.

נישט איין פערד איז ביי אים געפאַלן. אַזוי פלעגט ער זיך יאָגן יעדן פרייטיק אַהיים, נישט געוואָלט, שטאַרק נישט געוואָלט מחלל־שבת זיין. דאַ איז ער אַהיימגעקומען ווען ידן זיינען שוין געגאַנגען אין שיל אַריין, דאַ — ווען מען האָט שוין געדאַוונט מנחה.

יעדעס מאָל האָט מען עס דערטראָגן דעם רב. דער רב האָט גע־שוויגן. און אַז משה יוסף איז אַמאָל אָנגעפאָרן אין שטעטל אַריין, ווען ידן האָבן שוין מקבל־שבת געווען, האָט דער רב אין מיטן דאַווענען צו־גערופן הערשל בעדער. דער רב האָט אים געפרעגט:

— הער זיך איין, הערשל. דער חסידישער יונגערמאַן, דער משה־יוסף, קומט ער אַמאָל שבת פאַרן דאַווענען אין מקווה אַריין?

— ער קומט שפּעטלעך, אָבער ער קומט יעדן שבת.

— אַז ער וועט מאָרגן קומען, שליס אים אָפּ אין דער מקווה ביז נאָכן דאַווענען.

— וועמען? ר' משה יוספן? — האָט דער בעדער געעפנט אַ פּאָר פאַרחידושטע אויגן, ווי מען וואָלט אים געהייסן פּאַטשן מלקות — און די שטאָט וועט שווייגן? זיי קענען דאָך אום שבת צעטראָגן די מקווה.

— דאָס וועט מען זען — האָט דער געוויקסיקער רב מיטן הדרת פּנים, וואָס רופט אַרויס דרך־ארץ, ווי זיך נישט צוגעהערט צום בעדערס רייד — דערווייל בין איך מרא־דאתרא, נישט משה־יוסף, און טו ווי דער טשעכאַנאָווער רב, הייסט דיך.

צו מאָרגנס, פאַרן צווייטן מנין, האָט זיך משה יוסף אין סאַמעטע־נעם שלאַף־ראָק, אין די שטעק־שיך מיט די ווייסע זאָקן, געלאָזט אין מקוה אַריין. אין מקווה איז קיינער נישט געווען. משה יוסף האָט אויף גיך אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די מלבושים, איז אַריין אין וואַסער און האָט

זיך דריי מאל טובל געווען. און אז ער איז שוין געשטאנען אן אנגעטוע־
נער, גרייט ארויסצוגיין, פון בארד און פאות האבן טראפנס געטריפט,
האט ער זיך געכאפט, אז די טיר איז פארשלאסן. משה יוסף האט גענומען
קלאפן אין דער טיר, גערופן דעם בעדער:

— הערשל! הערשל!

דער בעדער איז אונטערגעקומען פון דרויסן און מיט אן הכנעה
קול געזאגט:

— נישט מיין שולד, ר׳ משה יוסף. דאס האט דער רב מיך גע־
הייסן אייך אפשליסן אין דער מקוה ביז נאכן צווייטן דאווענען.

— פארוואס האט ער געהייסן מיך אפשליסן?

— ס׳איז שוין געווען שבת, ווען איר זענט נעכטן אנגעפארן אין
שטאט אריין.

— באשטראפט ער מיך?

דער בעדער האט גלייך נישט געענטפערט. דערנאך האט ער גאר
שטיל, ווי ער וואלט איינגעדוימט א סוד, א זאג געטאן:

— אז איר באשטייט, ר׳ משה יוסף, כ׳זאל אויפשליסן די טיר,
קען איך אויפשליסן.

— מ׳דארף נישט, הערשל, אז דער מרא דאתרא הייסט זיצן, דארף
מען זיצן. וועסט עפענען די טיר נאכן צווייטן מנין.

פון דעמאלט אן האט משה יוסף נישט גערעדט מיטן רב. שרייבן
תנאים, חתונה מאכן א טאכטער — אלץ אין ווארשע. אזוי די זין זיינע,
אזוי די איידעמס. דער ברוגז האט אנגעהאלטן צענדליקער יארן.

איצט, אין קראנקן־בעט, ווען ס׳פוכיקע קישן האט זיך ארויפגע־
רוקט און משה יוסף, אן כוחות, האט זיך נישט געקענט קיין קער טאן,
איצט האט אים באנג געטאן, וואס ער האט אנגעפירט אזויפיל יארן א
ברוגז מיטן רב. טאקע א רב, א מתנגד, אבער אן ערלעכער ייד.

פאר דער צייט איז דער רב געווארן א סגי־נהור און ער — משה־
יוסף — איז ביי קהל אויף קצבה. ווער האט זיך געקענט ריכטן אויף אזא
איבערקערעניש? ס׳האט אים מער נישט געארט ס׳פארלוירענע עשירות,
פארקערט. ערגעץ טיף אין דער נשמה איז ער אפילו געווען צופרידן, וואס
ער גייט אוועק פון דער וועלט אן ארעמאן. ס׳האט אים ווייי געטאן פארן
נפש. און ער האט נישט געמיינט זיך. ער איז שוין באלד געווען א זיבע־

ציקער. און ווי לאנג איז דער שיעור צו לעבן ? די קינדער אבער ? די זין, די טעכטער, די אייניקלעך ? פאר זיי האט ער געוויטיקט. און וואס עפעס די קינדער ? און וואס הערט זיך מיט אלע פוילישע יידן, מיטן גאנצן פאלק ישראל, וואס דער דייטשישער גוג־ומגוג וויל אומברענגען ?

פון שוואכקייט האט משה־יוסף זיך אפילו נישט געווישט די טרערן, וואס זיינען גערונען פון די אויגן, זיך געגעפלט איבער אים. די ווענט האבן זיך געגומען פאנאנדערדרוקן. ס'איז מיטאמאל געווארן ליכ־טיק, ווי נישט איין ליכטל וואלט געברענט, נאר הונדערט ליכט.

די טיר האט זיך געעפנט.

איז עמיצער אריינגעקומען ?

דער רב, דער סגי־נהור, מיט ברייט־צעעפנטע אויגן, איז געשטא־נען איבערן חולה, האט גערעדט מיט א קול, וואס איז געקומען פון וויט, פון גאנץ וויט:

— כ'האב געוואוסט, משה יוסף, אז דו ביסט איינער אליין. יידן זיצן איז שיל, זאגן קינות — בין איך אריבערגעקומען זאלסט נישט זיין אליין. און קינות וועלן מיר זאגן אינאיינעם.

אינעם קראנקן איז אויפגעגאנגען א פרייד. ער האט זיך געבעטן ביים רב:

— טשעכאנאווער רב, זייט מוחל און רוקט מיך אראפ אויפן קישן.

— כ'זע דאך נישט — איז דער רב געבליבן שטיין א וויל אן אומבאהאלפענער און גלייך צוגעגעבן — הער, משה יוסף, לייג אראפ דיינע הענט אויף מיינע אקסלען, וועל איך דיך אראפרוקן אויפן קישן.

און אז דער רב האט משה יוספן אראפגערוקט אויפן קישן, האט ער זיך אוועקגעזעצט לעבן חולה אויפן דיל, דעם קאפ געבויגן. און אז ס'איז געווארן שטיל, אזוי שטיל, אז מען האט געהערט, ווי דאס חלבנע ליכט שמעלצט זיך, האבןביידע א זאג געטאן אויף אויסנווייניק:

— איכה ישבה בדד העיר...

יאשא פארטיזאן

פארטאג איז דער שונא אנגעקומען קיין לוואווא. ס'יידישע דארף האט געברענט. די אויסגעקרימטע, אלט־פרענקישע הייזער זיינען זיך צע־פאלן אין די פלאמען. געבליבן זיינען די ווייסע, שטיינערנע פלויטן, אפ־געסמאליעטע, וואס האבן זיך געצויגן פון איין ברענענדיק הויז צום אנדערן. און צווישן די פלויטן — הינט, וואס האבן פארריסן די מארדעס צום פארפלאמטן הימל און געוואיעט. פעלד־מייז, גרויס ווי קראליקעס, האבן זיך געטראגן פונעם ברענענדיקן סטעפ, זיך געטראגן אין דארף אריין כמארעסווייז, סטאדעווייז.

אויף א פריער זיינען אנגעלאפן מאטארציקליסטן. זיי האבן זיך געטראגן איבער דער ברייטער, נישט־ברוקירטער גאס, ווי אין א געיעג — הין־קריק. שטויב האט זיך געהויבן. הינט האבן געבילט. באלד האט זיך געהערט א פויקעריי. די קלעפ פון דער פויק זיינען געווארן שטארקער, האבן זיך געוויגט דא איבער א וואנט, וואס איז געבליבן שטיין, דא אי־בער אן איינגעפאלענער חורבה, וואס האט נאך געברענט, דא איבערן ליידיקן מארק, וואו די לופט האט געשרפעט, איז פול געווען מיט שרעק. דאס האט דער שונא גערופן דעם עולם, וואס איז איבערגעבליבן אין דארף, אים גערופן מיט פויק און טראמפייט. און אז קיינער האט זיך נישט באוויזן, האט א לייטענאנט א קאמאנדעווע געטאן:

— זוכן!

מ'האט געזוכט אין די קעלערס, אין די קארטאפל־גריבער, אין די ברונעמער, וואס זיינען געווען פארשאטן. מען האט געזוכט און געשאלטן אין טאטן, אין מאמען, ביזן דריטן דור אריין:

— דאנערוועטער!

און ווי די אַפּיצירן זיינען שוין געשטאַנען איבער אַ מאַפּע, האָבן געזוכט דעם באַנטסטן וועג אינעם „שלום־עליכם" דאָרף אַריין, איז פֿר גען קליינעם בית־עלמין אָנגעקומען אַ צעוואַקסענער פֿאַרשוין. אין די אויגן האָבן זיך געוואָרפן — בויך און פֿלייצעס. פֿיס — ברייטע, שווערע — ווי ביי אַן עלעפֿאַנט. די באָרוועסע פֿינגער — צעכמאַליעט. אויף די ברייטע פֿלייצעס זיינען געהאַנגען מאַנטלען — איינס, צוויי, דריי, גע־האַנגען, ווי אָנגעשטאָפּטע זעק. אַרום בויך זיינען די מאַנטלען געווען שמיידיק, נישט צוגעצאַנגען און זעקס פּאָלעס, ווי צעפּראַלטע טירן, האָבן זיך מיט אַ פּאַטשעריי געוויגט אַרום דעם איבערגעוואַקסענעם פֿאַרשוין.

דאָס איז געווען דער משוגענער ישראל, וואָס האָט נישט געוואָלט אַוועק פֿון דאָרף און איז געבליבן אויפֿן בית־עולם צווישן די מצבות. צי דאָס טראָמפּייטן און פּויקן פֿון די דייטשישע זעלנער, צי דאָס סאָפּען פֿון די מאָטאָרציקלס, ס'איז שווער געווען צו זאָגן, וואָס ס'האָט אים אַרויס־געשלעפּט פֿון זיין באַהעלטעניש. ער האָט געשפּרייזט מיט אַ פֿאַרריסן פּנים. דער שוואַרצער קאָפּ האָר — צעפּאַטלט, די באָרד — צעשויבערט און ס'האַריקע האַרץ — צעכראַשטשעט. דער לייטענאַנט האָט אַ זאָג געטאָן צו די זעלנער:

— ברענגט אים אַ לעבעדיקן.

דריי זעלנער האָבן אָנגעשטעלט אויף אים די ביקסן:

— האַלט!

ישראל האָט אויפֿגעהויבן ביידע הענט און איז געבליבן שטיין. אַ זעלנער האָט אים גענומען באַזוכן. אַנשטאָט געווער, האָט דער דייטש אַרויסגעשלעפּט פֿון ישראלס קעשענעס שטיקער ברויט, שטיקער חלה, וואָס זיינען געווען האַרט ווי שטיין. דער זעלנער האָט אים געפֿרעגט:

— האָסט געווער?

— כ'האָב.

— וואו?

ישראל האָט געוויזן אויף די שטיקער חלה. אויף די שטיקער ברויט און בשעת מעשה אָנגעשטעלט אויפֿן זעלנער אַ פּאָר שוואַרצע אויגן, אַז דעם דייטש איז קאַלט געוואָרן. ער האָט אַ בורטשע געטאָן:

— קום!

דער זעלנער האָט צוגעפֿירט ישראלן צום לייטענאַנט און געוויזן

מיט אַ פינגער, אַז דער געפאַנגענער האָט אַ ריץ אין קאָפּ. דער לייטע־נאַנט האָט באַטראַכט דעם פאַרשוין און אים געפרעגט:

— ווי הייסטו?

— ישראל.

— יודע?

— יודע.

— וואָס טוסטו דאָ איינער אַליין אין דאָרף?

— כ׳היט די טויטע.

— וועמען?

— די טויטע — האָט ישראל געזאָגט און געוויזן אויפן קליינעם בית־עולם, וואָס האָט זיך געצויגן, מיט די קאַלך־מצבות, באַרג אַרויף.

דער לייטענאַנט האָט זיך צעלאַכט:

— ער איז פאַררימקט!

די איבעריקע אָפיצירן האָבן מיטגעלאַכט:

— דער יודע איז פאַררימקט!

די זעלנער, וואָס זיינען געשטאַנען מיט אָנגעשטעלטע ביקסן, האָבן איינגעהאַלטן ס׳געלעכטער אין די בייכער, און זייערע פנימער, צעשמי־סענע מאַסקעס, האָבן זיך נישט קיין קרים געטאָן.

דער לייטענאַנט האָט געגעבן ישראלן אַ פּאַפּיראָס:

— גוט. דו, איזראַעל, היטסט די טויטע. און וואָס טוען די אי־בעריקע פויערים?

— כ׳ווייס נישט.

— ווילסט דאָך נישט, מען זאָל דיך שלאָגן?

— ניין.

— טאָ זאָג, וואו די פויערים באַהאַלטן זיך אויס.

— כ׳ווייס נישט.

— ווער דען ווייס?

— מיין יאַשאַ. ער ווייס אַלץ.

— ווער איז יאַשאַ?

— ס'איז מיין זון — מיין צוועלף־יאַריק ייִנגל.

— וואו איז ער, דיין יאַשאַ?

— ער איז מיט מיר אויפן בית־עולם.

די אַפּיצירן האָבן זיך איבערגעקוקט, צי מען גייט זיי דאָ אַמאָל נישט אָפּטאָן קיין שפּיצל. זיי האָבן געוואָלט זיכער זיין, צי דער פאַרשוין איז טאַקע משוגע, צי ער מאַכט זיך. דער לייטענאַנט האָט אים געפרעגט:

— פאַרוואָס איז דיין יאַשאַ געבליבן אויפן בית־עולם?

— ווייל ער קען נישט גיין.

— ער לאָמט?

— ניין. כ'האָב אים צוגעבונדן צו יענעם בוים, — האָט ישראל געוויזן אויפן איינציקן בוים, וואָס איז אַרויסגעוואַקסן פון צווישן די אַנגעוואָרפענע מצבות — כ'האָב אים צוגעבונדן, ער זאָל נישט אַנטלויפן.

דער צוועלף־יאַריקער יאַשאַ איז געלעגן, ווי אַ געפּענטעט חיהלע. ער האָט זיך די אויגן אויסגעקוקט דער שונא זאָל פאַרפאַרן קיין לוואָווע. און אָט איז ער דאָ. אויבן אויף האָט עס געהייסן, אַז יאַשאַ האָט זיך אָפּגעבעטן ביי די פּויערים, מען זאָל אים איבערלאָזן מיטן קראַנקן פאַטער, וואָס האָט זיך נישט געוואָלט רירן פון דאָרף. און נישט אַזוי פון דאָרף, ווי פון לוואָוער בית־עולם.

דער קליינער יאַשאַ האָט געהאַט גרויסע פּלענער. צייט דער פאַטער האָט געקראָגן דעם מיש אין קאָפּ — און דאָס איז געווען אָנהייב ווינטער — האָט יאַשאַ געפירט ס'ווירטשאַפט. ער האָט שוין אַפילו האַיאָר געהאָלפן בראָנעווען דעם „ש וו אַ ר צ ן פּ אַ י״, וואָס האָט געפידלט אונטער די פיס, ווי ראָשטשינע. און מיט אַמאָל — מלחמה. דער שונא איז באַפאַלן דעם ראַטנפאַרבאַנד. אוי, האָט יאַשאַ מקנא געווען די דערוואַקסענע, וואָס זיינען אַוועק שלאָגן דעם שונא. און אַז יאַשאַ איז אין די שפּעטע פאַרנאַכטן געריטן פון סטעפּ אין דאָרף אַריין, איז דאָס שוין נישט געווען ס'צוועלף יאַריקע ייִנגל, נאָר אַ באַוואָפנטער רויט־אַרמייער, וואָס זיצט נישט אויפן פערד, נאָר ליגט, בייסט זיך איין מיט די הענט, מיט די פיס, און ס'פערד וואַרפט אָפּער די קאָפּיטעס, פּאַטשט אַוועק איבערן סטעפּ, טראָגט זיך אויפן שונא, אויפן דייטש. אין די פאַרנאַכטן האָט יאַשאַ אויפגעטאָן וואונדער. און אַז די פּויערים האָבן אונטערגעצונדן ס'אייגענע דאָרף, זיינען אַוועק מיט ווייב און קינד, מיט קו

און פערד, אוועק צום דניעפער, איז יאשא געבליבן מיטן פאטער. ער האט געהאט גרויסע פלענער. ער וועט ווערן א פארטיזאן, וועט נקמה נעמען פאר די דייטשישע שחיטות אויף פוילישע יידן, אויף ליטווישע יידן. קארג מעשיות האט ער זיך אנגעהערט וועגן די פארטיזאנער ? ער האט געוואוסט, אז פון די פארטיזאנער איז ארויסגעוואקסן די רויטע ארמיי. און אז דער שונא איז אנגעקומען מיטן סטעפ, האט יאשא גענומען סטראשען דעם פאטער, אז ער גייט אנטלויפן, אזוי לאנג געסטראשעט, ביז דער פאטער האט אים צוגעבונדן צום בוים. דאס האט יאשא געוואלט. א משוגענער טאטע, א געפענטעטע יינגל — אזא יינגל וועט דער דייטש נישט באזוכן. הענט און פיס האבן ביי אים אויפגעהערט צו ציטערן. ער איז געווארן רואיק, איז געווארן קאלטבלוטיק, ווי ס'פאסט פאר א פארטיזאן.

יאשא וואלט מיט פארמאכטע אויגן געטראפן ס'פלאץ, וואו ס'ליגט די מאשין־ביקס, וואו ס'ליגן די רעוואלווערן, וואו ס'ליגן די האנט־גראנאטן. פון פרייד האבן די אויגן זיך ביי אים פארמאכט. אויס רויך, אויס סמאלינעס. דער אויגוסט־הימל איז בלוי און טיף. די לופט — צייטיקע פירות. באלד אבער האבן זיך גענומען קייקלען טריט. פיס האבן געקלאפט איבערן איינגעטראטענעם וועג, וואס האט געפירט צום בית־עולם. די קלעפ האבן זיך געקייקלט, זיינען געקראכן צווישן די גראזן, פארקראכן צו יאשאן איבערן לייב:

— ווער גייט ?

איבער אים זיינען געשטאנען זעלנער:

— ווער האט דיך געבונדן, יינגל ?

— דער טאטע, — האט יאשא גערעדט, ווי ער וואלט געוועזן אן כוחות — כ'האב א קראנקן טאטע. ער איז נישט ביים זינען. ער האט מיך געבונדן.

— פארוואס האט ער דיך געבונדן ?

ער האט מורא געהאט, כ'זאל נישט אנטלויפן.

— וואוהין ?

— וואו אלע זיינען געלאפן.

— וואוהין זיינען אלע געלאפן ?

ס'יינגל האט א ווייל געקוקט אויף די זעלנער, געקוקט און תמעדוואטע אזאג געטאן:

— פירט מיך צו אייער עלטסטן, וועל איך זאָגן.

זיי האָבן אים אָפּגעבונדן. יאַשאַ האָט זיך קוים געהאַלטן אויף זיינע באָרוועסע פיס. אין דער אמתן אָבער, איז אין אים אויפגעגאַנגען אַ פרייד — באַלד, באַלד.

דער פּאָטער — ס׳פּנים פאַרשטיינערט, די אויגן שגעון— האָט אים פאַרגעשטעלט:

— דאָס איז מיין יאַשאַ — ער ווייס אַלץ.

— הער זיך איין ייִנגל — האָט דער לייטענאַנט פּאָטערלעך אַרויפגעלייגט אויף יאַשאַן אַ האַנט — דערצייל מיר אַלץ וואָס דו ווייסט. ווער האָט אונטערגעצונדן די הייזער דאָ אין דאָרף?

— די פּויערים אַליין.

— ווען?

— נאָך נעכטן אין דער פרי.

— און וואוהין זיינען זיי אַוועק?

— טייל זיינען געלאָפן אין דער זייט פון דניעפּער, אַנדערע — קיין זאַפּאַראָזשיע.

— און דו, בחורל, ווייסט דעם וועג צום דניעפּער?

— אַוודאי ווייס איך.

— וועסט מיטפאָרן מיט אונדז?

— כ׳וועל מיטפאָרן. כ׳בין אָבער הונגעריק, פון נעכטן אין דער פרי האָב איך נאָך גאָרנישט געגעסן.

מען האָט דעם ייִנגל דערלאַנגט אַ ווייס ברייטל. ער האָט עס צעריסן אין צווייען. איין העלפט האָט ער אַ כאַפּ געטאָן אין מויל אַריין, די צווייטע — האָט ער אַ שטעק געטאָן הינטערן לייוונטן העמד.

די אָפיצירן, וואָס זיינען געשטאַנען אַרום אים, האָבן זיך צעלאַכט, געלאַכט אַזוי אויפן קול, אַז זיי האָבן נישט באַמערקט, ווי יאַשאַ האָט אַרויסגעשלעפּט פון הינטערן העמד אַ האַנט־גראַנאַט. ער האָט פלינק אַ צי געטאָן ס׳צינגל און מיט גרויס געלענק אַ שליידער געטאָן דעם גראַנאַט צווישן די אָפיצירן. די ערד פון אונטער די פיס, ס׳גאַנצע דאָרף לוואָוואַ מיט די ברענענדיקע הייזער, אַלץ האָט געטאָן זיך אַ הייב, הויך, העכער.

נאכן אויפרייס האבן זעלנער זיך גענומען טראגן פון אלע זייטן. דער לייטענאנט, די אפיצירן, אלע זיינען געלעגן אין לוואווער מארק צע־ריסענע. צווישן די הרוגים — דער צוועלף־יאריקער יאשא און זיין פא־טער, דער משוגענער ישראל.

ס׳יידישע דארף לוואווא האט געברענט, דער סטעפ האט געברענט און די הינט האבן איצט נאך העכער געוואיעט.

1942

קאַליאַ

ס'איז געווען סוף סעפּטעמבער, ווען דער רעגן האָט אָן אַ וואָך, טיילמאָל צוויי. דערנאָך כאַפּט אַ פרעסטל, ס'נעמט שנייען און עס שטעלט זיך אַוועק אַ ווינטער אָן שטאַרקע פרעסט, אַ ווינטער, וואָס נאָגט און עסט די ביינער.

אין אַזאַ רעגנדיקער נאַכט, ווען דער דניעפּער, אָן אַנגעשוואָלע־נער, איז מיט רוגזה אַרויס פון די ברעגעס, די ווינטן האָבן זיך צעשפּילט און צעפּייפט איבערן סטעפּ, ווי אַ זאַווערוכע, — אין אַזאַ נאַכט איז דער פערצן־יאָריקער קאַליאַ אַ דורכגעווייקטער, געשטאַנען לעבן פּראָם אויף דער וואָך.

דער דניעפּער, וואָס האָט זיך געריסן פון די ברעגעס מיט אַ וואָיען, פאַרשוואַנקען שטיקער סטעפּ, האָט פאַרווישט דאָס פּויקן פונעם רעגן, דאָס סקריפּען פונעם פּראָם, דאָס פּישטשען פון די פעלד־מייז, וואָס האָבן זיך געטראָגן אין די נאָרעס.

די שוואַרצע ערד, וואָס האָט זיך געשפּאָלטן פון נאַסקייט, האָט געטריפט מיט פּאַרע, וואָס איז געקראָכן איבערן סטעפּ, איז געבליבן שטיין ווי אַ נעפּל, צוויי דריי איילן פונעם מענטש. ס'איז שווער געווען צו זאָגן וואו איז ערד און וואו איז הימל.

קאַליאַ האָט בלויז געזען פונקען פאַר די אויגן. און אַז דער רעגן האָט, ווי אַ פלאַכטע, זיך גענומען ווירקלען אַרום זיינע פּיס, אַרום קאָפּ, און איבערן סטעפּ זיינען אויסגעוואַקסן מענטשן צו צוויי, צו דריי, האָט קאַליאַ אָנגעשפּיצט זיינע וואַכע אויערן:

— זאָל עס זיין דער שונא, דער דייטש?

קאַליאַ האָט שוין געהאַט פאַרזוכט דעם טעם פונעם שונא. ס'יידי־

שע דאָרף לוואָווא, פון וואַנען קאַליאַ איז געקומען, האָט דער דייטש אויסגעגלייכט מיט דער ערד. טאַטע־מאַמע זיינען צעריסן געוואָרן פונעם שונאס באָמבעס. פון דער גאַנצער משפחה זיינען געבליבן — ער, קאַליאַ, און אַן עלטערער ברודער אין דער רויטער אַרמיי. דער פערצן־יאָריקער קאַליאַ האָט זיך צוגעשאַרט צו אַ חברה פויערים, וואָס זיינען פאַרבליבן אין סטעפּ. און די פויערים אין סטעפּ זיינען נישט געזעסן ליידיק. מען איז באַפאַלן פעלד־קיכן, פּראָוויאַנט־וועגענער, פּאַטרולן. בייטאָג איז מען געווען צעוואָרפן. מען איז געלעגן פאַרשטעקט אין קאַרטאָפל־גריבער, אין איינגעפאַלענע קברים. ביינאַכט איז מען אַרויס פון די באַהעלטענישן. צו איינס, צו צוויי. מען איז נאָכגעגאַנגען דעם שונא ווי אַ סטאַדע הונגעריקע וועלף. אַ טאַנק, אַן אַמבולאַנס, אַ פעלד־קיך, אַ פאַרבלאָנדזשעטער פּאַטרול — ווער אַדער וואָס איז געבליבן הינטערשטעליק, איז פון די פויערים צעריסן געוואָרן אויף שטיקער.

אין יענע מקומות, אַ צען מייל פון כערסאָן, איז מען מיט אַ היל־צערנעם פּראָם אַריבערגעשוואומען דעם דניעפּער קיין לוקאָווא.ביים פּראָם האָט געאַרבעט אַ בלינדער זקן אין די זיבעציקער. ס'איז געווען אַ ירושה פון דעם בלינדנס פאָטער. דעם בלינדנס ווייב איז שוין יאָרן געלעגן צו בעט אַ ש ל אַ ק ר י ר ע ק ע און אַן לשון. אַרויסגעהאָלפן דעם בלינדן האָט אַ נישט־דערבאַקענער יונג פון אַ יאָר זעכצן. פּעטיאַ האָט ער געהייסן. איז אָנגעקומען אַ פויער מיט אַ קו צי מיט אַ פערד, האָט געוואָלט אַריבערשווימען דעם דניעפּער, האָט דער נישט־דערבאַקע־נער יונג אַ צי געטאָן דעם בלינדן פאַר אַ האַנט,

— וולאַס, אַ פּאַסאַזשיר.

דער בלינדער וולאַס, אַ זעקס־פוסיקער זקן, באַוואַקסן ווי אַ פּאָפּ, האָט אויסגעגלאָצט אַ פּאָר הינערישע אויגן:

— לאָמיר הערן זיין קול.

— דאָס בין איך, זיידע וולאַס.

— וואָס פאַר אַ פּאַסאַזשיר איז ער דאָס? — האָט דער בלינדער געהאַט טענות צום אַרויסהעלפער. — דאָס איז דאָך ניקיפאָר ניקאָנ־דריטש! וואָס מאַכסטו ניקיפאָר? און דער טאַטע וואָס מאַכט?

דער בלינדער וולאַס האָט אַלע זיינע פּאַסאַזשירן דערקענט לויטן קול. איבער פערציק יאָר ווי ער האָט געפירט פּאַסאַזשירן מיטן פּראָם,

געקענט די זיידעס, די טאטעס, די אייניקלעך. און אז עס זיינען קיין פאַר־סאַזשירן נישט געווען, איז דער בלינדער געזעסן מיטן אַרויסהעלפער, אים דערציילט מעשיות. און דער נישט־דערבאַקענער פעטיאַ האָט אויס־געהערט, נאַריש געשמייכלט און שטאַרק אַנגעקוואָלן.

אין מיטן סעפּטעמבער איז קאָליאַ צוגעקומען צום פּראָם:

— זיידע וולאַס, שיף מיך אַריבער.

— קאָליאַ?

— יאָ, איך, קאָליאַ, — האָט ס׳יידישע בחורל זיך געחידושט, וואָס דער בלינדער דערקענט אים, כאָטש קאָליאַ האָט מיטן בלינדן בלויז צוויי מאָל גערעדט.

— שלעכט, קאָליאַ, שלעכט, — האָט דער בלינדער, אַנגעכמורעט ווי אַ וואָלקן, שטילער גערעדט — אָן פּעטיאַן בין איך ווי אָן אַ האַנט.

— וואָס איז מיט פּעטיאַן?

— די גנבים, די דייטשן, האָבן אים דערשאָסן.

דער בלאָנדער קאָליאַ מיטן פּאַרריסענעם נעזל איז געבליבן ביים בלינדן וולאַס. ער האָט שוין איצט געהייסן פּעטיאַ. דער נישט־דערבאַ־קענער פּעטיאַ. און אַז דער בלינדער וולאַס איז געזעסן מיט פּעטיאַן, האָט פּעטיאַ גערעדט, נישט וולאַס, דערציילט דעם זקן ווי דער דייטש, דער מערדער, האָט באַלאַגערט אָדעס, האָט פאַרנומען כערסאָן. דאָס איז נאָר אויף דערווייל. ווי דער ווינטער וועט זיך אָנוועקשטעלן, וועט די רויטע אַרמיי שלאָגן דעם שונא, אים פאַרטרייבן פון דער רוסישער ערד.

אַזוי איז פּעטיאַ אַפּגעווען מיט וולאַסן אַ טאָג צען. שפּעט אין דער נאַכט, ווען וולאַס איז שוין פעסט געשלאָפן, האָבן פּויערים גע־מייסטרעוועט אויפן פּראָם, געמייסטרעוועט און זיך איבערגערעדט אויפן וואונק:

— אַי, ווען ס׳גיט זיך איין.

— ס׳קאָן זיך איינגעבן.

— ס׳איז ווי אַ מזלדיקע קאָרט.

— מען שטעלט אויף איר איין און מען געווינט.

— מען קאָן אַמאָל כאַפּן דעם גענעראַל־שטאַב.

— און מען קאָן טאַקע.

— די אמתע העכט.

דערנאָך איז ביינאַכט שטיל געוואָרן אויפן פּראָם. און פּעטיאַ איז געשטאַנען אויף דער וואַך, איז געשטאַנען איין נאַכט, אַ צווייטע. אויף דער צווייטער נאַכט — מ'הערט טריט. אַז די טריט האָט פּעטיאַ דער־קענט, אַז דאָס זיינען נישט קיין אייגענע. מ'איז געגאַנגען ווי זעלנער, צו צוויי אין אַ שורה.

פּעטיאַ האָט זיך געשאַרט אויף אַלע פיר, זיך געשאַרט אַ דורכ־געוויקטער.

ער איז שטיל אַריין אינעם הילצערנעם שטיבל, פאַרקייטלט היב־טער זיך די טיר.

דער בלינדער וולאָס האָט געכראָפּעט מיט דער נאָז, ווי ער וואָלט געדרייט שטריק. ס'באַנומענע ווייב איז געלעגן אַ וואַכע און האָט זיך קיין רירט נישט געטאָן. ווען נישט די אויגן, גרינלעכע פלעמלעך, וואָלט מען געקאָנט מיינען, אַז זי זשיפּעט נישט.

פּעטיאַ האָט זיך צוגעלייגט צום בלינדן און אים גענומען וועקן:

— וולאָס, וולאָס!

— האַ — ?

דער בלינדער האָט זיך אויפגעזעצט:

— וואָס איז? אַ פּאַסאַזשיר?

— ניין, וולאָס. דייטשן.

— ווער? דייטשן? איך האָב נישט מורא. איך ווייס אַלץ. דו, פּעטיאַ, ביסט מיין זון, מיין איינציקער זון, — האָט דער בלינדער גענו־מען רעדן, ווי אַן אויסגעלערנטן שפּרוך.

— רעד נישט, וולאָס.

ס'איז געווען אַ וויילע שטיל. אונטערן דאָך האָבן מיט אַ וואָיען זיך געריסן ווינטן. ס'פענצטער האָט געסקריפּעט.

מען האָט אָנגעקלאַפּט אין טיר:

— עפנט! עפנט!

— ווער איז? — האָט וולאָס זיך געפרעגט מיט אַ רואיק קול — שלאָפן לאָזן זיי נישט! שלעפן זיך אַרום איבער די וועגן, ווי נישט־גוטע!

— אייגענע! עפנט!

וולאָס, וואָס איז געשלאָפן אין די הויזן, איז אַראָפּ פון בעט און האָט געעפנט די טיר:

— וואָס פאַרלאַנגט איר, גוטע מענטשן?

— צינד אָן אַ לאָמפּ!

— נישטאָ קיין נאַפט.

דריי פאַרשוין זיינען אַריין. שייד־וואָרפערס האָבן אויפגעטיקט. צוויי פאַרשוין האָבן אַפּירגענומען פון אונטער די גומענע רעגן־מאַנטלען ביקסן, זיי אַנגעשטעלט, ווי צום שיסן. גערעדט האָט דער דריטער, גע־רעדט רוסיש:

— וואָס איז דיין טאָן, זיידע?

— איך בין אַ פאַראָמשטשיק, איך פיר פּאַסאַזשירן איבערן דניע־פּער.

— וואוינסט שוין דאָ לאַנג, זיידע?

— כ'האָב דאָ דערזען די ליכטיקע שיין, און זי האָט זיך מיר דאָ אויסגעלאָשן.

— וואָס, ביסט בלינד?

— איך בין בלינד. ס'ווייב מיינס איז שוין ס'צווייטע יאָר גע־ליימט. און ווען נישט מיין יינגל, ווען נישט פּעטיאַ, וואָלטן מיר שוין לאַנג אומגעקומען. ער איז אָבער אויך אַ נישט־דערבאַקענער.

די דייטשן האָבן זיך איבערגערעדט, און ס'איז אַריינגעקומען אַ פערטער. ער האָט אַ הייב געטאָן ביי וולאָסן די אויגנלעפלעך, צוגעשטעלט דעם שייד־וואָרפער צו דער געליימטער און אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט. דער פאַרשוין, וואָס האָט גערעדט רוסיש, האָט געזאָגט צום בלינדן:

— שיף אונדז אַריבער דעם דניעפּער.

— וויפל פּאַסאַזשירן זענט איר?

— צען.

— פּעטיאַ, שלאָפסט? — האָט דער בלינדער גענומען טאַפּן מיט די הענט איבערן בעט.

— כ'שלאָף נישט, טאַטע.

— טאָ קום, קום. מיר האָבן צען פּאַסאַזשירן.

דער פאַרשלאָפענער פּעטיאַ האָט איצט טאַקע אויסגעזען, ווי אַ נישט־דערבאַקענער. קיינער וואָלט נישט געגלייבט, אַז אין דעם בחורל

גייט אויף אַ באַהאַלטענע פרייד, די פרייד נקמה צו נעמען פאַר טאַטע־מאַמע, פאַרן דאָרף לוואָוואַ, פאַרן ראַטנפאַרבאַנד.

פעטיאַ איז אַריין אין וולאַסעס אַלטע בגדים, וואָס זיינען געווען צו גרויס. דעם קאָפּ האָט ער אַריינגעשטעקט אין אַ געלעכערטן זאַק. דאָס בחורל האָט אויסגעזען, ווי אַ סטראַשידלע, ווי אַ פאַרזעעניש, וואָס מען שטעלט אַוועק איבערצושרעקן פייגל.

און אַז די דייטשן האָבן זיך צעלאַכט, איז קאַליאַ געוואָרן דרייסטער. ער האָט צוגעשטעלט אַ שפּיץ פינגער צו אַ דייטשישן זילבערנעם קנאָפּ, צו אַ דייטשישן גאָלדענעם מעדאַל, און דאָס נישט־דערבאָקענע פּנים האָט אויפגעלויכטן:

— אַ גענעראַל?

די דייטשן האָבן זיך העכער צעלאַכט:

— מיר זיינען אַלע גענעראַלן!

— אמתע גענעראַלן?

— אמתע.

דער בלינדער וולאַס מיט פעטיאַן זיינען געגאַנגען אויף אַפּריער. הינטער זיי — די דייטשן, וואָס האָבן נאָך אַלץ געלאַכט. און כאָטש פעטיאַ האָט געפירט וולאַסן, האָט דער בלינדער פון געוואוינהייט געשיקט אויף אַפּריער דעם שטעקן זיינעם, געקלאַפּט מיט אים איבער די ברוקירטע שטיינער, וואָס האָבן געפירט צום פּראָם. דער בלינדער האָט גערעדט צו זיך:

— ווי דאָס גיסט! ווי דאָס צעבערט! אַ הינטיש וועטער!

און אַז די דייטשן זיינען שוין געשטאַנען אויפן פּראָם, און דער בלינדער וולאַס אויפן ברעג דניעפּערביים אייזערנעם ראָד, וואו אַ שטריק, דיק ווי אַ פויסט, האָט זיך געצויגן פונעם ראָד צום פּראָם, פּונקט דערמאָלט האָט דער דייטש, וואָס האָט גערעדט רוסיש, אַ געשריי געטאָן צום בלינדן:

— וואַרט, זיידע! וואו איז דיין יינגל? דיין פעטיאַ?

— אָט בין איך — איז פעטיאַ מיט אַ שפּרונג געווען אויפן פּראָם.

— דו, פעטיאַ, וועסט מיט אונדז מיטפאָרן.

— איך? — האָט פעטיאַ געמאַכט אַ פּנים, ווי ער וואָלט זיך מיטאַמאָל אָפּגעבריט און האָט זיך אַ רוק געטאָן אויף קריק.

— האָב נישט מורא, פּעטיאַ, — האָט דער דייטש אים געגעבן אַ פּאַפּיראָס, — ווי מיר וועלן אַראָפּ אין לוקאָווע, וועט דער טאַטע דיך קריקשיקן.

— כ׳פֿאָר מיט, טאַטע!

— פֿאָרסט מיט?

— יאָ! פֿאַרטיק!

פונעם פֿראָם האָט מען געזען, ווי דער בלינדער גלייכט זיך אויס, איבער די הויזן — אַ ווייס העמד. די צעשפּרייטע הענט — אַרום דעם אייזערנעם ראָד. דער בלינדער האָט זיך צעקרעכצט, ס׳ראָד האָט זיך צעקרעכצט, און דער פּראָם האָט זיך אַ וויג געטאָן, זיך צעשאָקלט איבערן דניעפּער מיט אַ סקריפּערײַ, מיט אַ קלאַפּערײַ, ווי דער הילצערנער פּראָם וואָלט זיך געהאַלטן ביים פֿאַנאַנדערשיטן.

פּעטיאַ איז געשטאַנען צווישן די דייטשן און געריייכערט דעם פּאַפּיראָס. ער האָט זיך אַפילו נישט צוגעהערט, וואָס זיי רעדן, כאָטש ער האָט פֿאַרשטאַנען איינצלנע ווערטער און אַפילו פֿראַזעס. די פֿרייד, וואָס האָט זיך גענומען וועקן אין אים, האָט שוין אַרויסגעזונגען פון יעדן גליד. דאָס איז מער נישט געווען פּעטיאַ. דאָס איז צוריק געווען קאַליאַ פון דעם יידישן דאָרף לוואָווע, וואָס טראָגט זיך מיט די פֿויערים־פּאַרטיזאַנער איבערן סטעפּ, באַפֿאַלט דעם שונא פון הינטן. קאַליאַ האָט געוואוסט, אַז דער פּראָם איז געמינעוועט, געוואוסט, אַז דאָס איז אַ מזלדיקע קאָרט. מען שטעלט אויף איר און מען געווינט. אָט שטייען אַרום אים די אמתע העכט — דער גענעראַל־שטאַב. נאָך היינט וועלן די פּאַרטיזאַנער קומען צו וולאַסן, און ער וועט זיי דערציילן, ווי קאַליאַ האָט זיך ספּראַווועט מיטן דייטשישן גענעראַל־שטאַב. דאָס האָט ער, קאַליאַ, נקמה גענומען פֿאַר טאַטע־מאַמע, פֿאַרן דאָרף לוואָווע, פֿאַר גאַנץ ראַטנפֿאַרבאַנד. ס׳יונגע בלוט גיסט זיך פון די פֿיס אין די הענט, פון די הענט אין מוח אַרײַן, אויס רעגן. דער אויסגעשטעדנטער הימל ליגט אויף דר׳ערד. דער פּראָם הייבט זיך העכער, העכער. און מיטאַמאָל — אַ געוואַלד־ריס, ווי מען וואָלט ריזיקע שטיינער געשפּאָלטן. דער פּראָם מיט די דייטשן פֿאַלט פון דער הייך אין דניעפּער אַרײַן. אַלץ לעשט זיך — ס׳הייסע בלוט, די שטערן. און קאַליאַ פֿליט, פֿליט, פֿליט.

1942

אַ בראַסלאַווער חסיד

צוועלף בייטאָכט האָט די באַן וואַרשע־קיעוו זיך געהאַלטן אין דער־נעענטערן צו דער פּוילישער גרענעץ. די וואַגאָנען פון דריטן קלאַס, וואָס זיינען פון וואַרשע אַרויסגעפאָרן איבערגעפּאַקטע, זיינען איצט כמעט גע־ווען ליידיק. אין לעצטן וואַגאָן זיינען בלויז געווען דריי פּאַסאַזשירן. צוויי זיינען געלעגן אויף די אונטערשטע בענק, געלעגן מיט פאַרוואָרפענע קעפּ, מיט צעשפּרייטע הענט, ווי הרוגים. דער דריטער פּאַסאַזשיר, אַ פּליי־ציקער פאַרשוין מיט אַ בלאָנד, שיטער בערדל, וואָס האָט, לויטן הילוך און אָנבליק, אויסגעזען ווי אַ קאַצאַפּ, איז לייכט אַראָפּ פון אַן אויבער־שטער באַנק און האָט מיטגעשלעפּט אַ זעקל. פון דעם זעקל האָבן זיך אַרויסגעקייקלט אַ שוואַרץ ברויט און אַ בלעך האָניק. די צוויי פּאַסאַ־זשירן, וואָס זיינען געשלאָפן, האָבן זיך איבערגעוועקט, זיך איבערגעקוקט און זיך געפרעגט ביים דריטן אויף שטום־לשון:

— וואָס, מיר זיינען שוין ביי דער גרענעץ?

דער דריטער האָט נישט געענטפערט, ווי ער וואָלט נישט געהערט און נישט פאַרשטאַנען וואָס מ׳רעדט צו אים. ער האָט זיך געפּאָרעט אַרום דעם זעקל, קריק אַריינגעפּאַקט אַהין ס׳ברויט, די בלעך האָניק, גע־שנורעוועט ס׳זעקל מיט שטריקלעך. די צוויי פאַרשוינען האָבן געלאָזט וויסן אויפן קול, אַז דער דריטער איז אַ טויב־שטומער. דערנאָך האָבן זיי זיך אויסגעדרייט צו דער וואַנט און זיינען קריק איינגעשלאָפן. ערשט איצט האָט דער טויב־שטומער אַן עפן־געטאָן ס׳וואַגאָן־פענצטער, אַרויס־געשטעקט דעם קאָפּ פּאָר אַ ווייל און אים צוריק אַריינגעכאַפּט. אין דרויסן האָט גערעגנט. דער רעגן האָט געפּייקלט איבערן דאַך, איז גע־פאַלן מיט אַ קלימפּער איבער די שויבן.

דער טויב־שטומער האט א הייב געטאן ס'זעקל, עס פארוואָרפן מיט אן אָרעם־באַנד אויף אן אַקסל און איז שטיל אַרויס פון וואַגאָן. ער איז געבליבן שטיין אויף טרעט־ברעט. דער רעגן, דער ווינט, וואָס איז אַנגעלאָפן פון די פעלדער, — אַלץ האָט פון טויב־שטומען געריסן שטי־קער. אַזוי האָט אַנגעהאַלטן אַ ווייל. און אַז די אויגן האָבן דורכגעלעכערט ס'חושך, און האָבן אויפגעכאַפּט דאָס סאַפּען פונעם לאָקאָמאָטיוו, דאָס בייסן זיך פון די רעדער אין די רעלסן, דאָס קלאַפּן פונעם רעגן, האָט דער טויב־שטומער זיך אַ הייב געטאָן איבערן אייזערנעם לייטערל, זיך געהויבן צום וואַגאָן־דאַך. ער האָט זיך אַ ווייל געשיובט — בלייבן דאָ, צי איבערגיין אויף אַן אַנדער וואַגאָן? אַ טיר האָט אַ סקריפּ געטאָן. דער טויב־שטומער האָט זיך אויסגעצויגן אויף אַלע פיר און איז אַזוי געבליבן ליגן אויפן דאַך. דער רעגן איז געוואָרן שטאַרקער, ס'חושך — געדיכטער. וואו אַ סקריפּ, וואו אַ שאָרך — אַלץ האָט דער ווינט פאַרווישט, אַלץ האָט דער רעגן פאַרשוועוקט. אויף אַזאַ נאַכט האָט זיך דער טויב־שטו־מער נישט געריכט. ער האָט אין דעם געזען אַ גאָט־זאַך.

באַרג־אַרויף האָט די באַן גענומען גיין פּאַמעלעכער. אינעם חושך האָבן אויפגעטוקט פלעמלעך, אַנגעזאָגט, אַז מען דערנעענטערט זיך צום פוילישן גרענעץ. דער לאָקאָמאָטיוו האָט זיך צעפּייפט, צערעוועט, און די באַן איז געבליבן שטיין.

די אויערן ביים טויב־שטומען זיינען געוועזן אַזוי אַנגעשפּיצט און אַזוי וואַך, אַז ער האָט אינעם רעגן, אינעם ווינט, געקענט אויפכאַפּן אַ סקריפּ פון אַ טיר, אַ טראָט פון אַ מענטש. און וואָס איז דער חידוש? עס איז דאָך שוין ס'צוואַנציקסטע מאָל, ווי ער „שוואַרצט" די גרענעץ. ער פאַרשטעלט זיך פאַר אַ טויב־שטומען קאַצאַפּ און אויף יעדן ראש־השנה פאָרט ער קיין אומאַן צום רבין אויפן קבר. ער פאָרט אָן אַ פּאַס־פּאָרט, אָן אַ וויזע. אינעם זעקל, וואו ס'ליגט ברויט מיט האָניק, ליגן אויך — לקוטי מהר"ן, די מעשה וועגן זיבן בעטלער. און אין האַרצן — אַזאַ בטחון, אַזאַ זיכערקייט, אַז דער רבי איז נישט געשטאָרבן. דער רבי פאָרט דאָך מיט אים מיט. ער איז בלויז אַרויס פון איין וואַגאָן און איז אַריין אין אַ צווייטן. מען דאַרף אים בלויז אַ רוף טאָן — און ער דער־הערט און ער ראַטעוועט פון יעדער צרה. דען די נסיעה פון וואַרשע קיין אומאַן איז אַ שוועריע. ס'איז חבוט־הקבר. מען שליידערט אין מיטן פאָרן

פון די וואגאנען, מען שלאגט, מען זעצט איין. מען איז נישט זיכער מיטן לעבן. אי אויף דער פוילישער זייט, אי אויף דער סאוועטישער. און פונדעסטוועגן האט פאר די ניינצן יאר נאך קיין איין מאל נישט געטראפן, אז ער, וואלף, זאל נישט אנקומען אין צייט אויפן רביס קבר. היי־יאר איז דאס צוואנציקסטע מאל. און די נסיעה איז דערוויל א לייכטע. דערצו האט אים גאט אליין צוגעשפילט — אזא רעגן, אזא ווינט, אזא חושך. וואס, שוין נאך די רעוויזיעס?

דער לאקאמאטיוו האט א פייף געטאן. די וואגאנען האבן זיך צעשאקלט, זיך גערירט פון ארט. דער רעגן האט געשמיסן איבער די נאסע פיס, איבער די פיטש־נאסע פלייצעס, נישט געלאזט איינזיצן אויף אן ארט, אזוי גליטשיק איז דער דאך געווארן. וואלף האט זיך א שאר געטאן צום אייזערנעם לייטערל, איז געבליבן שטיין אונטערן דעכל און האט זיך פעסט צוגעהאלטן מיט די הענט אן דעם נאסן פארענטש. די אויגן האט ער פארמאכט, די ליפן פארקוועטשט, און אן ווערטער, אן א קול, געזאגט שטיקער פון לקוטי מהר״ן. דער פארלאנג אנצוקומען קיין אומאן און מקבל פנים צו זיין דעם רבין אויפן בית־עולם — דאס אליין האט וואלפן צעווארעמט. ער האט מער נישט געפילט, ווי די נעץ זאפט זיך איין אין די פיס, ווי אין לעש־פאפיר, נישט געפילט ווי ער גנבעט זיך, ווי מען קען אים יעדע רגע אראפשליידערן פון דער לויפנדיקער באן. א פרייד איז אין אים אויפגעגאנגען, ווי ער וואלט עולה־רגל געווען קיין ירושלים. און די פרייד איז נישט געווען, כדי מתקן צו זיין די אייגענע נשמה. ס'איז דאך געווען א הייב צו טאן מיט אן אקסל און אויס רעגן, אויס חושך, אויס געפאר. ווייל דער מענטש איז דאך באשאפן געווארן צו הייבן דעם הימל. אנדערש וואלט דאך אוממעגלעך געווען, אז דער רבי זאל זיצן אין וואגאן און דער תלמיד זיינער, וואלף, זאל שטיין אויפן דאך. וואס, שוין די סאוועטישע גרענעץ?

וואלף האט זיך ווידער אראפגעלאזט אויף אלע פיר. דאס מאל איז ער נישט געבליבן ליגן אויפן דאך פונעם לעצטן וואגאן. ער האט אויף א פריער גערוקט ס'זעקל, אויפגעווישט דערמיט די נעץ. דערנאך האט ער זיך געשארט אויפן בויך, איז געקראכן פון איין וואגאן אויפן צווייטן.

וואלף איז געבליבן ליגן אויפן פערטן וואגאן, וואו ס'איז קיין

אייזערן לייטערל נישט געווען. ווער עמיצן איינפאַלן צו זוכן אויפן דאַך — וועט מען אָהער סיי ווי סיי נישט פאַרקריכן. און דער ווינט, וואָס איז אָנגעלאָפן פון פעלד, פון וואַלד, מיטגעבראַכט פלאַכטעס רעגן, האָט זיך געוואָרפן אויף וואָלפן מיט רוגזה.

און וואָלף ?

ער האָט זיך נישט בלויז געקלאַמערט מיט הענט און פיס צום דאַך, נאָר ער האָט אויך אין מיטן גערױגל אויפגעכאַפּט יעדן סקריפּ, יעדן טראָט. ער האָט געהערט, ווי די פּאַסאַזשירן זײַנען מיט זייער געפּעק אַרויס פון די וואַגאָנען, האָבן זיך געלאָזט גיין אין צאַל־קאַמער אַרײַן. דאָרט, נאָך דער רעוויזיע, וועלן די פּאַסאַזשירן זיך איבערזעצן אין אַ רוסישער באַן, וואָס וועט אָפּגיין קיין כאַרקאָוו.

און ער ?

ער, וואָלף, וועט בלייבן ליגן אויף דער פּוילישער באַן. ווי מען וועט נעמען לעשן די וואַקזאַל־לאָמפּן, מענטשן וועלן מאַכן נאַכט, וועט ער אַראָפּ פון דאַך, וועט זיך לאָזן מיטן פעלד קיין שעפּעטאָווקע.

דער לאָקאָמאָטיוו האָט ווידער גענומען סאָפּען, גענומען לאָזן קוי־מענס רויך, געשפּרייט אין דער נאַסקייט פונקען. די וואַגאָנען האָבן זיך געוועקסלט, זײַנען אַריבער אויף אַנדערע רעלסן, געבליבן שטיין אין פעלד. אין אַ ווײַל אַרום איז שטיל געוואָרן. ס׳האָט זיך בלויז געהערט דאָס קלאַפּן פון רעגן, ס׳קרעכצן און ס׳פײַפן פון ווינט. דערנאָך איז אָפּ־געגאַנגען די רוסישע באַן.

וואָלף איז שוין געזעסן אויפן דאַך פון לעצטן וואַגאָן. דער רעגן איז געפאַלן מיט רוגזה, האָט צעווייקט יעדן קלאַנג, יעדן שאָרך. דער פערציק־יאָריקער וואָלף האָט זיך לייכט, ווי אַ קאַץ אַראָפּגעלאָזט פון דאַך און איז געבליבן ליגן אונטערן וואַגאָן. ער האָט זיך געיישובט — זאָל ער שניידן מיטן שאָסיי קיין שעפּעטאָווקע, צי מיטן פעלד ? וואָלף האָט אויף אַלע פיר זיך געלאָזט אין פעלד אַרײַן. אַזוי איז ער אָפּגעקראָכן אַ צוויי הונדערט פוס. דערנאָך האָט ער זיך אויסגעגלייכט, געפילט ווי די ביינער קנאַקן, און גענומען שפּאַנען. און כאָטש ער איז געווען איב־גאַנצן דורכגעווייקט, איז אין אים אויפגעגאַנגען אַ וואַרעמקייט, וואָס ס׳איז אים שוין ס׳צוואַנציקסטע מאָל באַשערט צו זײַן מיטן רבין „קבוץ״ אין אומאַן אויף ראש השנה.

וואָלף האָט זיך געלאָזט מיט אַ קאַרטאָפל־פעלד, וואו די קאַרטאָפל זיינען שוין געווען אויסגעגראָבן. וואו אַ טראָט — גריבלעך און בערג־לעך, וואו אַ טראָט — לוזשעס וואַסער. די גאַכט איז פול געווען מיט רעגן, פול געווען מיט גערויש, און ס׳איז שווער געווער צו זאָגן, פון וואַנען ס׳גערויש טראָגט זיך. מיטאַמאָל האָט זיך אַ הונט צעבילט. וואָלף איז געבליבן שטיין. און אַז דאָס בילן האָט אויפגעהערט, האָט ער ווייטער אָוועקגעשפאַנט, זיך אַן אָטעם צוגעשלעפּט צו דער קוזשניע, וואָס איז געשטאַנען ביים אַריינפאָר קיין שעפּעטאָווקע.

וואָלף האָט אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, דערנאָך אין טיר. ס׳האָבן זיך דערהערט טריט, דערנאָך אַ קול:

— ווער איז?

— איך, וואָלף!

— דער וואַרשעווער?

— יאָ, מענדל.

ס׳האָט זיך געהערט אַ קריץ פון אַ ריגל. די טיר האָט זיך געעפנט, אַ בלאַז געטאָן אויף וואָלפן מיט אויסגעוואַרעמט געלעגער, מיט מענ־טשיש לייב. מען האָט זיך געגעבן שלום אין דער פינצטער, מען האָט זיך אַרומגענומען, ווי ברידער. און ווי מען איז אַזוי געשטאַנען, זיינען געפאַלן ווערטער:

— אַ שווערע נסיעה?

— גראָד אַ לייכטע.

— איז ווען פאָרן מיר קיין אומאַן צום רבין?

— אַפילו מאָרגן.

אין דער פינצטער האָט מען גענומען צו ביסלעך משקה. און אַזוי, אויף איין פוס, האָט מען זיך איבערגעגעבן, וואָס דער חסידישער „קבוץ" מאַכט אין וואַרשע, וואָס ער מאַכט אין בערדיטשעוו, אין אומאַן. און אַז דעם שמידס ווייב איז אַריבער שלאָפן אין קיך, זיינען ביידע מאַנסבילן אַריין אין דעם אויסגעוואַרעמטן בעט און גלייך איינגעשלאָפן.

אין חשוונדיקע רעגנס

שוין דער דריטער מעת־לעת, ווי אַ דינער רעגן האָט געטריפט איבער די פלאַכע, שוואַרצע טאָרף־פעלדער, וואָס האָבן פון דערווייטנס אויסגעזען ווי צעגאָסענע טייכן. פון די לאַנקעס האָבן זיך געהויבן שטי־קער וואָלקן, זיך געטראָגן איבער דעם צעלעכצטן הימל, ווי כוואַליעס. די אויסגעגראָבענע קאַרטאָפל זיינען שוין געלעגן אין די שטרוי־גריבער, אין די קעלערס. ס'זעלבע — די הייפטלעך קרויט. בלויז דאָ און דאָרט האָבן באָרוועסע פויערים, באָרוועסע פויערטעס, דורכגע־ווייקטע, מיט זעק איבער די קעפּ, זיך געקאָפּיעט אין דער נאַסער ערד, אויסגעגראָבן די פאַרבליבענע רויטע בערקעס. פון די נעפּלען, פון די ווינטן און דער עיקר פון דעם רעגן, וואָס האָט נישט געוואָלט אויפהערן, האָבן די ביינער געגאָגט און ס'האַרץ האָט געוויינט.

אין אַזאַ פאַרנאַכט האָט אברהם טערזשער, אַ רייכער גוטבאַזיצער, זיך אומגעקערט פון זיינע פעלדער אין אַ שמאָל רייטוועגעלע, געשפּאַנט אין אַ שוואַרצן אָגער. דער גוטבאַזיצער איז געזעסן אויפן אויסגעבעטן וועגעלע רייטנדיק. ער האָט זיך נישט איינגעהערט ווי דער רעגן פּויקט איבער זיינע לעדערנע הויזן, איבער זיין לעדערן רעקל. אַלץ ארום אים האָט זיך געוויגט און גענעפּלט — די פעלדער, די לאַנקעס, דער צעהיצ־טער אָגער. דער בלעכענער יויזל, וואָס האָט זיך געווייקט אויף אַ היל־צערנעם צלם, און האָט אָפּגעטיילט די שררהשע פעלדער פון די פויערי־שע, האָט גאָר אויסגעזען נעבעכדיק.

בלויז דער גוטבאַזיצער איז געווען אויפגעהייטערט. ס'איז אויפ־געגאַנגען אין אים אַ זיכערקייט. און נישט פון די פעלדער און לאַנקעס וואָס ער האָט פאַרמאָגט. נישט פון דערפער און בהמות, וואָס ער האָט

פאַרמאָגט. די זיכערקייט אין אברהם טערזשער האָט זיך גענומען פון דעם איידעם, וואָס ער האָט מיט מי און מאַטערניש געקראָגן פאַר זיין בת־יחידה.

דער גוטבאַזיצער אברהם טערזשער האָט נישט געקענט שרייבן. זיינע געשעפטן און חשבונות האָט ער געפירט מיט פאַסעקלעך און ריב־געלעך. די שכנישע שטעט האָבן אָבער געוואוסט, אַז אברהם איז אַ ייד מיט אַ ברייטער, אָפענער האַנט. און די שכנישע שטעט האָבן ביי אים געקראָגן געהילף, געלט, קאַרטאָפל. און אַז זיין בת־יחידה, נאַנטשע, איז אַלט געוואָרן זעכצן יאָר, האָבן שדכנים די טירן אָפגעהאַקט.

אברהם טערזשער האָט איינגעשפּאַנט די שענסטע פערד אין אַ ברימשקע און איז אַריבערגעפאָרן צום טשעכאַנאָווער צדיק, ר׳ אברהמל. און אַז דער צדיק האָט אים געגעבן שלום, האָט דער גוטבאַזיצער אַוועק־געלייגט אויפן טיש טויזנט גילדן.

— רבי, כ׳האָב אייך געבראַכט נדן פאַר אַן אָרעמער כלה. דאָס איז מעשר פון מיין טאָכטערס נדן. אַזוי, רבי, פיר איך זיך, אַזוי גיי איך מיר מיין אָקסן־שריט. איר ווייסט דאָך, רבי, אַז אברהם טערזשער איז אַ פּראָסטער ייד. ער קען נישט לערנען, ער קען זיך אפילו נישט אונטער־שרייבן. און אַז ער האָט געפונען חן אין גאָטס אויגן, האָט גאָט אים געגעבן אַן עשירות, האָט גאָט אים געגעבן אַ בת־יחידה, אַ וואויל מיידל. הייליקער רבי, אברהם טערזשער וויל, איר, רבי, זאָלט זיך מטריח זיין און אָפקלייבן פאַר מיין טאָכטער אַ חתן, אַ לערנער. אברהם טערזשער וויל אַן איידעם, וואָס זאָל עסן עולמות קעסט, וואָס זאָל זיצן אין הויף און לערנען. נדן גיב איך צען טויזנט גילדן.

ר׳ אברהמל, וואָס האָט זעלטן אַ שמייכל געטאָן, האָט אויפגע־הויבן דעם ברייטן, ליכטיקן שטערן און האָט זיך אַ רגע פאַרטראַכט. דער־נאָך האָט דער צדיק אַ שמייכל געטאָן, ווי ס׳וואָלט אים אָנגעשטאַנען דער שידוך.

— אברהם, כ׳האָב פאַר דיין טאָכטער אַ גוטן חתן־בחור. ס׳איז מיין רפאלס אַ שוואָגער. זע און טו דעם שידוך, וועלן מיר ווערן מחותנים.

ערשט נאָך די תנאים האָבן זיך פאַר אברהם טערזשער אָנגעהויבן די אמתע צרות. דעם חתנס צד, פאַרברענטע קאָצקער חסידים, האָבן חרטה

געהאט אויפן שידוך און אים געוואלט אפלאזן. ווי אזוי לאזט מען אבער אפ א שידוך? א שידוך, וואס ר׳ אברהמל טשעכאנאווער האט גערעדט? ווי א נאך לאזט מען טאקע אפ אזא שידוך? איז דעם חתנס פאטער געפאלן אויף א המצאה און אנגעשריבן אברהם טערזשער, אז ער קען נישט סילוקן די דריי טויזנט גילדן, וואס ער האט צוגעזאגט דעם חתן נדן. איבערגעלייענט — האט אברהם טערזשער געהייסן זאטלען א פערד. א שטאפעט האט זיך געטראגן צום חתנס עלטערן — „קיין מניעה אין געלט, דער כלהס צד וועט אויף סילוקן דעם חתנס דריי טויזנט גילדן". ס׳איז אנגעקומען א צווייטער בריוו: „דער חתן האט נישט קיין געלט אויף כלה־מתנות". פון הויף האט זיך געטראגן צום חתן א שטאפעט מיט כלה־מתנות — א גאלדענע ארבעס־קייט מיט "א ן .א ו י ב ל, .דימענטענע אוירינג ביז צו די אקסלען, ברילִיאנטענע פינגערלעך. ס׳איז אנגעקומען א דריטער בריוו: „דער חתן האט נישט קיין געלט אויף אן אויסשטייער, אויף חתונה־הוצאות". פון הויף האבן זיך געטראגן שטאפעטן, מען האט געפירט צום חתן זיבן זיידענע קאפאטעס, צוויי פוטערס — א שאפנס און א סויבעלנס. א סויבעלן שטריימל. מען האט געפירט געלט אויף חתונה־הוצאות. ערשט דעמאלט האט דעם חתנס פאטער א זאג געטאן צום זון:

—.דודל, ס׳זעט אויס דער שידוך מן השמים.

דער צוואנציק־יאריקער דודל האט נישט געענטפערט.

און אז דעם חתנס צד זיינען שוין געזעסן אין די אויסגעבעטע ברישקעס, וואס אברהם טערזשער האט געשיקט, מען איז שוין געפארן אין הויף אריין אויף דער חתונה, האט ס׳הארץביים חתנס פאטער בעוויינט — וואוהין פירט ער דעם זון?

און דודל איז געווען פון די געהויבנסטע יונגעלייט אין קאצק. ווי דער רבי האט מיט אים געשמועסט אין לערנען, האט ער געזאגט צו זיינע לייב־חסידים: „מען דארף דעם יונגנמאן מקרב זיין. כ׳זע אויף אים אן א ו ר". און די קאצקער לייב־מענטשן האבן גאר אנגעקוואלן פון דודלען. נישט בלויז מיט זיינע תורות, נאר מיט זיינע גלייכווערטלעך האט מען זיך ארומגעטראגן אין קאצק. און ר׳ מענדעלע האט אים אפגעגעבן כבוד, אים פארבעטן אין דער פרי צו זיין מנין, וואס איז באשטאנען פון די גרויסע „ח ב ר י א ק ד י ש א". און אז ר׳ הערש פארצאווער, וואס

האט אין קאצק געדאוונט פארן עמוד, האט ארומגעזוכט דעם טלית און אים נישט געקענט געפינען, האט דודל צו אים א זאג געטאן:

— וואס דארפסטו א טלית, הערש? מען וויקלט זיך איין אין „א ר ב ע כ נ פ ו ת ה א ר ץ״ און מען דאוונט!

ר׳ מענדעלע, וואס איז געשטאנען דערלעבן, האט אנגעקוואלן פון דודלען און געזאגט צום עולם:

— מיט אזא מנין יונגעלייט, ווי דודל, קען מען אי מתקן זיין די אייגענע נשמה, א י ה י י ב ן ד ע ם ה י מ ל. דאס האבן מיר געלערנט אין פשיסכע און דאס דארף אויך זיין קאצק!

און אז דאס איז דערגאנגען צו דודלס פאטער, האט זיך ביי אים אויפן קאפ פון פרייד געהויבן דאס שטריימל. מיט אזא זון קען מען הויך אנשפארן. און דא — דערפאר וואס דו ביסט א יורד, גיי שטעל אריין בידים אזא ארון קודש צו א רייכן ארענדאר ערגעץ אין א הויף אריין.

די אויסגעפוצטע בריטשקעס, די זיידענע קפאטעס, די סויבעלנע פעלצן און שטריימלעך, זיינען איצט אויך נישט איינגעגאנגען. ס׳האט האט געוויינט ביים קאצקער חסיד — וואוהין פירט ער דעם זון?

אין די שכנישע שטעט האט מען חדשים לאנג גערעדט וועגן דער חתונה ביי אברהם טערזשער אין הויף. אין הויף, אין סאד, אין די שייערן האבן קאפעליעס געשפילט און עולם האט געטאנצט. אזוי אויף דער חתונה, אזוי אויף די שבע־ברכות. דערנאך איז שטיל געווארן אין הויף. אין גרויסן צימער מיט די פאליצעס ספרים, ענלעך אויף א בית־דין שטוב, וואו דודל איז געזעסן און געלערנט, איז גאר שטיל געווען.

אברהם טערזשער, זיין ווייב, אסתר־רבקה, האבן זיך געשפיגלט אין איידעם. ס׳יונגע ווייבל האט זיך געשפיגלט אין מאן. און דודל? דודל האט זיך מער געמוחט, ווי געלערנט. שעה׳ן האט ער געקענט אפזיצן איבער א שטיקל גמרא, איבער א פסוק תנ״ך, איבער א שווערן רמב״ם. און אז קעמערלעך אין מוח האבן זיך ביי אים געעפנט, הונדערטער מחשבות האבן זיך גענומען שפארן אויף אים, האט ער געהאט דעם כוח די אלע געדאנקען קריק צו פארשפארן אין די קעמערלעך און אלץ אין אים האט זיך פארטיפט אין דעם איינעם פינטעלע, אין דער מחשבה — צי ס׳איז געווען א שווער שטיקל גמרא, צי א הארבער רמב״ם,

צי א פסוק תנ"ך. און נישט איינמאָל, ווען ס'מוחן האָט זיך פאַרצויגן ביז טיף אין דער נאַכט אַריין, איז אַנגעלאָפן ס'יונגע ווייבל מיט טענות:

— דודל, צייט צו מאַכן נאַכט.

און אַז ער איז צומאַרגנס, מיטן שפּראָץ אויף טאָג, שוין געזעסן איבער א גמרא, איז ער געווען אומצופרידן מיט זיך, וואָס ער פּאַשעט זיך אין הויף. און אַז ער האָט מיט קיינעם קיין וואָרט נישט אויסצורעדן, גלעט ער זיך דעם בויך מיט א פּאָר בלאַט גמרא. ער האָט געבענקט נאָך קאָצק. און אַז נאָך שעה'ן מוחן זיך איז אים א שווערער ענין קלאָר געוואָרן, דעמאָלט האָט ער זיך קיין ווינקל נישט געקאָנט געפינען פון צער און בענקעניש. און נישט קאָצק האָט אים אַזוי געצויגן, ווי די „ח ב ר י א ק ד י ש א"—איטשע מאיר, העניך, יחיאל מאיר.*) דאָס מוחן זיך איבער דער וואָנט ביים רבין, יעדער אין אַן אנדער ווינקל. און אַז די נאַכט איז צוגעפאַלן און קיינער האָט זיך נישט דערגרונטעוועט צום פּינטל, האָט מען פון דער נאַכט געמאַכט טאָג און מען איז ווייטער געשטאַנען און געמוחט זיך. קאָצק איז געשלאָפן. ר' מענדעלע האָט אָבער געוואַכט. זיין טיר האָט זיך אין מיטן נאַכט געעפנט. ער איז אַריין צו די תלמידים און זיי געפרעגט:

— זאָגט מיר, כ'בעט אייך, וואו וואוינט גאָט?

— כל הארץ כבודו.

— נישט אמת — האָט דער רבי א זאָג געטאָן, — גאָט איז דאָרט וואו מען לאָזט אים איין.

פון גרויס פרייד זיינען די תלמידים שוין יענע נאַכט נישט געשלאָפן. זיי זיינען אוועק מיטן רבין אין וואַלד און אַז זיי זיינען קריקגעקומען איז שוין געווען גרויסער טאָג. דעם רבים לייב־חסיד, הערש טאָמאַשאָווער, האָט זיי באַגעגנט מיט מוסר:

— יוסיף דעת, יוסיף מכאוב.

האָט דער רבי זיך אָנגערופן:

— הערסט, הערש, מען מעג א ביסל קרענקען, אבי צו וויסן!

און דאָ אין הויף האָבן זיך געצויגן טעג, וואָכן, חדשים. איין טאָג

---

*) איטשע מאיר, דער „חידושי הרי"ם" פון גער; העניך פון אַלעקסאַנדער און יחיאל מאיר פון גאָסטינין.

ענלעך אויפן אנדערן. און אז די חשוונדיקע רעגנס האבן אנגערוקט, דריי, פיר נאכמיטאג איז שוין צוגעפאלן די נאכט. און איבער די פארגאסענע טארף־לאנקעס האבן געבלאזן ווינטן, אנגעקלאפט אין די פענצטער, זיך פארקליבן אין קוימען אריין מיט א געוויין, דעמאלט האט ס׳הארץ ביי דודלען מיטגעוויינט און יעדעס ביינדל האט זיך געריסן קיין קאצק.

ס׳איז שוין געווען נאכט, ווען אברהם טערזשער איז אנגעפארן אויפן רייטוועגעלע אין הויף אריין. ס׳האט אים ניט געארט וואס ס׳רעגנט, ס׳האט אים נישט געארט וואס ווינטן יאמערן. ס׳עשירות, די משפחה און דער עיקר, דער איידעם, האבן אים געווארעמט, אים געפרייט. ער איז אנגעפארן מיט א שבח צום רבונו של עולם. א פאראבעק האט ביי אים איבערגענומען ס׳פערד מיטן רייטוועגעלע. ער איז אריין אין קיך מיט א הארציקן קוש אין דער מזוזה און איז געבליבן שטיין. ס׳ווייב מיט דער טאכטער פארוויינטע, זיינען אים אנטקעגן געקומען.

— וואס איז? וואס איז געשען?

— דודל איז נישטא, — האט זיך ס׳יונגע ווייבל צעוויינט אויפן קול.

— וואס הייסט, ער איז נישטא? — איז אברהם טערזשער שוין אויך געווארן אומרואיק — ס׳איז עמיצער פארפארן צו אים?

— ס׳איז קיינער דא נישט געווען.

— און דער טלית־זאק זיינער הענגט? — האט דער פאטער גע־פרעגט.

— דער טלית־זאק?

אלע דריי זיינען אריין צו דודלען אין חדר. די פאליצעס ספרים, אויפן טיש — אפענע גמרות, אלץ ווי געווען. אויף דער וואנט, ביי דער טיר, איז געהאנגען דער טלית־זאק.

— אט הענגט ער.

— דער טלית־זאק האט אויסגעזען אנגעשוואלן, ווי ס׳וואלטן אי־נעווייניק געלעגן צוויי טליתים, נישט איינער. אברהם האט אים א טאפ געטאן:

— וואס ליגט דארט? א שטיין?

אברהם טערזשער האט געעפנט דעם טלית־זאק, ארויסגעשלעפט פון דארט א ראזאווע ברוים און זיך צעלאכט:

— דאָס האָט ער געלאָזט הענגען דעם טלית־זאַק, מען זאָל זיך גלייך נישט כאַפּן, אַז ער איז נישטאָ.

מיטן ברויט האָט זיך מיטגעשלעפּט אַ בריוול צום ווייב, זי זאָל אים מוחל זיין. ער פאָרט קיין קאָצק צום רבי.

— נאַ־אַ — האָט אברהם טערזשער פאַרצויגן אַרום די לענדן דעם גאַרטל און זיך געקליבן דאַווענען מעריב — דאַכט זיך אַ למדן, אַ מוח־מענטש, און נאָך אַלץ אַ ייִנגל! ווען ער זאָגט מיר, אַז ער וויל פאָרן נאָך קאָצק, שפּאַן איך איין אַ ברישקע און כ׳פאָר מיט אים! נאַ־אַ!

ער האָט פעסטער פאַרצויגן דעם גאַרטל, געדאַוונט אויפן קול, ווי ער וואָלט דערמיט געוואָלט פאַרטרינקען דער טאָכטערס געוויין, און צווישן דעם דאַווענען האָט זיך געפּלאָנטערט דודלס אַ ווערטל:

— איז הערט, שווער, אַ גאַרטל פאַר אַ ייִד, איז ווי אַ רייף פאַר אַ פאַס.

1941

אַ שבת נאָכמיטאָג

זומער. אַ שבת נאָכמיטאָג.

אָפּגעזאָגט פּרק מיטן ברטנורא, מיטן תוספות־יום־טוב, האָט דער טאַטע מיך אָוועקגעזעצט איבער „שמונה פרקים להרמב״ם״.

צו פערצן יאָר האָב איך שוין געהאַט געלייענט בערדיטשעווסקין, שוין געהאַט געהערט פון ניטשען. דעם רמב״מס פערטן פרק: „ברפואת חולי הנפש״ — ווי נאָך צו היילן און געזונט צו מאכן אַ קראַנקע נשמה — האָב איך אָפּגעפּרעגט. ס׳איז מיר נישט געפעלן, וואָס די איינציקע רפואה פאַר אַ קראַנקער נשמה איז די „ג י ל ד ע נ ע מ י ט״, אָדער ווי דער רמב״ם רופט עס: „המעשים השווים הממוצעים״. ס׳האָט דער־מאָנט מיר אויסגעזונען צו־באַלעבאַטיש. דער טאַטע, וואָס האָט נישט גע־לאָזט פאַלן קיין שטויבעלע אויפן רמב״ם, האָט מיך אָפּגעפּרעגט. איך האָב נישט פאַרשוויגן און צוריק אָפּגעפּרעגט. און אַזוי אַ גאַנצן נאָכמי־טאָג. און אַז דער טאַטע אַליין איז נישט צופרידן געווען מיט זיין אָפּ־פּרעגן מיך, האָט ער מיר אַ וואָרף געטאָן:

— וועסט עלטער ווערן, וועסטו איינזען, אַז איך בין געווען גע־רעכט.

דער טאַטע האָט אַ שפּרייט געטאָן איבערן רמב״ם דאָס שנופּ־טיכל. ער האָט אָוועקגעלייגט אויפן שנופּטיכל איין פּויסט, אויף דער פּויסט — די צווייטע. און אויף די פּויסטן האָט ער אָנגעשפּאַרט דעם שטערן. געהייסן האָט עס, ער כאַפּט אַ דרימל. ווען אין דער אמתן איז ער שבת נאָכמיטאָג קיינמאָל נישט געשלאָפן. אָדער ער האָט געלערנט, אָדער אַריינגעקוקט אין אַ השכלה־ספר. דאָס „כאַפּן אַ דרימל״ איז ביי אים געווען אַ מיטל נישט אין כעס צו ווערן. ווערט אַ מענטש אין כעס,

פארלירט ער ס׳גלייכגעוויכט, גליטשט זיך אוועק פון דער „גילדענער מיט". דאס האט ער נישט בלויז געלערנט ביים רמב״ם, נאר ער האט עס אפגעהיט אין לעבן, ווי ער האט אפגעהיט יעדן דין פון „שולחן ערוך". כאטש כ׳האב נישט איין מאל געהערט פון אים ס׳קאצקער ווערטל: „א מתנגד גלויבט אין שולחן־ערוך און א חסיד — אין השם יתברך".

נאך שלש־סעודות, צווישן מנחה און מעריב, ווען איבערן געדעקטן טיש זיינען געווען אנגעווארפן ספרים, טייל אפן, טייל פארמאכט, טייל מיט די בלעטער אראפ, ווי צעווארפן געווער נאך א מלחמה, וואס האט אנגעהאלטן א גאנצן טאג, דעמאלט איז דער טאטע שוין געזעסן אן אויפגעהייטערטער. די מאמע, אין די לאנגע דימענטענע אוירינגלעך ביז צו די אקסלען, איז געזעסן ביים אפענעם פענצטער. זי האט דערלייענט די פרשה פון דער וואך. א חוץ דעם טייטש־חומש, האט זי געלייענט ציל־קאווס תנ״ך איבערזעצונג אויף פויליש, געלייענט די פוילישע ווערטער מיטן ניגון פון טייטש־חומש. פון כהן איז ביי דער מאמע געווארן „קאפ־לאן—קאפלאנאוויע". און דער „קאפלאן" איז געווארן אזוי פאריידישט, געווארן א שטיק פון שבת, ווי משה וואלט אנדערש נישט גערעדט צו די כהנים.

אין שטוב האט גענומען ווערן טונקל. דורך די אפענע פענצטער, וואס זיינען ארויס אויפן פלאצקער שאסיי, האט מען געזען ווי אינעם זון־פארגאנג גילדן זיך פעלדער קארן, פעלדער ווייץ. א הייס, שטיל ווינטל האט קוים א בלאז געטאן — האבן די זאנגען זיך צעוויגט, גע־ווינטלט די טיולענע פארהאנגלעך אויף די פענצטער און דער שבת האט געשמעקט מיט אויבס, מיט פריש ברויט, מיט רייפן זומער. א פויגל, וואס איז ערגעץ געהאנגען אין דער פארנאכטיקער בלויקייט, איז זיך פארגאנגען. דאס פארגיין זיך האט זיך אויסגעמישט מיטן שטילן רויש פון די זאנגען, מיט דער מאמעס נאך שטילערן ניגון — און אין שטוב איז מיטאמאל געווארן שטיל, גאר שטיל.

דער טאטע האט געעפנט דעם „אבן השוהם", אים געבלעטערט, געבלעטערט. דערנאך האט ער גענומען פארלייענען די הקדמה. ער האט די הקדמה פון „אבן השוהם" איבערגעזעצט אין יידיש, די מאמע זאל אויך פארשטיין.

איך האָב זיך אָוועקגעזעצט ביי אַן אָפן פענצטער און זיך איינגע־הערט. איך האָב זיך געכאַפּט, אז דער טאטע קוקט שוין נישט אריין אין דער הקדמה. ער לייענט פון אויסנווייניק.

מיטאמאָל האָט ער א שאר געטאָן פון זיך דאָס ספר, א רוק געטאָן פון הינטער זיך די פּאָטערשטול און ער האָט זיך אויפגעשטעלט.

דער טאטע — הויך און עטוואָס געבויגן. די לאנגע פּיס, באוועג־לעכע, וואָס שפּרייזן ביים לערנען, וואָס קאָנען אָפּשפּרייזן צווישן וועל־דער און פעלדער מיילן, די באוועגלעכע פּיס שטייען שטיל, טוען זיך קיין ריר נישט, דורכן גאנצן דאווענען.

זיינע העל־בלויע אויגן, פאַרחלומטע, האָבן געפינקלט. דער סאַ־מעטענער קאפּל האָט זיך געשארט צום קארק. דער טאטע האָט גענומען שפּרייזן הין־און־צוריק איבערן צימער. דער דיקער, לויזער גארטל האָט זיך געהאלטן ביים פאנאנדערקניפּן און די קאַפּאָטע פון מאָטן זייד האָט געשאָרכט און גערוישט.

דער טאטע האָט זיך צערעדט. ער האָט דערציילט וועגן אן עלטער־עלטער־זיידן, אליקום געץ, וועגן אן עלטער־עלטער־זיידן מאיר. ער האָט דערציילט וועגן רמ״א, וועגן תוספות־יום־טוב, וועגן „חכם צבי״, וועגן דער מומע איידל, וועגן דער מומע מירל.

און אין דעם שבתדיקן בין השמשות, וואָס איז פול געווען מיט גערויש פון פעלדער און לאָנקעס, פול געווען מיט שאָטנס, מיט וייטן געקלאנג פון קלויסטער־גלאָקן, אין דעם בין־השמשות האָבן זיך פארביי־געטראָגן שטעט — ווין, פּראג, פּויזן, לובלין, קראָקע, שניידעמיל, היל־דעסהיים, ליסע, זדוינסקע־וואָליע.

אומעטום קרובים, אומעטום פּדיון־שבוים, אומעטום — לומדישע אויפטו און חריפות.

איך האָב פארמאַכט די אויגן און האָבן זיי אלעמען געזען. די זיי־דעס, די פעטערס, מיט פּנימער ווי שווערע בלעטער גמרא. אין די אויגן — חכמה און טרויער. די בערד — שווארצע, בלאָנדע, רויטע. די זיידענע קאַפּאָטעס האָבן געפינקלט. די סויבעלנע שטריימלעך האָבן צוגעגעבן גדלות.

איז דאָס טאַקע געווען זייער הילוך?

כ׳האָב נישט געטראַכט וועגן דעם. כ׳האָב די זיידעס און פעטערס

געזען אין מ יי ן ט אַ ט ע, כ'האָב זיי געזען אין מיין פ ע ט ע ר
אָ ד ם, וואָס האָט נאָך די שבע־ברכות איבערגעלאָזט ס'יונגע ווייב,
אַריינגעלייגט אין זיין טלית־זאַק, וואָס איז געהאַנגען אויף דער וואַנט,
אַ ברויט, מען זאָל זיך גלייך נישט כאַפּן, אַז ער איז נישטאָ, און מיט
טלית־און־תפילין האָט ער זיך צופוס געלאָזט גיין קיין קאָצק.

אָדמס פאָטער, אַ מתנגד, איז געזעסן נאָכן זון „שבעה". און אַז
דער פעטער אָדם איז נאָך דריי חדשים קריקגעקומען קיין טשעכאַנאָווע,
אין אַ זיידענער קאַפּאָטע, אין אַ שטריימל, זיינען מתנגדישע מיידלעך,
עלף־צוועלף־יאָריקע, אים נאָכגעלאָפן אויף בייז־וואונדער און געזונגען:

„קאָצקער חסידים, אַלטע דראַבעס,
פאָרן צום רבין און באַצאָלן אום שבת.
טרינקען בראָנפן צו האַלבע קוואַטירלעך,
ס'לויפן זיי נאָך וואַרשעווער הירלעך..."

צייט און שטח איז פאַרשוואונדן. די מומעס — איידל און מירל
— פון זעכצנטן יאָרהונדערט, פון זיבעצנטן יאָרהונדערט, זיינען אַריבער
אין ניינצנטן יאָרהונדערט. זיי האָבן צומאָל נישט געביטן די נעמען.

אָט איז די באָבע איידל, אָט איז די מומע מירל.

די באָבע איידל, אַ קליינטשיקע. ס'הייבל באַלייגט מיט אַ שטיק
זילבער־שפּאַניע, ווי אַן עטרה פון טלית. אָנגעטאָן אין ווייסן זייד. די
באָבע איז שטענדיק פאַרנומען מיט ישיבות, מיט אָרעמע קימפעטאָרינס,
מיט אלמנות און עגונות. זי איז די גוטסקייט אַליין.

און די מומע מירל?

אַ געוויקסיק מענטש. און מיט גרויס־פּוילישער אויסשפּראַך. אין
דעם פאַרריסענעם קאָפּ, וואָס איז שטענדיק אַרומגענומען מיט אַ שוואַרץ־
זיידענעם שאַל, האָט זיך געפילט, אַז וואו זי קומט, עפענען זיך פאַר
איר טיר־און־טויער. זי בעט נישט. זי פאַרלאַנגט און איז זיכער, אַז איר
בקשה וועט אויסגעהערט ווערן. ווייל אין איר רינט ס'בלוט פון דער מומע
מירל־תאומים־פרענקל־סעגל־העלער־וואַלערשטיין פון פאַרן ווינער גירוש.

כ'האָב זיך דעמאָלט געגרויסט מיט מיין טאַטן. כ'האָב אים מקנא
געווען, וואָס ער איז אַזוי קלאָר אין די אַלע צווייגן און צווייגעלעך פון
זיין משפחה. ער איז אַזוי קלאָר געווען אין דעם אָפּשטאַם, אַז ער האָט
אַפילו געפונען גרייזן אין דעם לאָסקער רבס הקדמה צום „אבן השוהם".

ס'איז געגוג געווען אז איידעם זאל הייסן ווי דער שווער — און א דור איז פארשוואונדן. און ווי געערגערט האט זיך דער טאטע, ווען ער האט געלייענט, אז דער מהרש"אס ישיבה, אין פויזן, וואס זיין שוויגער און דעם טאטנס עלטער־עלטער־מומע איידל האט אויסגעהאלטן, איז אונטער־געגאנגען, ווען די מומע איידל איז געשטארבן. ער האט גאר אויפגעוויזן, אז די ישיבה האט אנגעהאלטן איבער צוויי הונדערט יאר נאך איידלס טויט, אנגעהאלטן ביז נאך ר' עקיבא אייגער.

די מאמע, וואס האט געשטאמט פון פשוטע דארפסלייט, האט גע־שוויגן, זיך מיט קייןווארט נישט אנגערופן, ווי דעם טאטנס יחוס וואלט איר נישט אנגעגאנגען.

זי איז געזעסן אין אפענעם פענצטער, האט שטיל פארצויגן א פוי־ליש ליד וועגן א פארכישופטן מילנער.

אין שטוב איז שוין געווען פינצטער. דער טאטע האט אויפגעהערט רעדן. כ'האב בלויז געהערט ווי דער טאטע שפרייזט, ווי די זיידענע קאפאטע רוישט, ווי די מאמע איז שוין איבערגעגאנגען אויף יידיש, זינגט — „ס'לעבן פארשווינט ווי רויך".

ס'איז געווארן פינצטערער. דער טאטע האט שוין נישט גע־שפרייזט הין־און־צוריק איבערן צימער. ער האט שוין געשפרייזט פון איין צימער אין אנדערן, געשפרייזט און געשוויגן. און פון דעם שפרייזן, פון דעם שווייגן האט זיך געטראגן א געשריי, אז ס'איז ענג אין די צי־מערן, אז כאטש די אפענע פענצטער גייען ארויס אויף די ברייטע פלאצ־קער פעלדער, איז נישטא מיט וואס צו אטעמען.

און איך, ס'פערצן־יאריק בחורל, האב איינגעזאפט אין זיך דעם טאטנס געשריי און אליין געוואלט אזא געשריי טאן, מען זאל דערהערן אין אלע זיבן הימלען.

זון־פאַרגאַנג

ס׳גאַנצע שטעטל — אַלט און יונג — זיינען זעקס פאַרנאַכט שוין געווען אויפן מאַרק. מען איז געשטאַנען אויף די טראָטואַרן, אין די אָפענע געוועלבער, אויף די דעכער. מען איז געזעסן אויף די ביימער, אויף די פּלויטן. מען האָט אַרויסגעקוקט דורך די אויפגעפּראַלטע פענצטער. אומעטום — קעפּ, קעפּ, קעפּ. אומעטום — אויגן, הענט און בערד. בלויז דער ברוקירטער מאַרק, מיטן ברונעם אין דער מיט, איז געווען ליידיק. די ליידיקייט האָט געצויגן, ווי ס׳ציט אַ לויפנדיק וואַסער. דער עולם אָבער איז געבליבן שטיין אין ענגשאַפט, נישט געגרוקט זיך אין ליידיקן מאַרק אַריין.

דאָס האָט דער סאָקאָלאָווער רבי, אַן אור־אייניקל פונעם אַלטן קאָצקער, חתונה געמאַכט אַ טאָכטער. דער סאָקאָלאָווער האָט זיך משדך געווען מיטן סאָכאַטשאָווער, מיטן עלטער־פעטער זיינעם.

חדשים ווי די שטאָט האָט זיך געגרייט צו דער חתונה. מען האָט זיך געריכט אויפן גערער רבי, אויפן אַלעקסאַנדרער רבי. איצט דעם סאָקאָלאָווער רביס חסידים? אין די גוטע צייטן פלעגן אָנפאָרן אויף די ימים־נוראים איבער צען טויזנט. אין דער וועלט־מלחמה האָט ס׳פאַרעכן געגנומען פאַלן. נאָך דער מלחמה — איז עס שטאַרק געפאַלן. אָנשטאָט צען טויזנט חסידים אויף ימים־נוראים — קוים צוויי טויזנט. אויף די צוויי טויזנט האָט ס׳שטעטל זיך אויסגעקוקט די אויגן. מען האָט גע־האַפט, אַז סאָכאַטשאָוו וועט אויך ברענגען אַ טויזנט חסידים. איצט גער? איצט אַלעקסאַנדער? אַזויפיל בטחון! איז טאַקע יעדע שטוב אין שטעטל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אכסניא, אין אַ גאַרקיך.

ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דער גערער רבי, דער אַלעק־

סאנדער רבי, ווען ערשט קומען צו די שבע־ברכות. דער בטחון האָט זיך א וואקל געטאָן.

דער שטאָט זייגער האָט געשלאָגן זיבן, האָט געשלאָגן האלב אכט. געקייקלט שטיקער צייט איבערן בלויען, טיפן הימל.

און דער פאַרנאַכט ?

דער פאַרנאַכט האָט געאָטעמט מיט פריש געשניטן היי, מיט צייטיקע מאַלינעס, מיט צעבליטעביימער.

די יוני ריחות האָבן געוועקט הונגער אין די אויגן, אומרו אין די פיס, אין די הענט, אין גאנצן לייב און לעבן. ריחות — שארפע, מחיה־דיקע. ריחות — האָבן זיך געווינטלט, איינגערוימט, אז פון דער קאַזער גאס וועט אָנקומען די כלה, פון דער שעדליצער — דער חתן. אין מיטן מארק, לעבן דעם ברונעם, איז אויסגעוואקסן די חופה, פון טונקל־בלויען סאמעט. עס זיינען אויך אויסגעוואקסן צוויי קאפעליעס כלי־זמרים.

אין מערב האָט זיך שוין געזעצט די זון, א גרויסע, א פייערדיקע, געשפרייט פלאמיקע פאסן קיין מזרח.

מיטן בארג ארויף, פון דער שעדליצער גאס, וואו ס'איז איינגע־שטאנען דער חתן, האָבן זיך באוויזן געציילטע חסידים. ס'האָט זיך גע־הערט א ווייטער ניגון. דער ניגון האָט זיך געהאלטן אין איין דערנעענ־טערן, אויפגעהייטערט דעם שטעטלדיקן עולם. גרינגער געמאכט דאָס שטיין אין ענגשאפט. פון אלע זייטן קולות:

— מ'פירט דעם התן, מ'פירט דעם חתן!

און ווי די חסידים זיינען אריינגעפאלן אין מארק אריין, האָבן זיי זיך צעשטעלט אין לאנגע שורות, צו הונדערט אין א שורה. צוועלף אזויגע שורות האָבן פארנומען א דריטל מארק. אויף די פאררויסענע קעפ — נייע שטריימלעך. די זיידענע און אטלעסנע קאפאָטעס — פארקנופט מיט ברייטע גארטלען. אויף די פיס — געפוצטע „געמזאָווע" שטיוועלעך מיט קורצע כאָליעוקעס. די ברייטע הויזן אריבערגעוואָרפן איבער די כאָליע־זוע־ראנדן.

דאָס זיינען מער נישט געווען קיין חסידים. דאָס איז א פאָלק טשערקעסן גרייט געווען אויפצונעמען א גענעראל.

פארן פאָלק איז געשטאנען א פערצן־יאָריק בחורל. דאָס ברייטע סאמעטענע היטעלע — וואוילעריש אויפן קאָפּ. די שווארצע, געלאָקטע

פאות האָבן זיך געגלעקלט איבער די ווייסע, געדרויטלטע באַקן. דאָס בחורל — א פייפל אויסגעשניצט פון א יינגער פרישער צווייג. — האָט פאַר־צויגן א ניגון. צוערשט — דיק, גאָר דיק. דערנאָך — העכער, עזותדיקער. דער עזותדיקער „טאַ־ראַ־רי־ראָם״ איז איבערגעגאַנגען אין א פאַרנאַכ־טיקן טרויער, ווען רייד ווערן איבעריק, ווען מען וויל אזוי זיצן שעה׳ן, קוקן אינעם זון־פאַרגאַנג און איינזאַפּן אין זיך דעם טרויער, דעם ניגון.

הינטערן בחורל איז געשטאַנען דער סאָכאַטשאָווער רבי, נישט קיין הויכער זקן, וואָס האָט זיך קוים אַרויסגעזען פון דער ווייסער, זיידע־נער „זשוביצע״, פון דעם האַריקן שטריימל. די הויט פונעם איינגעלאָ־פּענעם פּנים, פון די ציטערדיקע הענט — אָפּגעריבענע שטיקער פּאַרמעט.

לעבן רבין — דער חתן. ער איז געשטאַנען א פאַרלוירענער, ווי נישט פון דער וועלט. אין די אומרואיקע אויגן — בענקעניש, און טרויער. אין דעם מאַטן, טונקעלן פּנים — קרענקלעכע פלאַמען.

דער רבי האָט זיך לייכט צעשאָקלט, געהויבן מיט די אלטע אַקס־לען צום טאַקט פון ניגון. די צוועלף הונדערט חסידים האָבן אונטערגע־כאַפּט. די גראָבע פינגער טיף פאַרשטעקט אין די גאַרטלען, די שטריימ־לעך פאַררוקט, די געמזאָווע שטיוול האָבן זיך געשאַרט און געפינקלט איבערן מאַרק. און די מערב־זון, א רויטע, האָט געצונדן די שטריימלעך, האָט זיך געשפּיגלט אינעם זייד, אינעם אַטלעס, האָט זיך געפלעמלט אין די שוואַרצע, אין די בלאָנדע, אין די רויטע בערד.

ביים עולם אויף די טראָטואַרן, אויף די דעכער, אויף די ביימער און פּלויטן — האָט פאַרפעלט אָטעם. מען האָט צעעפנט די מיילער, די אויגן, מען האָט געגאַפט. אזא שיינקייט האָט נאָך קיינער נישט געהאַט געזען. סאָכאַטשאָוו האָט זיך שיין, גאָר שיין אָוועקגעשטעלט. עולם האָט גענומען ווערן אומרואיק, שוין געוואָלט זען די כלה, געוואָרט אויף דער שיינער רבקהלען, געוואָרט אויף די סאָקאָלאָווער חסידים, וואָס האָבן גע־דאַרפט אַריבערשטייגן די סאָכאַטשאָווער.

פון דער קאָזער גאַס, וואו ס׳איז געווען דעם רביס הויף, האָט זיך געריסן א מיליטערישער ניגון. דער עולם האָט זיך א וויג געטאָן:

— מ׳פירט די כלה! מ׳פירט די כלה!

דער ערשטער האָט זיך באַוויזן דער רבי אין ווייסן אַטלעס. ער איז געווען א צוואַקסענער. דאָס בערדל — דאָ עטלעכע האָר, דאָרט

פלעכע האר — האט נישט געפאסט צו דער באלייבטקייט. לעבן אים — די כלה. די געוויקסיקע רבקהלע איז געווען אזוי פארשלייערט, אז מען האט אינגאנצן נישט ארויסגעזען אירע שווארצע האר, אירע גרויסע, בלויע אויגן, איר שיין, ליכטיק פנים. נאכן רבין — די חסידים. א צוויי הונדערט חסידים האבן זיך ארייגעשאטן אין מארק אריין. טייל אין אלטע אויסגעקראכענע שטריימלעך, טייל אין סאמעטענע היטלעך. טייל — אין שטיוול, טייל — אין שיך און זאקן. די זיידענע און אטלעסנע קאפאטעס — פארפעצט, צעדריוולט.

די חסידים האבן זיך אויסגעשטעלט אין פיר שורות, צו פופציק אין א שורה. א צעשרויפטער יונגערמאן אין אן אלפאגן כאלאטל, דער דאשעק פונעם סאמעטענעם היטל אן א זייט, האט זיך א שטעל געטאן אין פאראויס. ער האט פארצויגן א ניגון, פארצויגן מיט א קוויטש און מיט א פגימה. די צווייטע הונדערט חסידים האבן אונטערגעכאפט.

אויף אזא בושה האט זיך סאקאלאוו נישט געריכט. די שטאט האט אפגעזיפצט, זיך געפילט באליידיקט פארן סאקאלאווער רבין, פאר זייער רבין, זיך געפילט באליידיקט פאר דער שיינער רבקהלען. פון פארדרוס האט דער עולם זיך גענומען רוקן אין מארק אריין. א קצב האט געוויזן אויפן צעשרויפטן יונגנמאן:

— ווי צו אונדזער רבין, אז אן א ל פ א ג ן כ א ל א ט ל גייט פאראויס.

א צווייטער האט אים ארויסגעהאלפן:

— וואס זאגט איר צו דעם הילוך ?

— אונדזערע חסידים האבן אזא פנים, ווי די צעשלאגענע פאניעס, וואס זיינען געלאפן פון פרייסן !

— דאס זיינען דען אויך חסידים ?

— וויעכעטשעס !

— דראפעקעס !

— נישט קיין חסידים !

— ס'איז ירידה ! — האט איינער אויסגעשריגן אויפן קול — ס'איז אמתע ירידה !

— וואס איז עס, ירידה ? — האט א סאקאלאווער חסיד זיך אפ-

געריסן אויפן קצב מיט גרויס רוגזה — געהערט? אז געלט איז ביי זיי עשירות, איז קרוע־בלוע — ירידה. אָקסן!

פונקט דעמאָלט האָט דער עולם זיך א וויג געטאָן — א כוואַליע אהין, א כוואַליע אהער. דער סאָכאַטשאָווער רבי האָט אויפגעהויבן די הענט, אלטע ציטערדיקע הענט, ווי ער וואָלט זיך געקליבן בענטשן דעם סאָקאָלאָווער. ער איז דאָך דעם סאָקאָלאָווערס אן עלטער־פעטער. ער איז אויך אמאָל געווען זיין סנדק. ווען איז דאָס געווען? דער סאָקאָלאָווער איז געשטאַנען מיטן געבויגענעם קאָפּ, געשטאַנען ווי פאַר א רבי. ביידע האָבן זיך ארומגענומען:

— שלום עליכם, סאָכאַטשאָווער רבי.

— שלום עליכם, סאָקאָלאָווער רבי.

ס'איז פאַר א ווייל געוואָרן שטיל, אומהיימלעך שטיל. דער הימל אין מערב האָט אויסגעזעז, ווי נאָך א שרפה. דאָ און דאָרט האָבן אויפגעפלאַמט שטורקאַצן, האָבן זיך געצונדן הבדלות. הענט האָבן זיך געוויקלט אין א קייט, אנטקעגנגעטאַנצט דעם סאָכאַטשאָווער רבי, דעם סאָקאָלאָווער רבי, וואָס האָבן זיך נאָך אלץ געהאַלטן פאַר די הענט. דאָ און דאָרט האָבן חסידים פאַרצויגן א פריילעכס. דער מאַרק, די טראָטואַרן, די דעכער און ביימער — די גאַנצע שטאָט האָט אונטערגעכאַפּט, פאַרהילכט ס'געוויין פון די פידלען, פון די פלייטן, פאַרהילכט די קולות פון די מחותנים:

— צו דער חופה! צו דער חופה!

אין וואַלד

ערב ראש השנה איז אין לאמניער וואלד געוואָרן א שטיקל איבער־קערעניש. די דריי וואלד־יידן, צוויי שרייבער און א קאסירער, וואָס האָבן זיך געקליבן מיט זייערע משפחות אין דער שכנישער שטאָט אריין אויף יום־טוב, האָבן מיטאמאָל פארגעסן אין דער נסיעה.

דער קאסירער, דער צוואנציק־יאריקער ישראל לייזער, וואָס איז אויך געווען א שטיקל שותף צום וואלד, איז אַנגעקומען פון זיין צוויי־גאָרנדיק הויז מיט א פארזאָרגט און שולדיק פנים.

די צוויי וואלד־שרייבער, חסידישע יידן אין ריפסענע כאלאטלעך, די בערד צעקעמט, זיינען אנטקעגן געגאנגען דעם קאסירער:

— וואָס איז, ישראל־לייזער?

דער חסידישער יונגערמאן האָט א הייב געטאָן דעם אראָפּגעלאָזטן קאָפּ און זיך גענומען ברעכן די לאנגע, ווייסע פינגער:

— שרהלע גייט צו קינד.

צי דערפאר, וואָס די וואלד־שרייבער זיינען געווען אָפּהענגיק פר־נעם קאסירער, ווי ס'זאָל נישט זיין, האָבןביידע געמאכט אזוינע מינעס, ווי נישט שרהלע וואָלט געגאנגען צו קינד, נאָר זייערע אייגענע ווייבער. ביידע האָבן פארגעסן, אז די בריטשקעס זיינען געשפאנט, אז מען גרייט זיך צו פאָרן אויף יום־טוב אין שטאָט אריין. ביידע זיינען געווען גרייט צו פאָרן קיין שרענסק נאָך דער „הייוון".

— איז וואָס וואָרט מען? — האָבן ביידע מיטאמאָל א זאָג גע־טאָן — מען דארף שיקן דעם לעשניק נאָך דער הייוון!

— כ'האָב שוין געשיקט — האָט ישראל־לייזער זיך ווי פארענט־פערט — כ'האָב אויך געשיקט נאָכן דאָקטאָר.

— נאָכן דאָקטאָר ? — האָבן ביידע אַ הייב געטאָן די איידעלע הענט, די צעקעמטע בערד, ווי זיי וואָלטן זיך באַגעגנט מיט אַ שווער שטיקל „זוהר“ — נו, מילא, געשיקט איז געשיקט.

ס'איז געווען אַ ווײַלע שטיל.

די סאָסנעס מיט די בורשטינענע שטאַמען, די בייטן בלומען ארום די הייזער, די צייטיקע באַרנעס און עפּל — אַלץ איז אין דער מיטאָג־זון געווען רייף, אַלץ האָט געאָטעמט מיט באַלזאַם, אַלץ האָט געוואַרט און געבענקט נאָכן ביס פון שאַרפע און הונגעריקע ציין.

איינער פון די וואַלד־שרייבער האָט זיך אָנגערופן, ווי ער וואָלט אַליין איינגעטענהט מיט זיך:

— אויב אַזוי, בלייבן מיר אויך אין וואַלד.

— איר הערט — האָט דער יונגערמאַן אַ נעם געטאָן די צוויי עלטערע ייִדן פאַר די הענט — איר זאָלט אַפילו נישט טראַכטן דערפון. נעמט די משפחות און פאָרט גלייך אין שטאָט אַריין. ס ' א י ז ר א ש ־ ה ש נ ה. איין זאַך וועל איך אייך יאָ בעטן. פון לאָמניער וואַלד אין שטאָט אַריין איז קנאַפּע צוויי תחום־שבת. זאָלט איר אָנזאָגן מיין פעטער אָדם, ער איז אַ גוטער בעל־תוקע, אַרויסצוקומען נאָך מוסף מיטן שופר, כ'וועל וואַרטן אויף אים ביי דער אָלשינע. און איצט נעמט די משפחות און פאָרט. איר הערט, איך וועל גיין אַ תחום־שבת ביז דער אָלשינע און דאָרט וועל איך וואַרטן אויפן פעטער אָדם.

שרהלע איז געגאַנגען צו קינד אַ גאַנצן ערב ראש־השנה. אויף דער נאַכט איז אָנגעפאָרן דער דאָקטאָר, די שרעקלעכער הייוון, אַלטע וואַלד־גויעס — אַלע האָבן שרהלען געהאָלפן האָבן ס'קינד.

אויפן צעהייצטן קיך־אויוון זיינען געשטאַנען אייזערנע טעפּ, קר פּערנע קעסלען. אין די טעפּ, אין די קעסלען האָט ס'וואַסער געקאָכט.

ישראל־לייזער האָט זיך מער אַרומגעדרייט הינטער די פענצטער ווי אין שטוב. און אַז דער דאָקטאָר, אַן עלטערער פּאָליאַק מיט גרויע באַקנבערד, איז אַרויס פונעם שלאָפצימער, וואו שרהלע איז געלעגן, און האָט פון־מאָל־צו־מאָל זיך צעשריגן מיט באַנומענע קולות, איז דער יונגערמאַן מיט אַ בקשה נישט בלויז אין די אויגן, נאָר אין יעדן ריר:

— פּאַניע דאָקטאָרזשע — — —

— ס'קען זיך נאָך אַזוי פאַרציען ביז אין דער פרי — האָט דער

דאָקטאָר פּאַטערלעך אַרויפגעלייגט אַ האַנט אויפן יונגנמאַן — אַן ערשט־ליגנ... אַ שווער האַבן... פּאַלגט מיך און גייט שלאָפן. מען וועט אייך שוין אויפוועקן. נישטאָ זיך וואָס צו שרעקן.

און אַז דער דאָקטאָר האָט זיך צוגעשפּאַרט אויף דער אָטאָמאַנע, איז ישראל־לייזער אַריין אין אַ זייטיקן חדר, וואו זיינע ספרים־שענק זיינען געשטאַנען. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט איבער אַ משניות און גע־נומען לערנען ביי אַ גרויס סטעאַרינערן ליכט, וואָס האָט געשטעקט אין אַ הילצערנעם עמער זאַמד און געברענט. אַזוי איז ער אָפּגעזעסן איבערן משניות די גאַנצע נאַכט און זיך געהידושט, וואָס אַרום איז אַזוי שטיל. ערשט מיטן שפּראָץ אויף טאָג האָט זיך שרהלע צעשריגן מיט נישט קיין מענטשיש קול. דער יונגערמאַן האָט געלאָזט ליגן ס'אָפענע משניות און האָט זיך אַ ריס געטאָן אין קיך אַריין. דער דאָקטאָר אין אַ ווייס פאַר־טוך, די אַרבל פון העמד פאַרקאַשערט, איז אים אַנטקעגן געגאַנגען. ישראל־לייזער האָט ביי אים געמאָנט:

— פּאַניע דאָקטאָרושע...

— ערשט איצט הייבן זיך אָן די אמתע ווייען — האָט דער דאָק־טאָר זיך געוואַשן די הענט אין אַ מיעדניצע הייס וואַסער — און אַז די אמתע ווייען האָבן זיך אָנגעהויבן, וועט עס גיין גיך.

אינעם שלאָפצימער מיט די פאַרהאַנגענע פענצטער איז געלעגן די אכצן־יאָריקע שרהלע. זי האָט שוין געהאַט פאַרגעסן ווען די ווייען האָבן זיך אָנגעהויבן. זי האָט בלויז געדענקט, אַז ס'איז געווען גרויסער טאָג, דערנאָך איז געוואָרן טונקל, טונקעלער, דערנאָך איז געוואָרן נאַכט, אַזאַ לאַנגע נאַכט. און איצט איז שוין ווידער טאָג, און די ווייען וועלן קיינמאָל נישט אויפהערן. זי האָט מיטאַמאָל פאַרוואָרפן די הענט, געגומען רייסן ס'ווענטל פון בעטל. די אויגן, גרויסע, צעווייטיקטע, זיינען גע־קראָכן פון קאָפּ. זי האָט זיך צעשריגן.

ישראל־לייזער האָט אין גאַנצן אויפגעציטערט. אָן ווערטער, בלויז מיט די הענט, מיט די אויגן האָט ער געמאָנט ביים דאָקטאָר:

— פּאַניע — — — פּאַניע דאָקטאָרושע — — — —

— און אַז אַ געווינערין שרייט, איז וואָס? — האָט דער דאָקטאָר געשמייכלט — דאָס איז מוזיק פון קינדער, וואָס דאַרפן געבוירן ווערן. ישראל־לייזער איז אַוועק צו זיך אין חדר אַריין. ער האָט אָנגעטאָן

דעם טלית, זיך אַוועקגעשטעלט צווישן די צוויי ספרים־שענק און גענומען דאַווענען מיט גרויס התלהבות. ס׳קול, די ווערטער — אַלץ איז געווען דורכגעזאַפּט מיט טרערן, מיט געוויין. פון־מאָל־צו־מאָל האָט ער אין מיטן דאַווענען אַ פּאַטש געטאָן מיט ביידע האַנט־פּלאַכן אָן דער וואַנט און זיך צעשריגן:

— טאַטע־פאָטער, זײ דאַרף רחמים! שרהלע דאַרף רחמים, גרויס רחמים! היינט, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, איז דאָך אדם הראשון גע־בוירן געוואָרן, היינט זיינען דאָך די אבות — אברהם, יצחק און יעקב — געבוירן געוואָרן. היינט, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, זיינען דאָך אונ־דזערע אמהות טראָגעדיק געוואָרן. אין זכות פון די אבות, פון די אמהות, טאַטע־פאָטער, גיב שרהלען כוח אַריבערצוטראָגן די יסורים...

ישראל־לייזער האָט לאַנג געוויינט.

— אזוי האָט זיך דאָס האָבן געצויגן ביז אַ שטיק נאָכמיטאָג. די הייוון, דער דאָקטאָר, ביידע זיינען נישט אָפּגעטראָטן פון דער געווינערין. טראָפּנס שווייס אויף די שטערנס, אויף די שלייפן, אויף די הענט. און אין חלל — שטיקלעך געשרייען, אַפּטייק ריחות און אַ טעמפּ קרעכצן.

ישראל־לייזער, אין דער זיידענער קאַפּאָטע, אינעם שטריימל, דער גאַרטל פעסט פאַרצויגן אַרום די לענדן, איז אַוועק צו דער אַלשינע. ער האָט נישט געזען וואו ער גייט. ער האָט פון זיך געריסן שטיקער, גע־וואָלט אַפּשאָקלען פון זיך די וואָכעדיקייט, ער זאָל מיט אַ ריינער כוונה קענען אויפנעמען די תקיעות. דרייסיק קולות דאַרף מען בלאָזן מיטן שופר. פאַרוואָס דרייסיק? דריי מאָל תקיעה, דריי מאָל שברים, דריי מאָל תרועה — — — שרהלע איז חרב־פאַרביי... שוין איבער אַ מעת־לעת ווי זי גייט צו קינד, זי דאַרף רחמים, גרויס רחמים...

ביי דער אַלשינע איז שוין געשטאַנען דער פעטער אדם. די זיי־דענע קאַפּאָטע קרויט־בלוע, דאָס שטריימל אויסגעקראַכן. דער פעטער אָדם איז געווען געוויקסיק, מיט אַ קאָפּ העכער פון די צעדרייטע אַלשענע ביימער. ער האָט געמיטלעך אַריינגעשטעקט די גראָבע פינגער אינעם גאַרטל און איז אַנטקעגן געגאַנגען ישראל־לייזערן מיט אַ ברייטן „גוט־יום־טוב".

— ישראל־לייזער, עס קומט דיר שוין מזל־טוב?

— נאך נישט, פעטער.

— וועל איך דיר אפגעבן מזל־טוב נאך שופר בלאזן.

דאס שטיק אויסגעהאקטע וואלד האט אפגעטיילט דעם שרדהשן סאסנאוון וואלד פון דער פויערישער אלשינע. אלץ האט דא געציטיקט אונטער דער צעפלאמטער זון. דיביימער, די אויסגעגראבענע קארטשעס, וואס האבן אויסגעזען פון דערווייטנס ווי בערן. דער ראש־השנה איז דאך נישט בלויז געווען פאר מענטשן, נאר אויך פאר יעדן בוים, פאר יעדער פלאנץ.

ארום — א טיפע שטילקייט.

ווי דער פעטער אדם האט א נעם געטאן דעם שופר אין מויל אריין, אים א הייב געטאן ארויף, ווי ער וואלט זיך געקליבן מיט די תקיעות צערייסן דעם גזר־דין, איז ישראל־לייזערן לייכטער געווארן. ער האט פון זיך א זאג געטאן: „יום תרועה י ה י ה לכם". „י ה י ה" איז בגמטריה „ד ר יי ס י ק".

ישראל־לייזער. מיט א ווייטענדיק קול האט פארגעזאגט:

— תקיעה... שברים... תרועה...

דער צעוואקסענער אדם מיטן פארריסענעם קאפ, אז ס'שטריימל האט זיך אזש א רוק געטאן צום קארק. איז געשטאנען צווישן די צוויי וועלדער און געבלאזן שופר. די קולות, ריינע, אן א פגימה, וואס האבן אפגעהילכט אינעם שטילן נאכמיטאג, האבן זיך געטראגן פון איין וואלד צום צווייטן. ס'איז אנגעלאפן דער לעשניק. ער איז א רגע געבליבן שטיין א געפלעפטער, האט זיך איבערגעצלמט און אנגעזאגט א בשורה:

— די שרדהטע האט געבוירן א יינגל!

קיינער האט זיך צו אים נישט צוגעהערט. ישראל־לייזער האט מיט א ציטער פארגעזאגט:

— ש־ב־רדים...

דער פעטער אדם האט העכער פארריסן דעם קאפ. ס'קול וואס איז ארויס פונעם „שברים" האט זיך גענומען רייסן, האט זיך גענומען פאר־באנדערשיטן ווי א ווייטער דונער, וואס האט קיינעם מער נישט געשראקן,

אפילו נישט דעם לעשניק. די קולות האָבן זיך געטראָגן פון בוים צו בוים, זיך אָפּגעשלאָגן אָן די הויכע סאָסנעס, אָן די צעקרימטע אָלשינעס, לאַנג געהילכט איבער די וועלדער.

דער לעשניק האָט זיך געכאַפּט, אַז מענטשן שטייען און בעטן צו גאָט, האָט ער אַראָפּגענומען ס'היטל, זיך נאָך טיפער פארנייגט און איר־בערגעחזרט די בשורה:

— די שרדהטע האָט געבוירן א יינגל.

גאַי שוין, גאַי

פרייטיק־צונאַכטס, ווען מען האָט ביי ר׳ ישראל לייזער אָפּאָ־טאָווסקי שוין געהאַלטן ביים מייערן צימעס, געשניטן אין רעפּטלעך, ווי גילדענע „טקאַטנס״, האָט די קיך־טיר זיך געעפנט.

אויף אַפּריער איז אריין א ווייסע קעלט. נאָך דער קעלט — אַ שניי מענטש. די ברענענדיקע ליכט אין די העסע־לייכטערס האָבן פון דער קעלט געהאַלטן אין אויסגיין. און אז עס איז אין קיך קריק ליכטיק געוואָרן האָט די דינסט זיך א בייזער געטאָן:

— ר׳ אורח, קלאַפּט אָפּ די שטיוול אין פאָדערהויז. איר וועט מיר אָנטראָגן א פולע קיך מיט שניי.

און אז דער פרעמדער האָט גענומען אָפּטרייסלען פון זיך דעם שניי איז די קעכין אריין אין עס־צימער און האָט אָנגעזאָגט:

— אַן אורח.

ר׳ ישראל־לייזער האָט אַ שאר געטאָן פון זיך דאָס טעלערל מייערן־צימעס און אָן אויפגעלייגטער זיך א קער געטאָן צום ווייב:

— שרהל, בעט דעם אורח צום טיש. דער ייד איז אוודאי גע־בליבן שטעקן אונטערוועגנס. ס׳קערט דאָך אין דרויסן וועלטן, אָן אמתע זאווערוכע.

דערווייל האָט דער אורח אָפּגעשאָקלט דעם שניי פונעם שטריימל, פונעם שאָפּענעם פּעלץ. ס׳יונגע פּנים איז געווען צעפלאַמט. ארום דעם שיטערן, בלאָנדן בערדל — שטיקלעך געפריר. ער איז אריין אין עס־צימער מיט צעלויכטענע אויגן:

— גוט שבת! גוט שבת!

ר׳ ישראל־לייזער איז אַפּער פון טיש און איז געבליבן שטיין א

רגע אָן אָטעם. נאָך אים האָט זיך אַ שטעל געטאָן ס׳גאַנצע בני־בית. דער באַלעבאָס האָט אַ הייב געטאָן די הענט, ווי צוויי לייכטערס, און איז מיט זיי אַנטקעגנגעגאַנגען דעם אורח:

— אַ גאַסט, אַ געהויבענער גאַסט, שלום־עליכם, קוטנער רב!

דער באַלעבאָס האָט צוגענומען פון דעם גאַסט ס׳פוטער, צוגענומען דאָס שטריימל. דער קוטנער רב אין דער זיידענער קאַפּאָטע, אינעם סאַמעטענעם קאַפּל האָט אויסגעזען יונג, גאָר יונג, האָט אויסגעזען ווי אַ חתן־בחור, נישט ווי אַ רב.

אין עס־צימער איז ליכטיקער געוואָרן, ווי נישט זיבן ליכט וואָלטן געברענט אין די זילבערנע לייכטערס, נאָר פערצן. דער גאַסט איז נישט בלויז געווען דער קוטנער רב ר׳ יהושיעלע, ס׳איז אויך געווען אַ קרוב, און מיט אַזאַ קרוב איז זיך געווען וואָס איבערצורעדן. און אַז דער קוטנער רב איז שוין געזעסן אין ר׳ ישראל־לייזערס פּאָטער־שטול האָט ער זיך גענומען פאַרענטפערן:

— כ׳בין אַרויסגעפאָרן פאַרטאָג, כ׳בין געווען זיכער, אַז אַ יי ב־ס ע, שפּעטסטן צ ו ויי ע וועל איך זיין אין טשעכאַנאָווע. און דאָ, האַלב וועג, צעשפּילט זיך אַזאַ זאַווערוכע, סכּנת־נפשות. קיין וועג, קיין שטעג. שניי און שניי. און צוויי וויאָרסט פאַר טשעכאַנאָווע — פּלאַצט אַ ראָד. כ׳בין אַריינגעקומען אין שטאָט אַריין צופוס, אַריינגעקומען נישט טויט נישט לעבעדיק. כ׳האָב זיך אפשר נישט געדאַרפט לאָזן אין וועג אַריין פריייטיק, האַנדלט עס זיך וועגן פּקוח־נפש, מען דאַרף אָפּראַטעווען צוויי יידן פון דער תליה, יידן וואָס זיינען פאַרמישט אינעם אויפשטאַנד.

ר׳ יהושיעלע האָט זיך טאַקע נישט געדאַרפט לאָזן אין וועג אַריין פריייטיק. מאַנטיק וואָלט ער געהאַט אַ פאַרמאַכטע קאַטש מיט פיר פערד. האָט עס אים אָבער נישט געלאָזט איינזיצן אין קוטנע. ס׳איז טאַקע געגאַנגען אין צוויי יידישע נפשות. עס איז אָבער געגאַנגען אין נאָך אַן ענין. דער יונגער ר׳ יהושיעלע האָט געוואָלט פונעם טשעכאַנאָווער רב אַן הסכמה אויף ארץ־ישראל אתרוגים, געוואָלט רעדן וועגן די „אנשי המסורה״, וועגן ישוב ארץ־ישראל, געוואָלט רעדן וועגן לערנען מיט זיינס אַ גלייכן.

דערווייל האָט שרהל געהייסן אויפהאָקן דעם פאַרקלעפּטן אויוון. מען האָט אַרויסגענומען ס׳שבתדיקע טשאָלנט. די קאַרטאָפל זיינען שוין

געווען ברוין, ווי טונקעלער בורשטין. די קאַטשקע — אַזוי צוגעברוינט, אַז ס׳האָט זיך נאָכאַמאָל געוואָלט עסן. און איצט דער געוויקלטער לאָקשן־קוגל. אַלץ צוליב דעם געהויבענעם גאַסט! אַלץ צוליב ר׳ יהושיעלען!

ר׳ יהושיעלע האָט געמאַכט קידוש און האָט זיך געוואַשן. נאָך דער המוציא האָט ער געלאָזט וויסן, אַז ער וויל נאָך היינט זען דעם טשע־כאַנאָווער רב. ער האָט געוואוסט, אַז ר׳ אברהמל וויל נישט אויף שבת קיין ג ע ה ו י ב ע נ ע אורחים, וואָס מען דאַרף מקרב זיין. אַזאַ אורח האָט זיך ז יי ן דרך, קאָן אים אַמאָל אויסקומען אָפּצואווייכן פון זיין אייגענעם דרך צוליב דעם גאַסט. דעריבער טאַקע פאַרבעט נישט ר׳ אברהמל קיין געהויבענע אורחים אויף שבת. ער האָט אפילו דעם פול־טוסקער רב, ר׳ אלעזרן, פאַרזאָגט נישט צו קומען קיין טשעכאַנאָווע אויף שבת.

ר׳ יהושיעלע האָט דאָס אַלץ געוואוסט. ער האָט זיך אָבער נישט געקאָנט העלפן. מען זיצט אין קוטנע וואָכן, חדשים. דערגראָבט זיך אַ ייד צו אַ שטיקל גמרא מיט תוספות — הייסט עס ער קען לערנען. פרעגט ער אָפּ דעם מהרש״א — איז ער אַ למדן; ווען ער, דער קוטנער רב, איז בכוח אויפצורייסן דעם גאַנצן ים־התלמוד ווי מען רייסט אויף אַ נישט־געאַקערט פעלד. דאַנערשטיק ביים לייענען האָט אים ארומגענומען אַזאַ בענקעניש, אַז ער האָט נישט געקוקט וואָס ס׳איז פרייטיק, וואָס ס׳בלאָזט אַ זאַווערוכע, וואָס פרייטיק נאָך ליכט־בענטשן זיצט ר׳ אברהמל טשע־כאַנאָווער אין פענצטער און קוקט זיך די אויגן אויס, וואַרט אויף משיחן. ר׳ יהושיעלע האָט זיך געלאָזט אין וועג אריין. און אָט איז ער ביי זיין קרוב. ער וועט באַלד זיין ביים טשעכאַנאָווער רבי. דער קוטנער רב האָט זיך אַ קער געטאָן צום קרוב:

— ווי אַ נאָך לאָזט מען וויסן דעם רבין, אַז איך בין אין טשע־כאַנאָווע?

— איך אַליין וועל צוגיין — האָט ר׳ ישראל־לייזער זיך אַ שטעל געטאָן.

— ס׳וועט זיין אַן אמתע טובה.

— אָט גיי איך.

ר׳ אברהמל טשעכאַנאָווער האָט שוין געהאַלטן נאָכן בענטשן. ער האָט שוין געהאָט געזאָגט צו די אורחים און צום בני־בית „אַ גוטן שבת״

אַ צייכן, אַז זיי זאָלן אים לאָזן אַליין. פּונקט דעמאָלט איז ר׳ ישראל אַריין צום רבֿ, איז אַריין מיט אַ ציטער, ווי מען קומט צו מלכות:

— גוט שבת, אונדזער רבֿ. דער קוטנער רבֿ האָט מיך געשיקט מיט א שליחות. ער איז אין טשעכאַנאָוועץ.

— וואו האַלט ער שבת, ביי דיר? — האָט ר׳ אברהמל זיך גע־פרעגט.

— ביי מיר, רבי.

ס׳איז געוואָרן אַ ווייל שטיל. ר׳ אברהמלס פּנים האָט זיך אָנגע־כמורעט, ווי ער וואָלט זיך געישובֿט. דערנאָך האָט ער זיך אַ שטעל גע־טאָן. און כאָטש ער איז געווען א קליין געוויקסיקער, איז דאָס גרויסע צימער פול געוואָרן מיט יראת הכבוד. ער האָט צוגעפירט דעם שליח ביז צו דער טיר. ערשט דאָ האָט ער אַ זאָג געטאָן:

— ווייסט, ישראל־לייזער, מיינע עלטערן האָבן זיך געקענט אויסבאַהאַלטן. איך אָבער בין זינדיק. פון מיין יוגנט אָן לויפט מען מיר נאָך. זאָג דעם קוטנער רבֿ, אַז איך וואַרט אויף אים.

ווי ר׳ ישראל־לייזער איז צוריקגעקומען אָן אָטעם און געזאָגט: „קוטנער רבֿ, דער רבי וואַרט אויף אייך״, האָט ר׳ יהושעלע געלאָזט שטיין די קאַטשקע. ער האָט אין געאייל אָנגעטאָן ס׳שטריימל מיטן פעלץ און איז אַרויס מיטן קרובֿ פון שטובֿ.

דער זיבעציק־יאָריקער ר׳ אברהמל, וואָס איז געווען ווייס און גרוי, ווי אַ טויבֿ, איז געשטאַנען אָנגעשפּאַרט מיט ביידע הענט אָן שטענ־דער. די אויגן, פאַרשטעלט מיט לאַנגע, געדיכטע ברעמען, האָבן געקוקט אין אַן אָפענעם רמב״ם און די אויערן האָבן זיך צוגעהערט וואָס דער קוטנער רבֿ רעדט.

דער קוטנער רבֿ איז געשטאַנען הינטער ר׳ אברהמלען. ער איז געשטאַנען אינעם צעקנעפּלטן פעלץ. ער האָט נישט גערעדט וועגן די צוויי יידן, וואָס מען האָט געדאַרפט אָפּראַטעווען פון דער תליה. ער האָט נישט גערעדט וועגן לערנען. ער האָט גערעדט וועגן די „בעלי־מסורה״ און זיך געריכט, אַז ר׳ אברהמל וועט אים אָפּשטעלן, וועט זאָגן: „אפּי־קורסות״. און אַז ר׳ אברהמל האָט אים נישט אָפּגעשטעלט, האָט ר׳ יהו־שיעלע ווייטער גערעדט:

„...וויסן דאַרפט איר, טשעכאַנאָווער רבֿ, אַז די „בעלי־המסורה״

זיינען געקומען נאך די אנשי הניקוד והנגינה. ווי שטייט אין דער הקדמה פון „חובת הלבבות"? דער חובת הלבבות זאגט, אז בעלי־המסורה זיינען געווען נאך איבן־גנאח".

— גאי שוין, גאי — האט ר' אברהמל זיך א וויג געטאן איבערן אפענעם רמב"ם.

— און וואס זאגט דער אבן עזרא אין „ספר מאזנים"? — האט ר' יהושיעלע ווייטער גערעדט. — ער זאגט, אז נאך די חכמי התלמוד זיינען אויפגעשטאנען די אנשי־המסורה.

— גאי שוין, גאי — האט ר' אברהמל שוין געווארט דער קוטנער רב זאל ענדיקן.

און דער קוטנער רב, וואס איז געשטאנען „בדחילא ורחימא", גע־ציטערט אין גאנצן, האט פון יעדן „ג א י, ש ו י ן ג א י" דערפילט א ברי, ווי ס'וואלטן זיך פון ר' אברהמלען געטראגן צו אים פלאמען... ער האט זיך אנגענומען מיט כוחות און א זאג געטאן:

„...און דער רמב"ם אליין אין הלכות ספר הלכה, פרק ח' שרייבט, אז ער האט זיך נישט באנוצט מיט די „בעלי המסורה", נאר מיט בן אשרן, הייסט עס, אז לויט דעם רמב"ם איז בן־אשר געווען פאר די בעלי־מסורה. וואס זאגט איר דערויף, טשעכאנאווער רב?

— גאי שוין, גאי — האט ר' אברהמל זיך שטארק צעוויגט.

דער קוטנער רב האט זיך אפגעגאסן מיט שווייס. ער האט אויף הינטערוויילעכס זיך גענומען ארויסשארן פון בית־דין שטוב. אז דער טשעכאנאווער הייסט גיין, גייט מען.

איצט האט גערעדט ר' אברהמל. ער האט גערעדט לאנג, גערעדט מיט רמזים, ווי א גאון רעדט מיט א גאון, אויפגעוויזן, אז די בעלי־המסורה האבן דאס אלץ געהאט בקבלה פון בארג סיני.

און אז ער האט אפגערעדט און זיך א קער געטאן צום גאסט, ערשט דער קוטנער רב איז נישטא. אין דער אפענער איז געזעסן דער שמש.

— וואו איז דער קוטנער רב? — האט דער רבי געפרעגט ביים שמש.

— דער קוטנער רב איז אהיימגעגאנגען.

— זיי אזוי גוט און גיי אריבער נאך אים.

און אז דער שמש איז געקומען מיט ר׳ יהושיעלען האט דער טשע־כאנאווער רב אים געפרעגט:

— וואס זענט איר אנטלאפן, קוטנער רב?

— דער טשעכאנאווער רבי — איז דער קוטנער רב געשטאנען פאר אים ווי פאר מלכות — האט מיך דריי מאל געהייסן גיין, מיר גע־זאגט: „גאי שוין, גאי".

— איך האב עס נישט געמיינט, קוטנער רב — האט דעם רבים טרויעריק פנים זיך צעשמייכלט. — מיטן ווערטל „גאי שוין, גאי" וויל איך קיינעם נישט דערווייטערן. פארקערט, ס׳דערנעענטערט. נאר צו די, וואס זיינען מיר צום הארצן, וואס זיינען מיר נאענט, זאג איך „גאי שוין, גאי". און דער קוטנער רב איז מיר נאענט.

שבת

ס׳איז געווען אַ דאַנערשטיק אין שבט. מיטן אָונט האָט זיך פאַר אַ ווייל באַוויזן די נייע לבנה, אַ רויטע, אַ געגליוועטע. צווישן די גרויסע שטערן האָט דער הימל, אַ קאַלטער, זיך געבלויט. וואו אַ קער — שניי, גרינלעכער שניי.

אַרום פראַנקס סקלאַד, וואו דער פראָסט האָט נישט געקאָנט אויספרירן דעם ריח פון נאַפט, דעם ריח פון הערינג, זיינען געשטאַנען געשפּאַנטע דראַנגאָווע־וועגענער, געשפּאַנטע לאַסט־שליטנס. די וועגענער, די שליטנס — אָנגעלאָדנט מיט סחורה. פון אַ האַלבער גובערניע איז מען פאַרפאָרן צו פראַנקן, איינגעקויפט ביי אים פעסער נאַפט, פעסער הערינג, קאַסטנס זייף, קעסטלעך ליכט, זעק צוקער, זעק ניס, טייטלען, מאַנדלען, פייגן, צוקערוואַרג און ווינטער אויבס.

בעלי־עגלות האָבן געקנאַלט מיט די בייטשן, געדופן די פּאַסאַזשירן, גערעדט מיט האַרץ, געוואַלדעוועט. און די בעלי־עגלהשע רייד, ווי זייערע טרונק־בראַנפנס, ווי דער פראָסט, האָבן געקנופּט און געביסן. יעדע ווייל איז אָפּגעפאָרן אַ וואָגן, איז אָפּגעפאָרן אַ שליטן. אַרום פראַנקס סקלאַד איז געוואָרן שטילער, אַזוי שטיל, אַז מען האָט געהערט דאָס קראַקען פון קראָען.

די לעצטע, וואָס איז אַרויס פון פראַנקס סקלאַד, איז געווען אסתר, אַן אָנגעלייבטע סוחרטע פון שרענסק. אירס אַ טראַנספּאָרט סחורה האָט באַטראָפן עטלעכע הונדערטער. פראַנק אַליין מיט זיינע צוויי הויפט „מענטשן״ האָבן זי אַרויסבאַגלייט, זי צוגעפירט צום שליטן און אויפן וואונק צווישן זיך אָפּגעמאַכט, אַז צום מסחר טויג זיך אסתר בעסער פון איר געשטאָרבענעם מאַן.

— ווען וועלן מיר זיך ווידער זען, אסתר? — האט פראנק אליין געהאלפן דער באפעלצטער און באפאטשיילטער יידענע ארײנצוקריכן אין ברייטן לאסט־שליטן, וואו סחורה איז געווען אנגעלאדן אויף א גארן די הייך.

— אם ירצה השם, אין א חודש ארום. — האט אסתר כמעט זיך נישט ארויסגעזען פון צווישן די בערג סחורה.

פון איין זייט שליטן — פעסער נאפט, פון דער צווייטער — פע־סער הערינג. די פעסער, וואס האבן זיך געהויבן, ווי צווײ ווענט, זיינען געווען פעסט פארצויגן מיט שטריק, מיט קייטן. און צווישן די ווענט — זעק צוקער, זעק ניס, קעסטלעך פייגן, קעסטלעך טייטלען, זעק מאנדלען, קעסטלעך ליכט און קוישן ווינטער־עפל.

דער אנטרייבער, אן עלטערער גוי, אין א שמוישן פעלצל, די שטיוול ארומגעוויקלט מיט זעק, האט זיך באקוועם איינגעזעצט אינעם שטרוי־זאק. ער האט א הייב געטאן די בייטש, א שטארקן צי געטאן די לייצעס. די פערד האבן זיך א ריס געטאן, געגראבן מיט די פאדקאוועס דעם שניי. דער שליטן האט זיך צעסקריפעט, צעטרייסלט און דער נאפט אין די נישט אנגעצונדענע שטורקאצן האט זיך צעבאלבעט.

דער לאסט־שליטן איז ארויס פון שטאט. ס׳איז געווארן פינצטע־רער — די יונגע לבנה איז פארשוואונדן. די שטערן האבן איצט אויס־בעזען קלענער, דער הימל — וואגיקער. פון די פעלדער האבן זיך געהויבן שנייעלעך, טרוקענע, שטעכיקע. ס׳איז געווען שטיל, קאלט און שטיל. און אז א קרא האט זיך צעקראקעט און דער אנטרייבער האט מיט רוגזה אויסגעשפיגן — „פארשאלטענע נשמה" — האט אסתרן אן אימה ארומ־גענומען.

נאך מיידלוויז איז אסתר יעדע דריי, יעדע פיר וואכן געפארן נאך מלאווע צו פראנקן אין סקלאד אריין נאך סחורה. נאך דער חתונה, ווען אסתר איז געווען אויף דער צייט מיט א קינד, צי נאך א קימפעט, איז לייזער, צו לענגערע יאר איר, געפארן. צום מסחר, וואס אמת, האט ער זיך נישט אויסגעטויגט. דערפאר, זיין לערנען, זיין אפגעהיטקייט. זי איז געווען זיכער, אז בלויז אין לייזערס זכות האט איר אזוי אפגע־גליקט אין האנדל. זי האט אים ליב געהאט, שטארק געבענקט נאך אים און זיך געגרויסט מיט דער שבועה, וואס זי האט געגעבן ביי לייזערס

אפענעם קבר, א שבועה, אז נאך לייזערן וועט קיין מאנסביל נישט אנ־רירן איר לייב. און אזוי איז זי, אסתר, א יונג, שיין מענטש און דערצו א נגידתטע, שוין ס׳פופצנטע יאר אן אלמנה. דעם צווייטן טאג פסח ווערט זי ערשט פערציק יאר. דערפאר האט זי שוין, גאט צו דאנק, אן אויסגעגעבענע טאכטער. און די צווייטע, שרהלע, איז שוין אויך א כלה.

אסתר האט געעפנט די אויגן. האט זי א דרימל געטאן? ס׳איז געווארן קעלטער, ווינטיקער. די נאכט איז פול געווארן מיט קולות, וואס מען קאן נישט אנכאפן, וואס פארווישן יעדע מחיצה צווישן וואר און חלום. אויס הימל, אויס שטערן. פון די פעלדער זיינען אנגעלאפן פלאכ־טעס שניי, האבן זיך געדרייט אין מיטן וועג אין א ראד, און מיט א רעווע זיך געווארפן אויף די פערד, אויפן שליטן.

— וואס, מארטשין, א זאווערוכע? — האט אסתר זיך א פרעג געטאן ביים אנטרייבער.

דער פויער האט נישט געענטפערט. ער האט זיך איבערגעצלמט און פעסטער גענומען אין די הענט אריין די לייצעס. דער שטעכיקער שניי, דער קאלטער ווינט, האבן לויז געמאכט די קליידער און איבערן לייב זיינען געקראכן בייסיקע שטיקער קעלט. מארטשין האט קוים מיט צרות אנגעצונדן די שטורקאצן. די אנגעצונדענע שטורקאצן זיינען ווי משוגע געווארן, האבן געווארפן און געשליידערט פלעמלעך הין און קריק. און מיטאמאל האבן זיך ביידע אויסגעלאשן. פעלד און וועג האבן זיך אויסגעגלייכט. וואוהין פארט מען? מארטשין האט אריבערגעשריגן צו אסתרן:

— א זאווערוכע, א פארשאלטענע! די פערד קאנען פאלן! מיר וועלן מוזן איבערנעכטיקן אין שטשעגאווע!

— ווי ווייט פון שטשעגאווע זיינען מיר? האט אסתר זיך גע־פרעגט.

דאס וואס זיי זיינען נישט ווייט געווען פון שטשעגאווע, דאס וואס זיי וועלן זיך נישט דארפן שלעפן אין א זאווערוכע א גאנצע נאכט, אפילו אין דעם האט אסתר געזען, אז גאט פארלאזט זי נישט. זי איז זיכער געווען, אז דאס אלץ איז אין זכות פון איר פארשטארבענעם מאן.

מארטשין איז פארפארן פאר דער שענק, וואס איז געשטאנען הארט לעבן טראקט. ער האט געקלאפט מיט דער בייטש אין דער טיר,

אין די פענסטער. ס'האט גענומען א שפארע ווייל ביז מען האט געעפנט, און אז דער פארשלאפענער שענקער האט דערזען אסתרן, איז דער רוגז בײַ אים פון פנים אװעק. ער האט זיך צערעדט:

— אי, א זאווערוכע! אי, א הינטיש וועטער! אפשר מאכן א גלאז טיי?

— א דאנק, ר' מרדכי, א דאנק. גיט דעם גוי א שנאפס, גיט אים צו פארבייסן און איך וועל זיך לייגן. ווי שפעט איז שוין?

— באלד דריי אזייגער.

ניין אינדערפרי האט די זאווערוכע נאך אלץ געקערט וועלטן. איז מען ארויס אויפן טראקט, איז נישט געווען קענטיק קיין שאסיי, קיין לאנקע. ס'האט זיך געצויגן א מדבר, א ווייסער מדבר. און ס'איז שווער געווען צו זאגן — פאלט דער שניי פון אויבן, צי הייבט ער זיך פון אונטן. ארום עלף האט די זאווערוכע נאכגעלאזט. אסתר איז אריין אין שענק.

— מארטשין, מיר פארן.

מיטאג־צייט איז דער שליטן ארויס פון שטשעגאווע. דער ווינט האט אויך אויפגעהערט צו בלאזן. די לופט — דורכזיכטיק און קאלט. איבערן קאפ — א ווייטע, קרענקלעכע זון. און ווי ווייט ס'אויג האט גע־קאנט כאפן — שניי, שניי, שניי, ווייס ווי מילך. אפילו די צוויי רויט־לעכע פערד זיינען פון די גריוועס ביז די ווידלען געווען באדעקט מיט ווייסן געפריר. און ארום און ארום — א טויטע שטילקייט.

אזוי זיינען זיי אפגעפארן א שעה, צוויי, דריטהאלבן. אסתר האט זיך גענומען שרעקן זי זאל נישט אריינפארן אין שבת אריין. ארום דריי אזייגער האט זי גענומען מינטערן מארטשינען.

—.וויפל האבן מיר נאך קיין שרענסק?

— פינף וויארסט.

און אז די קרענקלעכע זון האט זיך גענומען זעצן, און אז דער ווייסער שניי האט זיך גענומען בייטן, איז איבערגעגאנגען פון בלוי אין גרין, פון גרין אין ליליע, האט אסתר זיך א שטעל געטאן צווישן די פעק סחורה און זיך געבעטן ביי מארטשינען ער זאל גלייך אפשטעלן דעם שליטן.

— אין גאנצן א וויארסט, אנדערהאלבן, פאני — האט מארטשין זי פארזיכערט.

— ניין, מארטשין, ביי אונדז יידן איז שוין שבת און איך וועל דעם וויארסט, אנדערהאלבן, צוגיין אין שטאט אריין צופוס.

מארטשין האט א קערעווע געטאן פון דער מיט־שאסיי צום ראוו צו, וואו דער שניי איז געווען אויסגעצירט מיט „דעסענס" פון פייגל־לאפקעס, און זיך אפגעשטעלט.

אסתר איז אראפ פון שליטן. פון דעם לעדערנעם בייטל, וואס זי האט געטראגן אויף אן אקסל אריבערגעווארפן מיט א פאסעק, האט זי ארויסגענומען א מעסערל. אסתר האט אויסגעהוילט דריי רויטע ווינטער־עפל, ווי מען הוילט זיי אויס שמחת־תורה פאר פענער. די עפל האט זי אריינגעזעצט אין א פריזמע פארהארטעוועטן, פארפרוירענעם שניי. אין די עפל האט זי אריינגעשטעקט דריי סטרינענע ליכט. דערנאך האט זי אפגעבונדן פון זיך דעם בייטל מיט געלט, מיט וועקסלען, מיט פאפירן און אים געלאזט ליגן אויפן שליטן, אזוי אויף הפקר. און נישט בלויז דעם בייטל. זי האט אויך אוועקגעלייגט דעם פאק שליסלען, אויך אוועקגעלייגט אויף הפקר ס'קליינגעלט, וואס ס'האט זיך געוואלגערט ביי איר אין די קעשענעס. און אזוי אויסגעטאן פון מסחר, פון וואכעדיקייט, האט זי גוט איינגעריבן די הענט מיט שניי, זיי אפגעווישט און זיך געשטעלט צינדן ליכט. דער שווערער פעלץ צעקנעפלט, די פאטשיילע איבערן קאפ. זי האט אנגעריבן א שוועבעלע, אנגעצונדן איין ליכט, א צווייטס, א דריטס. ס'איז געווען אזוי שטיל, אז מען האט געהערט דאס קנאקן פון די קנייטלעך. די ליכט־פלעמלעך האבן זיך געטוקט, געשפיגלט אין שניי. און אסתר מיט די ווייסע הענט אויף די אויגן, אויפן שטערן, איז גע־שטאנען איבער די ליכט און געוויספערט מיט די ליפן.

מארטשין האט געקוקט אויפן געלט, וואס איז געלעגן אזוי הפקר. געקוקט אויף אסתרן, וואס האט מיט פארשטעלטע אויגן געבענטשט ליכט. ס'איז אים ווארעם געווארן און ער האט זיך איבערגעצלמט. און אז אסתר האט זיך געלאזט אין שטאט אריין, איז מארטשין איר נאכגעפארן מיטן שליטן. ארום און ארום — א פארשנייטע וועלט. אויף א פריזמע שניי — דריי ליכט, דריי פלעמלעך, וואס דערציילן, אז ס'איז שבת.

1938

מסירת־נפש

דער וואַלד־שרייבער, דוד פרייד, איז פורים נאָכמיטאָג געפאָרן פון מאָסטאָווע קיין מלאווע. דער באַלעבאָס זײַנער, ר׳ יוסל פּאַיאַנס, האָט דורכויס פאַרלאַנגט, אַז אַלע זײַנע „מענטשן״ זאָלן זײַן בײַ אים צו דער פורים־סעודה. פרייד האָט געפּרוּווט זיך אַרויסדרייען פון דער נסיעה, נישט געקאָנט, און מיט אַ שווער געמיט האָט ער אַליין אײַנגעשפּאַנט ס׳רויטע פערד אינעם שליטן און זיך געלאָזט אין וועג אַרײַן.

ס׳איז געווען דרײַ נאָכמיטאָג. דער שליטן האָט זיך אײַנגעקערעוועט אין אַ שמאָלן, אויסגעפּראַרענעם וועג, וואו פון בײַדע זײַטן האָבן פאַסן שניי זיך געצויגן, זיך געקײַקלט, ווי רעלסן. אַ קאַלטער ווינט האָט אָנגעטראָגן פון די נאַקעטע פעלדער שטעכיקע שנייעלעך, זיי געשליידערט אין פּנים אַרײַן. די טרוקענע קעלט האָט זיך פאַרקליבן אין די נאָדלעכער. דער וואַלד־שרייבער האָט זיך געווישט די טרערן פון די אויגן און זיך פאַנאַנדערגעגאָסן איין מאָל, אַ צווייט מאָל, אַ דריט מאָל. ס׳פערד האָט פון קעלט זיך צעהירזשעט.

דעם וואַלד־שרייבער האָט אַזוי נישט געאַרט די קעלט, ווי דער בלויזער געדאַנק, אַז ער וועט פורים מוזן זיצן בײַ אַ מתנגדישן טיש. ר׳ יוסל פּאַיאַנס, דער גרויסער גביר, וואָס האָט געקענט שיין לערנען, איז אָבער אויך געווען אַ פאַרביטערטער מתנגד. צי ר׳ יוסל האָט פײַנט געהאַט חסידים? שווער געווען צו זאָגן. ער האָט אָבער אָפּגעלאַכט פון זיי און בײַ יעדער געלעגנהייט.

דוד „שרייבער״ האָט דערפון געליטן. זײַן עלטער־זיידע איז געפאָרן צום „ייד״, איז געפאָרן קיין פּשיסכע. דער זיידע — קיין קאָצק, דער פאָטער און ער, דוד — גערער חסידים — האָבן אין תוך געהאַט אַ „ניצוץ״ פונעם „ייד הקדוש״. זייער דאַווענען איז געווען מיט גרויס

מסירת־נפש. דודס טאטע, אז ער האט זיך געשטעלט „שמונה־עשרה״, פלעגט אים אזא פחד באפאלן, אז די ציין אין מויל האבן זיך ביי אים גענומען שאקלען. אט דער ענו, דער גרויסער ירא־שמים, האט זיך פאר קיין בשר־ודם נישט געשראקן. ער האט אלעמען געזאגט דעם אמת אין די אויגן — דעם אנגעשטאפטן גביר, דעם גרויסן למדן. דערביי געהאט אן אייגן ווערטל: „ווער עס ווייזט א פייג זיך, קאן ווייזן א פייג דער גאנצער וועלט״.

דוד „שרייבער״ איז געגאנגען אין זיידנס דרכים, אין פאטערס דרכים. דער טראט זיינער איז אבער מער נישט געווען אזוי זיכער. ער האט מער קיין כוח נישט געהאט צו זאגן יעדן איינעם דעם אמת אין פנים אריין. יעדן טאג ביים דאווענען האט דער וואלד־שרייבער מקנא געווען דעם פאטער זיינעם, וואס פלעגט זאגן: „אויב מען שטעכט ביים דאווענען דאס לייב מיט שפילקעס, און מען פילט א ווייטיק, איז ס׳דאווענען קיין דאווענען נישט״. און דוד איז זיכער, אז זיין פאטערס דאווענען האט מען געקאנט פארגלייכן מיטן בעל־שמס, דעם בעל־שמס — מיט אר״יס, דער אר״יס — מיט ר׳ שמעון בן יוחאיס, און ר׳ שמעון בן יוחאיס — מיט אדם הראשונס איידער ער איז באגאנגען דעם ערשטן חטא.

און ער, דוד? ביים ערשטן נסיון גליטשט ער זיך אויס. ער האט אפילו היינט קיין כוח נישט געהאט זיך אנטקעגנצושטעלן דעם שטאט־גביר, דעם מתנגד, און אים זאגן:

— יוסל, ווי לאנג כ׳וועל נישט באארבעטן מיין אייגענע טבע, ווי לאנג כ׳וועל נישט קומען צו דער מדרגה, אז נישט איך בין דיין אבגעשטעלטער, דיין „מענטש״ און נישט דו — מיין פרנסה־געבער, טאר איך מיט דיר ביי איין סעודה־טיש נישט זיצן. ביי א חסידישער סעודה ווייסט מען נישט, ווער ס׳איז רייך, ווער — ארעם. ס׳פארשווינדן אלע מחיצות. ס׳איז געגוג דעם צדיקס א ווארט — און דער דלות אנטלויפט. די שמחה צעוואקסט זיך, ווערט גרעסער. פון די נשמות רייסט זיך א פרייד. א האנט זוכט א האנט, אן אקסל — אן אקסל. די פיס הייבן זיך אליין פון פרייד און דבקות.

— און ביי דיר, יוסל?

— אויבן־אן זיצסטו, זיצן דיינע שותפים. דערנאך—די „מענטשן״

דיינע, לויט די געהאַלטן, וואָס זיי נעמען ביי דיר. נאָך אויך גוט, וואָס איך, דוד פרייד, בין פון די קליינע פּאַרדינערס, זיץ איך פון סאַמע הינטן, כ׳זיץ אין אַ ווינקל און קיינער באַמערקט מיך נישט.

אין אַזוינע מחשבות איז דער וואַלד־שרייבער אַריינגעפּאָרן קיין מלאָווע. ס׳איז שוין געווען פאַרנאַכט. דוד איז פאַרפאָרן צו יוסלען אין הויף אַריין, וואו עס זיינען שוין געווען אויסגעשטעלט אין צוויי לאַנגע שורות אַ צענדליק שליטנס. אַ שייגעץ, וואָס איז אומגעגאַנגען ביי די פערד, האָט געהאָלפן דעם „פאָן שרייבער" אויסשפּאַנען דעם „רויטן". דער שייגעץ האָט זיך געפרעגט:

— דער פאָן שרייבער בלייבט נעכטיקן?

—. ניין, וואַצעק, כ׳פאָר היינט אַהיים.

אין פעדער־שטוב האָט דוד אויסגעטאָן ס׳פוטער. ער האָט זיך גע־וואַשן די הענט, זיי געווישט און לאַנג געדאַוונט מנחה. אַ נישט־דרייס־טער, מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן, האָט ער זיך אַריינגעשאַרט אין עס־צימער און איז געבליבן שטעקן אין אַ ווינקל. קיינער האָט כמעט ווי נישט באַמערקט זיין אַריינקומען. דוד איז געווען צופרידן.

די בליך־לאָמפּן, די ליכט אין זילבערנע „שאַבאַשניקעס" — אַלץ האָט געבלענדט. אויפן לאַנגן געדעקטן טיש — פלעשער וויין, פלעשער בראָנפן, המן־טאַשן און טאָרטן. פּאַלומיסקעס פיש — אין זיסן און זויערן, ניס, מאַנדלען, טייטלען — אַלץ אין זילבערנע קאָשעקלעך.

אויבן אָן — ר׳ יוסל פּאַיאַנס — אַ הדרת פנים. די שיינע, גע־קעמטע באָרד, אַ פּעך שוואַרצע, דורכגעוואָרפן מיט זילבערנע האָר, נישט פון זאָרג, נאָר פון גוטן וויין טרינקען. לעבן אים אויף טישלעך — אַ באַרג זילבערנע מטבעות, אַ באַרג — קופּערנע. און ער האָט געגעבן נדבות מיט אַ פולער האַנט און דערפון שטאַרק הנאה געהאַט.

פון ר׳ יוסלס ביידע זייטן — די שותפים. נאָך די שותפים — די וואַלד־יידן — שרייבערס, קאַסירערס, מעקלערס און סתם „מבינים".

דער עולם איז געווען אויפגעלייגט. מען האָט געגעסן פיש, מען האָט געגעסן טאָרט. מען האָט פאַרטרונקען מיט וויין, מיט בראָנפן, מען האָט געבראָקט וועלשענע ניס אין גלעזער מעד און געוואַרט אויף די שטאָטישע פורים־שפּילער. מען האָט זיך געוויצלט מיט די ווייבער, ווייב־לעך און מיידלעך, וואָס האָבן זיך געדרייט איבער די צימערן.

און מיטאמאל האט מען דערהערט א ברייטן „שלום־עליכם". דאס האט ר' יוסל פאיאנס זיך עטוואס אונטערגעהויבן פון זיין אויסגעבעטע־טעם פאטעל און א צי געטאן איבערן טיש א ווייסע האנט.

— וואס זיצסטו עפעס אין א ווינקל, דוד ? און א מינע האסטו, ווי די חסידים וואלטן מיר געווען און דו — א טרוקענער מתנגד ! און וואס ביסטו גארנישט טועם ? אט איז בראנפן, אט איז ווייך !

ר' יוסל האט אים אנגעגאסן א גלאז וויין און עס א שטעק געטאן איבערן טיש. דוד האט זיך פארלוירן, זיך א רגע געקווענקלט, באלד זיך א כאפ געטאן, ווי א שיק־ייִנגל, און א נישט־דרייסטער צוגענומען פונעם באלעבאס ס'גלאז וויין:

— לחיים, לחיים !

דוד האט אויסגעטרונקען און איז געבליבן שטיין מיט א ליידיק גלאז אין דער האנט. דער שמייכל אויפן פנים האט געגומען אפרינען, זיך פארשטעקט ארום די מויל־קנייטשן. דער באלעבאס, די שותפים — קיינער האט אים מער נישט באמערקט. אלע האבן אנגעשטעלט מויל און אויערן, זיך אייגגעהערט, ווי ר' יוסל זאגט תורה. און איידער דער גביר האט אנגעהויבן זאגן, האבן די „מענטשן" זייגע שוין געלאכט.

דוד האט זיך געכאפט, אז ר' יוסל לאכט אפ פון חסידים. גער, אלעקסאנדער איז ער סתם מבטל. ער לאכט פון קאצקער, פונעם „ייד", פון דעם לובלינער. ער גרייפט נאך העכער — לאכט פון בעל־שם. דוד האט זיך גענומען רוקן אויף צוריק, ער האט אין זיך געזוכט כוחות צו אנטלויפן פון די לצים. ס'איז אבער אין גרויסן עס־צימער מיטאמאל געווארן אזוי שטיל, אז ס'האט זיך געהערט דאס סיקן פון די ברענענ־דיקע ליכט.

ר' יוסל האט דערציילט, ווי דער קאצקער איז פאר דער חופה מיט זיין צווייטן זיווג אריין אין זיין חדר־מיוחד. דער רבי האט גע־קרעכצט, געוואלדעוועט, שטארק געארבעט איבער זיך. ער האט געוואלט ברענגען זיין הייליקן גוף צו א ביסל גשמיות, וואס ס'האט זיך שוין לאנג געהאט אפגעטאן פון אים. דערביי האט ער געהאלטן אין איין אי־בערזאגן דעם האלבן פסוק תהילים: „כפירים רשו ורעבו".

דא האט זיך ר' יוסל געווענדט צום עולם ארום טיש:

— ווייסט איר דעם טייטש פון „כפירים רשו ורעבו" ? און דו,

דוד? וואו האסטו זיך ווידער פארשטעקט, מתנגד מיינער? — האט ר׳ יוסל קיינעם נישט געגעבן קיין געלעגנהייט צו עפענען ס׳מויל און אליין גענומען פארטייטשן דעם פסוק: — „כפירים רשו״ — לעמפערטן, ווי דער קאצקער, ווי דער לובלינער, ווי דער בעש״ט, אז זיי הונגערן זיך אויס, טוען זיך אויס פון גשמיות...

ס׳קול ביי ר׳ יוסלען איז געבליבן שטעקן אין גרגרת. אלע האבן א הייב געטאן די קעפ, גענומען קוקן צו דער טיר, פון וואנען עס האט זיך געטראגן א געוויין.

דוד וואלד־שרייבער, א צוגויפגעדרייטער, א פארוויינטער, האט זיך געריסן די בארד, האט זיך געריסן די פאות, און געוויינט מיט באַ־נומענע קולות. אינמיטן וויינען האט ער ארויסגענומען פון וועסט־קע־שענע א נעגל־מעסערל. ער האט זיך געשניטן קריעה.

דוד האט דערביי קיין ווארט נישט אויסגערעדט, בלויז זיך גע־טרייסלט און געוויינט.

און אז ר׳ יוסל מיט די שותפים האבן זיך א ריס געטאן פון טיש, געוואלט דודן איינגעמען, איז דער וואלד־שרייבער שוין געווען אויפן הויף.

ס׳זיינען אנגעקומען די שטאטישע פורים־שפילער. ר׳ יוסל האט א הייב געטאן די האנט:

— מען דארף נישט!

ווייטע ריחות

שוין אַ וואָך ווי דער בריוו איז געלעגן אויפן שרייבטיש אַ נישט געעפנטער. דער בריוו איז נישט געווען אַדרעסירט צו שלמה ליפסקין, נאָר צום זון זיינעם, צום זעכצן־יאָריקן יאָסעלע. ווי ליפסקי האָט באַקר־מען דעם בריוו, האָט ער אַפילו קיין טראַכט נישט געטאָן, אַז מען דאַרף אים איבערגעבן דעם זון, אַז מען דאַרף אים עפענען. איז געשטאַנען אין שטוב א פארמאכטע קליידער־שאַנק, זיינען געשטאַנען פאַרשלאָסענע שופלאַדן, וועט אויך ליגן אַ נישט געעפנטער בריוו. די פאַרשלאָסענע שטי־קער מעבל האָבן זיך געפונען אין א זייטיק צימער, וואו די פענצטער זיינען שטענדיק געווען פארמאכט, די ראָלעטן האלב אראָפּגעלאָזט.

שלמה ליפסקי, א הויכער, דעפּ קאָפּ עטוואָס געבויגן, האָט גענר־מען פונעם שרייבטיש דעם בריוו און אים אַ הייב געטאָן אַנטקעגן דער זון, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין זעצן. ס׳ליכט, ס׳לעצטע טאָג־ליכט, איז אַ פּאַל געטאָן מיט אַזאַ וואָקסעקנער וואָרעמקייט אויף דעם קאָנווערט, איז אַ פאַל געטאָן אין שלמהס טונקל־ברוינע אויגן. אותיות —אַ דינער פיליגרין־געפלעכט — האָבן דורכגעשיינט. שלמה האָט געפּרואווט צו־גויפשטעלן די אותיות אין ווערטער. ער האָט נישט געקענט און איז פאַר אַ ווייל אַזוי געבליבן שטיין אַ דורכזיכטיקער. דאָס בערדל — פעך־שוואַרץ, דאָס פּנים — מאַט און ביינערדיק און די רויטלעכע ליפּן האָבן אויסגעזען רויט, גאָר רויט. באַלד האָט ס׳טאָג־ליכט זיך גענומען לעשן, אין צימער איז געוואָרן פאַרנאַכטלעך. אַרום שלמהס אויגן, אַרום די מויל־ווינקלען — דאגות און דאגהלעך, וואָס האָבן אים פאַרעלטערט, וואָס האָבן פון די דרייסיקער יאָרן אים אַריינגעיאָגט אין די פערציקער.

שוין אַכט יאָר ווי פייגעלע איז אַוועק פון שלמהן, האָט אים אי־בערגעלאָזט מיט אַן אַכט־יאָריק יינגל — מיט יאָסעלען. זי איז אַוועק

מיטן פוילישן פראפעסאר, וואס האט זי געלערנט קלעפן, זי געלערנט אויסהאקן פיגורן פון מירמלשטיין.

שלמה האט געוואוסט יעדן טריט אירן. ער האט געוואוסט, אז זי שלעפט זיך מיטן פראפעסאר איבער בייערן, איבער ווירטנבערג, איבער צפון־פראנקרייך, וואו זי שטודירט די גאטישע קאטעדראלן. ער האט בלויז געדארפט וועלן, וואלט ער זי צו יעדער צייט צוריקגעבראכט אהיים, ווי מען ברענגט צוריק א ייגעל, וואס אנטלויפט פון הויז. פייגעלעס על־טערן, די אנגעשטעלטע געהיים־אגענטן, וואס האבן איר נאכגעשפירט, אפילו דער גערער רבי אליין — אלע האבן געהייסן זי צוריקברענגען און אים, דעם פראפעסאר, לאזן איינזעצן.

שלמה האט זיך נישט צוגעהערט צו די אלע עצות. ער האט זיך געהאט זיין וועג. ער האט געוואוסט אלע פייגעלעס קאפריזן, געוואוסט אז ס׳זיינען פאראן עפל, וואס ווערן צייטיק א שטיק אין ווינטער אריין. ס׳האט זיך פייגעלען פארוואלט וויספיאנסקיס וויטראזשן אויף גלאז? שלמה האט איר איינגעקויפט די גרעסטע קאלעקציע אין פוילן. ס׳האט זיך פייגעלען פארוואלט קלעפן פיגורן? שלמה האט פאר איר געקראגן דעם בעסטן פוילישן סקולפטאר. קיין זאך וואלט נישט געווען צופיל פאר פייגעלען, ווייל שלמה האט פייגעלען שטארק ליב געהאט. און דער עיקר — ער האט געגלייבט, אז פייגעלע האט אים אויך ליב.

זי האט עס כמעט יעדן טאג געזאגט. זי האט ליב געהאט דאס פעך־שווארצע בערדל, דאס מאטע פנים, ווי טונקעלע אייזלבירטן, די ברווינע אויגן. און איצט יאסעלען? פאר די אכט יאר איז זי קיין איין טאג נישט געווען אן דעם קינד. און מיטאמאל — אויס קינד, אויס מאן, אויס ליבע. שלמה האט מיט געוואלד זי נישט געוואלט צוריקברענגען. ער איז געווען זיכער, אז די עטלעכע טויזנט רובל, וואס זי האט פון דער קאסע ארויסגענומען, וועט זי צעטרענצלען. זי וועט אויסגעפינען, אז ביים פאליאק איז זי נישט די איינציקע — און וועט אליין צוריק־קומען.

דאס וואס זי איז מיט א פרעמדן מאנסביל, דערצו א גוי — וועגן דעם האט ער אפילו נישט געוואלט טראכטן. ער האט געטריבן פון זיך יעדע זינדיקע מחשבה. און ווען זי קומט דעמאלט צוריק, וואלט ער גע־עפנט פאר איר טיר און טויער, ווי קיין זאך וואלט נישט פאסירט.

אויף דער וואַנט, איבערן שרייבטיש האָט ליפּסקי אויפגעהאַנגען אַ לייוונטענע מאַפּע פון דער שטאָט פּאַריז, וואו יעדער בולוואַר און עוועניו, יעדע גאַס און געסל, אפילו די נומערן פון די הייזער האָבן זיך געזען. די מאַפּע איז פול געווען מיט פענדלעך, ווי אַ מאַפּע ביי אַ פעלד־מאַרשאַל, וואָס קאָמאַנדעוועט מיט אַרמייען.

די מאַפּע האָט געהאַט צו דערציילן:

„— — — דאָ וואוינט פייגעלע. מיט די און די גאַסן גייט זי יעדן פרימאָרגן אין דער קונסט־אַקאַדעמיע. דאָ עסט זי מיטאָג, דאָרט — נאָכטמאָל. און אין די אָוונטן? — — —"

שלמה ליפּסקי האָט זי נישט אָפּגעלאָזט פון אויג. ער איז איר נאָכגעגאַנגען וואָכן, חדשים, יאָרן, געוואוסט איר יעדן דריי און קער, געשפּילט מיט זיך אַליין שאַך.

און אַז ס'זיינען פאַרביי צוויי יאָר און פייגעלע איז נישט צוריק־געקומען, האָט זיך אין שלמהס לעבן עפּעס איבערגעאַנדערשט. וויספּיאַנ־סקיס וויטראַזשן האָט ער מיטאַמאָל אויספּאַרקויפט. פייגעלעס ליימענע פיגורן האָט ער געהייסן פאַרפּאַקן אין קאַסטנס און זיי אַראָפּגעשיקט אין קעלער אַריין. געבליבן זיינען פייגעלעס שופלאָדן וועש און די גע־שניצטע קליידערשאַנק, וואָס מען האָט איבערגעשטעלט אין אַ זייטיק צימער.

די פענדעס, וואָס האָבן זיך געצויגן פון פּאַריז קיין וואַרשע, זיינען פּלוצים איבערגעריסן געוואָרן. דער ציטער אין די ווענט, איבערן טעלע־פאָן אַפּאַראַט — האָט אויפגעהערט. אויס פענדלעך, אויס מאַפּע. נישטאָ מער קיין פייגעלע. זי איז געשטאָרבן פאַר שלמהן, געשטאָרבן פאַרן צען־יאָריקן זון אירן, פאַר יאַסעלען.

דאָס איז געווען אין ניינצן פערצן. היינט איז ניינצן צוויי און צוואַנציק.

אין די אַכט יאָר האָבן זיך וועלטן איבערגעקערט. פייגעלעס טאַטע־מאַמע, שלמהס טאַטע־מאַמע — און נישט בלויז זיי — דורות זיינען אָפּגעווישט געוואָרן, נישט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין זכר. דער היינט האָט נישט געוואוסט פונעם נעכטן. קיין קניפּל, קיין שלייף — גאַרנישט, אַלץ צעריסן.

דאָס וואָס שלמה ליפּסקי איז געבליבן צווישן די רייכע, איז גע־

ווען בלויז אַ צופאַל. עד איז איצט נאָך רייכער געווען ווי פאַר דער מלחמה.

אין זיין שלאָס, אויף קראַקאָווער פאַרשטאָט, האָט קיינער מער פייגעלעס נאָמען נישט דערמאָנט. נישט שלמה, נישט דער זון יאָסעלע, וואָס האָט צו זעכצן יאָר געהאַט „היתר־הוראה", געהייסן דער וואַרשע־ווער עילוי.

אין צימער איז שוין געווען גוט פינצטער, ווען ליפּסקי האָט אָנ־געצונדן די שטיי־לאָמפּ אויפן שרייבטיש און זיך באַקוועם אָוועקגעזעצט אין דער פאַטערשטול.

פונעם קאָנווערט האָט זיך געטראָגן אַ ווייטער ריח, אַ דינער, דער ריח פון צעבליטע פעלדער „קאָניטשינע".

ס׳איז געווען דער ערשטער זומער נאָך שלמהס חתונה. דאָס צו־גאָווע פערד געשפּאַנט אין אַ שמאָל אויסגעבעט רייטוועגעלע, האָט זיך געטראָגן צווישן פעלדער קאָניטשינע. רויט בליעכץ, ווייס בליעכץ — דער ריח איז אָבער געווען דער זעלבער — אַ שאַרפער ריח, וואָס האָט לופטיק געמאַכט דעם קאָפּ און אויסגעהונגערט דעם גוף.

— שלמה — און זי האָט אים אַרומגענומען רייטנדיק.

— וואָס פייגעלע ?

— כ׳האָב אַזוי ליב דעם ריח...

— פון קאָניטשינע ?

—.ווען מען קריגט אַזוינע פּערפומען...

— פאַרוואָס זאָל מען נישט קריגן ?

אין אַ חודש אַרום איז אָנגעקומען פון לאָנדאָן אַ שאַכטל פּערפו־מען — „ראַיאַל שאַמראָק" — מיטן ווייטן דינעם ריח פון קאָניטשינע.

טאַטע־מאַמע, ווייב — אַלץ פאַרלוירן. געבליבן איז עפּעס, וואָס מען קען נישט אָנרירן, געבליבן איז אַ ריח, אַ ווייטער, דינער ריח, וואָס טראָגט זיך פונעם געעפנטן בריוו. פון פייגעלעס קליידערשאַנק, פון אירע שופלאָדן, ווען מען שליסט זיי אויף.

ליפּסקי האָט אָנגעקלונגען. אַן עלטערער דינער, מיט צוויי גרויע באַקנבערד, האָט זיך פאַרנייגט :

— וואָס ווינטשט דער פּאַן ?

— שיק אַריין יאָסעלען.

יאָסעלע, אַזוי הויך ווי דער פאָטער, נאָר דינער, גאָר דין — אַ יונגע, בייגיקע סאָסנע. ער האָט זיך אַ שטעל געטאָן ביים שרייבטיש. דאָס מאַטע, ביינערדיקע פּנים, די אויבערשטע ליפּ, דער פאַרשאַרצטער שטערן — אומעטום שאָטנס און שאָטנדלעך. די שוואַרצע, געהאַקטע קאַפּאָטע, ס׳ווייסע קעלנערל אויפן לענגלעכן האַלדז, די הונגעריקע, שוואַרצע אויגן — אַלץ ווי ביי אַ יונגן נזיר. ער האָט זיך שטיל געפרעגט:

—.וואָס, טאַטע?

— נאַ, דאָ האָסטו אַ בריוו פון דער מאַמע. איך האָב אים געעפנט. זי וויל זיך זען מיט דיר. זי איז שוין איבער אַ וואָך אין האָטעל פּאָלסקי.

— פון דער מאַמע?

ביידע האָבן זיך אַ וויַיל אָנגעקוקט. טרויער אין די אויגן, טרויער אַרום די מויל־ווינקלען. דער פאָטער האָט זיך אויפגעשטעלט. ער האָט אָנגענומען דעם זון פאַר די אַקסלען, אים געקוקט אין די אויגן און געשוויגן. און אַז דער פאָטער האָט זיך מיט קיין וואָרט נישט אָנגערופן, האָט דער זון אים אַ פרעג געטאָן:

— וואָס, טאַטע?

—.איך זאָג גאָרנישט.

— ווילסט נישט כ׳זאָל גיין זען די מאַמע?

— פאַרקערט, גיי, גיי. כ׳האָב בלויז געוואָלט דיך פרעגן אַ שאלה. ביסט דאָך אַ רב. כ׳ווייס... אַן אשת־איש, אַ מאַמע... האָב איך דיך געוואָלט פרעגן צי אַ זון דאַרף גיין זען אַ זאַ .מאַמע?

— ער דאַרף, טאַטע.

— דאָס פּסקנסטו אַזוי?

—.נישט איך, טאַטע, נישט איך... איבעריקנס — „כל מקום שאתה מוצא רושם רגלי אדם, שם אני לפניך" — וואו נאָר מענטשישע טריט, דאָרט איז גאָט.

— אויב אַזוי, יאָסעלע, גיי — האָט דער פאָטער צוגעפירט דעם זון צו דער טיר און אים געגעבן דעם בריוו.

די טיר האָט זיך נאָך יאָסעלען צוגעמאַכט. דער פאָטער איז געבליבן מיטן וויַיטן, דינעם ריח, וואָס האָט זיך געטראָגן פון די שפּיץ פינגער, דעם ריח פון „ראַיאַל שאַמראָק".

„מזרח בלומען״

דער ביבליאָגראַף, דאָקטאָר לאַסקי, איז געזעסן איבער אַ בוך און האָט געמאַכט נאָטיצן. דער טעלעפאָן, וואָס איז געשטאַנען לעבן אים אויפן שרייבטיש, האָט זיך צעקלונגען. דאָקטאָר לאַסקי האָט ווייטער געאַרבעט, ווי מען וואָלט נישט געקלונגען צו אים. און אַז ס'גלעקל האָט נישט אָפּגעלאָזט, איז באַפאַלן דעם שרייבטיש מיט אַ בייזער און רוגזה. ווי אַ צערייצט הינטל, האָט דאָקטאָר לאַסקי, נישט אויפהייבנדיק די אויגן פונעם בוך, אַ נעם געטאָן ס'טרייבל צום אויער, ווי מען נעמט אַן אַנשיקעניש:

— האַלאָ!

— וואָס מאַכט איר, פּראָפעסאָר מאַלינאָווסקי?

—.ווער וועט ביי אייך זיין?

— פּראָפעסאָר שפּער?

— וואָס איז ער? אַ טעאָלאָג?

— גוט, גוט, פּראָפעסאָר מאַלינאָווסקי, כ'וועל קומען.

דאָקטאָר לאַסקי האָט אויפגעהאַנגען ס'טעלעפאָן־טרייבל, אַ שאָר געטאָן פון זיך ס'בוך און זיך גענומען רייבן די אויגן.

ער האָט זיך אויפגעשטעלט. נישט קיין הויכער. ברייט אין די פּלייצעס. דער גרויסער קאָפּ, די געדיכטע ברוינלעכע האָר, דער טרויער אין די ברוינע אויגן — דאָס אַלץ איז געווען מער ווי שיין, ס'איז געווען וואָגיק.

ער האָט אַ קוק געטאָן אויפן זייגער — ס'איז געווען זעקס — און איז צוגעגאַנגען צום פענצטער. אויף דער גאַס איז געווען שטיל. קעגנאיבער אויפן טראָטואַר, וואו ס'איז געשטאַנען ס'קאַטוילישע קלויסטער מיט די גאָטישע שפּיצן, האָבן זיך געדרייט טויבן מיט אַ טירקלעריי.

דאָקטאָר לאַסקין, וואָס האָט געקוקט ערגעץ אין אַ פּינטל, האָט עפּעס געקווײַלט. ער האָט אַרײַנגעלאָזט זײַנע צען פינגער אין דעם גע־דיכטן קאָפּ האָר, ווי ער וואָלט זיך געקליבן דאָרט אַ בלעטער טאָן די אָנגעפּיקעוועטע דורות. קעמערלעך האָבן זיך געעפנט, קעמערלעך האָבן זיך פאַרמאַכט — נישט דאָס, נישט דאָס. אַלץ אין אים האָט זיך אָנ־געשטרענגט, האָט זיך אָנגעצויגן ביז צום פּלאַצן, ווי ס'וואָלט נישט גע־גאַנגען אין דערמאָנען זיך אַ נאָמען, אַ דאַטע, נאָר אין אַרויסשלעפּן אַ וואָגן משא פון אַ בלאָטע.

דער ביבליאָגראַף האָט איין מאָל אַ שאָר געטאָן מיט די פינף פינגער איבער דער שויב, נאָך אַמאָל אַ שאָר געטאָן. אַ קעמערל איז אויפגעשפּרונגען. ס'אָנגעשטרענגטע, מידע פּנים האָט אויפגעלויכטן. ס'מויל האָט זיך גענומען וואַסערן, ווי פון אַ לאַבונג. די ליפּן האָבן שטיל אַרויסגערעדט:

— שפּער.

שטיקלעך ריחות, לאַנג פאַרגעסענע, זײַנען אויפגעגאַנגען אין אים. האָבן וואַך געמאַכט די נאָזפּליגל. ס'געהער, דעם זכרון.

לאַסקי איז נאָך דעמאָלט קיין דאָקטאָר נישט געווען. אַ בחורל פון אַ יאָר פופצן, זעכצן. און כאָטש ער האָט געאַרבעט אין דעם טײַ־סקלאַד „נעקטאַר", וואָס אויף לעשנאָ גאַס, האָט ער שוין אין וואַרשע געשמעקט פאַר אַן עילוי. אין דער סינאַגאָגע־ביבליאָטעק אויף טלאָמאַצקע האָט מען זיך געגרויסט מיט אים. ער האָט קיינמאָל נישט אַרײַנגעקוקט אינעם קאַטאַלאָג. אַ בוך, אַ ביכל, אַ בראָשורע — מיט פאַרמאַכטע אויגן איז ער צוגעגאַנגען צו דער פּאָליצע און לויטן גערוך דערטאַפּט און אַרויסגענומען, וואָס ער האָט געדאַרפט. אין טײַ־געשעפט האָט ער אַרויס־געהאָלפן דעם הויפּט־בוכהאַלטער, אַרויסגעהאָלפן בריוו שרײַבן. ס'בחורל האָט שוין דעמאָלט געקענט אַכט שפּראַכן. געצאָלט האָט מען אים זעכצן רובל אַ חודש. די טײַ־פירמע „נעקטאַר" האָט געהאַט צוויי באַלעבאַטים — דעם גערער רבי און דעם אַסימילאַטאָר סימיאַן, וואָס האָט זיך אויף דער עלטער געשמדט. דער דירעקטאָר פון דער פירמע — שפּער — אַ גע־וויקסיקער פאַרשוין מיט בלויע אויגן, מיט שפּאַרע וואָנסן, פּאַרדרייט ווי פּייקעס. לויטן רעדן, לויטן הילוך האָט ער אויסגעזען ווי גוט־באַזיצער,

אַ שלאַכטשיץ. און אַז דער דירעקטאָר האָט זיך אַמאָל מיטן בחורל צע־רעדט, האָט לאַסקי אים געפרעגט:

— דער פאַן דירעקטאָר שטאַמט פון די זאַמאָשטשער שפערס?

— יאָ.

— יאַקוב שפער?

—.דאָס איז געווען מיין זיידע.

— ווייס דער דירעקטאָר, אַז אברהם בוכנער האָט אָנגעשריבן אַ ביכל וועגן אייער זיידן? ס'הייסט — "„Kwiaty Wschodnie („מזרח בלומען"). איך האָב עס, כ'האָב אויך דעם נעקראָלאָג, וואָס איז געווען געדרוקט אין „קוריער וואַרשאַווסקי". דאָס איז געווען אין 1835. ס'ביכל איז אַ יקר־המציאות.

דעם דירעקטאָרס בלויע אויגן האָבן זיך געהאַלטן אין איין בייטן. דער געוויקסיקער שפער האָט אַרומגענומען ס'דאַרע בחורל:

— קינד מיינס, האָסט מיר נאַרוואָס אַריינגעזעצט אַ נייע נשמה. און ווי כ'זוך אַרום דאָס ביכל. וויפל דו ווילסט נאָר אַליין פאַרן ביכל וועסטו קריגן.

—.כ'וועל עס נישט פאַרקויפן.

מיט גוטן, מיט בייזן, דער דירעקטאָר האָט נישט געקענט פועלן לאַסקי זאָל אים פאַרקויפן ס'ביכל.

שפּעט אין אָוונט, לאַסקי האָט זיך שוין געקליבן גיין שלאָפן, ערשט מען קלאַפּט אין טיר. די מוטער האָט געעפנט און זיך איבערגעשראָקן. וואָס דאַרף אַ שררה אַזוי שפּעט אין דער נאַכט פון איר זון? דאָס איז געווען דער דירעקטאָר שפער. ער איז געקומען אָנקוקן ס'ביכל. מיט ציי־טערדיקע הענט האָט ער געמישט די בלעטער. און שפער איז שוין געווען אין די הויכע פּופּציקער. ער האָט זיך געבעטן ביים בחורל ער זאָל פאַר־קויפן ס'ביכל און ס'בחורל, אַן איינגעעקשנטער, אַ בלאַסער, האָט גע־שאָקלט מיטן קאָפּ — ניין, ניין, ניין!

נאָך האַלבער נאַכט האָט דער דירעקטאָר אַרויסגענומען פון קע־שענע אַ גאָלדענעם צען רובל שטיק און אים אָוועקגעלייגט אויפן טיש. ער האָט אויך צוגעזאָגט לאַסקין אַ העכערונג אין די שכירות. ס'בחורל, אַן מראה אין פנים, האָט פאַרקוועטשט די ליפּן, גאָרנישט געענטפערט און געקוקט, ווי די מוטער, אַן אָפּגעאַרבעטע, שטייט הינטערן דירעקטאָר

און בעט זיך מיט די הענט, מיט די אויגן, מיט איר גאנץ לייב און לעבן — נעם, נעם, נעם!

אז דער דירעקטאר האט א גליקלעכער ארייגעלייגט ס׳ביכל אין דער בוועם־קעשענע און איז ארויס פון שטוב, האט ס׳בחורל זיך צעוויינט.

דאס איז געווען אין ניינצן הונדערט און צען.

דערנאך איז לאסקי אוועק קיין קראקע, אוועק זיך אנצוזאפן מיט עכט פוילן, מיט א באפרייט פוילן. און אז ער האט געהאט געענדיקט קראקער אוניווערזיטעט, האט אויסגעבראכן די וועלט־מלחמה. פון קאנ־צענטראציע־לאגער איז ער אריבער אין פילסודסקיס לעגיאנען. דערנאך — א באפרייט פוילן. און אז דאס באפרייטע פוילן האט געמאכט דעם פאגראם אין פינסק און אז לאסקיס אוניווערזיטעט־חבר, מאיאר לעש־טשינסקי, האט אנגעפירט מיטן פאגראם, האט לאסקי פארלאזט פוילן און און איז אוועק קיין ניו־יארק. אויבן־אויף האט ער מער קיין גוט ווארט נישט געהאט פאר פוילן. אין הארצן אבער האט ער ליב געהאט פוילן. זיין שול־חבר, פראפעסאר מאלינאווסקי, האט עס געוואוסט. און אז ס׳איז אריבערגעקומען א פוילישער געלערנטער, א פוילישער שטאטסמאן, האט מאלינאווסקי שטענדיק פארבעטן לאסקין, כאטש לאסקי האט קיין גוט־ווארט נישט געהאט פאר דער פוילישער וויסנשאפט, פאר די פוילישע שטאטסלייט. און אז היטלער האט איינגענומען פוילן און די פוילישע אינטעליגענץ איז זיך צעלאפן, איז נישט דורך קיין וואך ס׳זאל נישט זיין קיין „געסט״.

אז לאסקי איז אריין צו פראפעסאר מאלינאווסקין, איז דער גרוי־סער זאל שוין געווען געפאקט. טייל זיינען געשטאנען, טייל געזעסן. מען האט גערעדט פויליש, ענגליש, פראנצויזיש. דר. לאסקי, ווי א היימישער מענטש, האט זיך געהאלטן אין איין באגריסן, אין איין קושן די דאמען די הענט, אין איין דריקן מיט דער האנט. און פון יעדן דרוק איז צוגע־קומען נייעס. ער האט זיך דערוואוסט, אז שפער האט אנגעפירט מיט א גלחים־סעמינאר אין קראקע, אז ער פירט מיט זיך א רעקאמענדאציע־בריוו פון פויפסט אליין, אז ער איז דער גרעסטער בקי אין דער געשיכטע פון די אפאסטאלן. און ווי די ידיעות וועגן שפערן האבן געהאלטן אין איין וואקסן, האט פראפעסאר מאלינאווסקי צוגעפירט דר. לאסקין צום גאסט:

— באַקענט אייך!

דאָקטאָר לאַסקי איז געווען אַנטוישט. קיין אַנבליק נישט צום די־רעקטאָר פון דער טיי־פירמע „נעקטאַר". יענער האָט אויסגעזען ווי אַ פּאַליאַק, ווי אַן אמתער אַריער. און דער? אַ נידערק, דאַר מענטשל. אַלץ איז ביי אים געווען דאַר, אַפילו דער קאָפּ, אַפילו די נאָז. בלויז די אויגן האָבן ביי אים געפינקלט, שטאַרק געפינקלט, אַז ס'איז שווער געווען צו זאָגן צי זיי זיינען שוואַרץ, צי בלוי, צי גרין. און אַז ער האָט זיך צע־רעדט, איז דאָס דערווידערדיקע פאַרשוואונדן, ווי ס'קול וואָלט נישט געקומען פון אים, נאָר פון ערגעץ וויט, גאַנץ וויט. אַ וואַרעם, ליכטיק קול, וואָס האָסט זיך געמוזט צוהערן דערצו.

דאָקטאָר לאַסקי האָט אים געפרעגט:

— דער שפּער פון וואַרשע, דער דירעקטאָר פון דער טיי־פירמע „נעקטאַר", קערט אייך עפּעס אָן?

— מיין פאָטער. ער לעבט שוין נישט. איר האָט אים געקענט?

ביידע האָבן זיך אַריינגערוקט אין אַ ווינקל. ביידע האָבן לאַנג גערעדט. און אַז דאָקטאָר לאַסקי האָט אים דערציילט וועגן עלטער־זיידע, וועגן ביכל „מזרח־בלומען", וועגן דעם, ווי דער אַלטער שפּער איז צו אים געקומען ביינאַכט נאָכן ביכל, האָבן ביים יונגן שפּער געגומען צי־טערן הענט און פיס און אַז דאָקטאָר לאַסקי האָט פאַרענדיקט:

—.היינט האָב איך מער מאַטעריאַל וועגן אייער עלטער־זיידע, כ'האָב אַרכיוו־מאַטעריאַלן, כ'האָב ס'ביכל, כ'האָב דעם נעקראָלאָג — האָט דער יונגער שפּער, דער פרומער קאַטאָליק, אַרומגעכאַפּט דאָקטאָר לאַסקין. ס'קול האָט ביי אים געציטערט:

— פאַניע דאָקטאַרזשע, איר האָט מיר נאָר־וואָס אַריינגעזעצט אַ נייע נשמה. מיין עקזעמפּלאַר איז געבליבן ביים שונא. וויפל איר וועט נאָר אַליין וועלן, וועל איך אייך געבן פאַרן ביכל.

— נאָר קומט נישט צו מיר ביינאַכט, ווי דער טאַטע אייערער — האָט דאָקטאָר לאַסקי זיך צעלאַכט.

— און פאַרוואָס טאַקע נישט קומען ביינאַכט, ווי דער טאַטע מיינער? — האָט דעם פּראָפעסאָרס קול געקלונגען ווי נישט פון דער וועלט.

—.איר זענט אַזוי נ י ש ט ענלעך אויף אייער פאָטער און

דאך אַ זוי ענלעך. דער פאַטער איז געשטאָרבן אַ ייד?

— אַ ייד.

— און איר?

ער האָט נישט געענטפערט. נישט באַמערקטערהייט האָבן זיך ביידע אַרויסגעשאַרט אויף דער גאַס. זיי זיינען דורכגעגאַנגען די צוויי קוואַרטאַלן, פון מאַלינאָווסקיס הויז ביז לאַסקיס און האָבן געשוויגן. זיי האָבן אויך געשוויגן, ווען זיי האָבן זיך געהויבן איבער די טרעפן. און אַז לאַסקי האָט אים געגעבן די „מזרח בלומען", איז דער יונגער שפּעטער געבליבן אַ ווייל אָן אָטעם. דערנאָך האָט ער מיט ציטערדיקע הענט גענומען בלעטערן ס'ביכל און זיך צערעדט:

— פּאַניע דאָקטאָרזשע...

און אַז דער יונגער שפּער איז אָוועק מיטן ביכל, איז דאָקטאָר לאַסקי נאָך אַלץ געשטאַנען אין אָפענעם פענצטער און זיך געוואָלט קלאָר מאַכן פאַרוואָס די שפּערס — דער פאָטער אַ ייד, דער זון אַ קאַטאָליק — יאָגן זיך אַזוי נאָכן עלטער־זיידן פון 1835?

ס'איז שוין געווען אַ שטיק נאָך האַלבער נאַכט.

אויגן

ביים רייכן וואַלד־סוחר און קאָצקער חסיד ר׳ יוסל מאַרמאָנד האָט מען אויף פסח טאָפּעצירט די צימערן, אויסגעמאָלט די ווייסע סופיטן מיט קרענצלעך. פון וואַרשע זיינען אָנגעקומען מאַסיווע שטיקער מעבל, אַ הענג־לאָמפּ מיט געשליפענע פּריזמע־גלעזלעך, קאַשיקלעך וויין.

ביי ר׳ יוסלען, ביים קאָצקער הייסן חסיד, איז געווען אַ גרויסע שמחה. ער האָט פאַרבעטן אויף פסח זיין מרימלס חתן. מרימל איז געווען אַ בת־יחידה, און דער חתן, יאַנקעלע, איז געווען דער שרענסקער עילוי, וואָס פוילן האָט מיט אים געשמט. און אַז ר׳ יוסל איז צוגעפאָרן קיין קאָצק, דער רבי זאָל געבן זיין הסכמה צום שידוך, האָט ר׳ מענדעלע אַזוי געזאָגט:

— כ׳וועל דיר זאָגן דעם אמת, מען רעדט מיר אויף דעם שידוך. כ׳האָב אָבער מורא, אַז ביי מיר וועט ער קאַליע ווערן, ער וועט מך־הסתם עוסק זיין אין חסידות, וועט רעדן מיט דעם חסיד, וועט רעדן מיט יענעם חסיד, און וואָס וועט פון אים ווערן, אַ רבי פון חסידים? און דאָס וועט זיין דער תכלית?

—.טאָ ווי נאָך קאָן איך, רבי, נעמען אויף זיך די אחריות און די השגחה אַכטונג צו טאָן אויפן שרענסקער עילוי? — האָט ר׳ יוסל גע־זאָגט מיט אַ ציטער.

— ביי דיר, יוסל, אַז מען וועט אויף אים אַכטונג טאָן, ר׳וועט זיין אָפּגעזונדערט פון מענטשן, וועט ער לערנען, — האָט דער רבי זיך אַ ווייל פאַרטראַכט און הויך אַ זאָג געטאָן: זיץ איך דאָך אויך סגור ומסוגר! און וואָס איז פון מיר געוואָרן, אַז כ׳בין שוין אַ רבי? טו דעם

שידוך, יוסל! און ס'איז גוט, וואס דו נעמסט אין שטוב אריין אזא כלי, ווי דער שרענסקער עילוי איז.

צום סדר זיינען געקומען קאצקער לומדים, געקומען הערן ס'פשטל, וואס דער שרענסקער עילוי וועט זאגן.

דער פופצן־יאריקער חתן האט זיך געהאלטן אין איין צופן די סאמעטענע מאנקעטן, וואס אויף דער זיידענער קאפאטע, געהאלטן אין איין קרייזלען די צוויי־דריי האר, וואס זיינען געוועז צעווארפן איבער די דורכזיכטיקע באקן. ער האט געקנייטשט דעם שטערן, געדרוקט דעם סאמעטענעם קאפל הין און קריק.

די פערצן־יאריקע כלה, אנגעטאן אין א לאנג זיידן קלייד, זי זאל אויסזען עלטער, איז געזעסן לעבן דער מוטער. זי איז געווען געוויקסיק און צנועהדיק שיין.

די באבע, אין ווייסן, איז ארונטערגעקומען מיט דראבנע, גיכע טריטלעך. איר אטלעסן פארטעך איז פול געווען מיט זילבערנע בעכערס. די באבע האט געציילט: „נישט איין בעכער, נישט צוויי, נישט דריי”, און לויט די בעכערס געוואוסט וויפל מענטשן עס זיצן ביים טיש.

דער טיש האט זיך געטוקט אין ליכט. די פלעמלעך האבן זיך געשפיגלט אין דעם פינקלדיקן זילבער, אין די ווייסע קיטלען, אין דעם רויטן ווייז, אין די יום־טובדיקע פנימער.

די כלה איז געווען גליקלעך. זי האט נישט אויפגעהויבן די אויגן פון דער הגדה און געבעטן גאט ס'פשטל זאל דעם חתן געראטן. דער פאטער, די וואלד־שרייבער, די שטענדיקע אורחים — מיט זיי איז מרימל געווען זיכער. זי האט זיך געשראקן פאר ר' הערש טאמאשאווער, וואס איז שוין ביי זיי געווען די דריטע וואך. ר' הערש איז געשטאנען אין שידוכים מיט צוויי טעכטער, איז ער געקומען צו ר' יוסלען נאך צוויי נדנס. און ר' יוסל האט נישט בלויז צוגעזאגט די נדנס, נאר האט אים באהאנדלט מלכותדיק, אויסגעפאלגט וואס ר' הערש טאמאשאווער האט אים געזאגט.

ערב פסח אין דער פרי האט מרימל געגעבן ר' הערשן פרישע, אויסגעמאנגלטע אונטערוועש. ביים איבערבייס — איין שנאפס נאכן אנדערן. און אז ר' הערש איז געווארן אויפגעלייגט, האט שפאר פארצויגן דעם ציבוק, האט ער א פרעג געטאן די כלה:

— נו, מרימל, דער חתן געפעלט דיר?

מרימל האט זיך גערויטלט. זי האט אויסגעשיט אויפן דיל אלע בעכערס, לייכטערס, טאצן. דאס איז געווען איר מצוה. דאס האט זי גע־טאן יעדן ערב־פסח. זי איז געזעסן צווישן דעם בארג זילבער און גע־שייערט.

די פרייד אין שטוב איז געווען א טאפלטע. די פרייד האט ארויס־געקוואלן פון דער שפע, פון די ברכות, וואס ארעמעלייט האבן איבער־געלאזט אין די צעעפנטע טירן, איבערגעלאזט ברכות און מיטגענומען מצות, אייער, ווייַן, מיטגענומען פיש, פלייש.

די מוטער האט זיך געהאלטן אין איין פרעגן עצות ביי דער כלה, ווי זי וואלט איבערגעבאכט עלטער געווארן. און אז די מאנסבילן זיינען אוועק אין שטיבל, זיינען אלע — די באבע, די מאמע, די כלה און אפילו די דינסטן, אלע האבן זיך אריינגעשטעלט אין די פענצטער, נאכגעקוקט דעם חתן און געקוואלן.

די מוטער האט ארומגעכאפט די כלה, זי געגעבן קושן:

— זאלסט דיר אויסבעטן, טאכטערשי, א גוט מזל.

— אמן, הלוואי, — האט די באבע אונטערגעכאפט. — די שטאט זאגט, אז דער חתן איז אן אבן־טוב, אזא כלי־נפלא איז ווייט צו זוכן.

— מאמעשי, — האט מרימל זיך געטוליעט צו דער מוטער, גיב א רייד מיט ר׳ הערש טאמאשאווער...

— אז וואס?

— ער זאל אזוי פיל קשיות נישט פרעגן.

— מיינסט ביים פשטל? נארעלע, — האט די מוטער א צי גע־טאן צו די זיך די טאכטער, — ווי קומט ר׳ הערש צו דיין חתן? דער טאטעשי זאגט, אז ס׳איז נישטא זיינס גלייכן אין גאנץ קרוין־פוילן.

אז דער חתן האט זיך אויפגעשטעלט קידוש מאכן, האט מרימלען פארפעלט אטעם. זי האט פון דער זייט געקוקט, ווי ער פארמאכט די אויגן, ווי ער צעוויגט זיך. ס׳איז געווען שטיל. באלד איז ס׳יונגע קול געווארן העכער און העכער און אז ער האט געענדיקט, איז מרימל שטאלץ געווען מיטן חתנס קידוש.

נאך די פיר קשיות האט דער חתן א רוק געטאן פון אונטער זיך די שטול און האט זיך אויפגעשטעלט.

די חסידים האָבן פאַרשאַרט די קאַפּלען, זיך מכוין געווען נישט דורכצולאָזן קיין איין וואָרט פונעם פּשטל.

ס׳איז געווען פיינלעך שטיל. בלויז די פלעמלעך האָבן געטוקט, זיך געשפּיגלט אינעם זילבער, אינעם וויין.

ר׳ הערש טאָמאַשאָווער האָט זיך אַ צי געטאָן איבערן הסב־בעט און פאַרקוועטשט ס׳לינקע אויג.

דער חתן האָט זיך צעשאָקלט:

„...אמר אביי... כולהו סבירא להו חמץ בפסח אסור בהנאה...״

די ווערטער האָבן זיך געקייקלט, גיך, גיכער, אָנגערופן איין מסכתא נאָך דער אַנדערער, און די מסכתות, אַזוינע וואַגיקע, האָבן זיך געלייגט אַ באַרג איבער אַ באַרג.

דער עילוי, וואָס האָט גערעדט שנעל, וואָס האָט נאָך שנעלער געדרוקט זיין קאָפּל הין און קריק, איז מיטאָמאָל אויסגעוואַקסן ביי אַלע־מען אין די אויגן. ס׳ווייבער פאָלק, וואָס האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען, האָט זיך דערפילט קליין און נישטיק. די ווייבער האָבן זיך געטוליעט אין די ווייסע, זיידענע שאַלטיכער. בלויז די כלה האָט זיך געדרייטלט, און פון די צעפלאַמטע באַקן האָבן די שוואַרצע, צנועהדיקע אויגן אַרויסגע־פינקלט.

די שווערע, אָנגעכמורעטע פּנימער, די חסידישע מוח־מענטשן האָבן אָנגעהויבן אויפצולויכטן. דאָס האָט דעם עילוי צוגעגעבן קוראַזש. די ווערטער האָבן זיך אַ שפּאַר געטאָן און פון גרויס אימפּעט האָט דער חתן געגומען גיין צום מחותן.

דער מחותן, וואָס האָט שוין לאַנג געהאַט פאַרלוירן דעם פאָדעם, נישט געקאָנט נאָכפאָלגן ס׳פּשטל, האָט זיך אַ צי געטאָן איבערן הסב־בעט. ער האָט זיך צעפינטלט. די שיינע, שוואַרצע באָרד האָט איצט אויס־געזען נאַריש. ר׳ יוסל מאַרמאַנד, דער גרויסער חסיד, דער גרויסער גביר, האָט זיך ווי פאַרלוירן פאַרן פּופּצן־יאַריקן עילוי.

ר׳ הערש טאָמאַשאָווער האָט נאָך שטאַרקער פאַרקוועטשט ס׳ליג־

קע אויג. ס׳רעכטע האָט געטשאַטעוועט, ווי ס׳וואָלט מורא געהאַט אָפּצר לאָזן דעם חתן. און מיטאַמאָל האָט ר׳ הערש אָפּגעשטעלט דעם עילוי, אים געפרעגט אַ קשיא.

די פּלאַמיקע ווערטער האָבן זיך גענומען לעשן. די הונדערטער אַנגעצויגענע פעדעם זיינען נישט געוואָרן, אַ רגע, צוויי, דריי. דער עילוי האָט געשאַרט דאָס קאָפּל הין און קריק, געזוכט עפּעס אינעם ליידיקן חלל. פאַר די אויגן האָט זיך ר׳ הערש טאָמאַשאָווערס קשיא אַוועקגע־שטעלט, ווי אַ באַרג — וואָס טוט מען? וואָס טוט מען? און איבערן באַרג — תירוצים אין די צענדליקער, אין די הונדערטער, תירוצים, ווי צווייַשאַרפיקע שווערדן. דער עילוי האָט קונציק אונטערגעשטעלט די הענט, געכאַפּט איין שאַרף נאָך דער אַנדערער. און די תירוצים? די תירוצים האָבן זיך פאַרבייגעטראָגן, זיינען נישט געוואָרן.

ר׳ הערש טאָמאַשאָווער האָט געעפנט ס׳לינקע אויג, געשמייכלט. און דער שמייכל האָט געהאַט צו זאָגן:

— נו, שרענסקער עילוי? מען האָט זיך געריסן איבער דיר, האַ? דער רבי האָט מורא געהאַט, אַז אַזאַ כלי־נפלא זאָל חס־ושלום נישט קאַ־ליע ווערן. וואו איז דער „ז אַ ס אַ ד“ .(פונדאַמענט) דיינער?

פונקען האָבן זיך געטראָגן פאַר די אויגן.

דער שרענסקער עילוי האָט געזען ווי דער מחותן זעצט אים אויף חול־המועד אויף אַ וואָגן, שיקט אים אַהיים, לאָזט אים זיך נישט געזע־גענען מיט מרימלען. און דער טאַטע, דער שרענסקער רב? אַזאַ בזיון!

און ווי דער עולם האָט אויסגעמיטן צו קוקן אויפן חתן, האָט די כלה אַ הייב געטאָן אירע אַראָפּגעלאָזטע אויגן, זיך געבעטן.

דער צער איז געוואָרן לייכטער.

דער מוח, וואָס האָט געהאַלטן ביים פּלאַצן, האָט זיך אַ ריס גע־טאָן. ס׳זיינען אַנגעפלויגן צאַפּלדיקע ווערטער. דער עילוי האָט אויפגע־כאַפּט איין פאָדעם נאָכן אַנדערן. ער האָט געקוקט אין מרימלס אויגן, ווי די יידן האָבן געקוקט אויף משהס אויפגעהויבענע הענט, און האָט נישט בלויז פאַרענטפערט ר׳ הערש טאָמאַשאָווערס קשיא, נאָר ער האָט אים געפרעגט אַ האַרבערע.

ר׳ הערש טאָמאַשאָווער האָט אַנגעקוואָלן. ער האָט אַ דריי געטאָן דעם קאָפּ צום גביר:

— הערסט יוסל, ווען אַ גוי קומט זיך מגייר זיין, דאַרף מען אים מודיע זיין די לייכטע און שווערע מצוות, וואָס ער דאַרף מקבל זיין אויף זיך. דאָ, יוסל, איז אויך אַזוי. האָסט אַריינגענומען אין דיין הויז דעם שרעקלעכער עילוי, מוז מען דיר קודם־כל מודיע זיין צו וואָס אַזאַ נשמה איז געקומען אויף דער וועלט, כדי דו זאָלסט וויסן ווי נאָך אויף אים אַכטונג צו טאָן. און אַצינד, קאָצקער חסידים, לאָמיר זאָגן די הגדה:

„...וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משבח..."

ר׳ פּינחס

ס׳איז שוין געווען אַ שטיק נאָך מיטאָג, ווען ר׳ פּינחס דיין איז פאַרטיק געוואָרן מיטן דאַווענען. ער איז שטענדיק געבליבן דער לעצטער אין בית־המדרש. ר׳ פּינחס, אַ גרויסער למדן, איז אָבער אויך געווען אַ גרויסער תם. ער האָט מיט אַן אמת נישט געוואוסט פון קיין צורת־מטבע און דאָס טאַקע האָט אים געשטערט צו ווערן רב.

איבער פערציק יאָר איז ר׳ פּינחס געווען מלאַווער דיין. ער איז אָנגעקומען קיין מלאַווע אַ צוואַנציק־יאָריקער עילוי און אַזוי איז ער פאַרבליבן ביז אין די זעכציקער. פאַר דער צייט איז איין רב נפטר געוואָרן, אַ צווייטער האָט געקראָגן אַ גרעסערע רבנות און דער הייִנטיקער רב, זאָגט מען, קומט נישט צום דיין אין לערנען. און ווען נישט געוואָלט ר׳ פּינחס די אַלע יאָרן זיך אַפילו נישט אַרויסגערירט פון שטאָט.

איין מאָל אַ יאָר איז ר׳ פּינחס געפאָרן צום רבין קיין גער. צו דער נסיעה האָט ער זיך געגרייט, ווי צו אַ רייזע איבערן ים. ס׳ווייב, די פרומע פערל, האָט חדשים פאַר דער נסיעה, גענומען שטריקן פאַרן מאַן ווייסע, וואָלענע זאָקן, אים אויסגעשטריקט אַ שאַליק אויפן האַלדז. ר׳ פּינחס האָט מיטגענומען חלות, קיכלעך, וואָס ס׳ווייב האָט אים געבאַקן, האָט מיטגענומען קעלבערנע פלייש, וואָס ס׳ווייב האָט אויסגעזאָדן.

חדשים האָט מען זיך געגרייט צו דער נסיעה, וואָס האָט ביי אים געדויערט, שוין מיטן זיין אין גער, אַ קנאַפּע וואָך. אַזאַ רייזע האָט דעם דיין אָפּגעפרישט. נייע מענטשן, נייע פּנימער, אַ נייע וועלט. אין גער טאַקע, האָט ר׳ פּינחס זיך יעדעס יאָר דערוואוסט, אַז ישמעאל מיט אדומען זייַנען נישט שוה בשוה. און דאָס איז פאַרן דיין געווען אַ סך, גאָר אַ סך. און אַז ער פלעגט קריקקומען אַהיים האָט ער שטענדיק געהאַט טענות צום רב:

— מלאָווער רב, איר לייענט דאָך יאָ די „הצפירהס״, פאַרוואָס האָט איר מיר גאָרנישט געזאָגט, אַז ישמעאל מיט אדומען זיינען נישט שוה בשוה ?

אָפּגעפרעגט, האָט ער זיך ווידער פאַרטיפט אין לערנען, אין דאַוונען, זיך אויסגעטאָן פון דער וועלט, פאַרבראַכט טעג און נעכט אין בית־המדרש און איז געווען צופרידן, וואָס ער בלייבט איינער אַליין ביים דאַוונען, וואָס קיינער שטערט אים נישט, וואָס ער האָט זיין אייגענעם דרך.

ר׳ פינחס האָט געהאַלטן אין צונויפלייגן דעם טלית, שוין געהאַלט אָנטאָן דעם אַרבל פון דער ריפּסענער קאַפּאָטע, ווי ער האָט דערזען ביי איינעם פון די טישן אַ יונגנמאַן.

דער יונגערמאַן — שוואַרצע אויגן, שוואַרצע קרייזלעך אַרום דעם לענגלעכן פּנים — איז געזעסן איבער אַ גמרא און האָט זיך געמוחט.

ר׳ פינחס האָט אָנגעטאָן דעם אַרבל און איז צוגעגאַנגען צום טיש. אַן אומבאַקאַנט פּנים, דערצו אַן אויסטערליש. ער האָט געפרעגט:

— נישט קיין היגער ?

— ניין.

— שלום־עליכם.

— עליכם־שלום.

צוויי ווייכע וואַרעמע הענט האָבן זיך קוים אָנגערירט. ר׳ פינחס האָט געפרעגט דעם פרעמדן:

— פון וואַנען ?

— פון וואַרשע.

— צוליב מסחר ?

אינעם פאַרחושכדיקן פּנים האָט זיך איין אויג פאַרמאַכט און ס׳צווייטע האָט זיך ברייטער געעפנט. ער האָט עפּעס יאָ געזאָגט, האָט עפּעס נישט געזאָגט. ס׳איז אָבער שווער געווען זיך אָנצושטויסן, וואָס ער טוט אין מלאָווע. דערנאָך האָט ער אַ רוק געטאָן פון זיך די גמרא און זיך ווי פאַרענטפערט:

— כ׳האָב פאַרשפּעטיקט די באַן, כ׳וועל דאָ דאַרפן נעכטיקן. וואו טוט זיך אַ ייד אַהין אין אַ פרעמדער שטאָט ? מען גייט אין בית־המדרש אַריין.

א ווארט צו א ווארט און ביידע האבן זיך צעשמועסט אין לערנען. א גמרא אהער, א גמרא אהין. וואס ר' פינחס זאל נישט זאגן, ווענדט אים דער יונגערמאן אפ. און מיט אזא בקיאות, מיט אזא חריפות, אז דער דיין איז נשתומם געווארן. ער האט מיט גרדיס תמימות א פרעג געטאן דעם פרעמדן:

— וואס האלט איר מיך אין איין אפווענדן?

— ס'איז ביי מיר אזא טבע — האבן זיך די אויגן ביים יונגנ־מאן צעבליצט — א געוואוינהייט פון קליינערהייט אן. מיין טאטע, זכרונו לברכה, א בן־בית אין קאצק, איז נאך ר' מענדעלעס פטירה גע־פארן צו ר' דודלען. דער טאטע האט געהאט א שווער הארץ אויף גער, האט ער מיך צו צען יאר צוגעבונדן צו א פוס פון טיש און מיך געהייסן אפווענדן די שווערסטע ערטער, וואס געפינען זיך אין „חידושי־הרי״ם״. פון דעמאלט אן האלט איך אלץ אין איין אפווענדן.

דער דיין איז געווען גליקלעך, וואס גאט האט אים צוגעשיקט אזא אורח. ער האט שוין דעם יונגנמאן נישט אפגעלאזט. ער האט אים מיטגענומען מיט זיך אהיים. מען האט צוזאמען אפגעגעסן מיטאג. נאכן עסן איז מען אריין אין א חדר מיוחד און מען האט ווידער גענומען שמועסן אין לערנען.

דער דיין איז געשטאנען ביי איין שטענדער, דער יונגערמאן — ביי א צווייטן. אזוי האט מען געשמועסט, אזוי האט מען זיך געפלפולט ביז א שטיק אין דער נאכט אריין.

פון פלפול איז דער יונגערמאן אריבער צו תנ״ך. דא האט דער פרעמדער גאר ארויסגעוויזן געוואלדיקע חידושים. ווייל וואס אמת, איז ר' פינחס, דער מלאווער דיין, נישט געווען קיין גרויסער בן־בית אין תנ״ך, אין דקדוק — אוודאי און אוודאי נישט. און דער אורח האט נישט גערעדט. ער האט געבליצט, ער האט מסביר געווען דעם שווערסטן פסוק. און אלץ אזוי לייכט און מיט אזא מתיקות. וואס ער האט געדארפט — א שטיקל אבן־עזרא, א רד״ק, סעדיה גאונס א טייטש — אלץ האט ער געהאט אויף די שפיץ פינגער. און ר' פינחסעס חידוש איז געווען אין לשער. ווייל וואו א פסוק — צי ס'איז געווען: „כי ילד יולד לנו״ — אומעטום האט דער פרעמדער געפונען א רמז אויפן נוצרי, אויף יעזוסן. און די פסוקים האט ער געבראכט פון דער תורה, פון נביאים, פון כתובים.

און ווען דער אַלטער דיין איז געשטאַנען מיט אַן אָפן מויל, גע־שטאַנען אַ פאַרחושטער און נישט געוואוסט וואָס צו ענטפערן, האָט דער פרעמדער אַרויסגענומען אַ ספרל פון דער בוזעם־קעשענע. ס׳איז געווען „ספר קרנים״ אויף קבלה מיט ר׳ שמשון אָסטראָפּאָליערס אַ פּירוש. ער האָט אויפגעמישט דאָס ספרל, געוויזן דעם דיין, אַז אַלץ אין דער וועלט, יעדע זאַך האָט אין זיך קדושה, אפילו דער נייער טעסטאַמענט.

ר׳ פּינחס האָט געקוקט אינעם ספרל, געקוקט אויפן פרעמדן און איז געבליבן אָן לשון. ער האָט אויסגעבעטן דעם אורח אויף אַ שלאָף־באַנק און אליין האָט ער גענומען שפּרייזן איבערן חדר. דער שמועס האָט אים זיך נישט געלאָזט לייגן שלאָפן. וואו אַ טראָט, וואו אַ קער — פסוקים, וואָס דערציילן וועגן יעזוסן.

דער דיין האָט געפילט, אַז ס׳איז עפּעס נישט גלאַטיק. די אַלע פסוקים פון דער תורה, פון די נביאים זיינען אים מיטאַמאָל פרעמד גע־וואָרן. דער אורח איז אים געוואָרן פאַרדעכטיקט. וואָס טוט זיך דאָ? זינ־דיקט נישט אַמאָל דער מלאָוועך דיין? וואָס שטייט ער און ישובט זיך, ווען אַרום און אַרום ברענט אַ העליש פייער? וואָס ראַטעוועט ער נישט די הייליקע פסוקים?

ר׳ פּינחס האָט אַ נעם געטאָן דעם שטעקן מיטן זילבערנעם קאָפּ און מיט אַ קוש אויף דער מזוזה איז ער אַרויס פון שטוב.

ס׳איז געווען אַזוי שטיל, אַז מען האָט געהערט ס׳אייגענע האַרץ קלאַפּן. מיטן בית־המדרש געסל איז דער דיין אַריין אין דער פלאַצקער גאַס. פון דער פלאַצקער אין מאַרק אריין, וואו אויף אַ קלאָץ האָט גע־ברענט אַ בליך־לאָמפּ. ר׳ פּינחס האָט נישט באַמערקט, ווי דער פרעמ־דער איז אים פאַרבייגעגאַנגען. דער יונגערמאַן איז געווען אויפגערוימט, וואָס ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן אַריינצוּוואַרפן אַ שטיין אין דער סאַמער קדושה. ער האָט צעחושט דעם אַלטן תם. דאָס האָט מען אים, דעם פּאַס־טוך, אַראָפּגעשיקט קיין מלאָווע נאָך שעפּעלעך. האָט ער פאַרפירט דעם דיין אליין. וואָס וועט זיך דער מלאָוועך דיין טראַכטן, ווען ער וועט קריקקומען און נישט דערווישן דעם אורח?

און דער דיין?

דער דיין האָט איינמאָל אָנגעקלאַפּט, אַ צווייט מאָל, אַ דריט מאָל, ס׳האָט זיך געהערט דעם רבס פאַרשלאָפן קול:

— ווער איז? ווער קלאַפּט?

— איך, פּינחס.

— יאָ, איך.

— עפּעס אין מיטן דער נאַכט? — האָט דער רב געעפֿנט די טיר, אַריינגעפֿירט דעם דיין אין בית־דין שטוב און האָט אָנגעצונדן אַ שטיי־לאָמפּ. — וואָס איז? וואָס איז געשען?

אויפֿן נאַכט־העמד האָט דער רב אַרויפֿגעוואָרפֿן זיין שוואַרצע זיי־דענע קאַפּאָטע. אויפֿן קאָפּ — אַ סאַמעטענעם קאַפּל. דער רב, אַ הויכער, האָט זיך איינגעבויגן צום דיין און ס׳איבערגעשראָקענע פּנים האָט גע־האַט צו זאָגן:

— ס׳איז עפּעס געשען? וואָס איז געשען?

— אַזוי און אַזוי, מלאָווער רב, אַזוי און אַזוי — האָט דער דיין זיך צעפּינטלט — וואָס טוט מען מיט די פּסוקים? פּסוקים פֿון דער תורה, פֿון נביאים, פֿון כתובים? און דער עיקר, אָט דער פּסוק אין ישעיה: „העלמה הרה ויולדת בן״. וואָס זאָגט איר דערויף, מלאָווער רב?

די שרעק און דער שלאָף זיינען אָפּגערונען פֿונעם רבס פּנים. ער האָט אַ רוק געטאָן דעם קאַפּל צום קאַרק צו און דער טיפֿער שטערן, די שוואַרצע אויגן, די שוואַרצע באָרד — אַלץ האָט ביי אים אויפֿגעלויכטן. דער רב האָט אָנגענומען דעם דיין פֿריער פֿאַר די הענט, דערנאָך פֿאַר די לאַצן פֿון דער ריפּסענער קאַפּאָטע, דערנאָך פֿאַר אַ שפּיץ באָרד און זיך צערעדט:

— וואָס גייען אייך אַזוי אום לעבן, ר׳ פּינחס, די פּסוקים? און ווען דער נביא אַליין, ווען ישעיה וואָלט אויפֿגעשטאַנען פֿון קבר און אייך געזאָגט, אַז „העלמה הרה״ מיינט מען ישון, וואָלט איר אים געגלייבט?

— ניין!

— טאָ וואָס אַרן אייך די פּסוקים?

ר׳ פּינחס, דער גרויסער למדן, דער גרויסער תם, האָט געקוקט אַ וויי ל דעם רב אין מויל אריין. און אַז ער האָט באַגריפֿן, וואָס דער רב האָט געזאָגט, האָט ער אַ וויש געטאָן מיט דער האַנט די מזוזה, גע־שטעלט דעם שטעקן אויף אַפֿריער, געקלאַפּט איבער די שטיגן, איבער די געברוקירטע שטיינער און איז געגאַנגען אַהיים.

„ברידער, יידן"

אין א רעגנדיקער נאכט איז אַ פּאַרטיזאַנער, וואָס האָט זיך געשאַרט מיט נאָוואָסעלישטשער וואַלד, געבליבן מיטאַמאָל שטיין. איינער האָט אַ פרעג געטאָן ביים אַנדערן:

— וואָס איז?

— ווען האָבן זיי דאָרט?

— אַ פאַשיסט?

— ניין.

— ס'איז אונדזעריקע.

פון וואַלד איז אָנגעקומען אַ משפחה. אַ פויער, זיין ווייב און צוויי דערוואַקסענע יינגלעך. אַלע באָרוועס און מיט פעק אויף די פּלייצעס.

דער אָנפירער פון די פּאַרטיזאַנער האָט זיי געפרעגט:

— וואוהין שלעפּט איר זיך ביינאַכט אין אַזאַ הינטיש וועטער?

— דאָס קערן מיר זיך אום צוריק אַהיים — האָט דער פויער גע־רעדט פאַר דער גאַנצער משפּחה. — אונדזערע האָבן דאָרט פאַריאָגט דעם שונא, דעם שלאַנג. גייען מיר זען צי ער האָט נאָך איבערגעלאָזט אַ שטיקל דאַך איבער אונזערע קעפּ.

— וואו וואוינט איר? ווייט פון דאַנען?

— נישט ווייט, בירגער. אַ וויאָרסט פינף פון דאַנען, אין דערפל אוסטאַשי.

— און ווי הייסטו, בירגער?

— איך? — האָט דער פויער אַראָפּגעוואָרפן דעם פּאַק פון די פּלייצעס און איז געוואָרן העכער — איך בין יעפים איוואַניטש בלאָכין. און דאָס איז מיין ווייב, און דאָס — מיינע צוויי זין. און איר, בירגער, פרעגט מיך אויס, ווי איך וואָלט געווען אַ שונא, נישט קיין סאָוועטי־

שער בירגער. פרעגט מיך ליבערשט, וועמען מיר האבן אנגעטראפן אויפן וועג!

— פאשיסטן?

— יא, פאשיסטן — האט דער פויער גענומען ריידן שטילער. — א וויארסט צוויי פון דאנען, אין דער אלשינע, וואו ס'איז זומפיק, שטייען פיר טאנקען. די דייטשן האבן אונדז באזוכט, אויסגעפרעגט, געזוכט אין די פעק גראנאטן, געסטראשעט צו דערשיסן. דערנאך האבן זיי אונדז אפגעלאזט.

— וויפל זייגען זיי געווען? א סך?

— א צוואנציק זעלנער.

דער פויער איז געווארן אויפגערוימטער, האט א זאג געטאן:

— אז איר ווילט, בירגער, וועל איך אהיימישקן די משפחה און אליין וועל איך גיין מיט אייך. איך וועל אייך אהין פירן מיט א קירצערן וועג.

— גוט, יעפים, גוט — האט דער פארטיזאנען-אנפירער גוט ברוד־דעריש ארויפגעלייגט די האנט אויפן פויערס אקסל — אזוי דארף האנד־לען א סאוועטישער בירגער!

די פארטיע, וואס איז באשטאנען פון א מאן פופציק, האט זיך פארקירעוועט אין וואלד אריין. די פארטיע איז געווען באוואפנט מיט ביקסן, מיט רעוואלווערן, מיט האנט־גראנאטן. אנדערע האבן געטראגן אויף די אקסלען מאשין־ביקסן.

מען איז געגאנגען און געשוויגן. עס האט נישט געערט וואס עס רעגנט, פארקערט, עס איז געווען א צופרידנקייט, וואס דער רעגן שמייסט דיביימער מיטן קלימפער פון גלאז, פארווישט יעדן טראט, יעדן שארך. מען שפרייזט צו צוויי, צו דריי, מען דארף נישט קריכן אויף אלע פיר. פון מאל צו מאל הערט זיך א קאמאנדע:

— האלט!

מען איז געשטאנען צוויי מינוט, פינף מינוט. די אייגענע ביינער האבן געשווערט, ווי זיי וואלטן זיך געהאלטן אין אפווייקן פונעם גוף. מען האט זיך אבער נישט באקלאגט, מען איז געגאנגען ווייטער. אזוי איז מען אפגעגאנגען א האלבע שעה.

— האלט!

די פארטיע איז געבליבן שטיין ביי דער אלשינע. די ערד אונטער די פיס איז דא געווארן בלאטיקער, זומפיקער. דער פויער, וואס האט געוויזן דעם וועג, האט זיך דער ערשטער אראפגעלאזט אויף אלע פיר. נאך אים די גאנצע פארטיע.

עס איז אנגעלאפן א נאסער, בייסיקער ווינט, וואס האט מיטגע־בראכט פלאכטעס רעגן. אין די פארלאפענע אויגן האבן זיך געצונדן פייערלעך. קיין זאך האט מער נישט געשראקן. מען האט געווארט אויפן באפעל זיך צו רוקן אויף אלע פיר, צו באפאלן דעם שונא פון דריי זייטן, אים ארויסיאגן פון דער אלשינע. און אז דער שונא וועט זיך פארנעמען מיטן נאוואסעלישטשער וואלד, וועלן די צוויי חברים, אבראם און פיעטראוו, אים באגעגענען מיט די מאשין־ביקסן.

און אז די פארטיע האט זיך צעווארפן איבערן וואלד, זיך גענומען רוקן אויף אלע פיר, זיינען אבראם און פיעטראוו שוין געזעסן מיט די מאשין־ביקסן אויף צעצווייגטע דעמבעס.

פון דער אלשינע, פון וואנען דער שונא האט געדארפט אנקומען, האט זיך געטראגן א פארשטיקט וואיען. אלץ ארום האט אויפגעציטערט — די נאכט, דער וואלד, דער רעגן. איבערגעשראקענע וואראנעס האבן זיך צעקראקעט. פון היימלעכקייט וועגן האבן דיביידע פארטיזאנער זיך איבערגערופן:

— אבראם!

— פיעטראוו!

— וועלף וואיען — האט פיעטראוו זיך איבערגעצלמט.

— אז עס וואלגערן זיך טויטע, זיינען דא וועלף — האט אבראם ווי צו זיך געזאגט.

עס איז געווארן שטיל. און אז מען האט זיך א ווייל איינגעהערט, איז די שטילקייט פול געווארן מיט פארשטיקטע קולות, וואס האבן זיך נישט אויסגעמישט מיטן קלאפן פון רעגן. די פונקען, וואס האבן זיך גע־צונדן אין די אויגן, האבן זיך גענומען לעשן און די ראיה האט זיך איינ־געוויינט צום חושך, דערזען הימל, דערזען ערד, געזען דיביימער־שטא־מען, וואס האבן זיך געדרייטלט פון רעגן.

ערשט איצט איז אויפגעגאנגען אין אבראמען א זיכערקייט, אז ער וועט אין דער פינצטער דערקענען דעם שונא. ער וועט אים דערקענען

אינעם הילוך, אינעם פאנצער־היטל. די שרעק, אז ער וועט דעם שונא נישט דערקענען, וועקט זיך אין אים פאר יעדן איבערפאל, דערנאך קומט די זיכערקייט. און אז די זיכערקייט קומט, פארוואנדלט זיך די מאשין־ביקס אין א ניי־מאשין. אבראם איז א שניידער. און אז ער גיט זיך א בייג איבער דער ניי־מאשין, צעפליט זי זיך, פאטשט אוועק, ווי א צר־גאווע פערד, שטעפט, שטעפט אן אן אויפהער. דאס זעלבע מיט דער מאשין־ביקס. עס איז גענוג געווען, אז אבראם, זאל זיך אוועקשטעלן אויף א באנק, צי אויף א בוים, עס איז גענוג געווען ער זאל דערזען דעם שונא, און פון דער מאשין־ביקס זאל ווערן א ניי־מאשין, וואס שיסט נישט קיין מענטשן, נאר שטעפט, שטעפט־אויס מענטשעלעך אויף בלויע און שווארצע פלאכטעס.

און דווקא איצט, ווען עס האט געדעגנט, ווען עס איז אזוי פינצ־טער געווען, ווען עס איז שווער געווען צו זאגן וואו איז מענטש און וואו איז קוסט, דווקא איצט איז אין אים אויפגעגאנגען אזא זיכערקייט. ער האט מער נישט געשפירט ווי טראפנס רעגן פאלן אין קארק אריין, צינדן די חוט־השדרה.

אבראם האט געגלעט די מאשין־ביקס, וואס איז געשטאנען ביי אים צווישן די פיס, זי געגלעט ווי מען גלעט אן אייגן קינד, צי א גע־טרייע שטוב־חיה. מיטן גלעטן איז ער געווארן אלץ מער אויפגעהייטערט. דאס האט נאך אנגעהאלטן פון בייטאג אן.

בייטאג האט ער געהאט געלייענט אין דער „רויטער ארמיי" אן אויפרוף פון סאוועטישע יידן צו די ב ר י ד ע ר י י ד ן פון גאר דער וועלט. ער האט געלייענט, ווי דער שונא, דער דייטש, מארדעוועט יידן, ווי אין ווארשע, אין אבראמס ווארשע, וואו זיין פאטער איז געבוירן געווארן, האט מען אלע יידן פארשפארט אין א געטא, וואו זיי גייען אויס פון הונגער. מען שיסט יידן אין ווארשע, אין בערלין, אין פאריז.

נאכן איבערלייענען דעם אויפרוף האט אבראמען די נכפה גע־פרעסן. אין די שווארצע אויגן, ארום די מויל־ווינקלען — רציחה. אין דער רציחה איז אויך געווען טענות צו זיך אליין. דערנאך האט ער זיך גענומען באשולדיקן. דערנאך האט ער זיך געחידושט, וואס דער אויפרוף גיט אים גאר צו כוח, מאכט אים שטארקער. וואו א מדינה, וואו א שטאט, האט ער צוגעקראגן ברידער. מעשיות, וואס דער פאטער האט אים דער־

ציילט, האבן אויפגעוואכט אין אים. ער האט זיך דערמאנט אן יידן, וואס זיינען אומגעקומען מיט „שמע ישראל" אויף די ליפן. ער האט אליין נישט געוואוסט פון וואנען די צוויי ווערטער האבן זיך גענומען צו אים, פארוואס די צוויי ווערטער זיינען אים מיטאמאל געווארן אזוי נאענט?

דער וואלד האט אויפגעציטערט. האנט־גראנאטן האבן געריסן די נאכט מיט א געוויין:

— או־ה־או־ה!

ביידע פארטיזאנער האבן זיך א בייג געטאן איבער די מאשין־ביקסן:

— אבראם!

— פיטראוו!

עס האט זיך געהערט אן אויפרייס. דער וואלד איז ליכטיק געווארן אויף מיילן. באלד א צווייטער אויפרייס. דייטשישע זעלנער אין די פאנצער־היטלען, די קורצע ביקסן אנגעשטעלט צום שיסן, האבן זיך געטראגן פון דער אלשינע. זיי האבן זיך געטראגן אין א צוואָרפענער „שרענגע", ווי זיי וואלטן נישט געווען קיין צוואנציק, נאר דריי מאל צוואנציק.

אבראם האט זיך א הייב געטאן איבער דער מאשין־ביקס. זיכערקייט אין די פיס, זיכערקייט אין די הענט. ער האט געדרייט דאס קוילךראד רעכטס, לינקס, אויפגעכאפט דא א שונא, דארט א שונא, זיך איינגעהערט ווי די מאשין שטעפט — זום־זום־זום. און מיטאמאל — א דריטער אויפרייס. דער וואלד, דער רעגן — אלץ האט געברענט.

אבראם איז געווארן איינס מיט דער מאשין־ביקס. ער האט שוין געהאט פארזעצט א צווייט קוילן־ראד, עס געדרייט רעכטס, געדרייט לינקס, און האט מען נישט געהאט דאס געפיל, אז ער שיסט מענטשן, דאס בייגט ער זיך איבער דער ניי־מאשין, שטעפט, שטעפט — זום, זום, זום — שטעפט אויס אויף ברענענדיקע פלאכטעס מענטשן, חיות, פייגל אוןביימער...

1942

פּאַרטיזאַנער

די נאַכט איז געווען אַ פינצטערע. קיין לבנה, קיין שטערן. דער עראָפּלאַן, וואָס איז געווען זעקס און צוואַנציק טויזנט פוס איבער דער ערד, איז געפלויגן „בלינד".

אַזוי אַ שעה, אַזוי צוויי.

ס'איז שוין געווען נאָך האַלבער נאַכט, וועןביידע פּאַרטיזאַנער, קאַליע און אַבראַשע, האָבן דערפילט מיט די חושים, אַז זייער עראָפּלאַן דערנעענטערט זיך צום וואַלד.

דאָס מאָל וועלן זיי נישט בלויז אַראָפּוואַרפן קאָנסערוון און אַמו־ניציע און קריק פליען, נאָר זיי וועלן זיך אַראָפּלאָזן מיטן עראָפּלאַן און אָפּטאָן אַ שטיקל אַרבעט. דער בלויזער געדאַנק, אַז מען וועט אָפּטאָן אַ „שטיקל אַרבעט" האָט ביידן צוגעגעבן פרייד.

קאַליע און אַבראַשע — ביידע אין די צוואַנציקער, ביידע קיעווער, פונעם פּאָדאָל, וואָס לויפט באַרג־אַראָפּ, גרענעצט זיך מיטן דניעפּער. ווען יידן האָבן בײם צאַר אין קיעוו נישט געטאָרט וואוינען, איז פּאָדאָל געווען די יידישע געטאָ. פאַר קאַליען און אַבראַשען איז דער פּאָדאָל גע־ווען אַ טייל פון קיעוו. און מיט קיעוו האָבן זיך די יונגעלייט איבערגע־נומען. גאַסן ברייטע, געפּלאַסטערטע, ליגן ווייבלעך צעלייגט, ציען זיך באַרג־אַרויף, באַרג־אַראָפּ. פאַר די הייזער ביימער, גערטענדלעך. איצט, אָנהייב מאַי, איז די גאַנצע שטאָט איינגעדעקט אין גרינס.

אַזוי האָט קיעוו אויסגעזען אָנהייב מאַי ניינצן הונדערט איין און פערציק. און האַ־יאָר, ניינצן הונדערט צוויי און פערציק? קרעשטשאַ־טיק ליגט אין חורבות, פּאָדאָל איז אָפּגעברענט. אויף די צעבליטע ביי־מער הענגען יידן, הענגען אוקראַינער. דאָס נעמט דער שונא, דער דייטש, נקמה פון יעדן ייד, פון יעדן אוקראַינער, אויב ער איז חושד, אַז דער

וויטסטער קרוב איז א פארטיזאן. און דער דייטש האט נקמה גענומען פאר אבראשקעס „חטאים", אויפגעהאנגען אבראשקעס זיבעציק־יאריקן פאטער, אים אויפגעהאנגען אויף א קאשטאן בוים, לעבן אלטן בית־עולם. שוין די דריטע וואך ווי דער זקן הענגט. און דער דייטש פארזיכערט, אז דער זקן וועט אזוי לאנג הענגען, ביז הינט וועלן אים אויפפרעסן.

אז אבראשע האט זיך דערוואוסט פונעם פאטערס טויט, האט א הייסע קנויל אים א שפאר געטאן אין האלדז אריין, געטריבן ס'בלוט אין די שלייפן:

— פארוואס שרייט ער נישט מען זאל הערן אין אלע הימלען?

און בשעת אבראשע האט געפירט אין וואלד אריין פאר די חברים־פארטיזאנער קאנסערוון און אמוניציע, האט ער מיטאמאל אפגעלאזט איין האנט פונעם האלבן רעדל און א זאג געטאן צום חבר מיט א פרעמד, אפגעשפאלטן קול:

— קאליע?!

— וואס, אבראשע?

— כ'וויל מקבר זיין דעם טאטן.

ביידע האבן געוואוסט, אז מען שטעלט אין קאן דעם עראפלאן, ס'אייגענע לעבן, אז מען שטעלט־איין אין קאן ס'לעבן פון די פארטיזאנער.

ביידע האבן געשוויגן, זיך געטוליעט אין די שמוישענע פעלצן און געשוויגן.

און אז זיי זיינען שוין געווען איבערן וואלד האבן ביידע געזוכט אין דער פינצטערניש א פייערל, געזוכט א פלעמל — א צייכן, אז מען קאן זיך אראפלאזן. ס'איז גארנישט געווען צו זען. קאליע האט געוויזן מיט א פינגער אויפן ציפערבלאט און געהייסן האט עס:

אראפלאזן זיך צו פופצן טויזנט פוס.

דער עראפלאן איז א פאל געטאן צווישן געדיכטע וואלקנס און האט זיך גענומען טראגן איבערן וואלד. ערשט איצט האבן זיי זיך גע־כאפט, אז ס'רעגנט. ס'פינצטערניש איז געשטאנען, ווי א וואנט. דער עראפלאן האט זיך געדרייט איבערן וואלד פינף מינוט, צען מינוט, פופצן מינוט. קאליע און אבראשע האבן מיט די אויגן געעגבערט ס'פינצטער־ניש, געזוכט אינעם חושך א פלעמל. ס'איז גארנישט געווען צו זען. אב־

ראַשע האָט זיך נידעריקער אַראָפּגעלאָזט. דער ווייזער אויפן ציפערבלאַט האָט געשלונגען טויזנטער, און אַז ער האָט דערגרייכט פינף טויזנט פוס, האָט פון וואלד אַ פלעמל זיך אַ צונד געטאָן, באַלד אַ צווייטס.

אבראַשע און קאַליע האָבן אָפּגעאָטעמט.

— דער ווינט בלאָזט, דאַכט זיך, צו מערב־צו ? — האָט אבראַשע זיך געפרעגט, נישט געוואַרט אויף קיין ענטפער און האָט אַ דריי געטאָן דעם עראָפּלאַן קעגן ווינט, צו מזרח־צו.

ער האָט אָפּגעשטעלט דעם מאָטאָר.

פון דער פלוצימדיקער שטילקייט זיינען די אויערן געוואָרן טויב. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן אַ ווייל. באַלד האָט זיך געהערט ווי דער רעגן לויפט איבערן עראָפּלאַן, קלאַפּט מיט קינדערשע טריטלעך. און דער עראָפּלאַן, ווי אַ ריזיקער פויגל מיט צעשפּרייטע פליגל, האָט זיך געגליטשט צווישן רעגן און פינצטערניש. פון אימפּעט אַ לויף געטאָן איבער וואַלד־אויסהאַק און איז געבליבן שטיין אָן אָטעם.

טירלעך האָבן זיך געעפנט. חברשע הענט האָבן זיך געדריקט. און אַז פּאַרטיזאַנער האָבן גענומען אויסלאַדענען דעם עראָפּלאַן, האָט אבראַשע אַ נעם געטאָן אָן אַ זייט דאַווידן, וואָס האָט געוואוינט אויפן פּאָדאָל אַ טיר איבער אַ טיר מיט אבראַשען.

— דער טאַטע הענגט נאָך ?

— ער הענגט נאָך.

— איך וויל אים אַראָפּנעמען.

— איך וועל גיין מיט דיר.

און אַז ביידע האָבן זיך איבערגעטאָן, געהאַט מיט זיך דערלויבענישן אויף דייטש, אַז זיי גייען אויף באַכט־אַרבעט, האָט אבראַשע אָרומגענומען קאַליען :

— אויב איך וועל ביז פיר אַזייגער נישט זיין קריק, זעץ זיך אַריין אינעם עראָפּלאַן און פלי־אַוועק.

זיי האָבן זיך צעקושט.

דאָס קלאַפּן פון דעם רעגן אין די ביימער, אין די צווייגן, האָט איינגעזאַפּט אין זיך די אַרומיקע קולות. ס'איז שווער געווען אויפצוכאַפּן וואָס עס טוט זיך אַרום. און אין די אויערן איז געשטאַנען ס'רויש פון וואַסער, וואָס פאַלט פון אַ רינע. פון מאָל צו מאָל האָט אַ קראַ זיך צע־

קראקעט. זיי זיינען געגאנגען מיטן וואלד איבער א שעה, געגאנגען און כמעט געשוויגן. דערנאך זיינען זיי ארויס אויף א זייטיקן וועג, אויס־געזעצט פון ביידע זייטן מיט קאשטאנביימער.

די נאכט איז נישט אנטקעגן געריטן אויף קיין פערד, אפילו נישט אויף קיין פויערישע וועגעלעך. די נאכט, א צעלעכצטע, א צעוויינטע, איז פול געווען מיטן קאפען פון רעגן.

— נאך ווייט ? — האט אבראשע געפרעגט.

— ניין, — האט דאוויד געענטפערט. — אט איז ס׳בית־עולם.

ס׳האבן זיך געהערט טריט. עמיצער האט א געשריי געטאן:

— האלט ! — און צוגעגעבן אויף רוסיש: — שטיי !

א דייטשישער זעלנער, מיט אן אנגעשטעלטער ביקס צום שיסן, האט זיך אפגעשטעלט א צוואנציק טריט פון זיי.

— וואוהין גייט איר ?

— אויף נאכט־ארבעט.

— וואו איז אייער „פראפוסק" ?

— אט איז ער — האט דאוויד אים ארויסגענומען פון דער אוי־בערשטער רעקל־קעשענע.

— שטעך־אן דעם „פראפוסק" אויפן שפיץ פון מיין באגנעט.

און ווי דאוויד איז צוגעגאנגען צום זעלנער און מיט דער רעכטער האנט ארויפגעשטאכן ס׳פאפירל אויפן באגנעט, האט ער מיט דער לינ־קער האנט א זעץ געטאן איבער דער ביקס. ס׳איז געווען אזוי אומדער־ווארט, אז דער דייטש האט פארלוירן ס׳גלייכגעוויכט. אין דער זעלבער רגע האט אבראשע זיך א ווארף געטאן אויפן דייטש. און ווי ער האט זיך א ווארף געטאן האט ער זיך געישובט צי ער זאל דעם דייטש דער־שיסן, צי דערשטיקן. פון פרייד און גבורה האט ער געוואלט בילן ווי א הונט, וואיען ווי א וואלף. דאס אלץ האט געדויערט ווייניקער ווי א סע־קונדע. ער האט אליין נישט געוואוסט ווען ער האט געהאט ארויסגע־כאפט ס׳יעגער־מעסער פון דער כאליעווע און עס אריינגעשטעקט זיך צווישן די ציין. אזוי איז ער געלעגן אויפן דייטש, אים געקוקט אין די קאלטע, שטאלענע אויגן. דערנאך האט ער א צי געטאן מיטן מעסער, איבערגעשניטןביים דייטש דעם האלדז פון רעכטן אויער ביז דעם לינקן און שטיל א זאג געטאן:

י. אַפּאַטאָשו

— דאָס האָב איך, דער ייד אַבראַשע, נקמה גענומען פאַר מיין טאַטן.

אַבראַשע און דאַוויד האָבן געשפּרייזט מיטן טויטן דייטש איבער קיעווער בית־עולם. זיי האָבן געשפּרייזט איבער די צעוויקטע קברים.

דער רעגן איז געוואָרן שטאַרקער, געפאַלן איבער די מצבות מיט אַ פּאַטשעריי.

פון פינצטערן בית־עולם האָט זיך געהערט אַ פאַרשטיקט געוויין.

האָט אַבראַשע געוויינט?

האָט דער געהאַנגענער זיך געראַנגלט מיטן שונא?

אַבראַשע האָט אַראָפּגענומען דעם טאַטן פון בוים און אויף אים אויפגעהאַנגען דעם דייטש.

געבויגענע האָבן ביידע, אַבראַשע און דאַוויד, געטראָגן דעם מת אין וואַלד אַריין.

אַ שטיק פאַר פיר איז אַבראַשע, אַן אַנגעפּעלצטער, שוין געזעסן אין דעם עראָפּלאַן הינטערן האַלבן ראָד. לעבן אים קאַליע.

די מאָטאָרן האָבן געסאָפּעט. דער ווייזער אויפן ציפערבלאַט האָט זיך געהויבן: פינף טויזנט, צען טויזנט, פופצן טויזנט. קאַליע, אַ צעשטראַלטער, האָט געהויבן מיט דער האַנט. געהייסן האָט עס:

— אַבראַשע, האַרציקער אַבראַשע, העכער, הייב זיך העכער.

ס׳פּנים ביי אַבראַשען האָט אויפגעלויכטן.

די נאַכט איז אַנטקעגן געריטן אין אַן עראָפּלאַן פינף און צוואַנציק טויזנט פוס איבער דער ערד.

1942

ווען פוילן איז געפאַלן

אַרום איז געווען שטיל — אַ קאַטעדראַלע שטילקייט.

אוירווינג טריוועס, וואָס איז געבליבן אַליין, האָט געקוקט אויף די טיפע, פאַרשפּיצטע פענצטער, אויף די צווי מירמלשטיינערנע קאָלאָנעס, אויף די אויסגעבעטע ווענט, וואָס האָבן איינגעזאַפּט און נישט דורכגעלאָזט דאָס שטענדיקע גערויש, וואָס האָט זיך געטראָגן פון פינפטער עוועניו, פון בראָדוועי. אַ מאַטע שיין, ווי פון וועקסענע ליכט, וואָס האָט בעפלייצט פון די ווענט, פונעם געוועלבטן סופיט, האָט בולטער געמאַכט די שאָטנס אַרום די קאָלאָנעס. און ווען נישט דער שוואַרצער דעמבענער שרייבטיש, וואָס האָט פאַרנומען אַ גאַנצע וואַנט, וואָלט מען געקענט מיינען, אַז דאָס איז אַ געבעטהויז, נישט טריוועסעס ביזנעס־אָפיס.

דריי מאַפּעס זיינען געהאַנגען אויף די ווענט. איינע — די פאַראייניקטע שטאַטן, אַ צווייטע — אַזיע, אַפריקע, אַ דריטע — אייראָפּע. די גרעסטע מאַפּע — די פון די פאַראייניקטע שטאַטן — האָט אויסגעזען, ווי אַ שלאַכטפעלד. די שטעט, וואו טריוועס האָט געהאַט קונדן, זיינען אויף דער מאַפּע געווען דורכגעשטאָכן נישט מיט קיין שפּילקעס, נאָר מיט פענדלעך. רויטע, בלויע, ווייסע. די פענדלעך זיינען געווען צעוואָרפן איבער אַלע שטאַטן. דאָ — שיטערלעך, דאָרט — געדיכט אָנגעשטאָכן.

טריוועס איז געשטאַנען פאַר דער מאַפּע פון די פאַראייניקטע שטאַטן, ווי אַ פעלדמאַרשאַל. ער האָט געקוקט אויף די פענדלעך — אַן אַרמיי אַ גאַנצע — און אַ צופרידענער זיך איבערגענומען, וואָס די שלאַכט איז שוין לאַנג אַ געוואונענע. דער שונא איז כמעט אינגאַנצן צעשלאָגן. און די עטלעכע פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן אַרויסגעפירט זייערע

פּאַבריקן אין דער פּראָווינץ, געמיינט, זיי וועלן טריוועסן קריק־שלאָגן מיט ביליקערע אַרבעט — גוססן שוין אויך.

אין די פּאַראייניקטע שטאַטן איז טריוועס היינט־צו־טאָג דער גרעסטער פּאַבריקאַנט פון לאָמפּן־שירעמס. די אַלע פּענדלעך אויף דער מאַפּע — דאָס זיינען שטעט און שטעטלעך אין די הונדערטער, וואו טריוועס שטעלט צו סחורה, וואו ער האָט קונדן אין די טויזנטער. טרי־וועס דיקטירט דעם פּרייז, דיקטירט די מאָדע. נישט אומזיסט האָט אים בראָדוועי אַ נאָמען געגעבן — טריוועס, דער קעניג פון לאָמפּן־שירעמס. די פּאַבריק זיינע אין בירדזשווידזי, וואו צוויי טויזנט הענט אַרבעטן בייי־טאָג, צוויי טויזנט — ביינאַכט. די פּאַבריק דאַרף מען פּאַרגרעסערן. ער רעדט נישט דערפון מיט זיינע פּאַרוואַלטערס. ער האָט בכלל נישט ליב זיך שואל־עצה צו זיין מיט קיינעם. פּאַלט אים עפּעס איין — אַ נייער אויפטו, אַ נייער פּאַרנעם — קאָכט ער עס פריער אַליין איבער. ס׳נעמט אים טעג, אַ מאָל וואָכן. און אַז ער באַשליסט — דאַרפן די פּאַרוואַל־טערס עס דורכפירן און פּינקטלעך דורכפירן. דאָס איז טריוועסעס גאַנג. אום דורכצוטראַכטן אַן איינפּאַל, צי אַן אויפטו — מוז טריוועס בלייבן אַליין מיט זיך. דערצו האָט ער אָפּגעטיילט אַ דריטל פונעם גאַנצן שטאָק, וואָס ער פּאַרנעמט, אים געלאָזט איבערבויען — אַ געמיש פון אַ טעמפּל, פון אַ קאַטעדראַל, וואו יעדער איינפּאַל זאָל פּאַרוואַנדלט ווערן אין אַ געבעט, אין אַ תפילה.

טריוועס איז געשטאַנען ביי דער צווייטער מאַפּע. דער בליק האָט זיך געשאַרט איבער אַזיע, איבער אַפריקע, וואו געציילטע פּענדלעך האָבן געשטעקט. אייראָפּע האָט נישט געהאַט קיין איין פּענדל. טריוועסן האָט זיך געוואָלט אַריינשטעקן אַ פוס קיין פראַנקרייך. ס׳האָט אים געאַרט, וואָס דער דייטש האָט פּאַרפלייצט דעם פראַנצויזישן מאַרק מיט לאָמפּן־שירעמס.

ער האָט געוואוסט, אַז קאָנקורירן מיט דייטשלאַנד איז אַן אומזין. די אַרבעט אין דייטשלאַנד באַטרעפט אַ שיבוש, די סחורה איז יוקס. אַרויסצוטרייבן דעם דייטש דאַרף טריוועס פּטרן אַ הונדערט טויזנט דאָ־לער, אַ צענטל פון זיין פּאַרמעגן. און דערנאָך? און אַז טריוועס וועט דערנאָך נעמען הייבן דעם פּרייז, איז ער דען זיכער צי דער פראַנצויז וועט נישט קריק אָנהייבן קויפן ביים דייטש? אַזאַ איינשטעל איז ריזי־

קאליש, ס׳איז אַ שפּיל פאַרן טייוול. טריוועס האָט געוואוסט, אַז מען דאַרף זיין אַ היץ־קאָפּ און אַ חוש בלויז צו טראַכטן דערפון. ער האָט זיך אָבער נישט געקענט העלפן. ס׳האָט אים געצויגן, פיינלעך געצויגן, זיך צו פאַרמעסטן מיט דייטשלאַנד. און איינצושטעלן אין קאָן אַריין איז געווען וואָס. ס׳האָט אים איצט נישט געאַרט, אויב ער וועט פאַרלירן אַ צענטל, צי אַ דריטל, צי אַפילו אַ העלפט פון זיין פאַרמעגן. טריוועס האָט געהאַלטן, אַז פונקט ווי דער פּראָלעטאַריאַט איז נישט אינטערנאַ־ציאָנאַל, אַזוי איז אויך קאַפּיטאַל נישט אינטערנאַציאָנאַל. דאָס האָט אים באַוויזן די וועלט־מלחמה. די ליבעראַלע וועלט דאַרף זיך בלויז אַ נעם טאָן צו דעם נאַצי־דייטשלאַנד, וועט זי אונטערגיין, ווי טריוועסעס קאָנ־קורענטן זיינען אונטערגעגאַנגען. און אין די אייזערנע עקאָנאָמישע געזעצן האָט טריוועס אויך נישט שטאַרק געגלייבט, נישט געגלייבט אַז איבערפּראָדוקציע רופט שטענדיק אַרויס אַ קריזיס. שוין יאָרן, ווי אין דער אויטאָמאָביל אינדוסטריע הערשט אַן איבערפּראָדוקציע. מען פּראָ־דוצירט צוויי מאָל אַזויפיל אויטאָמאָבילן וויפל מען דאַרף. יעדער צוויי־טער אויטאָמאָביל ווערט פּראָדוצירט פאַר לוקסוס. און דער ל ו ק ס ו ס באַשעפטיקט מיליאָנען מענטשן. און אַז מען רעדט וועגן נאַצי־דייטש־לאַנד, פאַרוואָס לאָזט מען אַרויס פון חשבון די פאַרביטערטע געמיטער, וואָס קענען לייכט ענדערן עקאָנאָמישע געזעצן? ער, טריוועס, שטייט נישט אַליין. עס זיינען אויך פאַראַן טריוועסעס אין ענגלאַנד, אין פראַנק־רייך, אין האָלאַנד. זיי טראַכטן, מן הסתם, ווי ער. און אויב אַזוי, איז טריוועס זיכער, אַז נישט בלויז וועט ער אַרויסשטופן דעם דייטש פון די לאָמפּן־שירעמס, נאָר ער וועט אויך באַהערשן די גאַנצע פראַנצויזישע בראַנזשע, ווי ער האָט באַהערשט די אַמעריקאַנער.

דער בלויזער געדאַנק האָט אין אים אַ וועק געטאָן אַזאַ אומרו, אַז דער פּריוואַטער אָפיס איז אים מיטאַמאָל ענג געוואָרן. ער האָט געעפנט אַ מאַסיווע טיר און זיך געלאָזט שפּרייזן איבערן גאַנצן זיבעצנטן שטאָק, וואָס ער האָט פאַרנומען.

טריוועס האָט זיך געטראָגן צווישן צוויי רייען שרייב־מאַשינקעס, זיך געטראָגן צווישן שטאָלענע אַרכיוו־שענק. ער איז אַריין אין דער „שאָו־רום״, גרויס, ווי אַן אָריענטאַלישער באַזאַר. שטיי־לאָמפּן אין די

צענדליקער האבן געברענט, האבן קוים באלויכטן די לאמפנשירעמס, וואס זיינען געווען אויסגעשטעלט, ווי פיראמידן, ווי אפגעהאקטע קאנוסן.

ס׳איז געווען שטיל. די אנגעשטעלטע — א גאנצער שטאב — זיינען אוועק פונקט פינף אזייגער. געבליבן זיינען — טריוועס מיטן שאפער. איצט איז געווען זעקס. אין א צען מינוט ארום וועט מען טריי־וועסן טעלעפאניש פארבינדן מיט פאריז. ביזשור, וואס האט איבער הונ־דערט קראמען אין פראנקרייך, וועט מאכן די ערשטע באשטעלונג אויף פופציק טויזנט דאלער. אין דער באשטעלונג וועט טריוועס דערלייגן צען טויזנט דאלער.

פון צווישן די פיראמידן האט ארויסגעקוקט א דיקלעכער קארייער, ווי אן אויסגעהאקטער בודא. דאס איז געווען דער שאפער. ער האט גע־בליקט אין דעם האלט באלויכטענעם חלל אריין, אפילו נישט נאכגעקוקט דעם באלעבאס, געבליקט און געמאכט מיט די ליפן, ווי ער וואלט איינ־געטענהט מיט זיך.

טריוועס, וואס איז שוין געהאט פארבייגעגאנגען דעם שאפער, האט זיך מיטאמאל אומגעקערט. דער קארייער האט נאך אלץ געהאלטן אין עפענען און פארמאכן ס׳מויל, ווי א זשאבע. טריוועס האט אים גע־פרעגט:

— ווען שילטסטו, כען?

— כ׳שילט דעם שונא פון מיין לאנד, כ׳שילט יאפאן.

— הער, כען, וויפל וואלסטו געגעבן מען זאל ארויסטרייבן די יאפאנעזער פון קארייע?

— מיין גאנץ פארמעגן, באלעבאס.

דער קארייער האט זיך א שטעל געטאן. ס׳פנים האט ביי אים אויפגעלויכטן, און פון זיינע קליינע אויגן זיינען געווארן שפעלטלעך. ער האט געשלונגען די ענגלישע ווערטער, אז ס׳איז געווען שווער צו כאפן וואס ער זאגט. ער האט זיך צערעדט:

— כ׳האב ביי לאנדסלייט זעקס הונדערט דאלער, וואלט איך זיי שוין אוועקגעגעבן.

טריוועס האט אים נישט אויסגעהערט, און אז ער איז שוין גע־ווען אפגעגאנגען א שטיק פונעם קארייער, האט ער אן אויפגעלייגטער צוגעגעבן:

— גוט, כען. גוט כען־סיך־סען. גוט, כען.

איבערן גאנצן זיבעצנטן שטאק האט זיך געטראגן א לאנגער טעלעפאן־קלונג, און אן איבעררייס. טריוועס איז אריין צו זיך אין אפיס און האט פארמאכט נאך זיך די טיר. ער האט זיך אריינגעזעצט אין דער געבעטער שטול, אפגעהוסט, ווי ער וואלט זיך געקליבן ארויסצוטרעטן פאר זיינע אנגעשטעלטע מיט א רעדע. דאס האט אנגעהאלטן א ווייל. און אז דאס קלינגען פון טעלעפאן האט גענומען טרייסלען די שויבן, האט טריוועס מיט אן אויסערלעכער רואיקייט א הייב געטאן ס'טרייבל צום אויער:

— האלאו!

די טעלעפאניסטקע האט אויסגעזונגען:

— איר זענט פארבונדן מיט פאריז. ס'האנדל־הויז ביזשור רעדט.

ס'איז ווידער שטיל געווארן, א ווייטע שטילקייט, וואס דארף עפעס געבוירן. די שטילקייט האט אנגעהאלטן א רגע, צוויי, דריי. אין די דריי רגעס האבן זיך צוויי מענטשן, וואס האבן זיך קיינמאל נישט געהאט געזען, וואס האבן גענוי נישט געוואוסט אויף וואסערע שפראכן זיי וועלן זיך צונויפרעדן, די צוויי מענטשן האבן זיך מיט אמאל דערפילט נאענט, ווי קיין שטח פון דריי טויזנט מייל וואלט זיי נישט צעטיילט.

— האלאו! ווער רעדט? מיסטער טריוועס? — האט זיך געהערט א באקאנט קול, ווי ס'וואלט נישט געקומען פון פאריז, נאר פון א גוטן־ברודער אין ניו־יארק — מיט א צוויי חדשים קריק וואלט איך אייער פארשלאג באטראכט, ווי א משוגעת. איצט אבער, נאכן פאלן פון טשעכא־סלאוואקיע, האלט איך עס נישט בלויז פאר קיין גלייכער זאך, נאר פארן איינציקן גאנג. שיקט גלייך ארויס די באשטעלונג. און אויב מען וועט דארפן וועל איך די סחורה פארקויפן אונטערן קרן. לאז ער וויסן, דער נייער „המן", דער שונא־ישראל, אז דער ייד איז נאך נישט הפקר!

די דריי מינוט האבן זיך געענדיקט. טריוועס האט נאך אלץ געהאלטן ס'טרייבל ביים אויער און געוואלט אויפכאפן א קלאנג, ווי מען וויל אויפכאפן א בליק ווען א נאענטער מענטש פארט אפ מיט א באן. אין אים איז אויפגעגאנגען א פרייד, די פרייד פון שאפן. און אז דער

איינגעלאפענער שטח האט זיך ווידער א וויקל געטאן, זיך א שפרייט געטאן איבער דריי טויזנט מייל, געצומען זשומען אין אויער אריין, האט טריוועס אויפגעהאנגען ס׳טרייבל און איז געבליבן זיצן אויף דער שטול.

ס׳האט אים נישט געארט, וואס ער האט נאר וואס דערלייגט צען טויזנט דאלער. ער האט זיך געפרייט, וואס דער פראנצויזישער ייד האט גערעדט וועגן א „המן". ער האט זיך געפרייט, וואס ביזשור איז גרייט צו פארלירן געלט, אבי צו שלאגן דעם „שונא־ישראל".

אז טריוועס האט זיך אויפגעשטעלט איז שוין דער אוונט געווען צוגעפאלן. ער האט ארויסגענומען פון א שאכטל א רויט פענדל און זיך א שטעל געטאן פאר דער מאפע פון אייראפע. ער האט אין דער פינצ־טער אויפגעזוכט פאריז און אריינגעשטעקט אהין ס׳רויטע פענדל.

.2

טריוועס האט געשפרייזט איבערן אפיס. דער ראק צעקנעפלט, די וועסט צעקנעפלט, דער שניפס אן א זייט. די ברוינע אויגן, ווי טונקל ביר, האבן זיך געהאלטן אין איין בייטן. דא האבן זיי זיך געלאשן, דא אזוי געפלאמט, אז ס׳מאטע פנים האט זיך געקארטשעט פון יסורים.

ס׳האט זיך אים נישט געוואלט גלייבן, אז די באלאגערטע ווארשע, אין פלאמען, אין חורבות, האט זיך אונטערגעגעבן.

ער האט אויף א רגע זיך אפגעשטעלט ביים שרייבטיש, וואו גרוי־סע אותיות, נאך פייכט פון דרוק, האבן אראפגעשריגן פון נאכמיטאג־צייטונג — „ווארשע איז געפאלן".

איז טאקע ווארשע געפאלן?

טריוועס האט גענומען שנעלער שפרייזן. די אויגן צום דיל, ווי ער וואלט עפעס געזוכט. אזוי פלעגט שפרייזן זיין זיידע, ר׳ בעריש טריוועס, ווען ער איז קריקגעקומען פון א לוויה נאך א קינד און האט געזוכט א פוסבענקל צו זעצן זיך „שבעה".

אין מיטן שפרייזן האט טריוועס א נעם געטאן פונעם שרייבטיש זיין פריוואט־טעלעפאן, אים געהאלטן א וויילע אין דער האנט, ווי ער וואלט נישט געוואוסט, וואס מיט אים צו טאן. דערנאך האט ער צוגע־לייגט ס׳טרייבל צום אויער. און אז זיין סעקרעטארשע, וואס איז געזעסן אין צווייטן צימער, האט זיך אנגערופן — מילדרעד — האט טריוועס זי געפרעגט:

— ווער איז נאָך אין וואַרט־זאַל ?

— וואָלוואָירט, מעיסי, וואַנאַמעיקער...

— דאָס אַלץ ?

— ס׳וואַרט אויך מיסטער שטראַל.

— ווער ? דוד שטראַל ? טאַ וואָס שווייגסטו ? ער איז ביי מיר אַזוי ווי כטיק, ווי אַלע דעפּאַרטאַמענט־סטאָרס צוזאַמענגענומען. די אַלע וואַנאַמעיקערס מעגן וואַרטן. איך פלעג זיך ביי זיי געניג אָנוואַרטן. שיק גלייך אַריין שטראַלן און דעם איבעריקן עולם הייס קומען מאָרגן. כ׳וועל היינט מער קיינעם נישט אויפנעמען.

דוד שטראַל און טריוועס זיינען געווען געשוועסטערקינדער. די ערשטע יאָרן אין ניו־יאָרק האָבן זיי זיך כמעט ווי נישט באַגעגנט. דאָס זיינען געווען צוויי באַזונדערע וועלטן. טריוועס — אַ מיליאָנער, שטראַל — אַ יידישער שרייבער. און אַז מען האָט שטראַלס ראָמאַנען גענומען איבערזעצן אויף פויליש, אויף דייטש, אויף ענגליש — ערשט דעמאָלט האָט טריוועס זיך דערנענטערט צום געשוועסטערקינד. מיט די יאָרן איז די נאָענטקייט איבערגעגאַנגען אין ליבע, אין דרך־ארץ. און יעדעס מאָל, ווען טריוועסן זיינען דערוויידער געוואָרן די רייכע „פענט־הייזער״, די רייכע האָטעלן, די הוליאַנקעס מיט די „באָיערס״, דאָס אייגענע צער־טרענצלטע, בחורשע לעבן, אַלץ אין אים האָט געטרויערט, — ס׳האַרץ, דער מוח — דעמאָלט איז ער אַריינגעפאַלן צו שטראַלן, ווי זיין פאָטער, ר׳ ישראל, נאָכן אָפּטאָן אַ חטא, אַריינפאַלן קיין גער, צום רבין. דאָס פאַרברענגען מיט שטראַלן אַן אָוונט, איז ביי טריוועסן געווען אַ פרייד. נאָך אַזאַ שמועס האָט טריוועס דערפילט, אַז ער וואָרצלט נאָך אינעם יידישן לעבן, אַז ער, דער מיליאָנער אוירווינג טריוועס, איז נישט דער איינציקער באַלעבאָס, איבער זיך; אַז די פאַרגאַנגענע דורות פונעם פאָ־טערס צד, פון דער מוטערס צד, האָבן אויך עפּעס צו זאָגן.

טריוועס איז געווען צופרידן, שטאַרק צופרידן, וואָס דווקא איצט, ווען ער קען זיך קיין אָרט נישט געפינען, ווען ער איז דערשלאָגן, טרוי־ערט אויף חורבן וואַרשע, אויף חורבן פוילן, דווקא איצט וואַרט אויף אים שטראַל.

אין דער טיר איז געשטאַנען דוד שטראַל — אַ געוויקסיקער, אַ מאָגערער. דאָס לענגלעכע פנים — הויט און ביינער — ווי ביי אַן אַס־

קעט. דאָס פאַלן פון וואַרשע האָט שטראַלן אַרויסגעטריבן פון שטוב. אין וואַרשע האָט ער געהאַט אַ מאַמע, ברידער, שוועסטער. דאָס האָט ער געוואָלט אַ רעד טאָן מיט טריוועסן צי מען קען נישט אַרויסראַטעווען די נאָענטע קיין ארץ־ישראל. ער האָט אין מיטן גיין אַראָפּגענומען פון זיך דעם לייכטן, העלן מאַנטל, דעם נאָך העלערן קאַפּעליוש מיט די ברייטע ראַנדן. דערנאָך האָט ער זיך באַגריסט:

— האַלאָו, אוירווינג. מען קען צו דיר גאָרנישט צוקומען. האָסט זיך אַרומגערינגלט מיט אַ גרענעץ־וואַך, ווי די פריש אויפגעקומענע מלו־כות אין אייראָפּע.

— פאַר דיר, דוד, ווערן אַלע גרענעצן אָפּגעווישט — האָט טרי־ווען געשמייכלט און חבריש געדריקט שטראַלס ביידע הענט.

און אַז טריוועס איז גרייט געווען אַ נעם צו טאָן פון שטראַלן דעם מאַנטל מיטן קאַפּעליוש, האָט זיך אַרויסגעשאַרט אַן איבערגעוואַק־סענער פאַרשוין, וואָס איז געווען טריוועסעס אי אַן אָנגעשטעלטער, אי אַ קרוב. דעם פאַרשוין האָט מען פריער אין אַפּיס נישט געהאַט געזען. דער קרוב האָט פלינק אַ כאַפּ געטאָן ביי שטראַלן דעם מאַנטל מיטן קאַ־פּעליוש און איז פאַרשוואונדן צווישן די קאָלאָנעס.

די געשוועסטערקינדער זיינען געשטאַנען איבער דער אָפענער נאָכמיטאָג־צייטונג. די אויגן האָבן זיך גענעפּלט, זיינען געוואָרן איינס מיט די גרויסע שוואַרצע אותיות — „וואַרשע איז געפאַלן".

איז טאַקע וואַרשע געפאַלן?

ביידע האָבן אַ בייג געטאָן די קעפּ, געטרויערט אויפן חורבן. די טענות צו די פּאָליאַקן, האַרבע טענות, זיינען איצט צערונען. אין די הערצער — ווייטיק, אין די מוחות — נעפּלען, וואָס האָבן זיך געפּלעמלט:

— ווער איז געשטאָרבן און וואָס איז חרוב געוואָרן?

ס'הויז טריוועס?

ס'הויז שטראַל?

ס'הויז בערגסאָן?

די צדיקים אַלטער, פון גערער הויף?

די יידן פון סמאַטשע גאַס, פון קראָכמאַלנע גאַס?

די געשוועסטערקינדער האָבן קיין וואָרט נישט אַרויסגערעדט. בלויז די אויגן זייערע האָבן געהאַט צו זאָגן:

— וואס טוט מען ?

הינטער זיי איז געשטאנען דער זעקספּוסיקער קרוב, ווי ער וואלט אינגאנצן נישט ארויס פון אפּיס, ווי ער וואלט זיך צוגעהערט צום שטר־מען שמועס. ער האט, כלאחר־יד, א זאג געטאן :

— מען קען עפּעס טאן דורכן דייטשישן קאנסול. ס'איז אבער געזינטער נישט צו רעדן דערפון.

דערנאך האט ער זיך א דריי געטאן צו שטראלן :

— וואס זאגט איר עפּעס, מיסטער שטראל, אויף דעם כבוד, וואס היטלער טיילט אייך צו ?

— מיר ?

— מען קליייבט זיך דאך היינט אוונט ברענען אייערע ראמאנען אין בערלין.

— דאס איז ער זיך בלויז משער — האט טריוועס געשמייכלט.

— ניין — האט דער פארשוין ארויסגענומען פון וועסטל־קעשענע אן אויסשניט פון א צייטונג און עס אונטערגעטראגן שטראלן — נאט. לייענט.

דער פארשוין איז פון דער היים געווען א טריוועס. צי אינעם אפּיס אויף בראדוועי, צי אין דער פאבריק אין ניו־דזשוירזי — מען האט דעם איבערגעוואקסענעם קרוב נישט געדארפט. און געדארפט האט מען אים נישט ווייל ער איז געווען צו הויך אין וואוקס, ווייל ער האט גע־הייסן טריוועס. ווער אין אפּיס וועט זיך באדינען מיט זעקס־פוסיקן טרי־וועס, אים שיקן א גאנג, אים הייסן איינפּאקן א פּעקל ? און דער באלע־באס אליין האט דאס געדארפט האבן א שיק־יינגל מיטן נאמען טריוועס ?

דער קרוב האט זיך אבער אויסגעטויגט, זיך געקענט מאכן ניצלעך. אזוי ווי פון דער מוטערס זייט איז ער געווען פון די ווארשעווער בערג־סאנס, האט ער געביטן טריוועס אויף בערגסאן. ער האט נישט געוואָרט מ'זאל אים שיקן א גאנג, מ'זאל אים הייסן איינפּאקן א פּעקל. ער האט בעהאט א זעקסטן חוש, דערשמעקט שעה'ן פריער און א מאל טעג פריער, וואס מען דארף טאן אין אפּיס. און אז מען האט זיך געכאפּט, אז מען דארף דאס און דאס טאן, האט זיך בערגסאן ארויסגערוקט און געלאזט וויסן, אז די זאך איז שוין אפּגעטאן געווארן. אזוי האט ער אליין זיך אויסגעארבעט א שטעל. ער איז נישט געווען אויפן צעטל פון די אנגע־

שטעלטע. קיינער האָט נישט געוואוסט וויפל שכירות ער קריגט. און אַז טריוועס איז נישט געווען אין שטאָט, האָט דער אָפיס זיך קיין ריר נישט געטאָן אָן בערגסאָנען. און בערגסאָן האָט אַלץ געוואוסט — גע־וואוסט די געשיכטע פון יעדן וואולוואַירט געשעפט, פון יעדן דעפּאַרט־מענט סטאָר אין די שטאָטן. ער האָט געדענקט זייערע טעלעפאָנען אויף־אויסנווייניק, געוואוסט די ביאָגראַפיעס פון אַלע געשעפט־הייזער. און אַז טריוועס איז געבליבן מיטן קרוב אַליין אין אָפיס איז צווישן זיי געווען איין שמועס — פּאַרצווייגטע פּוילישע משפחות, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו די טריוועסעס, צו די שטראַלס, צו די בערגסאָנס, צום קאָצ־קער הויף — משפחות וואָס האָבן געצויגן זייער קרובהשאַפט ביזן זעכ־צענטן יאָרהונדערט. בערגסאָן איז נישט בלויז געווען אויסגעקאָכט אין די אַלע משפחות, נאָר ער האָט שטאַרק ליב געהאַט צו רעדן וועגן זיי.

בשעת שטראַל און טריוועס האָבן געלייענט די רשימה פון שריי־בער, וואָס זייערע ווערק האָט מען זיך געקליבן ברענען, האָט בערגסאָן קיין אויג נישט אַראָפּגענומען פון שטראַלן. דער שטענדיקער טרויער אין שטראַלס לענגלעך פּנים האָט זיך געהאַלטן אין בייטן. און אַז ס׳פּנים איז מיטאַמאָל געוואָרן אויפגעהייטערט, איז בערגסאָן זיכער געווען, אַז שטראַל איז צוגעקומען צו זיין אייגענעם נאָמען. בערגסאָן האָט געטראַכט אַז אַפילו אין טרויער איז דאָ פרייד.

— וואָס זאָל איך דאָ לייקענען? — האָט שטראַל אַ הייב געטאָן די אויגן פון דער רשימה — מיט היינען, מיט משה העסן, מיט מאַרקסן איז מיר שטענדיק הימלעכער געווען, ווי מיט געטען און ביסמאַרקן. און איך בין גאָרנישט איבערראַשט וואָס זיי ברענען ביכער. ס׳איז ביי זיי אין בלוט. נישטאָ קיין איין שטאָט אין דייטשלאַנד, אין עסטרייך, וואו מען זאָל נישט האָבן געברענט קיין יידן. זיינען מיר יידן דערפון אונ־טערגעגאַנגען? און וואָס וויל היטלער? אויסראָטן, אויסברענען ס׳יידיש־קייט? אויב אַזוי וועט ער מוזן פאַרברענען די גאַנצע וועלט.

— די גאַנצע וועלט וועט ער מן־הסתם נישט פאַרברענען — האָט טריוועס אַ רוק געטאָן צו שטראַלן ס׳מירמלשטיינערנע קעסטל סיגאַרעטס, וואָס איז געשטאַנען אויפן שרייבטיש — אָבער אונדז יידן מאָרדעוועט ער דערווייל אויס. וואָס איז געוואָרן פון די יידן אין דייטשלאַנד, אין עסטרייך, אין טשעכאָסלאָוואַקיע? און אַז וואַרשע איז היינט געפאַלן,

וועט מארגן, איבערמארגן גאנץ פוילן פאלן. און וואס וועט זיין מיט אונדזערע פוילישע יידן? מיין משפחה? דיין משפחה? און דו, דוד, גלייבסט טאקע, אז מיר האבן פאריידישט די וועלט? מארגן ביי דער פראטעסט דעמאנסטראציע קעגן דייטשלאנדס רשעות וועלן מיר ערשט זען וויפל נישט־יידן וועלן אנטייל נעמען אינעם מארש.

דער איבערגעוואקסענער בערגסאן האט אנגעצונדן א שוועבעלע, עס צוגעטראגן פריער טריוועסן, דערנאך שטראלן.ביידע האבן פארריי־כערט. ביידע האבן נאכגעקוקט דעם רויך, וואס האט זיך געצויגן צום אפענעם פענצטער. דער הימל, וואס איז געהאנגען איבער בראדוועי, איז געווען פארוואלקנט. טריוועס האט א זאג געטאן:

— ס׳זאל כאטש מארגן נישט רעגענען.

— און אז ס׳וועט רעגענען — האט שטראל זיך ארויפגעלאזט אין א לעדערנעם פאטעל — דארף אויך יעדער ייד ארויס אין גאס. לויט דער שטימונג וועלן מיר האבן א גאנצן מיליאן אין מארש. א חוץ — צו־קוקערס. און ביי דיר אין פאבריק ארבעט מען מארגן?

— כ׳האב אנגעזאגט, אז א שעה פאר מיטאג זאלן אלע אוועק־לייגן די ארבעט. ביי מיר אין פאבריק זיינען כמעט קיין יידן נישטא. כ׳האב זיך די טעג דערוואוסט, אז ס׳רוב פון מיינע ארבעטער זיינען אי־טאליענער, סיריער און גריכן. און מיין סעקרעטארשע, די בלאנדע מיל־דרעד, איז גאר א דייטשקע.

— מיר האבן דא אין די שטאטן צופיל דייטשן — האט בערגסאן אריינגעווארפן — אויף יעדן ייד דריטהאלבן דייטשן.

— דא ווערן זיי אויס דייטשן — האט טריוועס א דריק געטאן אן עלעקטריש קנעפל.

אין דער טיר איז געשטאנען מיס מילדרעד — א באלייבטע, מיט א לייכטן טראט, מיט א שמייכל אויף דעם ליכטיקן פנים, וואס איז גע־ווען א געמיש פון בלוט און מילך. אין איין האנט האט זי געהאלטן א נאטיץ־העפט, אין דער צווייטער — א בלייפעדער און איינגאנצן איז זי גרייט געווען צו נעמען פונעם באלעבאס א דיקטאט.

— מיס מילדרעד — האט טריוועס זי געפרעגט — וואס זענט איר, א דייטשקע, צי אן אמעריקאנערין?

— איך בין אן אמעריקאנערין, געבוירן אין יארקוויל.

— און דער פֿאָטער אייערער?
— מיין פֿאָטער קומט פֿון נירענבערג.
— און דייטש קענט איר רעדן?
— אַז מען רעדט צו מיר פֿאַרשטיי איך, אָבער רעדן קען איך נישט.

די סעקרעטאַרשע האָט אין טריוועסעס בליק דערקענט, אַז זי קען שוין גיין. דער שמייכל אויף איר פּנים איז געוואָרן נאָך ליכטיקער. און אַז זי איז אַרויס, האָט טריוועס ווידער אַ דריק געטאָן אַן עלעקטריש קנעפּל.

ס׳איז אַריינגעקומען פֿיליפּ — אַ געוויקסיקער יונג מיט שוואַרצע וואָנסעלעך, וואָס האָט געהאַט צו זאָגן איבער דער „שאָו־רום”. טריוועס האָט צו אים גערעדט יידיש:

— הער, פֿיליפּ, דו האַלטסט זיך פֿאַר אַ ייד, צי פֿאַר אַן אַמעריקאַנער?

— איך? — האָט פֿיליפּ ברייט צעעפֿנט זיינע שוואַרצע אויגן — איך בין אַן אַמעריקאַנער ייד. איך בין געבוירן געוואָרן אויף גאַרעקסטריט.

— און דער פֿאָטער דיינער?
— מיין פֿאָטער איז אַ פּוילישער.
— און יידיש קענסטו רעדן?
— כ׳רעד דאָך מיט אייך יידיש.
— האָסט געמעגט קענען בעסער יידיש — האָט בערגסאָן אַ זאָג געטאָן — רעדסט יידיש ווי אַ גוי.

אַ פֿאַרלוירענער האָט זיך פֿיליפּ אַרויסגעשאַרט. אין אָפּיס איז געוואָרן טונקעלער, ווי דער אָוונט וואָלט שוין געהאַט צוגעפֿאַלן. בערגסאָן האָט זיך געישובט — זאָל ער אָנצינדן די עלעקטרישע שטייל־לאָמפּ צי נישט. ער האָט נישט אָנגעצונדן. ס׳האָט אַ שפּריץ געטאָן אַ דראָבנער רעגן איבער בראָדוועי און אין אָפּיס איז עטוואָס ליכטיקער געוואָרן. ווערטער האָבן זיך גענומען קייקלען. גערעדט האָבן אַלע דריי קרובים. געריי־כערט און גערעדט. יידיש־פּוילישע משפּחות האָבן אויפֿגעלעבט — די זביטקאָווערס, די בערגסאָנס, די שטראַלס, די טריוועסעס, די רביים אַלטער פֿון גערער הויף.

— מיר האָבן דאָך אויך אין ניו־יאָרק אַן אַלטער, אַ רבי — האָט טריוועס געלאָזט פאַלן אַ וואָרט.

— מיר האָבן דאָ ר׳ איטשען — האָט בערגסאָן זיך אַ צי געטאָן אין זיין גאַנצער לענג, איז געווען פּיקס־און־פּאַרטיק אויסצורעכענען ר׳ איטשעס יחוס — ר׳ איטשע מיטן גערער רבי זיינען גלידגעשוועסטער־קינדער. ר׳ איטשע איז אויך אַ גלידגעשוועסטערקינד מיטן דיין מאַמען, אוירווינג.

— כ׳געדענק אים מיט דער רויטער באָרד — איז טריוועס אַריין בערגסאָנען אין די רייד — ער איז דאָך דער מומע בלימעלעס ייִנגסטער זון. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ למדן. צו דרייצן יאָר האָט ער מיך פאַרהערט צי כ׳קען פאַר זיך אַליין אַ בלאַט גמרא לערנען.

— דער ר׳ איטשע איז אַ וואַזשנער ייִד, גאָר אַ וואַזשנער — האָט שטראַל זיך אָנגערופן — ער איז נישט קיין רבי, און אויב יאָ אַ רבי, איז אָן חסידים. ער איז גיכער אַ מקובל. און דאָס נישט קיין היינטיקער, נאָר פון צוועלפטן, דרייצנטן יאָרהונדערט.

— דו זעסט זיך אַמאָל מיט אים? — האָט טריוועס געפרעגט שטראַלן.

— פאַר די צוואַנציק יאָר, וואָס ר׳ איטשע איז אין ניו־יאָרק, איז ער געווען ביי מיר בלויז איין מאָל. און איך ביי אים — אַ מאָל דריי. ווי קען מען קומען צו אים, אַז ער האָט קיין היים נישט. ער האַלט זיך אויף ערגעץ אין אַ גערער שטיבל אויף הענרי סטריט. דערצו דאַרף ער גאָרנישט. ער דאַרף מיט אַן אמת גאָרנישט, אַפילו קיין שטוב נישט.

— און וואו וואוינט די משפחה זיינע? — האָט טריוועס, אַ פאַר־אינטערעסירטער, אַ רוק געטאָן זיין שטול צו שטראַלס.

— ס׳ווייב מיט די קינדער זיינען אין פוילן.

— און פון וואָס לעבט אַזאַ ר׳ איטשע? — האָט טריוועס זיך געפרעגט — אַז ער האָט נישט קיין חסידים?

— פון וואָס ער לעבט? — האָט בערגסאָן זיך אַרויסגערוקט — פון נדבות.

— וואָס? — האָט טריוועס זיך אויפגעשטעלט — ער גייט איי־בער די הייזער?

— נישט פאַר זיך, — האָט שטראַל אַ קוק געטאָן אויף בערג־

סאַנען מיט פּאַריבל — ער פלעגט פּעדלען מיט שניידער־צודאַטן. אַ שעה, צוויי שעה אַ טאָג. און ווי ער האָט אויסגעשלאָגן אויף אַ טאָג חיונה, איז ער אַוועק אין שטיבל אַריין לערנען, אַוועק אין גאַס צווישן מענטשן נישט מתקן צו זיין די אייגענע נשמה, — ווי ער האָט מיר אַליין געזאָגט — נאָר צו ה יי ב ן דעם ה י מ ל. דער ר׳ איטשע איז אַ שטיק מענדעלע קאָצקער. ער וויל די וועלט איבערמאַכן.

— איבערמאַכן די וועלט — האָט טריוועס געגאַפּט — גייט ער דאָך אין מיינע דרכים!

שטראַלס שוואַרצע אויגן האָבן אויפגעלויכטן. זיין אַסקעטיש פּנים — הויט און ביינער — איז געוואָרן אומרואיק, איז געוואָרן שיין. ער האָט זיך אַ רגע פאַרטראַכט און געזאָגט:

— און מיט וואָס פאַר ביטול ער קוקט אויף מיר, אויף דיר, אויף אונדז אַלע, וואָס האָוען, וואָס רייסן איין וועלטן. און מיט וואָס פאַר אַ ביטול ער רעדט וועגן גערער הויף, האָט פאַר זיי קיין אַנדער נאָמען נישט ווי „ערב־רב״. און אַז כ׳האָב אים געזאָגט, אַז דו, אוירווינג, ביסט רייך, שטאַרק רייך, האָט ער געמאַכט אַ פּנים, ווי כ׳וואָלט אים אָנגעזאָגט, אַז דו ביסט חרוב־פאַרביי, אַז דו דאַרפסט רחמים. ער קען נישט פאַרגעבן וואָס דער גערער הויף האָט זיך משדך געווען מיט די רייכע טריוועסעס, מיט די לאָדזשער פאַבריקאַנטן, איז געוואָרן איינס מיטן „ערב־רב״. וואָס „צווחין... באורייתא... וצווחין בה ככלבים... הב לן עותרא בעלמא דין, הב לן עותרא בעלמא דאתי״ — גיב זיי עשירות אויף דער וועלט, גיב זיי עשירות אויף יענער וועלט. און מיך איז ער גאָר מבטל. האָט צו מיר איין טענה: „דוד, שרייבסט נאָך אַלץ מעשות? ווען וועסטו שוין אויפהערן צו גיין אין תרחס דרכים, ווען וועסטו שוין אויפהערן צו מאַכן „מענטשעלעך״. צייט, לאַנג צייט, דוד, זיך צו נעמען פאַר אמתע מענטשן, צייט צו גיין אין אברהמס דרכים — „ואת הנפש אשר עשה בחרן״ — נישט ווי דו, דוד, מאַכסט אַ פּנים פאַר אַ זוי אַ פּנים, וואָס איז נישט קיין פּנים — דאָס איז עבודה זרה.

— ער האָט דיר גוט אַריינגעזאָגט — האָט טריוועס אַרומגעכאַפּט שטראַלן — לאָמיר אַמאָל צופאָרן צו ר׳ איטשען.

— שווער אים צו כאַפּן אין שטיבל.

— און די אוונטן איז ער אין שטיבל — האָט בערגסאָן פון דער זייט אַ זאָג געטאָן.

— קום אַריבער צו מיר, איר אויך, בערגסאָן, — מיר וועלן צו־זאַמען עסן אָוונטברויט — האָט שטראַל זיך אויפגעשטעלט, גענומען זוכן אַרום זיך דעם מאַנטל מיטן קאַפּעליוש — און פון מיין הויז וועלן מיר צופאָרן צו ר׳ איטשען.

— אָפּגעמאַכט — און טריוועס האָט זיך אַ קער געטאָן צו בערג־סאָנען — פאַרצייכן.

— פאַרצייכנט — האָט בערגסאָן אַ בלעטער געטאָן דעם קאַ־לענדאַר, וואו ער האָט שוין געהאַט אָנגעפּינטלט אין אַ דראָבנעם רבנישן כתב און גענומען לייענען אויפן קול: „גברא יקירא וקדישא, חסידא ופרישא, איש אלוקי קדוש יאמר לו, כבוד קש״ת מו״ה איטשע נ״י״.

— אַ לץ — האָבן שטראַל און טריוועס זיך צעשמייכלט.

דער שמייכל ביי בערגסאָנען איז געבליבן ערגעץ שטעקן אין אים, נישט דערגאַנגען צום פּנים, וואָס האָט אויסגעזען, ווי אַ מאַסקע. ער האָט געהאָלפן אָנטאָן שטראַלן דעם מאַנטל. און אַז שטראַל איז אַוועק, איז בערגסאָן, ווי אַ זעקס־פּוסיקער שאָטן, קריק פאַרשוואונדן צווישן די קאָלאָנעס.

שטראַל האָט נאָך זיך איבערגעלאָזט אַן אויפגערוימטקייט, וואָס האָט אָנגעשטעקט טריוועסן, אים נישט געלאָזט איינזיצן. ער האָט יענעם פאַרנאַכט לאַנג געשפּרייזט ביי זיך איבערן אָפּיס, געשפּרייזט און גע־טראַכט וועגן שטראַלן, וועגן ר׳ איטשען, וועגן גערער הויף, וועגן דער אייגענער משפחה טריוועס, וואָס האָט געקיניגט איבער דער יידישער וואַרשע אַ יאָרפערציק.

רייך איז שוין געוואָרן טריוועסעס עלטער זיידע, ר׳ ישראל, וואָס האָט אין די זעכציקער יאָרן, נאָכן דורכפאַל פון דעם פוילישן אויפשטאַנד, אויפגעשטעלט די גרעסטע צוקער פאַבריק אין פוילן, אַ פאַבריק מיט פאַרע־קעסלען, מיט פאַרע־מאַשינען, מיט היידראַלע פּרעסן. דאָס אַלץ האָט ער אַראָפּגעבראַכט פון דייטשלאַנד. ער האָט אויך געהערט דעם טאָג־לוין, אַן אַרבעטער, וואָס האָט פאַרדינט צוואַנציק גראַשן אַ טאָג, האָט ביי ר׳ ישראלן אויף דער פאַבריק געקראָגן דרייסיק. אַן אַרבעטאָ־רערין, וואָס האָט פאַרדינט פופצן גראַשן, האָט געקראָגן צוואַנציק. די

פארע־מאשינעס, דער געהעכערטער טאג־לוין — דאס אלץ האט אזא הויב געטאן די צוקער־פראדוקציע, אז ר׳ ישראל האט ארויסגעקראגן פון א קערץ בוראקעס איבער צוואנציק פונט צוקער. עס איז געווען אזא חידוש, אז מען האט וועגן דעם געשריבן אין די גאזעטן.

ר׳ ישראלס זון, ר׳ בעריש, האט נאך דעם פאטערס טויט איבער־גענומען די צוקער־פאבריק. ער האט זיך פון פראגע אריבערגעקליבן קיין ווארשע, וואו ער האט געהאלפן עפענען די ווארשעווער האנדלס־באנק. די מסחרים זיינען גוט אוועק. ס׳עשירות איז געוואקסן. און מיטן עשירות זיינען געקומען טיטולן. פעטערבורג האט ר׳ בערישן מכבד געווען מיט „פאטאמסטוועני גראזשדאנין״, ווין — מיט באראן. ר׳ בעריש האט מיט די טיטולן זיך נישט באנוצט, פונקט ווי ער האט זיך נישט באנוצט מיטן טיטול „מורנו״, וואס די פראגער רבנים האבן אים מיטגעגעבן צו דער חתונה קיין ווארשע, פונקט ווי ער האט זיך נישט באנוצט מיטן פידעלע, וואס ער האט בחורוויז זיך געלערנט שפילן דערויף ביי דער מומע טע־מערלעס זון, ביי מיכאלן. א חוץ דעם גערער רבין, דעם „שפת אמת״, וואס איז אויך געווען ר׳ בערישעס ווייבס א געשוועסטערקינד, האט קיי־נער פון די אייגענע קינדער נישט געוואוסט, אז דער פאטער האט דעם טיטול באראן. די טיטולן זיינען געלעגן ערגעץ פארשטופט אין א פייער־קאסע.

די שטוב ביי ר׳ בערישן איז געווען א חסידישע. אויפן הויף — אן אייגן גערער־שטיבל, אן אייגענע מקווה. הינטער דער מקווה — א געמויערט שטאל מיט צוגאווע פערד, א שאפע מיט אפענע און פאר־מאכטע קאטשן. דאס שטיבל און די מקווה פאר גאט, די פערד און די קאטשן — פאר מסחר.

די טריוועסעס זיינען נישט געווען קיין לומדים, קיין חסידישע מוח־מענטשן אויך נישט. דאס קרובהשאפט מיט קאצק, ווארקע, גער, איז נישט געקומען פון די טריוועסעס, נאר פון די שידוכים, וואס די טריוועסעס האבן געטאן.

די טריוועסעס האבן אבער געהאט זייער יחוס, וואס האט זיך גע־צויגן פון דער שמולעוויזנע, פון דער באגאטעלא — די גיטער פון שמואל זביטקאווער, די גיטער פון דער רייכער צדקת טעמערל.

אויבן אויף האט מען זיך מיט ד ע ם יחוס נישט איבערגענומען.

נאָר אַז טעמערלס בת־יחידה, פערל־מירל, שוין אַן אָפּגעקומענע, פלעגט יוען־נישט־ווען אַריינפאַלן צו גאַסט, צי נאָך אַ טובה, האָט ר׳ בעריש זי שטענדיק אויפגענומען מיט כיבוד אין דער סאַליע, ווי מען נעמט אויף מלכות.

און אַז פערל־מירל האָט זיך צערעדט וועגן קיניג פּאָניאַטאָווסקי, וועגן לאַנדגראַפן און חראַביעס, וועגן „פּריווילעגיעס", וואָס איר זיידע און פאָטער האָבן געהאַט, וועגן ערשטן אויפשטאַנד, וועגן צווייטן, וועגן דעם יונגן ראַבינער יאַסטראָוו — איז געווען וואָס צו הערן.

ר׳ בערישן האָט הנאה געטאָן, וואָס פון פערל־מירלען רעדט אַרויס אַלט־וואַרשע, זייך, ר׳ בערישעס, וואַרשע. נאָך אַזאַ שמועס האָט פערל־מירל ביי אים אַלץ געפועלט. און יעדעס מאָל, ווען זי האָט שוין געהאַלטן ביים אַוועקגיין, האָט ר׳ בעריש זיך שטיל אַ פרעג געטאָן אויף איר ברודער, ביי וועמען ער האָט זיך יינגלוויז געלערנט פידל־שפּילן:

— און וואָס מאַכט דיין „כלי־זמר"? — ער וואוינט נאָך אַלץ אין לאָנדאָן? און ער איז נאָך אַלץ אַזאַ „גוי", דער מיכאַל דיינער?

די באַרעדעוודיקע פערל־מירל האָט נישט גערן געענטפערט, ווי דער ברודער, מיכאַל בערגסאָן, וואָלט געווען אַ פלעק אין דער משפחה. זי האָט יעדעס מאָל צוגעגעבן מיט פאַרדרוס: „ער איז שוין צו ווייט אַוועק".

ר׳ בעריש האָט יעדן טאָג אָפּגעריסן אַ צוויי, דריי שעה פון די געשעפטן. די אָפּגעריסענע צייט האָט ער אַוועקגעשאָנקען קהל. ער האָט געהאַט אַן אויג אויף די חדרים, אויף די שטיבלעך, אויף די בתי־מדרשים. ער האָט געהאַט אַן אויג אויפן בית־עלמין, אויף דער גמינע, וואו ער איז געווען פרנס, אויף די יידישע זעלנער, וואָס האָבן געדינט אין וואַרשע. יעדן שבת האָבן ביי ר׳ בערישן געגעסן אַ פופציק זעלנער און פופציק אורחים. און ווען נישט ר׳ בעריש וואָלט גער זיך נישט אַזוי צעוואַקסן, נישט געהאַט קיין הונדערט טויזנט חסידים.

אַזוי האָט ר׳ בעריש געקיניגט איבער דער יידישער וואַרשע איי־בער דרייסיק יאָר.

נאָך זיין טויט זיינען די מיליאָנען איבערגעגאַנגען צו די פינף זין און צוויי איידעמס, וואָס האָבן נאָך ביים פאָטערס לעבן זיך אַרומ־געריסן. טייל זיינען געווען פאַרברענטע חסידים, טייל שטיקלעך ציוניסטן

און טייל באַהאַלטענע אַסימילאַטאָרן. די קינדער האָבן נאָך ר׳ בערישעס טויט זיך צעטיילט מיטן עשירות. און פון דעם הויז טריוועס, וואָס האָט פאַרמאָגט מיליאָנען, זיינען געוואָרן „סוחרישע הוזער״, וואָס מען האָט יעדעס געשאָצט אין די הונדערטער טויזנטער. אין דער שפּיץ פון די „סוחרישע־הייזער״, איז געשטאַנען אוירווינגס פאָטער, ר׳ בערישעס עלטסטער זון שלמה, וואָס איז געגאַנגען אין זיין פאָטערס דרכים.

אַזוי איז די טריוועס־מלוכה אין וואַרשע צעפאַלן נאָך ר׳ בערישעס טויט אין דרייען. שידוכים אָבער האָט מען נאָך געטאָן צווישן זיך. געלט האָט גענומען געלט. אַ טוך־פאַבריק אין לאָדזש חתונה געהאַט מיט אַ האַלב טוץ מויערן אין וואַרשע. א וואלד מיט א טארטאק האָט גענומען א צוקער־פאַבריק. אַ באַנק — די ראַשטשיווער גיטער.

אין דער וועלט־מלחמה האָט שלמה אַלץ פאַרלוירן. און נישט בלויז ער. כמעט אַלע טריוועסעס האָבן זיך מיטאַמאָל אַרומגעזען, אַז זיי זיינען געבליבן אָרעמעלייט. ס׳יונגוואַרג, וואָס זיינען זיך איינציקווייז צעלאָפן, האָבן מיטגענומען אין וועג אַריין וועל בריליאַנטענע פינגערלעך, וועל בריליאַנטענע אויערינג, וועל שנירלעך פערל. אַזוי האָט זיך געענ־דיקט די „טריוועס־מלוכה״, וואָס האָט אַנגעהאַלטן אַ יאָרפערציק.

און אַז ר׳ שלמהס ווייב, פייגעלע, האָט טעלעפאָנירט צום יואוועל־לער ער זאָל קומען נעמען אַ שטיקל „ביזשוטעריע״ און בשעת־מעשה זיך גוט אויסגעוויינט, האָט דער מאָן זי געטרייסט:

— ס׳קען אַזוי נישט בלייבן, פייגעלע. איין מדינה קען פאַר־אָרעמט ווערן. צוויי, דריי מדינות, אָבער נישט די גאַנצע וועלט. איך לייג גרויס האָפענונג אויף אַמעריקע.

ר׳ שלמה פלעגט דערביי נישט דערמאָנען דעם יונגסטן זון, ישׂ־ראלן. ס׳איז אים נישט אָנגעשטאַנען, אַז שלמהס אַ זון זאָל זיין אין אַמעריקע. טיף ביי זיך האָט ער אָבער געהאָפט, אַז פון ישראלן, וואָס האָט אויף זיך אַ סוחרישן קאָפּ, וועט ער נאָך דערלעבן גרויס נחת.

און ער האָט לאַנג נישט געדאַרפט וואַרטן. ישראל, וואָס האָט אין ניו־יאָרק געביטן דעם נאָמען אויף אורווינג, האָט באַלד נאָך דער מלחמה קריקגעשטעלט דעם פאָטער אויף די פיס.

3.

אַ גאַנצן פרימאָרגן איז שטראַל געזעסןביים שרייבטיש און גע־אַרבעט. ער האָט מיט אַ צעפּלויגענעם כתב, וואָס איז שווער געווען צו לייענען, באַשריבן אַ צוואַנציק זייטלעך פּאַפּיר וועגן חורבן־פּוילן און איז געבליבן זיצן אַן אויסגעליידיקטער.

שטראַל האָט צונויפגענומען די באַשריבענע בייגעלעך און גענר־מען לייענען אַ זייטל נאָך אַ זייטל. די אומצופרידנקייט איז אין אים געוואַקסן. נישט דאָס האָט ער געוואָלט איבערגעבן. האָט דאָך יעדער מענטש זיין ריח, האָט דאָך יעדער תקופה איר ריח — וואו איז דער ריח פון חורבן־פּוילן? און אויב פּוילן איז חרוב געוואָרן, פאַר וועמעס זינד איז זי חרוב געוואָרן? פאַר די יידישע אויסגעריסענע בערד, פאַר די יידישע אויסגעהאַקטע אויגן, פאַר די יידישע צעשלאָגענע סטודענטן?

פאַר שטראַלס פאַרשלאָפענע אויגן האָבן זיך געטראָגן ווערטער, לײדיקע ווערטער. ער האָט גענומען רייסן די בייגעלעך פּאַפּיר, זיי גע־ריסן אויף פּיץ־פּיצלעך. דערנאָך האָט ער געעפנט אַ פענצטער. ווינט און רעגן האָבן אים דורכגענומען. דער ווינט האָט אַ כאַפּ געטאָן די צעריי־סענע שטיקלעך פּאַפּיר, זיי געטראָגן פון „דרייוו" צום האַדסאָן.

שטראַל האָט פאַרמאַכט ס'פענצטער און גענומען שפּרייזן איבערן צימער. ער האָט געשפּרייזט הין און קריק און זיך צוגעהערט, ווי דער ווינט שאָקלט די פענצטער, ווי דער רעגן פּייקלט איבער די שויבן. ער האָט זיך קיין אָרט נישט געקענט געפינען.

ווען שטראַל איז געווען אין אַ געדריקטער שטימונג, איז גענוג געווען ער זאָל זיך פאַרמאַכן אין זיין שרייבצימער, ער זאָל שפּרייזן צווישן די ביכער־שענק, די בלויזע נעמען אויף די גלעלייזטע ביכער־רוקנס האָבן אים אויפגעהייטערט. איצט אָבער, ווען ער האָט זיך געדרייט צווישן די ביכער־שענק, געלייענט די נעמען אויף די ביכער־רוקנס — פּלאַטאָ, דער רמב"ם, יהודה חסיד, שפּינאָזע, פּרץ, בערגסאָן — געלייענט און געפילט, ווי נישט בלויז וואַקסט אין אים די אייגענע אומבאַהאָלפנ־קייט, נאָר די נעמען אַליין פאַרלירן זייער וואָגיקייט, ווערן קלענער אין פאַרגלייך מיטן רשעות, וואָס טראָגט זיך איבער דער וועלט.

וואָס שווייגט ער, שטראַל, ווען אַלץ אין אים איז פאַרנעפּלט און

דערשלאָגן, ווען אַלץ אין אים טרויערט און וויינט ? וואַרשע, לובלין, ווילנע — אַלץ חרוב. דער ייד — באַשפּיגן, באַליידיקט, צעטראָטן.

פאַר זיינע אויגן זיינען געשטאַנען די יידישע מיידלעך פון פּוילישן רויטן־קרייץ, וואָס די דייטשן האָבן צעשאָסן. די מיידלעך זיינען אומגע־קומען מיט דער „התקוה" אויף די ליפּן. פאַר זיינע אויגן איז געשטאַנען ס׳גערער שטיבל אין וואַרשע, וואוהין אַ דייטשישער פּאַטרול האָט זיך אַריינגעריסן שמיני־עצרת צו מוסף. ביי דער רביצין האָבן די זעלנער אַראָפּגעריסן ס׳שייטל פון קאָפּ, אַראָפּגעריסן די רינגעלעך פון די פינגער. און אַז די דייטשן האָבן באַפוילן דעם גערער רבין, אַ זקן אין די זיבע־ציקער, ער זאָל זינגען, די חסידים זאָלן זינגען, האָט דער שליח־ציבור פאַרוואָרפן די הענט צו גאָט און אַלע, דער רבי, די חסידים, האָבן זיך צעזונגען מיט אומגעהאַרישע קולות — שפוך חמתך...

אַ געוויין, אַן טרערן, האָט זיך געריסן אין שטראָלן — וואָס בילט ער נישט ווי אַ הונט ? וואָס וואָיעט ער נישט ווי אַ וואָלף ?

דער מוח האָט ביי אים געגומען פיבערן, זיך געהויבן איבער די מחברים, איבער זייערע ביכער, וואָס זיינען געווען צעשטעלט אין די ברוינע שענק. אַלץ אַרום אים איז איצט געווען ווייט און פרעמד. נו, טאַקע — וואָס פאַר אַ ווערט האָט זיין שרייבן ? וואָס פאַר אַ ווערט האָט די גאַנצע ליטעראַטור אין פאַרגלייך מיטן יידישן חורבן ?

שטראָל האָט געהערט ווי ס׳וייב זיינס, אסתר, בעט זיך ביי זייער פּיריאָריק מיידעלע — „דער טאַטע שרייבט, גיי נישט צו אים אריין, דו שטערסט". ער אַליין איז שוין אָבער געווען ווייט פון דעם אַלעם, איז געווען אויף יענער זייט וואַנט, איז געווען אין אַן אַנדער וועלט, וואו דער קרוב זיינער, דער רויטער ר׳ איטשע, זיצט אין גערער שטיבל, וואָס אויף הענרי־סטרים, און לערנט.

שטראָל האָט זיך שטאַרק פאַרבענקט נאָך אַ ייד, נאָך ר׳ איטשען. ער האָט האַסטיקער גענומען שפּאַנען, זיך געטראָגן איבער אומבאַקאַנטע וועגן, געזען הינטער זיך דורכגעשפּרייזטע מיילן. דאָס שפּרייזן היין און קריק איבערן שרייבצימער האָט אים נישט אויסגעמאַטערט. פאַרקערט, פון לאַנג גיין האָט די אייגענע געפאַלנקייט אָנגעהויבן צו פאַרשווינדן. אַלץ אין אים האָט גענומען ווערן וואַכער. די חושים — שאַרפער. טראָפּנס ליכט האָבן צעטריבן דעם נעפּל, דורכגעשלאָגן דעם אייגענעם טרויער,

גענומען פלייצן פון מוח אין האַרץ אַריין, גענומען אַנטקעגנשטעלן זיך ס׳רשעות פון דער וועלט.

שטראַל האָט זיך ווידער געזעצט צום שרייבטיש.

.4

צום אוונטברויט זיינען פאַרפאַרן טריוועס און בערגסאָן.

באַגעגנט האָט זיי מיסעס שטראַל, די פערציק־יאָריקע אסתר, וואָס האָט אויסגעזען פיל יינגער. אסתר איז געווען דער היפוך פונעם מאַן. ער — שוואַרצע האָר, שוואַרצע, טרויעריקע אויגן, און ווען פון זיין גאַנץ געשטעל — הויך, דין און עטוואָס געבויגן — האָט געבלאָזן מיט הייסע מדבר־ווינטן, האָט די צעבליטע און עטוואָס באַלייבטע אסתר — זוניקע האָר, בלויע, ליכטיקע אויגן — געשפּריט אַרום זיך מאַמע־פרייד. זי האָט געהאַט טענות צו טריוועסן:

— ווען דו קומסט פינף אַ זייגער, ווי דו האָסט צוגעזאָגט, וואָלסטו דאָך געזען די קינדער.

— וואָס, זיי שלאָפן שוין?

— אוודאי שלאָפן זיי!

אסתר האָט שטיל געעפנט אַ טיר. זי איז אַריין אין אַ גרויס צימער אויף די שפּיץ פינגער און האָט אַ מאַך געטאָן צו טריוועסן מיט דער האַנט ער זאָל איר נאָכגיין. זי האָט אָנגעצונדן אַ קליין שטיי־לעמפּל. אין איין בעטעלע איז געשלאָפן די פיר־יאָריקע ריווטשע, אין אַ צווייטס — די צוויי־יאָריקע כייטשע. אין שלאָף איז כייטשעס איינגעטוליעט קעפּל מיט די שיטערע, בלאָנדע קרייזלעך ענלעך געווען אויף אַ פאַרצע־לייטע ליאַלקע מיט פאַרמאַכטע אויגן. דער אַלטער בחור אין טריוועסן האָט די אויגן נישט געקענט אָפּרייסן פונעם קינד. ער האָט עס דווקא געוואָלט אויפוועקן. די מוטער, אַ צעשטראַלטע, האָט אים אַ צי געטאָן פונעם בעטל. זי האָט אים גענומען אונטערן אָרעם און איז מיט אים אַריין אין עס־צימער.

מען האָט געגעסן אין פירן. אויבן אָן, ביים פירעקיקן טיש, איז געזעסן שטראַל. רעכטס צו שטראַלן — טריוועס און בערגסאָן. לינקס — אסתר.

דער גאַנצער אוונטברויט איז געווען צעשטעלט אויפן טיש —

שנאַפּסן, סאַרדינען, קאַלטע געבראָטענע הון, סאַלאַד, קאָמפּאָט און אָנ־געשניטן ברויט.

און ווי מען האָט גענומען עסן האָט ריווטשע זיך צעוויינט. פון דעם געוויין האָט זיך כייטשע אויפגעכאַפּט מיט אַזאַ געשריי, אַז די מר־טער האָט זיך אַ הייב געטאָן פון טיש מיט אַ שולדיקע מינע און איז אַוועק איינשטילן די קינדער.

באַלד איז זי קריקגעקומען מיטן צוויי יאָריקן מיידעלע, וואָס איז געווען אָנגעטאָן אין לויזע פלאַנעלע פּידזשאַמעס. ס׳קינד האָט מיט די פאַרמאַכטע פויסטעלעך זיך געריבן די פאַרשלאָפענע אויגן און אַ שע־מעוודיקע געקוקט אויף די פרעמדע פנימער, וואָס אַרום טיש. און אַז טריוועס האָט אָנגעקוואָלן פונעם מיידעלע, זי געוואָלט אַ כאַפּ טאָן פאַר אַ פּיסל, האָט די מוטער פעסטער אַ טוליע געטאָן ס׳קינד צו זיך און איז אַן אויפגעהייטערטע פאַרשוואונדן אין אַ זייטיק צימער.

— ווי געפעלט דיר, דוד, דאָס געיעג אויף יידן אין די וואַרשע־ווער גאַסן ? — האָט טריוועס גערעדט און געגעסן אַן אַפּעטיט — האָסט געלייענט ווי די דייטשן האָבן זיך אַריינגעריסן אין גערער שטיבל ביים דאַווענען און ווי זיי האָבן געצוואונגען דעם רבין מיט די חסידים זיי זאָלן זינגען ?

— כ׳האָב היינט אָנגעשריבן וועגן דעם אַ דערציילונג — האָט שטראַל שטיל אַ זאָג געטאָן, אַזוי שטיל, ווי ער וואָלט אין מיטן רעדן זיך געכאַפּט, אַז ער זאָגט אַ נאַרישקייט.

און אַז טריוועס האָט אויף דערויף גאָרנישט געענטפערט, איז שטראַל געווען צופרידן. טריוועס איז אַזוי געווען פאַרטאָן מיט זיך, אַז ער האָט זיך צו קיינעם נישט צוגעהערט. ער האָט אַ שאַר געטאָן פון זיך דעם טעלער און גערעדט זיינס :

— וואָס טויג מיר, דוד, מיין גאַנץ פאַרמעגן, ווען מיינע טאַטע־מאַמע, ווען דער גערער רבי, ווען אַלע פּוילישע יידן, ווערן באַליידיקט, ווערן געטראָטן, זיינען נישט זיכער מיטן לעבן. פון כעס האָב איך היינט משלח געווען מיין סעקרעטאַרשע, די דייטשקע, כאַטש וואָס האָב איך צו איר? וואָס איז זי שולדיק? דערנאָך האָב איך זיך פאַרבענקט נאָר ד י ר דוד... כ׳האָב זיך פאַרבענקט נאָך אַ ייד.

כ'האָב זיך פאַרבענקט נאָכן גערער שטיבל, וואָס איז געווען אויף דער אייזן־גאַס. געדענקסטו דאָס אַלטע שטיבל?

— כ'האָב דאָרט געלערנט אַ גאַנצן ווינטער — האָבן שטראַלס אויגן זיך אָ צינד געטאָן.

— ווייסט איר כאָטש אַז דאָס שטיבל איז אַמאָל געווען אַ בית־המדרש? — האָט בערגסאָן, וואָס האָט די גאַנצע צייט געגעסן און גע־שוויגן, זיך מיטאַמאָל אַנגערופן — ס'איז געווען ר' איטשע מאירס בית־המדרש, ר' איטשע־מאיר איז נאָך דעמאָלט נישט געפאָרן צו ר' מענ־דעלען.

— קיין קאָצק? — האָט טריוועס זיך געפרעגט.

— ניין, קיין טאָמאַשאָוו — האָט בערגסאָן פאַרביסן זיין פאַרציִע הון מיט קאָמפּאָט — ס'איז נאָך געווען פאַר קאָצק. ר' איטשע־מאיר, דערציילט מען, איז געזעסן ביי זיך אויף דער אייזן־גאַס און געלערנט. ער האָט זיך געפרעגלט אין תורה, אין כבוד, וואָס גאַנץ וואַרשע האָט אים אָפּגעגעבן. מאַכט זיך, איינמאָל אין אַ ווינטער נאַכט, אין דרויסן איז אַ קרירה, שאַרט זיך אין בית־המדרש אַריין אַ מלמד מיט אַ קלו־מיקל אויף די פּלייצעס. ברוין און בלוי, מיט אייז־צעפּלעך אַרום באָרד און פאות. דער מלמד שטופּט זיך אויבן אָן, וואו ר' איטשע־מאיר איז געזעסן, רייבט זיך פון קעלט די הענט און טוט אַ זאָג אויפן קול:

— איטשע־מאיר, אין טאָמאַשאָוו ברענט אַ פייער און דו זיצסט דאָ, אויף דער אייזן־גאַס?

ס'בית־המדרש האָט אַ ציטער געטאָן. מען האָט זיך געוואָלט וואַרפן אויפן מלמד:

— אַזאַ אַרצי־מחוצף!

— „דו" — גאָר?

איז ר' איטשע־מאיר אָפּער פון הינטערן טיש, האָט געגעבן דעם מלמד שלום:

— פון וואַנען קומסטו?

— כ'בין אַ פעליק יאָר, געווען אין טאָמאַשאָוו ביים רבין.

ס'האָט ר' איטשע־מאירן אַזאַ ברי געטאָן — עפּעס אַ מלמד מיט אַ קלומיקל, אַן אביון, וואָס ליגט קלאַפּטער־טיף אין דר'ערד — און אַזאַ

ברען! ר' איטשע, דערציילט מען, איז נאָך די זעלבע וואָך אַוועק קיין טאַמאַשאָוו, דערנאָך קיין קאָצק...

שטראַל האָט זיך געפרעגט:

— און פון ר' איטשע־מאירס בית־המדרש, וואָס אויף דער אייזן־באַס, זיינען דאָס שפּעטער אויסגעוואַקסן די הונדערטער גערער שטיב־לעך? אַפילו אונדזערע — די אויף העברי און גאַרעק סטריט?

בערגסאָן האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ אויף יאָ און מיט גרויס דרך־ארץ שטיל געפרעגט ביי שטראַלן:

— וואָס האָט איר אָנגעשריבן וועגן גערער רבין, אַ דערציילונג?

— שווייגט ער — האָט טריוועס זיך אַ שטעל געטאָן — לייען זי אונדז איבער.

שטראַל האָט זיך געקווענקלט. און אַז טריוועס איז אַריין צו אים אין שרייב־צימער און געמאַכט ליכטיק, ערשט דעמאָלט איז שטראַל אַ פאַרלוירענער אים נאָכגעגאַנגען.

בערגסאָן האָט קונציק, ווי אַ קעלנער, נאָכגעטראָגן אויף איין האַנט דריי שאָלן קאַווע. ער האָט צעשטעלט די שאָלן. אַלע דריי האָבן פאַררייכערט, פאַרזופּט דעם רויך מיט קאַווע און זיך איינגעהערט, ווי ווינטן רייסן זיך פון האָדסאָן, פּאַטשן פלאַכטעס רעגן אין די שויבן.

שטראַל האָט אַ נעם געטאָן די צעשאָטענע בייגעלעך פּאַפּיר, וואָס זיינען געלעגן אויפן שרייבטיש. און ווי ער האָט זיי געהאַלטן אין אויס־סדרן לויט די נומערן, איז אסתר שטיל אַריין און האָט זיך צוגעזעצט אויף אַ לעדערנער טאַבורעטקע. זי האָט אַוועקגעלייגט אירע ווייסע הענט אויף די אויפגעשטעלטע קני, אָנגעשפּאַרט אויף די הענט די גאָמבע און געקוקט מיט ליכטיקע מאַמע־אויגן אויף איר מאַן.

שטראַל האָט אַ שטאַרקן צי געטאָן פונעם סיגאַרעט און אים אַוועקגעלייגט אויף אַן אַש־טעצל. ער האָט אָפּגעהוסט און גענומען לייענען:

„...די באַלאַגערטע וואַרשע — אין פלאַמען, אין חורבות, אין גסיסה געשרייען — האָט זיך אונטערגעגעבן. דער שונא האָט פאַרנומען די שטאָט. פייער־לעשער האָבן געאַרבעט טאָג און נאַכט, געלאָשן און נישט געקענט פאַרלעשן די פייערן, וואָס האָבן זיך געשפּאַרט פון די איינגעפאַלענע הייזער, פון די חורבות, פון די הייף. אַזוי האָט עס גע־

דזיערט דריי טעג. ערשט אין דער נאכט פון שמיני־עצרת האט א קאל־
טער רעגן כמעט ווי אויסגעלאשן די שרפות.

דאס שפעטע טאגן איז פול געווען מיט רויך, מיט סמאלינעס, מיט
קאלטן רעגן, וואס איז געקראכן אין די ביינער. די גאסן זיינען כמעט
געווען ליידיק. בלויז דא און דארט האט זיך פארבייגעטראגן א צעשראָ־
קענער ייד, ווי ער וואלט נישט געגאנגען דאווענען, נאר ראטעווען ס׳נפש.
מיט אמאל האט זיך דערהערט אן אויפרייס. באלד — א צווייטער, א דריי־
טער, אז ווענט און פענצטער האבן גענומען ציטערן.

פון די הייף האבן זיך גענומען שיטן יידן, פאליאקן. די צעקרימטע
פנימער צום הימל. די אויגן האבן געוואלט דורכרייסן דעם רעגן. די אוי־
ערן האבן געוואלט אויפכאפן ס׳געריש פונעם עראפלאן. איינער האט
געפרעגט ביים אנדערן:

— וואס, מען שיסט ?

— וואו שיסט מען ?

— מען שיסט נישט — האט אימיצער בארואיקט דעם איבער־
געשראקענעם עולם — דאס פלאצן גאז־רערן אין די איינגעפאלענע קע־
לער־שטובן.

א פאטרול האט זיך ארייַנגעדרייט פונעם אייזערנעם טויער אויפן
גרזשיבאוו. די זעלנער, צו דריי, זיינען געגאנגען מיט ביידע טראטוארן,
די ביקסן אין די הענט, נידעריק, גרייט צום שיסן. די פיס צום טאקט —
איינס־צוויי, איינס־צוויי.

דער עולם האט זיך גענומען דוקן אין די הייף אריין. ס׳איז ווידער
געווארן שטיל. ס׳האט זיך בלויז געהערט, ווי דער קרימלעכער רעגן
בייטשט אין די פענצטער מיט די אויסגעהאקטע שויבן. ס׳האט זיך גע־
הערט ווי דער עלטסטער קאמאנדעוועט :

— רעכטס ! איינס־צוויי ! איינס־צוויי !

ביים גערער רבין אין שטיבל האט מען שוין געדאווענט מוסף. דאס
שטיבל איז געווען אויפן דריטן הויף, וואו ס׳געמויערטע טויער מיט א
שטיק וואנט זיינען געלעגן אין חורבות. בלויז דעם רבינס סוכה — היל־
צערנע פיר ווענט מיט א סכבנעם דאך — איז געבליבן גאנץ. דער רעגן,
וואס איז געפאלן אויפן שיטערן סכבנעם דאך איז ארויסגערונען דורך
דער טיר.

פון אַלע גערער שטיבלעך, וואָס אין וואַרשע, זיינען די איבערגע־געבנסטע חסידים, די מוח־מענטשן, אַהער געקומען דאַוונען צום רבין. מ׳האָט איינגעשטעלט ס׳לעבן און מען איז געקומען. ביי טייל חסידים זיינען די בערד געווען אונטערגעבונדן מיט קאָלירטע נאָז־פאַטשיילעס. דאָס האָבן זיי פון גרויס בושה פאַרשטעלט די באָקן, די גאָמבעס, וואו דער רשע־מרושע, דער דייטש, האָט אויסגעריסן, האָט אָפּגעשניטן שטי־קער בערד.

אין שטיבל איז געשטאַנען אַ יללה, ווי מען וואָלט נישט געדאַוונט, נאָר אָפּגעהויבן אַ מת. ס׳איז כמעט נישט געווען קיין איין חסיד, וואָס זאָל נישט האָבן קיין אומגעקומענע אין דער משפּחה. דערצו איז דעם רבינס איידעם צעריסן געוואָרן ערב יום־טוב פון אַ באָמבע.

דער רבי, אַ זקן אין די זיבעציקער, איז געשטאַנען מיטן טלית איבערן קאָפּ און האָט געגאָסן טרערן:

„— — — — די פּורעניות זיינען צו גרויס, נישט איבערצוטראָגן. פּוי־לישע יידן טרינקען זיך... און ער, אברהם מרדכי, איז אַלט, איז שוואַך... און דאָ איז קיינער נישטאָ ווער ס׳זאָל די פּוילישע יידן ביישטיין... וואו נעמט מען כוחות?״

פאַר די פאַרלאָפענע אויגן האָט זיך פאַרבייגעטראָגן דער עלטער־פעטער — ר׳ מענדעלע קאָצקער. נאָך אים — דער עלטער־זיידע — דער „חידושי הרי״ם״, דער לייבלעכער פאָטער — דער „שפת אמת״.

דעם גערער רבין איז לייכטער געוואָרן. ער האָט טיפער אַ ציִ גע־טאָן דעם טלית איבערן קאָפּ און ביי זיך געפרעגט:

— ווער זאָל היינט, שמיני־עצרת צו מוסף, זיין דער שליח־ציבור? שוין יאָרן ווי שמחה דאַוונט מוסף, דאַוונט מיט מתיקות. דאָס זיינען אָבער אַלץ געווען זאַטע יאָרן. און היי־יאָר? היי־יאָר דאַרף זיין: „תפילה לעני כי יעטוף״ — אַ תפילה פאַר דעם געפּייניקטן, ווען ער פאַרגייט זיך און גיסט אויס זיין קלאָג. איז ווער וועט זיין דער שליח־ציבור? טאַקע, ווער? דער שוואַרצער וואָלף איז כל ימיו אַן אָרעמאַן, אַ מורא־דיקער אָרעמאַן. דערצו נאָך האָט דער שונא ביי אים דערהרגעט ס׳ווייב, דערהרגעט די קינדער. און וואָלף וויינט נישט. דער שוואַרצער וואָלף גייט אַרום און ברומט, אָבער וויינט נישט. וואָלף איז ביי גאָט מער יחסן, ווי איך, אברהם מרדכי, ווייל וואָס גרעסער דער אביון, גרעסער

דער יחסן, ווי אין זוהר שטייט: „צלותא דעני אקדימת קמי קב״ה מכל צלותין דעלמא״ — די תפילה פון אָרעמאַן איז בילכער ביי גאָט, ווי אַלע תפילות פון דער וועלט.

דער גערער רבי האָט שטיל אַ זאָג געטאָן צו די מקורבים:

— דער שוואַרצער וואָלף וועט דאַווענען מוסף.

ביים עמוד איז געשטאַנען דער שוואַרצער וואָלף, אַ דאַרער, אַ הויכער און אַזאַ באַוואַקסענער, אַז די שוואַרצע באָרד איז אים פאַרקראָכן אין די אויערן, אין די אויגן. ס׳קול — אַ געברום — ווי אַ וואָלף וואָלט געהאַט טענות און תרעומות צום רבונו־של־עולם. און אַז די כוהנים האָבן זיך געשטעלט דוכענען, האָט וואָלף פאַרוואָרפן די לאַנגע הענט, באַוואַקסענע מיט בעזימלעך האָר ביז צו די האַלבע פינגער, זיי פאַרוואָרפן ביז צו דער סטעליע. איבער די הענט — אַ געלעכערטער טלית מיט לאַטעס. וואָלף האָט זיך צעברומט:

„ — — — ותערב לפניך עתירתנו, כעולה וכקרבן״.

דער עולם האָט אַ צי געטאָן די טליתים איבער די קעפּ. נאָכגעזאָגט. און אַז דער שליח־ציבור איז אין מיטן דער תפילה איבערגעגאַנגען אין יידיש: — אנא רחום — גאָט, דיין פאָלק ישראל גייט אָפּ אין בלוט, דיין פאָלק ישראל גוססט — איז אַזאַ אימה באַפאַלן דעם עולם, אַז קיינער האָט נישט געהערט, ווי דער פאַטרול האָט זיך דערנעענטערט צו דער אָפענער טיר.

אויף אַ פריער איז אַריין דער אָפיצער — אַ דייטש אין די דרייסיקער. נאָך אים — צוויי זעלנער. די איבעריקע זיינען געבליבן שטיין אין קאָרידאָר.

פון געפלעפטקייט איז דער אָפיציר געבליבן אָן אָטעם. וואָס טוט זיך דאָ? דאָס שטיבל איז געווען איבערגעפּאַקט. קעפּ אויף קעפּ. און איבער די קעפּ — צעוויגטע טליתים, וואָס האָבן פאַרשטעלט די פּנימער, די בערד. פוןביידע זייטן ארון־קודש — יידן אין זאָקן, די הענט צעשפּרייט, ווי זיי וואָלטן זיך געקליבן עמיצן בענטשן. די פּנימער צעווייטיקטע, צעשראָקענע — געווענדט צום עולם.

דער שוואַרצער וואָלף האָט פאַרוואָרפן דעם קאָפּ און גענומען ציען אַ ניגון, הויך, העכער, ביז ער האָט פאַרענדיקט מיט אַ געשריי:

„ — — — כר־ה־נים!״

די עדה יידן האָבן אונטערגעכאַפּט מיט אַ ציטער:

„— — — עם קדושך כאמור".

ס'איז אַ רגע געוואָרן שטיל, אַזוי אוּמהיימלעך שטיל, אַז יעדער פון די מתפללים האָט זיך געוואָלט אומקוקן. דער שליח־ציבור האָט גע־עפּנט אַ מויל מיט קרימלעכע ציין און איבער אַלעמענס קעפּ האָט זיך אַ טראָג געטאָן אַן אומגעהעריש קול, אַ קול בלויז רוגזה:

„— — — יב־רכ־ך!"

דער אָפּיציר האָט ווי פאַרגעסן נאָך וואָס ער איז אַהער געקומען — און געקומען איז ער פאַרנעמען דעם עולם אויף אַרבעט. ער האָט זיך נישט געריכט צו טרעפן אין וואַרשע אַ רעליגיעזע סעקטע, וואָס קומט זיך צונויף באַהאַלטענערהייט ערגעץ אין אַ הויף. דאָס דאַרף מען אויס־נוצן. ער איז דאָך באַר צייטווייליק אַן אָפיצער. פון באַרוף איז ער אַן אַנטראָפּאָלאָג. ער איז אויך פאַראינטערעסירט אין רעליגיעס. און דאָ — אַ גאָטעס־דינסט, אַזוינע קולות און געשרייען... מען דאַרף דאָס אַלץ פאַר־צייכענען. מען דאַרף געווינען צוטרוי... און דאָס קען מען בלויז מיט גוטן...

די רביצין, וואָס האָט געדאַוונט אין שכנישן צימער ביים פענצ־טער, האָט באַמערקט, ווי דער אָפּיציר מיט די זעלנער קומען אַן פון צווייטן הויף זי האָט זיך געיִשובט: „זאָל זי אַנטקעגן גיין דעם אָפּיציר, צי נישט?" ס'איז דאָך נישטאָ ווער עס זאָל רעדן מיט אים. מיידלווייז האָט זי איבערגעלייענט גאַנץ געטע, גאַנץ שילערן. זי געדענקט נאָך היינט אויך געטעס לידער אויף אויסנווייניק. זי וועט רעדן מיטן אָפּיצער, וועט אָפּבעטן ביי אים ער זאָל קיינעם פון די יידן נישט שיקן אויף אַר־בעט אום יום־טוב.

די רביצין האָט זיך אויסגעווישט די אויגן, האָט פאַרריכט דאָס קאַרבירטע שייטל, אָפּגעצויגן דאָס שוואַרצע, זיידענע קלייד און איז אַרויס פון צימער. די זעלנער, וואָס אין קאָרידאָר, האָבן זי אַרומגערינגלט. און איידער זי האָט צייט געהאַט זיך צו פרעגן אויפן אָפּיצער, האָט איין זעלנער אַראָפּגעצויגן אַ ברילִיאַנטן רינגעלע פון איר פינגער, אַ צווייטער זעלנער האָט איר אויסגעטאָן ס'שייטל. די רביצין האָט זיך צעוויינט. דער עולם אין שטיבל האָט זיך גענומען אַרומקוקן, דערזען דעם אָפּיצער, דער־

זען די זעלנער מיט די ביקסן. ס׳איז געוואָרן אַ טומל. איינער האָט איינ־ גערוימט אַ צווייטן:

— ס׳רשעות איז דאָ.

מען האָט אויפגעהערט דאַווענען. אַרום דעם אָפּיצער איז אויס־ געוואַקסן אַ קרענצל חסידים. אַ וואָרט אַהער, אַ וואָרט אַהין — וואָס, דער אָפּיצער בייזערט זיך פאַרוואָס מען האָט נישט צוגענומען די ציגל פון הויף? מען וועט זיי צונעמען, איבערמאָרגן וועט מען זיי צונעמען. מען וועט אויך אינגאַנצן איינלייגן די איינגעפאַלענע וואַנט. וואָס, דער הער אָפּיצער פאַרלאַנגט דער חזן זאָל אים נאָך עפּעס זינגען? ער וועט גלייך זינגען!

האַנטפלאַכן האָבן געפּאַטשט אין שטענדערס, געפּאַטשט אין די ווענט. ס׳איז געוואָרן שטיל, אַ שווערע שטילקייט. דער שוואַרצער וואָלף האָט זיך צעוויגט. דאָס האָט אָנגעהאַלטן אַ ווייל. דערנאָך איז ער גע־ בליבן שטיין מיט אַ פאַררייסענעם קאָפּ, ס׳מויל אָפן. און פון מויל האָט זיך געטראָגן אַ שטיל געוויין, אַ ווייט געוויין. און ווען דער עולם האָט גענומען מיטזינגען, האָט וואָלף אַ הייב געטאָן די נאַקעטע, האַריקע הענט און זיך צעשריגן:

— שפוך חמתך על הגויים — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

שטראָל האָט געענדיקט לייענען. ס׳איז געוואָרן שטיל אין צימער. די טיפע שטילקייט וואָס טראָגט זיך צווישן איין דונער און אַ צווייטן. אין דער שטילקייט האָט זיך געהערט דאָס קאַפּן פונעם רעגן, דער איינ־ געהאַלטענער אָטעם פון די צוהערער.

טריוועס האָט פאַררייכערט אַ סיגאַרעט. ער האָט געטאָן אַ צוויי צי, צעקוועטשט דעם סיגאַרעט אָן אַש־טעצל און גלייך פאַררייכערט אַ צווייטן סיגאַרעט. דערנאָך האָט ער זיך אַ בייג געטאָן איבערן טיש און גערדיקט שטראָלן די האַנט:

— אַ גוטע זאַך... ווייל ביי דער גאַנצער ירידה פונעם פּוילישן ייד, פילט זיך דערהויבונג... און נאָר אַזאַ פאַרפּאַנצערטער ייד, ווי דו, דוד, האָט דאָס געקענט אָנשרייבן.

— איז טאַקע יעדע ירידה אָן עליה? — האָט בערגסאָן פון דער זייט געלאָזט פאַלן אַ וואָרט.

— ניין, — האט שטראל זיך א הייב געטאן און איז געבליבן שטיין עטוואס א געבויגענער — נישט יעדער ירידה איז אן עליה. דער יידישער חורבן אין פוילן האט מיך אינגאנצן צעבראכן. ווי זאגט טרי־וועס? ע ר ב ע נ ק ט נ א ך א י י ד. און דער „פארפאנצערטער" ייד, נאך וועמען ער בענקט, דאך בין איך, זיין געשוועסטערקינד שטראל. און איך אליין בענק אויך נאך א י י ד, אבער נאך אן אמת פארפאנ־צערטן ייד, ווי אונדזער קרוב ר' איטשע. נאך חורבן פוילן דארף איך אליין א פאדפארע... מיין וועלטלעך־יידישקייט איז נישט גענוג. ס'איז בלויז א יי נ ס פון די תרי"ג מצוות, וואס א ייד דארף נעמען אויף זיך. הערסט, טריוועס, מיר דארפן ביידע אן אנלען. און אויב דו פוילסט זיך נישט, לאמיר טאקע איצט אריבערפארן צו ר' איטשען.

— דערצו בין איך דאך געקומען אהער.

— און אסתר? — איז שטראל צוגעגאנגען צום ווייב און האט זיך דערפילט שולדיק.

— פארט, פארט — האט אסתר מיט א נאזטיכל זיך א וויש געטאן די פארלאפענע אויגן און גענומען רעדן צו שטראלן, נישט ווי צו א מאן, נאר ווי מען רעדט צו אן אפגעהיטענעם זון — ס'רעגנט, דוד. כ'וויל זאלסט אנטאן די קאלאשן און דעם רעגנמאנטל.

און אז אסתר האט ארויסבאגלייט די מאנצבילן, איז זי אריין צו די קינדער. זי האט זיי איינגעדעקט, אויסגעקושט און דערפילט ווי ס'הארץ הייבט איר אן קלעמען. אסתר איז קריק אריין אין עס־צימער. דאס צעשטעלטע עסן, וואס דער עולם האט זיך כמעט צו דעם נישט געהאט צוגערירט, די אייגענע רחבות — אלץ איז איר איצט געווען דער־ווידער. פאר די אויגן איז געשטאנען די גערער רביצין, געשטאנען מיט אן אראפגעריסן שייטל.

אסתר האט אויפגעציטערט.

זי האט א נעם געטאן ס'פנים אין די הענט אריין און זיך צעוויינט אויפן קול.

5.

דער רעגן האט געגאסן.

אלץ איז געווען דורכגעווייקט — די הייזער, די מענטשן, דער אספאלט. אינעם רעגן האט ס'לאמטערנע שיין, וואס איז געהאנגען אי־

בער העברי סטרי, געציטערט. די גאס איז געווען ליידיק, כמעט ווי אפ־געשטארבן.

פון א געסל איז אנגעקומען ר׳ איטשע. פלייצעס — גלייכע, ברייטע. שיך — צעפארענע. א געדיכטע, דורכגעווייקטע באָרד, וואס איז אמאל געווען ציגלרויט און איצט פארזשאווערט בראנז, איז געקראכן אונטערן רבנישן קאפעליוש, וואס איז פול געווען מיט קנייטשן און לעכער. און אז ווינט און רעגן זיינען מיט א רוגזה באפאלן דעם פיטשנאסן ר׳ איטשע, ווי זיי וואלטן זיך געקליבן אים אויסטאן, האט ער זיך אפילו נישט אפגעשטעלט. פון נאסקייט זיינען די לויזע קליידער צוגעפאלן צום לייב.

ר׳ איטשע האט דורכגעשניטן גארעק סטריט, דורכגעשניטן איסט בראדוויי און האט זיך געלאזט צו העברי סטריט, וואו ס׳געדער שטיבל איז געווען. אינעם גערער שטיבל האט ר׳ איטשע זיך אויפגעהאלטן.

מיט א צוואנציק יאר קריק איז דאס גערער שטיבל געווען אן הכנסת־אורחים. איז נאך דער וועלט־מלחמה אראפגעקומען פון פוילן א חסיד, וואס האט נישט געהאט קיין קרובים, קיין געלט, איז ער פארפארן אין גערער שטיבל אריין, וואו ער האט געהאט נאכטלאג. דא האט מען אויך געגעסן בחברותא, און אז א „גרינער״ האט זיך אויסגערוט פון וועג, האט מען פאר אים צוזינפגעקלאפט א צענדליק דאלער און מען האט אים מיטגענומען אין גאס אריין. מען האט אים געלערנט וואס ס׳איז א שטיקל שעוויאט, וואס — א שטיקל זיידנס. מען האט אים געוויזן וואו צו קויפן, וואו — צו פארקויפן. און אז א חסיד האט זיך געשטעלט אויף די פיס, איז ער אוועק פון שטיבל, האט געמאכט פלאץ פאר נייע חסידים, וואס זיינען אנגעקומען פון פוילן.

בלויז ר׳ איטשען האט מען נישט געקענט איינבריכן, נישט געקענט אים שטעלן אויף די פיס. און שטעלן ר׳ איטשען אויף די פיס האבן אלע געוואלט. איז ער דאך געקומען פון גערער הויף, דעם רבינס א קרוב און אליין א שטיק רבי. דערצו האט זיך טאקע געבענקט נאך א מקורב פון גערער הויף, וואו מען זאל קענען אריינקומען א פרייטיק־צו־נאכטס, א שבת און נאך א גאנצער וואך יאגעניש־פלאגעניש הערן א שטיקל „תורה״, נעמען אין חברותא א ביסל משקה.

ווען די פעדלער זיינען מיט פולע זעקלעך שניידער־צודאטן קריק־

געקומען פון גאס אין שטיבל אריין, איז ר׳ איטשע ערשט פארטיק געווארן. און נישט אזוי מיטן דאווענען, ווי מיטן לערנען און מוחן זיך.

נאכן אנבייסן האבן די פעדלער צעפאקט די זעקלעך. מען איז געוואויר געווארן וואס איינער האט געקויפט. ס׳איז נישט געווען קיין גרעסערע פרייד, ווי אויסצורעכענען די נעמען פון די סוחרים, וואס האבן אנגעהויבן אין גערער שטיבל מיט פעדלעריי און איצט זיינען זיי קארפקעפ, האבן גרויסע מאנופאקטור־געשעפטן. אזא שמועס האט קיינמאל נישט דערעסן. פארקערט, די גבירישע נעמען האבן אויפגעהייטערט, צוגעגעבן קוראזש. דער ארעמער אנבייסן איז פול געווארן מיט חלומות. יעדער האט געהאפט, אז מיט אים וועט געשען א נס — פון א פעדלער וועט ער ווערן א רייכער סוחר, א גביר.

און ר׳ איטשע האט זיך נישט צוגעהערט צו די שמועסן. פארקערט, ווען דער עולם איז געווען אין „גילדענעם מיטן", מען האט מיט התלהבות גערעדט וועגן דעמס עשירות, וועגן יענעמס עשירות, האט ר׳ איטשע א ווארף געטאן א ווארט:

— איר ווילט טאקע אומברענגען דאס ביסל ארעמעלייט פון דער וועלט? — אומברענגען גאטס לייב־מענטשן? ווי שטייט אין „זוהר" — „ס׳געבעט פון אן ארעמאן איז ביי גאט בילכער, ווי אלע געבעטן פון דער וועלט".

אזא „ווארט" איז גענוג געווען עס זאל אפנעמען ביי די חסידישע פעדלער הענט און פיס.

דערצו האט ר׳ איטשע אויך נישט ליב געהאט מען זאל רעדן וועגן אים און וועגן זיינע געשעפטן. און אז חסידים זיינען צוגעשטאנען צו אים ער זאל ווערן רבי, האט ער זיי געטריבן פון זיך, נישט געהאט קיין אנדער נאמען פארן גערער־הויף, ווי „ערב־רב".

און מיט וואס ר׳ איטשע האט זיך באשעפטיקט האט קיינער נישט געוואוסט. זעלטן ווען מען האט אים ביי טאג געטראפן אין שטיבל. ער פלעגט אויף שעהן־לאנג פארפאלן ווערן. און אזוי ווי דער עולם אין שטיבל האט זיך געהאלטן אין בייטן, האט מען זיך קיינמאל נישט דערוואוסט וואס ר׳ איטשע טוט.

אזוי זיינען פארביי צוואנציק יאר.

קיין נייע „איינוואונער" זיינען אין גערער שטיבל נישט צוגע־

קומען. די אַלטע זיינען געוואָרן וואָס אַ מאָל שיטערער, ביז ר׳ איטשע איז געבליבן כמעט איינער אַליין אין שטיבל. מיט די חסידים, וואָס האָבן זיך דריי מאָל אַ טאָג אַריינגעכאַפּט דאַוונען, האָט ער קיין מגע־ומשא נישט געהאַט. האָט אים אַ חסיד אין אַ שבת, צי אין אַ יום־טוב אַ זאָג געטאָן: „קומט, ר׳ איטשע, מיט מיר אַהיים עסן״ — האָט ער שטענדיק געהאַט אַ פּאַרטיקן ענטפער: „האַיאַר בין איך שוין פאַרזאָרגט מיט שבתים און יום־טובים״.

ס׳איז ביי אים געווען אַ פרייד צו בלייבן אין די אָוונטן אַליין. ער האָט פון אינעווייניק פאַרקייטלט די טיר פון שטיבל און ביי אַ יאָרצייט־ליכט איז ער אָפּגעזעסן ביז נאָך האַלבער נאַכט איבערן „זוהר״. אָבער „תקוני־הזוהר״ און „ספר חסידים״. משיח, גאולה, אָרעמקייט — דאָס האָט ר׳ איטשען אויפגעהאַלטן. ער האָט געפילט מיט אַלע אברים אַז ס׳איז בעסער פאַרן צדיק צו בלייבן אַן אָרעמאַן. ווען דער צדיק רייך ווערן, וועט ס׳צדקות פון אים אַוועק. דער אמתער צדיק — „איהו עני בגלותא״ — דאָס איז דער אָרעמאַן אין גלות.

וואָס האָט ר׳ איטשע נישט אָפּגעטאָן ער זאָל ווערן „דער אָרעמאַן אין גלות״? מען דאַרף זיין נע־ונד? מען דאַרף זיין ווייט פון ווייב און קינדער? מען דאַרף גיין איבער די הייזער? מען דאַרף ליידן יסורים? שוין צוואַנציק יאָר ווי ר׳ איטשע איז אַ בעל־תשובה. ער איז נע־ונד, גייט קרוע־בלוע, איז ווייט פון ווייב מיט קינדער, גייט איבער די הייזער. און דאָס אַלץ טוט ער נישט צוליב זיך, נאָר צוליב ציבור. און אַז די רייכע, אַרויפגעאַרבעטע חסידים־פעדלער לאַכן פון אים, איז וואָס? ער קומט דאָך צו זיי נישט מיטן פאַראַדנעם אַריינגאַנג. ער פאָרט דאָך נישט אויף קיין פערד, פאָרט נישט מיט קיין קאָטש, מיט קיין אויטאָמאָביל. ער גייט צופוס — „עני ורוכב על חמור״.

אַזוי זיינען פאַרביי צוואַנציק יאָר.

ס׳האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה.

און אַז דער שונא האָט פאַרשפאַרט די פוילישע יידן אין דער וואַרשעווער געטאָ, אין דער לובלינער געטאָ, געריסן פון זיי לעבעדיקע אברים — האָט ר׳ איטשע דורכגעלעבט די אַלע יסורים, די אַלע עינויים.

די יידן אין פוילן האָבן געהונגערט — ר׳ איטשע האָט מיטגע־הונגערט, דער ר׳ איטשע, וואָס האָט שוין איבער צוואַנציק יאָר גאַרנישט

געוואָלט פֿאַר זיך, האָט זיך אַרומגעטראָגן איבער נידיאָרקער גאַסן, ווי אַ הונגעריקער, פֿאַרוואונדעטער וואָלף, און געהאַט איין באַגער — „ווי קריגט מען זיך אַריין אין דער וואַרשעווער געטאָ, אין דער לובלינער געטאָ".

דער זעקס־פֿוסיקער ר׳ איטשע, מיט דער פֿאַרזשאַווערטער באָרד, האָט נישט געקענט איינזיצן אין גערער שטיבל. דאָס טראָגן זיך איבער די גאַסן האָט געטאָמעוועט די יסורים, ליכטיקער געמאַכט דעם מוח, פֿאַרזיכערט, אַז די מחשבה, וואָס הייבט זיך ביי אים אָן העכער און העכער, וועט דערטאַפּן ערגעץ אַן אָנלען.

ר׳ איטשעס מחשבה איז שוין געווען ווייטער פֿון משיח־בן־יוסף, ווייטער פֿון משיח־בן־דוד. ר׳ איטשע האָט שוין לאַנג געוואוסט, אַז משה רבנו טראַגט אין זיך די ביידע משיחים — „אחיד בתרין משיחין". פֿון די אַלע משיחים האָט זיך אַרויסגערוקט אַ משיח, אַן אָרעמאַן וואָס ליגט פֿאַרשפּאַרט אין אַ תפיסה, אין אַ געטאָ, טראָגט אין זיך אַלע יסורים, אַלע עינויים, וואָס ס׳יידישע פֿאָלק לעבט איבער. אָט דער משיח, דער אָרעמאַן, איז נישט בלויז יושר און גערעכטיקייט — וואָס דער מענטש קען אָן דעם נישט לעבן — **ע ס א י ז ד י ש כ י נ ה א ל י י ן.**

בשעת ר׳ איטשעס קרובים זיינען באַקוועם געזעסן אין טריוועסעס אויטאָמאָביל, וואָס האָט זיך געגליטשט דורך די נאַסע גאַסן צו העררי סטריט, איז ר׳ איטשע אַ דורכגעווייקטער, אַ געפֿרוירענער, אַריין אין גערער שטיבל, וואו אַ יאָרצייט־לעמפּל האָט געברענט אויפֿן עמוד.

אין שטיבל איז געווען פֿינצטער.

פֿון נישט עסן און שפּאַנען אַ גאַנצן טאָג האָט ר׳ איטשע געפֿילט אַ ווייטיק אין די פֿיס, אינעם קרייץ. אַלץ האָט אים וויי געטאָן. ר׳ איטשע האָט אַליין נישט געוואוסט וואָס ער וויל — צי אַ הייס גלאָז טיי, צי אַ טרונק בראַנפֿן, צי גאָר אַ געשריי טאָן.

אַ קאַץ האָט זיך געשאַרט אַרום ר׳ איטשען. זי האָט געטורעמט דעם רוקן, געהויבן דעם עק און דער חלל אַרום איר איז פֿול געוואָרן מיט אַ וואָרטשען.

ר׳ איטשע האָט נישט געטריבן פֿון זיך די קאַץ. ער האָט זי געגלעט איבערן רוקן, איר געוואָרפֿן דורכגעווייקטע שטיקלעך ברויט, וואָס ער האָט אַרויסגענומען פֿון דער נאַסער קעשענע. דערנאָך איז ער צוגע־

פאלן מיטן קאפ צום עמוד, נישט געהערט ווי א שכנה, א חסידתטע, האט אים אריינגעבראכט א טעלער געקעכץ. ר' איטשע האט זיך צע־ברומט:

— רבונו־של־עולם! אוי, רבונו־של־עולם!

6.

א ברוינער פעקארד האט זיך אפגעשטעלט פארן גערער שטיבל, וואו די גאס און טראטוארן זיינען געווען פארפלייצט פונעם רעגן. דער דיקלעכער קארייער, דער שאפער, האט ברייט געעפנט ס'אויטאמאביל־טירל. איינער נאכן אנדערן — שטראל, טריוועס, בערגסאן — האבן זיך פלינק א שאר געטאן צו די טרעפלעך, וואס האבן געפירט אין א טוכלען, טונקעלן קארידאר.

פון א גאז־רערל, וואס מען זעט שוין כמעט נישט אין ניו־יארקער הייזער, האט א פלעמל זיך געצויגן מיט א ציטער. דאס פלעמל האט קוים באלויכטן א שטיקל קארידאר, א קראך־פאס מיט א בלעכענעם שעפער און א טיר מיט א מזוזה. די מזוזה איז געווען אויסגעבויגן און געשוואלן פון צופיל גלעטן און קושן.

די דריי אירע, וואס זיינען געקומען צו ר' איטשען, האבן אויפ־געכאפט ווערטער און שטיקלעך רייד, וואס זיינען ארויסגעזאגט געווארן מיט תרעומות:

„...טאטע־פאטער, דיין פאלק ישראל גייט אפ אין בלוט... דיין פאלק ישראל גוססט... וואס שווייגסטו, טאטע־פאטער?

— הערסט? — האט טריוועס א נעם געטאן שטראלן פאר א האנט און זאגן האט ער געוואלט — פונקט ווי ביי דיר אין דער דער־ציילונג וועגן גערער רבי.

שטראל האט זיך איינגעהערט. זיינע עטוואס געבויגענע פלייצעס האבן זיך מער געבויגן. דער טרויער אין די אויגן איז געווארן טיפער, די חושים — וואכער. ער האט אן עפן געטאן די טיר.

וואו איז ער?

צווישן ניו־יארק און ווארשע האט זיך א שפרייט געטאן „קפיצת־הדרך". שטח איז איינגעלאפן און ס'אלטע גערער שטיבל פון דער אייזנ־באס איז גאר אריבער אויף הענרי סטריט.

וואו זיינען אָבער די ברענענדיקע ליכט אויף די שטענדערס, אויף די טישן? וואו איז דער צעפלאַמטער אויוון? וואו איז ר׳ איטשע־מאיר מיט זיינע לומדים, די שאַרפע קעפּ און מוח־מענטשן?

קיינער האָט נישט געענטפערט.

אינעם פאַרוואָרלאָזטן שטיבל איז כמעט געווען פינצטער. קאַלט און פינצטער. דער נישט געהייצטער אייזערנער אויוון מיט די אָפענע פייערקעס און מיט די בלעכענע רערן האָט נאָך פאַרגרעסערט די קעלט. בלויז ביים עמוד, וואו אַ יאָרצייט־לעמפּל האָט געברענט, איז אַ שטיקל פלאַץ, גרויס ווי אַ תפיסה־צעל, געווען באַלויכטן.

ר׳ איטשע איז נאָך אַלץ געלעגן מיט צעשפּרייטע הענט אויפן עמוד. אויף די הענט — ס׳פּנים מיט דער צעפלויגענער באָרד. ער האָט מיטאַמאָל דערפילט אַז מענטשן שטייען הינטער אים.

ר׳ איטשע האָט זיך אַ הייב געטאָן, געשטעלט עטלעכע טריט און איז געבליבן שטיין אין מיטן „שטיבל״ מיט אַ וואַקל. ס׳פּנים איז ביי אים געווען אַן מראה. אין די אויגן, וואָס האָבן געבליקט אין ליידיקן חלל אַריין — צער. און אינגאַנצן האָט ער דערמאָנט איינעם, וואָס קומט אויף פון דער פאַליקע, וויל זיך עפּעס דערמאָנען ביז צו יסורים און קען נישט.

אַזוי זיינען פאַרביי עטלעכע רגעס. דערנאָך האָט ער זיך געלאָזט צו דער טיר. ער האָט דערקענט, נישט בלויז שטראַלן און בערגסאָנען — מיט זיי האָט ער זיך שוין געהאָט באַגעגנט אין ניו־יאָרק — נאָר אויך טריוועסן, וועמען ער האָט נישט געהאָט געזען איבער אַ פערטל יאָרהונ־דערט. דאָס האָט אים קריקגעגעבן אַ ביסל קאָליר אין פּנים, דעם פינקל אין די אויגן. ער האָט צענומען די הענט:

— געסט, געסט... שלום־עליכם, דוד... שלום־עליכם, הערשל... און דו, ישראל? דיך זע איך ס׳ערשטע מאָל אין אַמעריקע — האָט ר׳ איטשע געהאַלטן אַ ווייל טריוועסעס האַנט און אים געקוקט אין די אויגן — כ׳האָב זיך נאָר וואָס דערמאָנט דעם פּלפּול, וואָס דו האָסט געזאָגט צו דיין בר־מצוה. לאָמיר הערן צי דו געדענקסט אים?

טריוועס, וואָס איז געוואוינט געווען טיר און טויער זאָלן זיך פאַר אים ברייט עפענען, האָט זיך פאַרלוירן פון ר׳ איטשעס קוק, פון זיין הלוך. ס׳האָט זיך אים נישט געגלייבט, אַז דאָס איז דער זעלבער ר׳ אי־

טשע, וואס האט נאר וואס געהאט טענות צום רבונו־של־עולם, וואס האט נאר וואס איינגעריסן וועלטן. א נישט זיכערער, ווי ער וואלט געקומען צ׳ ר׳ איטשען אויף א פארהער, האט ער נישט דרייסט א זאג געטאן:

— דאכט זיך פון דער גמרא חולין?

און ווי ער האט ארויסגעזאגט ס׳ווארט „חולין״, האט א פאר־בארגן קעמערל זיך אן עפן געטאן ביי אים אין מוח. ווערטער, לאנג פאר־געסענע, האבן אויפגעטוקט אין זכרון. פון פרייד איז טריוועסן אזש הייס געווארן און ער האט מיטן אנשטעל פון א וואויל בחורל אנגעהויבן מיט א פלפול ניגון:

— האוכל מגיד הנשה...

— געדענקסט, געדענקסט — האט דער פינקל אין ר׳ איטשעס אויגן אויפגעלויכטן — גירסא דינקותא געדענקט זיך.

שטראל און בערגסאן האבן געגאפט.

ר׳ איטשע האט ארויסגערוקט די לאנגע באנק, וואס איז געשטא־נען לעבן דעם פיר עקיקן טיש און געוויזן מיט דער האנט:

— זיצט.

און אז ר׳ איטשע איז געזעסן אין דער מיט און פון ביידע זייטן שטראל און טריוועס, האט מען זיך געכאפט, אז בערגסאן איז נישטא אין שטיבל. צי דערפאר וואס ער האט קיינעם נישט אויסגעפעלט, צי דער־פאר וואס מען איז געוואוינט געווען ער זאל אין מיטן דערינען פאר־שווינדן — קיינער האט זיך נישט נאכגעפרעגט אויף אים.

ר׳ איטשע, וואס איז מיט א קאפ העכער געווען פון ביידע קרובים, האט פריער א קוק געטאן אויף שטראלן, דערנאך אויף טריוועסן, אזא קוק געטאן, ווי ער וואלט זיך געקליבן פרעגן: „וואס וועט איר זאגן גוטס?״ ער האט זיך אבער גארנישט געפרעגט. ס׳פארחושכטע פנים זיינס האט זיך בלויז גענומען לייטערן. ס׳איז געווען קענטיק, אז ר׳ אי־טשע האט שטארק געבענקט נאך א מענטש, אנדערש וואלט ער זיך אזוי נישט דערפרייט מיט די קרובים.

טריוועס האט זיך אנגערופן:

— וואס וועט זיין מיט אונדזערע פוילישע יידן? דער דייטש נעמט ביי זיי צו די הייזער, די געוועלבער, ס׳געלט. וואס פאר א ווערט

האָט שוין דערמאָלט ס׳נפש ? ווייסט איר כאַטש, ר׳ איטשע, אַז יעדער פּוילישער ייד, דאָ אין אַמעריקע, איז היינט צו טאָג אַן אבל ?

ר׳ איטשע האָט אַ ווייל געבליקט פאַר זיך אין טונקעלן חלל אַריין און געשוויגן. דערנאָך האָט ער געוויזן אויפן יאָרצייט לעמפּל :

— חושך, הא ?

ער איז אַרויף אויף דער באַנק און האָט אַ צי געטאָן אַן איבער־געריסן שטריקל, וואָס איז אַראָפּגעהאָנגען פון דער סטעליע. צוויי עלעק־טרישע לעמפּלעך האָבן זיך אָנגעצונדן. ס׳איז געוואָרן ליכטיק אין גערער שטיבל. אויף פּאָליצעס, וואָס מען האָט זיי פריער נישט געהאַט געזען, און וואָס האָבן פאַרנומען אַ גאַנצע וואַנט, זיינען ספרים, מיט געליישטע רוקנס, געשטאַנען און געלעגן.

ר׳ איטשע האָט זיך קריקגעזעצט און גערעדט אין חלל אַריין :

— אוודאי זיינען מיר אבלים. אָבער נישט דערפאַר, וואָס דער רשע נעמט ביי די פּוילישע יידן צו די הייזער, די געוועלבער, ס׳געלט. דאָס האָט מען שוין לאַנג ביי אונדז געדאַרפט צונעמען. ווי זאָגט גאָט אליין : „ואל זה אביט, אל עני ונכה רוח" — בלויז דער אָרעמאַן און דער געשלאָגענער אין געמיט, בלויז זיי זיינען גאָט צום האַרצן. און אַז דו, ישראל — האָט ער זיך אַ קער געטאָן צו טריוועסן — ביסט רייך, מען זאָגט ביסט שטאַרק רייך, וואוינסט אין פּאַלאַצן, האָסט די שענסטע מטרוניתות, איז וואָס ? ס׳איז דאָך געגוג, אַזאַ יונגאַטש, ווי היטלער, זאָל זיך באַווייזן און אַלץ נעמט זיך וואַקלען — מלכים, מלוכות, אַ פּשיטאַ שוין אַזאַ רייכער ייד ווי ישראל טריוועס — האָט עשירות דען אַ האָפט ? ס׳האָט נישט, ישראל. ס׳איז בלויז אַ בלענדעניש, וואָס פירט צו זינד און רשעות. ווייסט וואָס דער „זוהר" זאָגט אויף „ערב־רב" ? „ערב־רב" — דאָס זיינען רייכע יידן, קרובים למלכות, יידן וואָס וואוינען אין פּאַ־לאַצן, יידן אָן יידישקייט. און לומדות אַליין איז אויך גאָר־נישט. און אַז מען איז שוין אַ „חמור נושא ספרים", איז וואָס ? און אַז מען האָט שוין איינגעשלונגען ש״ס, איז וואָס ? דער עיקר איז גלויבן, דער עיקר איז בטחון, דער עיקר איז יידישקייט. און וואָס מיינט איר איז יידישקייט ? אָט דאָס, וואָס אוירווינג טריוועס, דער קיניג פון לאָמפּנ־שירמעס, האָט נאָך פינף און צוואָנציק יאָר הפקר לעבן דערפילט אַ ברי. די פּאַלאַצן זיינען מיטאַמאָל ענג געוואָרן, און ער איז געקומען צו זיינס

אַ קרוב, וואָס גייט איבער די הייזער. דאָס אַליין איז שוין אַ ניצוץ פון יידישקייט. אָבער בלויז אַ ניצוץ. פון דעם ניצוץ דאַרף ערשט ווערן אַ פייער, וואָס ס'זאָל וואַרעמען, וואָס זאָל געבן כוחות, מען זאָל דערפילן דעם אמת יידישן ברען. אַזוינע פייערן האָבן מיר שטענדיק געהאַט. פוי־לישע יידן טראָגן נאָך היינט אין זיך ס'קאַצקער פייער. איך, דוד און אַפילו דו, ישראל, צי, ווי דו רופסט זיך דאָרט, אירווינג — ווען נישט ס'קאָצקער פייער וואָלט איר אַלע היינט דאָ נישט געווען. און וואו איז הערשל? — האָט ר' איטשע זיך אַרומגעקוקט — גייט מן הסתם אין זיין זיידעס, אין ר' יאַנקעלע טעמערלעס, דרכים. דער ר' יאַנקעלע איז אויך געווען פון דעם קאַצקערס תלמידים, פון דער „חבריא קדישא", מיט ווצמען ר' מענדעלע האָט יעדן טאָג געלערנט אַ שיעור גמרא מיט תוספות און רמב"ם. ביים לערנען האָט מען געפרעגט קשיות. מען האָט אָפּגע־ווענדעט און געזאָגט תירוצים. און אַז איינער פון די תלמידים איז געזעסן ביי איין שיעור, ביי אַ צווייטן און נישט געהאַט וואָס צו פרעגן, נישט געהאַט וואָס אָפּצואוועגדן, האָט מען אַזאַ איינעם געהייסן מוחל זיין פר־נעם שיעור. און ווי די „חבריא קדישא"ן כמעט שטענדיק הונגעריקע, ווייל מען האָט אין קאָצק געהונגערט, האָט זיך פאַרטיפט אין לערנען, איז ר' יאַנקעלע טעמערלעס פאַרשוואונדן. און ר' מענדעלעס ווערטער, אָפּגע־האַקטע, שאַרפע, אַרויסגעזאָגט מיט התלהבות, האָבן געקענט רירן אַ שטיין, אַ פשיטא שוין אַ מענטש. און אַז ר' מענדעלע איז געזעסן מיט די תלמידים, אַריינגערעדט אין זיי אַזוי לאַנג, ביז יעדער איז געוואָרן בטל־במציאות, ערשט דעמאָלט האָט זיך באַוויזן ר' יאַנקעלע טעמערלעס מיט אַ פלאַש אָקעוויט, מיט פרישע אייער־קיכלעך. מען האָט זיך איבער־געכאַפּט די הערצער, מיט אַן עוקץ בראָנפן, מיט אַ שטיקל אייער־קיכל. מען האָט זיך אַרומגעגאַרטלט, ווער מיט אַ שטריק, ווער מיט שטרוי און געלאָזן וויסן דער וועלט — „לה' הארץ ומלואה". אין דעם זכות האָט מען הערשלס זיידע איבערגעלאָזט אין דער „חבריא חדישא".

די אייגענע ווערטער האָבן אַ הייב געטאָן ר' איטשען פון דער באַנק. ס'פּנים האָט ביי אים געלויכטן. און נישט בלויז ס'פּנים. אויך די באָרד, די ברעמען און דער עיקר — די אויגן. ער האָט גערעדט, גערעדט. שטראַל און טריוועס האָבן איינגעזאַפּט די ווערטער, ווי דורשטיקע — קוואַל וואַסער. זיי האָבן געזען, ווי דער שאַפער, דער קאַרייער, האָט

אַריינגעטראָגן אַן עמער קוילן, ווי ער האָט זיך געפּאָרעט ביים אויוון, צעלייגט אַ פייער. זיי האָבן געזען, ווי דער איבערגעוואַקסענער בערגסאָן איז אַריינגעקומען מיט אַ פלאַש בראָנפן, מיט אַ שמאַלץ־הערינג און איי־ערקיכלעך. אַזוי פלעגן חסידישע יונגעלייט קומען אין „שטיבל" אַריינ־מיטן שלוש־סעודות. זיי האָבן דאָס אַלץ געזען און נישט געטראַכט דער־פון. די אויגן, די אויערן, אַלע חושים זיינען געווען געווענדט צו ר׳ אי־טשען. און ר׳ איטשע האָט גערעדט:

...וויסן דאַרפט איר, אַז דער קאָצקער ברען, ס׳קאָצקער פייער איז נישט אַלץ. אין קאָצק איז נאָך עפּעס געווען — א יי ן קעסל, א יי ן בייטל. און אַז מענטשן האָבן איין קעסל און איין בייטל, האָבן זיי אויך א יי ן גאָט. דערפאַר טאַקע איז אין יעדן קאָצקער חסיד געזעסן די גאַנצע יידישע אומה. מען האָט נישט געציטערט איבער אַ מויער, איבער אַ געוועלב, איבער געלט. דער גריצער רב, ר׳ פייוול דאַנציקער, דערציילט, אַז בשעת ער איז געווען מיט ר׳ מענדעלען אין פּשיסכע האָבן ביידע געהונגערט, שטאַרק געהונדערט. פּונקט דעמאָלט, איז אָנגעפאַרן קיין פּשיסכע אונדזער הערשלס עלטער־באָבע, די רייכע טעמרעלע. זאָגט ר׳ פייוול צו ר׳ מענדעלען: „כ׳קען קריגן געלט פון טעמרעלען". דערויף האָט ר׳ מענדעלע אַ שפּיי געטאָן מיט אַזאַ רוגזה — „וואָס? געלט?" — אַז ר׳ פייוול האָט וואָכן־לאַנג נישט געקענט קוקן אויף אַ מטבע.

און אַז מען וואָלט ביי דיר, ישראל — האָט ר׳ איטשע זיך מיט־אַמאָל צוגעזעצט צו טריוועסן, גאָענט צוגעזעצט — צוגענומען די פאַב־ריקן און די פּאַלאַצן, וואָלסטו דען געוואָרן אָרעמער? הייבט זיך נישט אָן! פון דעם ניצוץ ייד, וואָס היטלערס רשעות האָט אַ וועק געטאָן אין דיר, וואָלט געוואָרן אַ גאַנצער ייד. און אַן אמתער ייד איז אַ צדיק, דען ווער איז אַ צדיק? אַ צדיק איז „עני בגלות" — אַן אָרעמאַן אין גלות, וואָס דאַרף אפילו קיין טלית נישט, ווייל ער הילט זיך איין אין „ארבע כנפות הארץ". און ס׳געבעט פון אַן אָרעמאַן איז די שכינה אַ ליין — „וצלותא דעני איהי שכינתא". איז נישטאָ וואָס צו שרעקן זיך פאַרן רשע־מרושע, פאַר היטלערן — האָט ר׳ איטשע זיך אַ צי געַ־טאָן אין זיין גאַנצער הייך — מיר וועלן טאַקע אַרויס פון דער וועלט־שרפה צעמזיקטע, מיר וועלן אַרויס „בשן ועין", דערפאַר געשטאַרקטע,

אמתע יידן מיט בטחון

ר׳ איטשע האָט גענומען אַן עוקץ בראַנפן. ער האָט פאַרביסן מיט אַ קריש העריגג, מיט אַ שטיקל אייערקיכל. אַלע האָבן אים נאָכגעטאָן, אַפילו דער קאַרייער.

— הער, כען — האָט טריוועס אַ זאָג געטאָן צום שאָפער — וויפל וואָלסטו געגעבן מען זאָל אַרויסטרייבן די יאַפּאַנעזער פון קאָרייע?

— מיין גאַנץ פאַרמעגן, באַלעבאָס.

אַלע האָבן אָנגעקוואָלן.

איצט זיינען שוין אַלע געשטאַנען. ר׳ איטשע אין דער מיט. אַרום אים — שטראָל, טריוועס, בערגסאָן און דער קאַרייער.

ר׳ איטשע האָט גערעדט, לאַנג גערעדט.

פונעם אָנגעהייצטן אויוון מיט די אָפענע פייערקעס האָבן קנוילן ליכט געפלייצט איבערן דיל, אַריבערגעטראָגן דאָ ר׳ איטשען, דאָ די גאַנצע חבריה, אויף דער וואַנט, וואָס איז אַמאָל וויס געווען. צווישן די רייד האָט זיך געהערט ווי דער רעגן קלאַפּט אין די שויבן.

און די אויגן?

די ברייט צעעפנטע אויגן, וואָס זיינען פול געווען מיט אומרו און חידוש, האָבן זיך אָנגעפילט מיט בטחון, זיך צעשטראַלט, וואָס זיי גע־פינען זיך אין קאַצק מיט ר׳ מענדעלען, אויף דער אייזן־גאַס מיט ר׳ אי־טשע־מאירן, אויף הענרי סטריט מיט ר׳ איטשען.

ס ו ף.

פון זעלבן מחבר:

●

א ראָמאַן פון אַ פערד־גנב און אַנדערע דערציילונגען
אונטערוועלט (דערציילונגען)
היברו (ראָמאַן)
אַליין (ראָמאַן)
לינטשעריי (דערציילונגען)
אין פוילישע וועלדער (ראָמאַן)
1863 (ראָמאַן)
אַרום די חורבות (דערציילונגען)
אויף זייטיקע וועגן (דערציילונגען)
ביאַנקע (דערציילונגען)
די טענצערין (ראָמאַן)
קלאַסנקאַמף (דערציילונגען)
שטעט און מענטשן (דערציילונגען)
מי און פורעם (דערציילונגען)
מלאָווע — ניו־יאָרק (דערציילונגען)
אַ טאָג אין רעגענסבורג און אליהו בחור (ראָמאַן)
מענטשן און חיות (דערציילונגען)
צווישן ימען און לענדער (אַ רייזע קיין ארץ־ישראל)
אויף יענער זייט בריק (דערציילונגען, מלוכה פאַרלאַג 1929)
פונדקא רטיבתא (דערציילונג)
קוילנגרעבער (דערציילונג)
שרהקע (ראָמאַן, „קינדער־פריינד", וואַרשע, 1939)
בלוט און פייער (דערציילונגען, „קינדער־פריינד", 1935)
גאָרעק סטריט (דערציילונגען, וואַרשע 1936)
דער משפט (דערציילונג)
ראָסע (דערציילונגען)
ווען פוילן איז געפאַלן (דערציילונגען)

דאָס בוך איז פאַרענדיקט געוואָרן
דרוקן דעם 30־טן יולי 1945, דורך
דעם פאַרלאַג „יידיש", אין דער
דרוקעריי „קולטור", בוענאָס איירעס.

Este libro terminóse de imprimir el día 30 de julio de 1945 por Editorial ''Idisch'' en los Tall. Gráf. ''Cultura'' Bs. As.

אַרויסגעגעבענע ביכער פון פאַרלאַג „יידיש":

●

1) אלע ווערק פון י. ל. פּרץ, אין 18 בענדער, געבונדן אין לייוונט.

2) „מיר ווילן לעבן" — ראָמאַן פון יעקב באָטאָשאַנסקי, 520 זייטן.

3) יאָרבוך פון יידישן ישוב אין ארגענטינע, פאַר ליטעראַטור, קונסט און געזעלשאַפט־לעכקייט (אין דרוק).